

року.

Мроски

Розле

Лекции

М

А.Д. Березівська

Реформування ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Перескляючи пр
ків „Законопроек
ов” звичаяя українс
твкох історіі
звіт сав... д
них в повними для учи
хлопчячих та дівочих

в Україні у XX столітті

Монографія

До директора

та інспекто

ривих Т

О ходе осуществле
ной реформы в Украинской
ССР.

В соответствии

КНЕС, по

1/10-257

Верховна Рада України
Комісія з питань освіти і
науки

КИЇВ * 2008

02.09.1991

ИЗДАНИЕ НЕОФФИЦИА

повідно до Акту проголошення незалежності Укра
ної освіти України пропонується в тексті
ської Соціалістичної республіки
держави.
"республіки"
"держави".

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

Л.Д. Березівська

Реформування
шкільної
освіти
в Україні у ХХ столітті

Монографія

КИЇВ * 2008

Щиро дякую

*Інституту педагогіки АПН України,
лабораторії історії педагогіки,
особливо Ользі Василівні СУХОМЛИНСЬКІЙ,
моїй родині
за підтримку і сприяння науковим пошукам*

*Присвячую вчителю,
який є ключовою фігурою
шкільних реформ*

УДК 37.014.5(477),,19“
ББК 74.04(4Укр)
Б 48

Друкується за рішенням ученої ради Інституту педагогіки АПН України
(Протокол №8 від 22 жовтня 2007 р.)

Рецензенти: *Н.М. Гупан*, доктор педагогічних наук, професор
Н.С. Побірченко, доктор педагогічних наук, професор
Г.П. Пустовіт, доктор педагогічних наук, професор

Науковий редактор *О.В. Сухомлинська*, дійсний член АПН України,
доктор педагогічних наук, професор

Березівська Л.Д.

Б 48 **Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія**
/ Л.Д. Березівська. — К. : Богданова А.М., 2008. — 406 с.

ISBN 978-966-2184-02-0

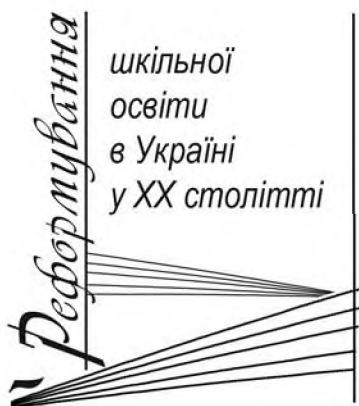
Автор на основі значного масиву архівних та опублікованих джерел висвітлює соціально-економічні, суспільно-політичні, а особливо — педагогічні причини, процесуальні аспекти та змістові складові (принципи, напрями, наслідки) реформування шкільної освіти на різних етапах її розвитку в Україні у ХХ ст.

Для наукових працівників, учителів, керівників освітніх установ, викладачів та студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

УДК 37.014.5(477),,19“
ББК 74.04(4Укр)

ISBN 978-966-2184-02-0

© Інститут педагогіки АПН України,
2008
© Березівська Л.Д., 2008
© СПД Богданова А.М., оформлення,
макет, 2008

ПЕРЕДМОВА 7

**РОЗДІЛ 1. СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ (1899—1917)**

- 1.1. Проекти змін шкільної освіти в 1899—1904 рр. 19
- 1.2. Державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904—1914) 38
- 1.3. Демократичний проект реформування шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914—1916) 60
- Висновки до першого розділу 80

**РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКЕ РЕФОРМУВАННЯ
ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917—1920)**

- 2.1. Шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради 85
- 2.2. Реформаторські процеси у галузі шкільної освіти в період гетьманату П.П. Скоропадського 103
- 2.3. Шкільне реформування за часів Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради 122
- Висновки до другого розділу 148

РОЗДІЛ 3. РОЗБУДОВА ШКІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВИТИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛІСТИЧНІЙ РАДЯНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1919—1930)

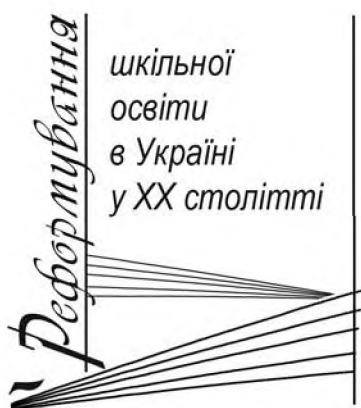
- 3.1. Реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919—1920) 153
- 3.2. Схема реформування системи шкільної освіти Г.Ф. Гринька (1920—1924) 163
- 3.3. Реформування 1924—1927 років як період експериментування й пошуку 182
- 3.4. Реалізація радянської моделі шкільної освіти в УСРР (1927—1930) 192
- Висновки до третього розділу. 207

РОЗДІЛ 4. ТЕНДЕНЦІЇ ВНУТРІШНЬОСИСТЕМНОГО РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УРСР В УМОВАХ АВТОРИТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА (1930—1991)

- 4.1. Контрреформа системи шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську в 30-х — на початку 50-х рр. XX ст. . . 211
- 4.2. Реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956—1964 рр. як складова десталінізації суспільного життя. 240
- 4.3. Часткові зміни і наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті в 1964—1984 рр. 278
- 4.4. Зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи (1984—1991) 305
- Висновки до четвертого розділу 333

ПІСЛЯМОВА 339

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 345

Вперед мова

„Жодна реформа не може одразу статися: це тільки богиня Венера одразу в усій своїй красі вийшла з піни морської; але йти назустріч реформі — це обов'язок всього нашого освіченого громадянства“*

С.Ф. Русова

Сучасний процес реформування системи освіти в Україні зумовлений значними соціально-економічними, суспільно-політичними, соціально-педагогічними та культурологічними зрушеннями, що відбулися наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. У ході розбудови Української держави на законодавчому рівні визначено нові зміст, мету і стратегічні напрями реформування всіх ланок освіти з метою її демократизації, гуманізації, відповідності світовим стандартам. Модернізація освіти стає пріоритетною в сучасному розвитку суспільства. Про це, зокрема, йдеться у Державній національній програмі „Освіта“ („Україна ХХІ століття“) (1993), в законах України „Про освіту“ (1991), „Про загальну середню освіту“ (1999), Національній доктрині розвитку освіти (2002). Нині визначено пріоритетні напрями державної політики щодо розвитку національної освіти, а саме: особистісна орієнтація освіти; формування у школярів національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту й форм організації навчально-виховного процесу; розвиток системи безперервної освіти та навчання впродовж життя; пропагування здорового способу життя; розширення україномовного освітнього простору; забезпечення освітніх потреб національних меншин та ін. [264, с. 346—347]. На шляху реалізації основних

---

* Єдина діяльна (трудова) школа. Вступна лекція на кафедрі педагогіки лектора Кам'янецького університету С.Ф. Русової. — Лейпциг : Українське видавництво в Катеринославі за допомогою Українського громадського комітету в ЧСР, 1923. — С. 24.

напрямів розвитку освіти в першій чверті ХХІ ст. погляд в історію є доцільним, щоб уникнути помилок, виявити досягнення, інноваційний потенціал сучасної реформи, зберегти і примножити її здобутки. Вивчення історії реформування шкільної освіти сприятиме осмисленню й усвідомленню сучасних процесів в освіті та проектуванню її майбутнього. І водночас, зазначена проблема може стати одним із курсів історії педагогіки як навчального предмета (О.В. Сухомлинська) [444, с. 34].

Розвиток освіти в Україні завжди супроводжувався змінами, перетвореннями і нововведеннями, що переростали в кардинальні реформи. Про поняття „реформа“ можна з'ясувати із різноманітної науково-довідкової літератури [262, с. 301; 469, с. 351; 424, с. 326, с. 443]. За Новим тлумачним словником української мови (2000) „реформа — це перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури“ [265, с. 901]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2004) подається не лише поняття „реформа“ (перетворення, зміна, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя), а й похідні від нього: „реформатор“ (особа, що проводить реформу в якій-небудь галузі); „реформаторство“ (діяльність реформатора); „реформаторський“, „реформений“ (пов'язаний з реформою); „реформізм“ (політична течія, що замінює революційну боротьбу політикою соціальних реформ), „реформіст“ (прихильник реформізму); „реформувати, реформування, реформуватися“ (змінювати що-небудь шляхом реформи, реформ; перетворювати, перебудовувати). Слід зазначити, що ряд понять („реформатство“, „реформатський“, „реформаційний“) — це похідні від поняття „реформація“ (широкий соціально-політичний рух проти феодалізму в Західній і Центральній Європі в ХУІ ст., який набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви, папської влади) [72, с. 1028]. Поняття „модернізація (модернізувати)“ означає „змінювати, вдосконалювати відповідно до сучасних вимог і смаків; надавати минулому невластивих йому сучасних рис; осучаснювати“ [72, с. 535].

Щодо реформ у галузі освіти Педагогічний словник (1960) наводить таке визначення: „Шкільні реформи — перетворення в шкільній системі, які проводяться в законодавчому порядку. Ці реформи являють собою явище історичне: воно виникає лише тоді, коли шкільна освіта стає справою держави і регулюється спеціальними державними органами і законодавчими актами“ [297, с. 263—264]. У Педагогічній енциклопедії (1966) знаходимо таке тлумачення поняття: „Реформи шкільні (з лат. *Reformatio* — перетворюю) — це перетворення шкільної системи, які проводилися в законодавчому або адміністративному порядку“ [295, с. 670—675].

На нашу думку, А. А. Сбруєва всебічно і ґрунтовно на основі зарубіжних і вітчизняних джерел тлумачить поняття „освітня реформа“, а саме: у вузькому розумінні — як „процес політико-адміністративних змін, що ініціюється „згори“ і передбачає здійснення певного кола структурних пере-

творень на різних рівнях освітньої системи, що можуть мати як частковий, так і радикальний характер“. У широкому розумінні — як „процес політико-адміністративних, педагогічних та суспільних змін, що передбачає здійснення широкої сукупності перетворень освітньої системи в цілому та кожного навчального закладу зокрема, ініціюється та поширюється як „згори вниз“ (політико-адміністративний процес), так і „знизу вгору „ (педагогічний процес), враховує взаємні впливи чинників „зсередини“ та „ззовні“ (соціальний процес), включає як структурний (організаційний), так і культурний (функціональний, педагогічний) аспекти“ [412, с. 10—11].

У нашому дослідженні йдеться про реформування шкільної освіти, що є найбільш поширеною і охоплює початкову, основну та старшу школу. Як соціальний інститут школа на різних історичних етапах відображала недоліки суспільства, якими громадськість була невдоволена, і водночас формувала особистість, яка мала відповідати тим чи іншим суспільним запитам. Тому реформування шкільної освіти в урядовій політиці завжди було пріоритетним, оскільки воно безпосередньо впливало на подальший розвиток суспільства в цілому.

Таким чином, ми розглядаємо „шкільну реформу“ як процес змін (часткових, кардинальних, радикальних, системних, комплексних тощо) у шкільній системі освіти, ініційованих „згори вниз“ (на урядово-адміністративному рівні), регульованих законодавчими актами, та „знизу вгору“ (на громадсько-педагогічному рівні) у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних детермінант.

Хронологічні рамки монографії охоплюють період з 1899 р. до 1991 р. Визначення нижньої хронологічної межі дослідження пов'язане з відновленням у 1899 р. Міністерством народної освіти на чолі з М.П. Боголеповим освітніх реформ на демократичних засадах під тиском громадсько-педагогічного руху в Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель. Завершується дослідження 1991 р., — роком проголошення суверенної Української держави, початком формування національної державної політики в галузі освіти, нової національно спрямованої реформи школи.

Оскільки освіта на різних етапах історичного розвитку реформувалася в умовах роз'єднаності українських земель, у контексті суспільно-політичних умов держав, до яких належала та чи та частина України, спостерігалися певні й доволі значні розбіжності і в системах освіти, й відповідно їх реформуванні. Тому в роботі розглядається процес реформування системи шкільної освіти з початку ХХ ст. до 40-х років лише в Центральній, Південній і Східній Україні, тобто в Наддніпрянській Україні (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії), що спочатку входила до складу Російської

імперії, згодом — до Української Народної Республіки (без Західної Области УНР), а потім увійшла у статусі УСРР (з 1937 — УРСР) до СРСР. Не розглядаються зміни шкільної освіти на території західноукраїнських земель у період їх входження до Австро-Угорщини до 1917 р., а також у 20—30-х роках ХХ ст. — у період їх входження до Польщі, Румунії, Чехословаччини, що може бути предметом окремого дослідження. Після приєднання західноукраїнських земель, починаючи з 40-х років ХХ ст., коли Україна територіально була єдиною республікою в складі Радянського Союзу, висвітлюється процес реформування єдиної шкільної системи освіти.

Історіографічний пошук показав, що на різних етапах реформування школи публікувалися присвячені проголошеним та попереднім реформам праці згідно з певними методологічними засадами. Спираючись на створену Н.М. Гупаном періодизацію історико-педагогічної науки [100, с. 22—23], історіографію досліджуваної проблеми умовно ділимо на шість етапів: I — 1900—1917 рр.; II — 1917—1920 рр.; III — 1920 — поч. 30-х років; IV — 30 — сер. 50-х років; V — друга половина 50-х — 80-ті роки; VI — 1990 — донині.

На першому етапі, в імперську добу, періодична преса, педагогічна література відображали ідеї вітчизняних освітян щодо стану шкільної освіти, урядової освітньої політики, реформування освітньої галузі, а також публікували міністерські та альтернативні урядовим проекти педагогічної громадськості. Зокрема, спираючись на архівні матеріали Міністерства народної освіти Російської імперії, хід і напрями шкільних реформ 1899—1901 рр. висвітлив російський педагог, історик освіти С.В. Рождественський (1902) [384]; проекти реформ середньої освіти — С. Степанов (1907) [440]; наслідки „боголеповської реформи“ — редакція журналу „Вестник воспитания“ (1909) [109]; міністерські проекти щодо народних шкіл — Є. Звягінцев (1906) [158]; теоретичні засади реформування освіти — В.І. Чарнолуський (1908) [498], М.І. Демков (1910) [107], П.П. Блонський (1916) [53]; теоретичні аспекти реформування шкільної освіти на національних засадах — С.Ф. Русова (1913) [393], Я.Ф. Чепіга (1911, 1912, 1913) [501, 504—508, 510]; рух громадськості за українську школу в контексті урядового законодавства — С.Ф. Русова (1908) [398], С.Ф. Черкасенко (1913) [512], О.Г. Лотоцький (1916) [214]; проект реформи П.М. Ігнат'єва — В.П. Науменко (1916) [263] та ін.

Нагромадження історико-педагогічних знань періоду Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр. (II етап) є також незначним. Критично оцінюючи освітню політику самодержавного уряду, причини, хід та наслідки реформи 1917—1920 рр. висвітлюють її учасники О.Ф. Музиченко (1918—1919) [236; 237], Г.М. Іваниця (1918—1919) [165], К.Ф. Лебединцев (1919—1920) [208], С.П. Постернак (1920) [330]. Зазначимо, що праці поч. ХХ ст. — 1920 р. розглядаємо водночас і як історіографічні, і як джерела з досліджуваної теми.

Зі встановленням радянської влади на теренах України поступово педагогічна думка набувала ідеологічного забарвлення, діяльність українських урядів на освітній ниві характеризувалася як буржуазно-націоналістична. Однак у 1920—1930 рр. (III етап) учасники побудови української радянської шкільної системи освіти (Г.Ф. Гринько, 1921; Я.П. Ряппо, 1925, 1927; М.О. Скрипник, 1930) відносно вільно, з урахуванням ідеологічних реалій, висвітлювали причини, хід, здобутки і прорахунки реформи, доводили відмінність української системи освіти від російської [94; 404; 405; 420].

В умовах формування тоталітарного режиму в 30-х — першій половині 50-х років (IV етап), сталінської системи цензури наукові розвідки з досліджуваної проблеми на засадах марксистсько-ленінської методології мали суто ідеологічне забарвлення. Реформи минулих років було викреслено з історії, а їх фундаторів і керівників проголошено „буржуазними націоналістами“, „українськими фашистами“ тощо, забезпечення ж навчання дітей українською мовою віднесено до здобутків радянської влади та Жовтневої революції (С.М. Бухало, 1945; М.М. Грищенко, 1948 та ін.) [63; 97].

У працях другої половини 50—80-х років (V етап) щодо розвитку освіти і школи (М. М. Грищенко, 1957; А. Д. Бондар, 1967, 1968; А. І. Зільберштейн і В. О. Повх, 1968; М. С. Грищенко, 1966, 1973), написаних з позицій радянської методології, побіжно й поверхово згадано шкільні реформи (або окремі складові) у ракурсі переможних акцій радянської влади [98; 57; 58; 161; 95; 96]. У наведених дослідженнях вилучено або критично оцінено національно спрямовані реформи, ідеї українських освітян стосовно побудови системи освіти на національних засадах.

Проте з початком „хрущовської відлиги“ відбувалося певне послаблення ідеологічного тиску, спостерігалася загальна тенденція подолання культу особи Сталіна, що певною мірою позитивно вплинуло на українську педагогічну думку. Учасники й організатори шкільної реформи 1956—1964 рр. висвітлювали не лише керівну роль комуністичної партії в розвитку освіти, зміст урядового законодавства, а й хід реформи, водночас звертаючи увагу на реалії школи, апелюючи до громадсько-педагогічної думки (І.К. Білодід, 1959; Т.М. Шашло, 1963; К.Ф. Присяжнюк, 1966 та ін.) [51; 518; 336].

Загалом у зазначених та інших наукових розвідках радянської доби реформування шкільної освіти об'єктивно не аналізувалося з кількох причин. По-перше, будь-які прояви боротьби за створення національної системи освіти вважалися буржуазно-націоналістичними, тому й було вилучено з науково-освітнього простору національно спрямовані демократичні проекти реформування шкільної освіти; спотворено і перекреслено здобутки реформи періоду діяльності українських урядів (1917—1920), радянської національно спрямованої реформи 20-х років ХХ ст., охарактеризовано контрреформу 30 — початку 50-х років як переможну й успішну реформу тощо.

По-друге, висвітлення процесу реформування освітньої галузі передбачало критичний і об'єктивний аналіз освітньої політики урядів, що не відповідає традиціям радянської системи. Саме тому до надбань реформ у контексті возвеличення ролі КПРС включено такі негативні тенденції, як централізація в управлінні, регламентація, уніфікація, ідеологізація, русифікація, радянська навчально-виховного процесу, змісту освіти та ін.

Проголошена реформа загальноосвітньої і професійної школи 1984 р. спричинила появу низки праць, присвячених теоретичним засадам, стратегічним завданням, напрямам і ходу реформи (Ю.К. Бабанський, 1984; М.В. Фоменко, 1985; С.У. Гончаренко, 1985; 1988; О.І. Вишневський, 1988 та ін.) [17; 477; 92; 93; 75]. Вочевидь у руслі „горбачовської“ перебудови у працях творців і учасників реформи спостерігалось превалювання об'єктивного висвітлення проблеми над ідеологічним нашаруванням.

І лише на початку 90-х років (УІ етап) у контексті відродження демократичного принципу в освітній сфері, проголошення суверенної Української держави з'явилися наукові розвідки, автори яких змогли об'єктивно осмислити державну урядову політику щодо розвитку освіти в Україні та громадсько-педагогічний рух за її оновлення.

Проблему впливу реформаторських процесів на розвиток шкільної освіти в Україні на початку XX ст. побіжно розглянули в нарисах „Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.)“ (1991) автори М.Д. Ярмаченко, С.У. Гончаренко, Н.П. Калениченко та ін. Тут названо документи, які визначили напрями реформування шкільної освіти. Проте їх змісту й дискусій навколо них не розкрито. Вчені намагалися надати перевагу висвітленню розвитку національної шкільної освіти, проте ще не відійшли від методології попередніх часів (поширення марксизму, перебільшення ролі революційної демократії тощо) [385].

Автори навчального посібника „Нариси історії українського шкільництва (1905—1933)“ (Н.Б. Копиленко (Антонець), О.В. Сухомлинська, Т.О. Самоплавська, С.М. Філоненко та ін., 1996) об'єктивно охарактеризували громадсько-педагогічний рух за національну освіту, діяльність українських урядів щодо реформування освіти в Україні тощо [259].

Організаційні основи реформи шкільної освіти періоду УНР (1917—1920) на основі архівних джерел проаналізували М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська у монографії „З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці“ (1997) [201].

Наприкінці XX — на початку XXI ст. з'явилися праці (статті, посібники, дисертації тощо) українських учених, де в рамках сучасної історико-педагогічної парадигми в контексті різноманітних проблем побіжно згадуються ті чи інші освітні реформи, урядові освітні документи: розвиток

української національної школи (Г.Г. Філіпчук, 1991; В.К. Майборода, С.В. Майборода, 1992; Б.М. Ступарик, 1998; Л.В. Потапова, 1998); розвиток освіти і педагогічної науки в Україні (О.І. Пометун, 1995; В.С. Курило, 2000; А.А. Сбруєва, М.Ю. Рисіна, 2000; М.Д. Ярмаченко, 2001; Н.М. Гупан, 2002; О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко, 2003; О.В. Адаменко, 2006; Н.А. Калініченко, 2007); педагогічна преса про реформування школи й освіти в Україні (друга половина ХІХ — поч.ХХ ст.) (І.В. Зайченко, 2002); роль міністрів освіти в реформуванні школи в період діяльності українських урядів (1917—1920) та в радянську добу (1919—1943) (І.Л. Лікарчук, 2002); розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст. (О.В. Попова, 2001); реформування змісту шкільної освіти (М.Я. Антонєць, 2002; О.Я. Савченко, 2002; О.В. Сухомлинська, 2003; Я.П. Кодлюк, 2004); внесок вітчизняних педагогів у розвиток української освіти на різних етапах її розвитку (Н.Б. Антонєць, Л.Д. Березівська, Л.С. Бондар, Н.П. Дічек, Т.К. Завгородня, Л.В. Пироженко, Н.С. Побірченко, Т.О. Самоплавська, Б.М. Ступарик, О.В. Сухомлинська, О.А. Удод, Т.В. Філімонова, 2003, 2005, 2007) та ін. [475; 219; 441; 331; 307; 206; 413; 526; 100; 217; 5; 175; 133; 212; 308; 12; 406; 443; 184; 220; 467; 499].

Вагомим внеском в історико-педагогічну науку є праця О.В. Сухомлинської „Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру“ (2003), де визначено та охарактеризовано сім періодів української педагогічної думки з ІХ століття й донині, яка безпосередньо вплинула на логіку нашого дослідження [444, с. 47—66].

Заслуговують на увагу дисертації українських істориків, у яких розкриваються з позицій історичної науки проблеми розвитку освітньої галузі в Україні: українське питання в Державній думі Російської імперії (1906—1917) — О.І. Білокінь, 2001 [52]; розвиток української школи в роки національно-демократичної революції (1917—1920) — Н.Ю. Ротар, 1996; О.П. Машевський, 1997; А.М. Пижик, 1998; Ю.В. Телячий, 2000) [389; 232; 299; 457]; становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки — В.В. Липинський, 2001, загальноосвітньої школи в 1920—1933 рр. — В.Л. Борисов, 2003; загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943—1953 рр.) — Н.Г. Красножон, 2002 [209; 59; 198]; загальноосвітня школа в умовах національного відродження (кінець 80-х — початок 90-х років): історико-політичний аспект — Л.В. Кузнецова, 1993 [200]. Історичні праці містять багату й різноманітну джерельну архівну базу, вирізняються ґрунтовністю висвітлення історіографії, суспільно-політичних та соціально-економічних аспектів розвитку шкільної освіти в Україні.

Особливої уваги в контексті досліджуваної проблеми варта праця Ю.В. Телячого „Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917—1920): історичний аспект“, де автор висвітлив історичні закономірності, організаційні основи реформи

школи та проаналізував суть нової освітньої політики урядів у досліджуваний період. Оскільки на українських землях у передреволюційний період не було загальноосвітньої школи й лише порушувалося питання про її створення, на нашу думку, правомірно вести мову про реформу шкільної освіти [457].

Дисертація історика В.В. Липинського „Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки“ характеризується комплексністю і системністю. Автор на основі широкої архівної джерельної бази з позицій історичної науки довів, що „у 20-і роки в Україні була побудована власна ефективна, економічно доцільна, соціально спрямована освітня система“, яка водночас „була максимально заполітизована, діяла в умовах жорсткого обмеження демократії та репресій, вузько класового підходу замість загальнолюдського“ [209, с. 16].

Українські дослідники у сфері державного управління висвітлили становлення і розвиток системи державного управління освітою в Україні у 1917—1941 рр. (Н.В. Самандас, 2001); освітню політику, основні тенденції та етапи розвитку державного управління освітою в Україні у 1946—2001 рр. (О.В. Жабенко, 2002) [409; 130].

Відзначаючи доробок науковців у галузі історичної науки, державного управління, наголошуємо, що їхні праці передусім збагатили історіографію відповідних наук, а для історії педагогіки є цінними з фактологічного погляду та порівняння під час оцінювання тих чи інших освітніх перетворень.

У контексті окресленої проблеми варто сказати і про праці російських учених, де проаналізоване реформування шкільної освіти в Росії (Е.Д. Дніпров, 1994; В.М. Липник, 2000; А.В. (ініціали російською мовою. — Л.Б.) Овчинников, 2000; Л.І. Анайкіна, 2001) [113; 213; 8; 276]. Цікавими, з погляду нашого дослідження, є захищені в Російській Федерації дисертації, присвячені таким проблемам: історія освітньої урядової політики і сучасна реформа в Росії (Е.Д. Дніпров, 1994) [112]; реформа середньої загальноосвітньої школи Міністерством народної освіти в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. (О.В. Купинська, 1999) [205]; системно-концептуальний аналіз реформ загальної і середньої освіти в Росії та Республіці Татарстан (Р.В. Шакіров, 1997) [515]; історико-педагогічні умови становлення і розвитку загальноосвітньої школи в Росії (на матеріалах реформ 60-х рр. XIX ст. і 30-х рр. XX ст.) (А.В. Морозов, 2001) [234]. Зауважимо, що в зазначених дисертаціях не розглядаються такі аспекти досліджуваної проблеми, як реалізація та вплив загальноімперських та загальносоюзних реформ на розвиток освіти в Україні, реакція української педагогічної громадськості на ті чи інші реформи; роль українських керівних органів освіти у реформуванні шкільної освіти; національно спрямовані реформи 1917—1920 рр. та 1920—1930 рр.; реформування освіти на національних засадах другої половини 80-х — 1991 р. Праці російських учених важливі для нашого дослідження з погляду порівняння й оцінювання.

Певною мірою в контексті загального висвітлення розвитку освіти в Україні досліджуваної проблеми торкалися науковці української діаспори (Л. Білецький, Г. Васькович, Г. Ващенко, Д. Дорошенко, І.В. Коляска, І. Розгін, С. Сірополко; Д. Сокульський; О. Субтельний, Ю. Шерех та ін.) [48; 49; 70; 71; 186; 433; 442]. Незважаючи на деяку ідеалізацію та суб'єктивізм, зазначені праці містять вагомий фактологічний матеріал, відмінні від учених радянської доби оцінки перетворень у шкільній освіті України.

Отже, реформування шкільної освіти України в ХХ ст. як окрема історико-педагогічна наукова проблема комплексно й системно не досліджувалася. Нині в українській історіографії немає історико-педагогічних праць, де б цілісно аналізувалися політика урядів щодо реформування української шкільної освіти на різних етапах її розвитку, процесуальні аспекти та змістові складові, оцінка українською педагогічною громадськістю тих чи інших реформ. Малодослідженими залишаються проекти реформ початку ХХ ст., зокрема, „ігнат'євська“ реформа, національна реформа 1917—1920 рр., національно спрямована радянська реформа 20-х років. Найменш дослідженими залишаються перетворення в шкільній освіті в другій половині ХХ ст.

Аналіз реформування шкільної освіти в історико-педагогічному аспекті дозволив подати реформи шкільної освіти в Україні (їх причини, принципи, напрями та наслідки) як результат складних процесів, що відбувалися на суспільно-політичному, соціально-економічному, педагогічному рівнях [39]. На кожному з етапів розвитку вітчизняної освіти шкільне реформування залежало передусім від освітньої політики урядів, а також громадсько-педагогічного руху, розвитку шкільної системи освіти та педагогічної науки в їх єдності. Основоположною ідеєю дослідження було висвітлення впливу тих чи інших реформ на розвиток національної системи шкільної освіти, її елементів.

Під час написання монографії проаналізовано документи (опубліковані та неопубліковані), які регулювали реформування шкільної освіти в Україні в ХХ ст.: інформаційні повідомлення, циркуляри, закони, накази, постанови, резолюції державних структур (Державної думи Російської імперії, Центральної Ради, гетьманату П.П. Скоропадського, Директорії УНР, ЦК ВКП(б), ЦК КПРС, ЦК КП України, РНК СРСР, РНК УРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР) та реалізаторів урядової освітньої політики — Міністерства народної освіти Російської імперії, Генерального секретаріату освіти, Міністерства народної освіти УНР, Міністерства освіти та мистецтва Української держави, Міністерства народної освіти Директорії УНР, Народного комісаріату освіти УРСР, Міністерства освіти УРСР; протоколи засідань їх підструктурних частин, спеціальних комісій при керівних органах освіти для розробки проектів реформ, основоположного законодавства. А також — опубліковані звіти керівних органів освіти, збірники матеріалів учительських з'їздів, різного рівня освітянських нарад, де обговорювалися змістові та процесуальні аспекти шкільних реформ.

Основним підґрунтям написання монографії стали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди: № 166 — Народний комісаріат освіти УСРР (1919—1991); № 1063 — Генеральне секретарство Української Центральної Ради (1917—1918); № 2201 — Міністерство освіти Української держави; № 2581 — Народне міністерство освіти УНР; № 2582 — Міністерство освіти УНР; Центрального державного архіву громадських об'єднань (фонд № 1 — ЦК Компартії України); Центрального державного історичного архіву у м. Києві (фонд № 707 — Управління попечителя Київського учбового округу); Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського (фонд № 66 — І.В. Лучицький), більшість з яких уперше вводимо до наукового обігу.

У ході дослідження було опрацьовано періодичні видання, на сторінках яких публікувалися освітні документи, а процес реформування був предметом широкого обговорення серед педагогів, громадськості, а саме: „Журнал Министерства народного просвещения“ (1834—1917), „Украинский вестник“ (1906—1907), „Рідна справа. Вісті з думи“ (1907), „Світло“ (1910—1914), „Украинская жизнь“ (1912—1917), „Русская школа“ (1890—1917), „Вестник воспитания“ (1890—1917), „Вільна українська школа“ (1917—1920), „Школа и жизнь“ (1914—1916), „Вестник Европы“ (1866—1903), „Вісник Генерального Секретаріату УНР“ (1917), „Вісті з Української Центральної Ради“ (1917), „Вісник педагогічного професійного з'їзду“ (1917), „Вісник УНР (1917—1918), „Вісник Державних Законів для всіх земель УНР“ (1919), „Порадник по соціальному вихованню дітей“ (1921, 1924), „Пролетарська освіта“ (Вінниця, 1921, газета), „Виробнича думка. Тижневий додаток до газети „Народний учитель“ (1928), „Радянська освіта“ (1923—1931), „Шлях освіти“ („Путь просвещения“) (1922—1930), „Комуністична освіта“ (1931—1941), „Радянська школа“ (1945—1991), „Рідна школа“ (1991—2007), „Шлях освіти“ (1997—2007), „Бюлетень НКО УСРР“ (1922—1934), „Збірник наказів НКО УРСР“ (1936—1939), „Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР“ (1939—1961), „Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР“ (1962—1988) та ін. А також — брошури, праці монографічного характеру творців та очевидців (В.І. Чарнолуський, 1908; П.Ф. Каптерев, 1913; О.Г. Лотоцький, 1916; Я.Ф. Чепіга, 1918; С.П. Постернак, 1920; С.Ф. Русова, 1923; Я.П. Ряппо, 1925, 1927; М.О. Авдієнко, 1927; В.І. Марков, 1928; М.О. Скрипник, 1930; М.М. Грищенко, 1948; І.К. Білодід, 1959; М.С. Грищенко, 1966; А.Д. Бондар, 1968; Ю.К. Бабанський, 1984; В.Ф. Шаталов, 1988; М.Ф. Кучернюк, 1989 та ін.) тих чи інших шкільних реформ упродовж досліджуваного періоду [498; 176; 214; 500; 330; 392; 404; 405; 3; 223; 420; 97; 51; 96; 58; 17; 517; 207].

Монографія складається із передмови, чотирьох розділів, висновків до них, післямови, де системно і в хронологічній послідовності відповідно до розробленої нами моделі аналізу викладено причини (соціально-економічні,

---

суспільно-політичні, фахові), хід (підготовка, розробка, прийняття основоположних документів, здійснення та реалізація реформи), принципи (основоположні або ключові ідеї реформи), напрями (зміни в структурі, змісті шкільної освіти та ін.) та результати (досягнення, прорахунки) шкільних реформ. У монографію ми не включаємо додатки, оскільки плануємо підготувати і опублікувати посібник-хрестоматію „Реформування шкільної освіти в Україні в ХХ ст.: у документах і матеріалах“.

Нині Українська держава буде власну національну систему освіти. Вивчення та осмислення досвіду (досягнень і успіхів, прорахунків і недоліків) реформування освіти в ХХ ст., що є змістом нашого дослідження, дадуть змогу виявити уроки й закономірності підготовки і реалізації шкільних реформ, педагогічні основи сучасної освітньої реформи в Україні, яка зумовлена потребою перетворити освіту на пріоритетну галузь у державі.

„Нехай мене осудять за недидактичність у будуванні проекту, відсутність у ньому планомірності і загальної цілості його частин, але я більш всього боюсь, щоб не осудили мене в змаганні пошкодити дитині, зменшити її радість і задоволення від навчання і взагалі щастя“*

Я.Ф. Чепіга

Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу

1899-1917

1.1. Проекти змін шкільної освіти в 1899—1904 рр.

Рубіж XIX і XX ст. для українських земель, що перебували у складі Російської імперії, був позначений в економічній сфері завершенням промислового перевороту й переходом до індустріального суспільства, що потребувало освічених працівників у різних сферах; в соціальній — посиленням активності політичних сил, активізацією руху, в т.ч. національного, проти самодержавства; в освітній — формуванням станової імперської системи освіти, яка не передбачала існування української школи.

Розуміння причин визрівання реформи школи, зростання громадсько-педагогічного руху за її оновлення дає аналіз стану шкільної освіти наприкінці XIX ст., що фактично сформувалася у процесі реформаторської освітньої політики царського уряду, який у контексті соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень провів освітні реформи (1802—1804; 1856—1864), що створювали нову парадигму шкільної освіти, сприяли її інтенсивному демократичному розвитку, та контрреформаторські часткові зміни 1810—1835 рр., 1845 р., 70—90-х років XIX ст., які локалізували здобутки зазначених реформ.

---

* Проект української школи. Грунтовні постулати проекту//Світло. — 1913. — №2. — С. 41.

Ми не будемо детально висвітлювати процесуальні та змістові аспекти реформування шкільної освіти в ХІХ ст., лише визначимо його характерні тенденції. У ході Олександрівської реформи Статутом 1804 р. було задекларовано в Російській імперії єдину систему освіти — позастанову, безплатну, чотириступеневу (парафіяльні, повітові училища, гімназії, університети), але в ході Миколаївської контрреформи Статутом 1828 р. — дві системи: для нижчих станів (парафіяльні й повітові училища) та для дворян і чиновників (гімназії й університети). Під впливом громадсько-педагогічного руху постає питання про загальне навчання, доступне всім верствам населення, реорганізацію станової системи освіти [25].

У середині ХІХ ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, дедалі очевиднішою ставала відсталість імперської держави від передових європейських країн. Кримська війна (1853—1856) стала своєрідним віддзеркаленням усіх суспільних катаклізмів і спонукала уряд Олександра ІІ розпочати модернізаційні процеси, бо реалії життя, зокрема розвиток економіки, завершення промислового перевороту зумовлювали потребу в кваліфікованих робітниках, піднесенні загального освітнього та культурного розвитку народу.

Зазначимо, що у дев'яти українських губерніях з корінним українським населенням 23,5 млн чоловік налічувалося 1320 початкових шкіл різних типів, у яких навчалося 67129 осіб, функціонувало лише 18 чоловічих гімназій, де навчалося 5316 учнів, а взагалі майже 98 % дітей шкільного віку не могли здобувати шкільну освіту [385, с. 135].

Водночас починає розвиватися громадянське суспільство — створюються різні організації, об'єднання, угруповання, які мали різні мету і завдання, в цілому критикували стан справ, підштовхували уряд до кардинальних змін у різних галузях, і зокрема в освіті. На українських землях виникають Громади, учасники яких порушують питання про національну освіту, навчання в школах і видання навчальної літератури українською мовою.

Наголосимо, що шкільна реформа другої половини 50—60-х років ХІХ ст. стала переломним етапом у подальшому розвитку вітчизняної освіти, найважливішими здобутками якої є: проголошення позастанової освіти, тобто загальної освіти для всіх станів, її здобуття в класичних (з вивченням двох стародавніх та латинською мов) та реальних гімназіях з 7-річним терміном навчання; започаткування нового типу неповної середньої освіти, її здобуття у прогімназії з 4-річним терміном навчання; надання права відкривати гімназії громадським організаціям і приватним особам; проголошення доступності народних шкіл (парафіяльних, церковнопарафіяльних, повітових, недільних) для всіх соціальних верств, їх відкриття громадськими організаціями, приватними особами; схвалення розвитку жіночої освіти. Вважаємо позитивними результатами проведеної реформи такі, як збільшення мережі навчальних закладів у Російській імперії, зокрема на українських землях,

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

особливо приватних, відкриття простору для творчості шкіл, окремих учителів. 8-річна дискусія навколо шкільної реформи перетворилася на потужну хвилю громадсько-педагогічного руху як альтернатива монополії держави в освітній сфері, за оновлення і демократизацію освіти [47].

Проте вже з 1866 р. розпочалося гальмування процесу реформування і в 1871 р. була запроваджена нова реформа, а за змістом контрреформа шкільної освіти, яка полягала у прийнятті низки положень та циркулярів, що практично скасували здобутки попередньої реформи. Політика Міністерства народної освіти (далі. — МНО) на чолі з Д.А. Толстим спрямовувалася на збереження класичної гімназії, тому сприяла поділу суспільства на прихильників і противників класичної освіти. За Статутом гімназій 1871 р. встановлювався один тип середнього навчального закладу — класична 8-річна гімназія, яка готувала учнів для вступу до вищих навчальних закладів і де 42,2 % навчального часу відводилося давнім мовам. Зокрема, вивчалися такі предмети: Закон Божий, російська мова з церковнослов'янською, латинська і грецька мови, філософська пропедевтика, законодавство, математика, фізика, історія, географія, німецька і французька мови, природознавство, малювання, чистописання. За Статутом 1872 р. реальні гімназії перетворювалися на шестирічні реальні училища з поділом у п'ятому і шостому класах на основний і комерційний відділи, з додатковим сьомим класом з професійним спрямуванням за відділами (механіко-технічний, хіміко-технологічний, загальноосвітній). Учні реальних училищ не мали права вступати до університетів. Гімназійний зміст освіти ґрунтувався на теорії формальної освіти, тобто шкільна освіта мала сприяти не засвоєнню знань, а розвитку розумових здібностей, пам'яті, мислення учнів, зокрема під час вивчення давніх мов (грецької, латинської) та математики. Зміст реальної освіти ґрунтувався на теорії матеріальної освіти (дидактичний матеріалізм), основною метою якої було передавання великої кількості знань із різних галузей наук, але „корисних“ для життя, з характерними тенденціями багатопредметності, перевантаження, слабкого зв'язку між предметами [298, с. 137—138]. Шкільній освіті були притаманні п'ятибальна система оцінювання навчальних досягнень та поведінки учнів; іспити (приймальні, перевідні, випускні); нагороди за успішне навчання і зразкову поведінку (грамоти, медалі та ін.) [476, с. 18—19, с. 23].

Згідно з Положенням про початкові училища 1874 р. встановлювався чіткий контроль за початковою школою — вводилася посада директора народних училищ з двома-трьома інспекторами. Циркуляром 1887 р. було заборонено приймати до середніх навчальних закладів дітей нижчих верств населення. Затверджені міністром у 1897 р. орієнтовні навчальні програми для народних училищ відомства Міністерства народної освіти визначали 45% навчального часу для викладання предметів релігійного характеру. В цілому навчальні заклади не були пов'язані між собою навчальними програмами, які були стабільними і не мінялися [213, с. 28, с. 37—41].

Погоджуючись з висновками російського вченого В.Н. Ліпник (ініціали російською мовою. — *Л.Б.*) зазначимо, що контрреформаторські зміни 70—90 років XIX ст. спрямовувалися на знищення демократичних здобутків реформи 1856—1864 рр., про що свідчать такі тенденції: посилення становості системи освіти; державної регламентації та контролю за школою, тобто централізації в управлінні освітою; релігійно-монархічного змісту освіти; встановлення прав за єдиним типом середнього навчального закладу — класичною гімназією, нехтування реальною освітою. Звичайно, педагогічна громадськість була не задоволена такими антидемократичними явищами в освіті, розуміючи необхідність підвищення грамотності народу для майбутнього розвитку держави.

Отже, на теренах України існувала станова, позанаціональна, платна, централізована шкільна освіта, згідно з якою початкова школа (однокласні, двокласні церковнопарафіяльні, земські однокласні і двокласні училища, повітові міські училища) функціонувала окремо від середньої (чоловічі і жіночі гімназії, реальні училища, комерційні училища, духовні семінарії, епархіальні училища). Як вважав український дослідник С.П. Постернак (1920), це було „страшне накопичення різних типів шкіл, не зв'язаних між собою ні якоюсь одною ідеєю, ні якимось єдиним планом або системою“ [330, с. 39]. Загалом імперська школа була словесною та авторитарною, оскільки розвивалася під впливом педагогічної теорії Гербарта (1776—1841), яка „підпорядковувала дитину „виховуючому навчанню“ в чисто інтелектуальному напрямі шляхом дресування, замінюючи справжній світ навколо дитини „переказом“ цього світу“ [301, с. 147]. Рівень освіченості українського населення був дуже низьким, зокрема в 1897 р. кількість неписьменних становила 86,4% [385, с. 297]. Провідником урядової освітньої політики та її організатором було Міністерство народної освіти, якому підпорядковувалися Київський, Харківський, Одеський учбові округи, що охоплювали українські землі. Характерною особливістю імперської системи освіти була підвідомчість навчальних закладів не лише МНО, а й іншим різним відомствам та міністерствам, де здобували освіту діти промислових та торговельних станів. Вітчизняна школа розвивалася як складова загальноімперської системи освіти, відзеркалювала загальні реформаторські процеси.

В означений період суспільна критика системи освіти взагалі й шкільної зокрема посилюється. Педагогічна громадськість у пресі, на різних зібраннях, зверненнях до МНО ініціювала питання реорганізації діючих типів навчальних закладів; оновлення змісту освіти, зокрема перенесення вивчення давніх мов у старші класи і збільшення годин на вивчення загальноосвітніх предметів; запровадження загального обов'язкового початкового навчання; розширення компетенцій педагогічних рад; покращення матеріального забезпечення та фахової підготовки вчителів тощо [35]. Наведемо лише деякі

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

прикладі. Так, у 1896 р. на засіданні Чернігівського губернського чергового дворянського зібрання (близько 300 дворян) було заслухано доповідь колишнього голови Чернігівської губернської управи В.М. Хижнякова про необхідність реформи середньої освіти. Основні ідеї доповіді: звернутися до уряду з клопотанням про радикальну перебудову системи навчання в класичних гімназіях, бо більшість випускників після закінчення курсу не лише на низькому рівні володіли давніми мовами, а й погано знали державну мову, історію, літературу, природознавство, нові мови; обмежити викладання давніх мов, відповідно розширивши зазначені загальноосвітні предмети. У ході обговорення внесені пропозиції були схвалені з доповненнями: порушити клопотання перед урядом про те, щоб „...взагалі всі середні навчальні заклади, не передбачаючи спеціального призначення учнів, давали передусім належні всебічні знання і розвиток, у такому сенсі й мають бути перебудовані“; зважаючи на надмірність учнів у класах дозволити відкривати нові гімназії або в діючих — паралельні класи; дозволити учням, які закінчили реальні училища, вступати на відповідні факультети університетів без додаткових іспитів та ін. [199, с. 251].

У 1896 р. на зборах Харківської міської думи було створено комісію для розробки плану запровадження загальної і обов'язкової освіти дітей у Харкові. Комісія на чолі з відомим педагогом, громадським діячем М.Ф. Сумцовим довела, що через відсутність закону про обов'язкове навчання, недостатню кількість міських шкіл із 170 тис. населення міста лише 3% були охоплені початковою освітою. Вона внесла пропозиції щодо збільшення кількості класів, а також обґрунтований фінансово і з погляду гігієни проект побудови шкіл на 15 класів, що дасть змогу розв'язати питання загального навчання в місті. „У всіх країнах, де освіта поширена в народі, піднявся добробут, покращилися умови, способи застосування народної праці, підвищилися і надходження від неї у вигляді прямих і непрямих податків та ін. прибутків держави“, — зазначається в документі [114, с. 5—6]. Як бачимо, питання загальної народної освіти актуалізується, безпосередньо пов'язується з майбутнім держави, і попри відсутність відповідного освітнього закону місцеві органи самоврядування починають вирішувати власними силами проблему загального навчання.

У педагогічній пресі обговорювалося питання не лише про реорганізацію запровадженої міністерським статутом 1871 р. класичної гімназії з двома давніми мовами, а й про реформування системи середньої освіти в цілому. Так, Я. Гуревич визначив характерні недоліки, притаманні навчальним закладам різних типів, а саме: відсутність національного й загальноосвітнього характеру навчання, достатньої кількості досвідчених і добре підготовлених педагогів, низький рівень їхнього матеріального забезпечення; недостатня творча діяльність учителів через штучну її регла-

ментацію; перенаповненість класів; відсутність міжпредметних зв'язків, освітнього й виховного впливу у змісті навчальних предметів; відсутність індивідуального підходу до учнів; неузгодженість навчальних програм; поверховий характер вивчення предметів; перевантаженість учнів та ін. [101, с. 120—122]. А також він запропонував шляхи подолання зазначених недоліків: „висунути на перший план навчання ті предмети, які можуть найбільше сприяти зростанню національної самосвідомості і всебічному вивченню батьківщини, водночас поставити в центр усього навчання рідну мову“; збільшити кількість таких загальноосвітніх предметів, як загальна література, загальна історія, загальна географія, логіка, природознавство, фізика і космографія; вилучити з навчальних предметів існуючу деталізацію, яка затьмарює зміст; підготувати в новоутворених учительських семінаріях досвідчених педагогів, ознайомивши їх з історією педагогіки, гігієною, психологією, педагогікою, дидактикою, методикою викладання предметів“; забезпечити матеріальне становище вчителів; організувати періодичні педагогічні з'їзди; послабити регламентацію навчально-виховного процесу, розширивши компетенції педагогічних рад; збільшити кількість середніх навчальних закладів з метою зменшення їх перевантаження; надати навчальному процесу „наочного і життєвого характеру“ засобами шкільного обладнання, екскурсіями до музеїв, картинних виставок, заводів, фабрик; звернути увагу на фізичний рівень розвитку учнів, „відсутність рівноваги між духовним і фізичним розвитком“; запровадити гімнастичні вправи та ігри на свіжому повітрі, ввести уроки ручної праці, уроки фехтування, збільшити кількість уроків танцю, до складу педагогічних рад увести посаду лікаря та ін. [101, с. 134—135].

Зауважимо, що вітчизняний рух за оновлення шкільної освіти наприкінці XIX — на початку XX ст. відчував вплив подій, що відбувалися у розвинутих країнах Європи й США, де були прийняті закони про обов'язкову початкову освіту. Реформування шкільної освіти спиралося на громадсько-педагогічний рух за реформу традиційної школи, яка не відповідала новим економічним і політичним умовам розвитку держав. Серед найбільш відомих педагогічних теорій реформаторської педагогіки вирізнялися такі, як вільне виховання (шведський педагог Е. Кей, німецький педагог Л. Гурлітт, італійський педагог М. Монтесорі та ін.), трудова школа (швейцарський педагог Р. Зейдель, німецький педагог Г. Кершенштайнер), школа дії (німецький учений В. Лай), прагматична педагогіка (американський філософ, педагог Д. Дьюї, американський педагог У. Кілпатрік) та ін. [173, с. 374—397].

Таким чином, потреби розвитку економіки, критика діючої системи шкільної освіти в суспільстві та педагогічній науці, зарубіжний досвід та ін-

тенсивний розвиток реформаторської педагогіки в країнах Європи та США поставили перед Міністерством народної освіти завдання реформування школи.

Проаналізуємо хід реформи та зміст освітніх документів, які визначали напрями та принципи реформування шкільної освіти. 12 лютого 1898 р. Микола II призначив міністром народної освіти М.П. Боголепова (юрист, ректор Московського університету, попечитель Московського учбового округу), який після відвідання ним шкіл учбових округів, зокрема Київського, Одеського, Харківського, у „*Циркулярє министра попечителям учебных округов о созданиии особенной комиссии в вопросе об улучшениии в среднем образовании*“ від 8 липня 1899 р. поставив питання про реформування середньої школи в контексті розвитку педагогічної науки та громадсько-педагогічної думки. У свою чергу МНО визнало скарги педагогів і батьків недоліками середньої школи й водночас проблемами, які потребують негайного розв’язання, а саме: відчуженість школи від сім’ї, бюрократичний її характер; „неуважність до особистих особливостей і нехтування вихованням моральним і фізичним“ учнів; небажана спеціалізація школи з молодших класів; надмірна щоденна розумова праця; неузгодженість програм між собою, наповнення їх другорядними вимогами; недостатній рівень викладання російської мови, літератури, історії і слабке ознайомлення з навколишньою природою; зайві вимоги при викладанні давніх мов і неправильна його постановка; недостатній розумовий рівень тих, хто закінчує курс у гімназіях і реальних школах; незадовільне викладання в реальних училищах та ін. [440, с. 73—74; 278, с. 243—244].

З метою розв’язання окреслених проблем 7 січня 1900 р. за головування М.П. Боголепова розпочала свою роботу схвалена царем Миколою II комісія, до складу якої увійшли представники МНО та ін. відомств, відомі педагоги, викладачі, вчителі, лікарі. Ще у Циркулярі від 8 липня 1899 р. та під час відкриття засідання міністр накреслив завдання роботи комісії — „всебічно обговорити існуючий лад середньої школи, виявити його недоліки, і вказати засоби їх ліквідації в умовах збереження основ класичної гімназії і реального училища як двох основних типів середньої школи в Росії; розглянути можливості зміни існуючих типів або створення іншого нового типу...“ [384, с. 712]. Міністр звернув особливу увагу комісії на спрямованість шкільної освіти на розумовий розвиток учнів і запропонував більше уваги надавати моральному і фізичному вихованню учнів, підготовці вчителів, їхньому матеріальному забезпеченню. Публікація Цирюляра викликала широкий резонанс у суспільстві.

До речі, до складу новоствореної комісії входили і наші співвітчизники: попечитель Харківського учбового округу В.К. Анреп, знаний педагог і професор Київського університету св. Володимира І.О. Сікорський, директор Одеського реального училища М.А. Камінський, директор Київської

гімназії №1 І.В. Посадський-Духовський, директор Київської гімназії № 3 М.О. Петров, викладач математики Київської гімназії №2 М.Ф. Базиревич [838, арк.7—9 зв.]. При Київському учбовому окрузі була створена комісія („особлива нарада“) з питання про реформу середньої школи на чолі з І.В. Посадським-Духовським. Комісія на численних засіданнях розробила пропозиції щодо реформування класичної гімназії, зокрема такі: загальне скорочення програм з усіх предметів; збільшення тривалості перерв за рахунок зменшення тривалості уроків тощо [839, арк.16—16 зв.].

Демократичні ініціативи МНО підтримала педагогічна громадськість. Так, один з дописувачів журналу „Вестник воспитания“, оцінюючи роль Циркуляра, зазначав, що „найближчим наслідком цього циркуляра міністра Боголепова є... небувале пожвавлення інтересу до шкільного питання і в пресі, і в суспільстві, і в педагогічних колах“ [86, с. 71].

Справді, на сторінках педагогічної преси з'являється низка статей, присвячених реформуванню школи. Так, директор Глухівського учительського інституту І.С. Андрієвський розмірковує над суттю класичної і реальної освіти [9]. Лікарів хвилює питання організації шкільної освіти з медичної точки зору, гігієнічного виховання [79]. Громадivecь І. Житецький у рецензії на переклад книжки професора Тюбингенського університету Л. Іоллі „Народное образование в странах Европы“ привертає увагу читача до іноземних джерел, водночас порівнюючи стан загальної народної освіти в Росії і в країнах Західної Європи [131].

Подальша розробка педагогічних основ реформи відбувалася з 7 січня по 7 березня 1900 р. на 32 загальних засіданнях комісії, а також численних засіданнях підкомісії. Зазначимо, що дискусія була опублікована у 8 томах, до яких увійшли журнали засідань комісій, доповіді її членів тощо (Труды Высочайше учрежденной Комиссии по вопросу об улучшениях в средней общеобразовательной школе: В 8 т. — Спб, 1900).

У комісії на чолі з М.П. Боголеповим обговорювалося питання про типи середньої школи, в результаті чого було визначено такі: гімназію з двома давніми мовами, гімназію з однією латинською мовою, реальне восьми-класне училище, школу з біфуркацією, гімназію із застосуванням принципу індивідуалізації в навчанні, загальноосвітню школу нового типу [23]. Відповідно до типів шкіл у створених підкомісіях розроблялися проекти їх організації.

Дискусія щодо організації гімназії з двома давніми мовами розгорнулася навколо проблеми викладання грецької і латинської мов. Одна група із членів підкомісії пропонувала розпочати викладання латинської мови з першого класу, а грецької — з третього та збільшити кількість годин на їх ви-

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

кладання. Друга група пропонувала розпочати вивчення латинської мови з третього класу, грецької — з четвертого, а також, на противагу першій групі, збільшити кількість годин на викладання загальноосвітніх предметів (нових мов, фізики і космографії, історії, логіки, природознавства).

Підкомісія з організації гімназії з однією латинською мовою запропонувала ввести до навчального плану природознавство, посилити викладання вітчизняної мови і словесності, історії, географії, зробити обов'язковими німецьку і французьку мови, латинську розпочати вивчати з третього класу, збільшити кількість годин на практичні роботи з фізики тощо.

В підкомісії з організації реальних училищ було розроблено положення про здобуття через цей тип закладу загальної освіти — реальні училища повинні давати загальну освіту, яка мала бути і „гуманітарною, і реальною, носити національний характер“; з восьмирічним терміном навчання [440, с. 78]. Новим у навчальному плані було введення логіки, збільшення кількості годин на викладання російської і французької мов, природознавства, історії; зменшення кількості годин на німецьку мову, математику, малювання. Учні, які закінчили реальні училища, мали право вступати на фізико-математичний і медичний факультети університетів і до вищих технічних навчальних закладів.

Прикладом пошуку нового типу школи став проект середнього навчального закладу з біфуркацією. „Проектований середній навчальний заклад з біфуркацією являє собою поєднання гімназії з однією давньою мовою — латинською з четвертого класу і восьмикласного реального училища“, — зазначається в „Обзрении проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899—1905 гг.)“ [440, с. 78]. Прихильники біфуркаційного типу школи (поділ середньої школи на два відділення — реальне і класичне) аргументували її переваги над іншими типами можливістю ознайомитися батькам і вчителям зі здібностями й нахилами дитини перед тим, як визначитися їй в професійному виборі, у разі потреби можливістю навіть учням 7 класу перейти в інше відділення.

Одна з підкомісій запропонувала запровадити новий тип гімназії із застосуванням принципу індивідуалізації в навчанні. Автори проекту вважали, що гімназія має, глибоко вивчивши розумові й моральні здібності кожного учня, розробляти навчальні програми для індивідуалізації процесу навчання, розвитку особистості учня, ініціативи вчителів.

Не схожою на інші типи середніх навчальних закладів мала стати єдина загальноосвітня школа, розробкою проекту якої також займалася відповідна комісія. В цілому така школа мала бути доступною усім станам для здобуття загальної освіти і передбачати всебічний, гармонійний розвиток учнів, скла-

датися з двох концентричних кіл: молодшого і старшого. Пропонувалося до навчального плану ввести ручну працю.

На нашу думку, наведені факти свідчать про спробу МНО оновити навчально-виховний процес у діючих навчальних закладах, урізноманітнити типи середніх навчальних закладів, перетворити станова шкільну освіту в доступну для різних верств населення.

До МНО надходили пропозиції щодо реформування шкільної освіти. Так, попечитель Харківського учбового округу В.К. Анреп подав міністрові народної освіти доповідну записку (надруковану лише в 1908 р., коли її автор став депутатом Державної думи) з аналізом результатів попередніх реформ, станом діючої середньої школи: „...наша середня школа не є єдиною, не дає цілісної освіти; вона нехтує інтересами дійсного життя, не готує юнака до самодіяльності, не задовольняє вимог і запитів часу, дає не загальну, а вузьку і однобічну освіту. Водночас розвиток культури, національної самосвідомості, зовнішньої могутності Росії, значне зростання продуктивних сил — усе це вимагає молодих сил не лише з вищою, але і з середньою освітою...“ [11, с. 6]. Він доводить, що реформа має відповідати меті й завданням середньої школи, запитам суспільства; зміст освіти має бути таким, щоб учень після закінчення школи міг вступити до будь-якого вищого навчального закладу, продовжити самоосвіту, застосувати здобуті знання для практичної діяльності. Середня освіта повинна давати „основу для загального розумового і морального розвитку на ґрунті загальнолюдських і національних принципів“, „основи для національної самосвідомості у ході вивчення батьківщини і всього рідного“, „основи морального, релігійного світобачення“, „таким чином виробити тверезий погляд на життя, критичне ставлення до незрілих захоплень і усвідомлення закономірної поступовості людського прогресу“ [11, с. 7].

В.К. Анреп обґрунтовує необхідність вилучення з навчального плану грецької мови, перенесення викладання латинської мови в старші класи гімназії або реального училища, що сприятиме поєднанню двох типів шкіл в одну загальноосвітню школу, яка має стати національною, виховувати і давати загальну середню освіту. Особливу увагу автор проекту приділяє виховним завданням школи, а саме релігійно-моральним, естетичним й фізичним. Він визначає умови, за яких реформа середньої освіти матиме успіх: за реалізації „ідеї національності й морального виховання“; “весь устрій, порядок і програма середньої школи повинні бути присвячені характеру народу, умовам його життя і потребам держави“; середня загальноосвітня школа має бути єдиною; покращення шкільної справи можливе лише з покращенням матеріального і морального становища вчителя; реформа має бути цілісною, а „не обмежуватися частковими правками і виправленнями“, тобто в її основу має бути покладений новий принцип [11, с. 30—33]. Вважаємо передовими, саме порушені В.К. Анрепом, загальноосвітній, загальнолюдський та національ-

ний (в розумінні російського чи українського — автор не зазначає. — *Л.Б.*) принципи реформування шкільної освіти.

Узагальнивши і проаналізувавши дискусію в комісіях, на сторінках преси, міністр народної освіти 29 квітня 1900 р. подав цареві на розгляд програму реформування середньої школи, основні положення якої такі: поліпшення матеріального становища й фахової підготовки вчителя; збереження існуючих типів навчальних закладів — гімназій і реальних училищ „за умови надання їм більш національного характеру“; приділення більшої уваги питанням морального і фізичного виховання учнів; унесення змін до навчальних планів гімназій і реальних училищ, зокрема, ввести вивчення латинської мови з 3 класу, грецької — з 4 або навіть з 5; грецька мова обов'язкова для тих, хто вступатиме на історико-філологічні факультети; збільшення кількості годин у реальних училищах на вивчення загальноосвітніх предметів, зокрема нових мов, відкриття 8 класу; дозвіл випускникам реальних училищ вступати на фізико-математичний та медичний факультети університетів; розробка єдиних навчальних програм для початкових класів з метою полегшення переходу з реальних училищ у класичні гімназії і навпаки та відкриття в маленьких містах загальних прогімназій, об'єднаних середніх шкіл з біфуркацією з 5 класу з двома відділеннями (гімназійне і реальне); послаблення надмірної регламентації навчального процесу з метою посилення творчості серед учительства, а також надання товариствам і приватним особам широкій можливості відкривати середні школи нових типів [440, с. 75]. Таким чином, МНО спрямовувало свою діяльність на поступове зближення гімназійної (формальної) та реальної (матеріальної) освіти через створення єдиних навчальних планів для початкових класів, розробки нових типів навчальних закладів з метою створення єдиної школи.

Після доповіді міністра народної освіти цареві Миколі II очолювана К.П. Яновським (попечителем Кавказького учбового округу) комісія з урахуванням напрацювань комісії М.П. Боголепова розробила проекти статутів гімназій і реальних училищ, що стали підсумком дискусій на державному та громадському рівнях щодо перспектив розвитку шкільної освіти. Проекти були розглянуті міністром, надруковані та розіслані попечительським радам. Звертає увагу проект „Устава гімназій и прогімназій“ (1901), за яким мета гімназії полягала не лише в наданні освіти та підготовці до вищих навчальних закладів, а й у вихованні учнів. Відповідно до Статуту могли функціонувати восьмикласні, чотирикласні (5—8 кл.) або шестикласні (3—8 кл.) гімназії з двома давніми або однією (латинською) мовою. Два початкових класи могли діяти як підготовча школа. При гімназіях з однією давньою мовою дозволялося відкривати паралельні реальні класи або класи за курсом гімназій з двома давніми мовами, при гімназіях з двома давніми мовами — паралельні класи за курсом гімназій з однією латинською мовою.

Проект навчального плану гімназій з однією давньою мовою складався з таких предметів: Закону Божого, російської мови з церковнослов'янською і словесністю, основ логіки, латинської мови, математики, фізики з космографією, природознавства, географії, історії, французької і німецької мов, малювання, чистописання, співів, фізичних вправ і ручної праці (три останні предмети були новими порівняно зі Статутом 1871 р.). Як бачимо, грецька мова переставала бути обов'язковою для вивчення. У гімназіях з двома давніми мовами не планувалося вивчення природознавства, космографії. Менша кількість годин відводилася на вивчення російської мови, фізики, географії, історії, нових мов.

У документі йшлося про забезпечення шкіл навчальними посібниками, створення природничо-історичних кабінетів, музеїв з предметів, зібраних учнями та вчителями тощо; запровадження додаткових екзаменів у разі переходу учнів з реального училища до гімназії і навпаки; підвищення окладів директору, вчителям; розширення функцій класних наставників до функцій вихователів; покладання на лікаря обов'язку стежити за фізичним розвитком учнів, санітарним станом школи; присвоєння звання вчителя початкового народного училища учням, які закінчили гімназію тощо.

Комісія розробила і проект „*Устава реальных училищ*“ (1901). Загалом він особливо не відрізнявся від попереднього документа. Однак були й певні відмінності: реальні училища мали бути восьмирічними або шестирічними (3—8 класи). У 6—8 класах дозволялося відкривати комерційні відділення, на яких, крім введення спеціальних предметів, посилювалося викладання нових мов. У цілому до навчального плану реальних училищ входили такі предмети: Закон Божий, російська мова з церковнослов'янською і словесність, основи логіки, математика, фізика, природознавство з хімією, математична й фізична географія, історія, французька і німецька мови, малювання, чистописання. Особливістю цих статутів було зосередження уваги не лише на загальноосвітній функції школи, а й на виховній.

У сфері початкової народної освіти було поставлено питання про об'єднання діяльності МНО і духовного відомства; визнано, що лише третина дітей шкільного віку в Російській імперії навчається в школах і у зв'язку з цим збільшено на 62% асигнування на потреби народної освіти; реорганізовано систему кредитування початкової освіти за принципом „... чим менше шкіл і численніше населення в певній місцевості, тим більше дітей, які залишаються без навчання, тим потрібніше урядове сприяння розвитку народної освіти“; законом 5 червня 1900 р. дозволялося попечителям учбових округів самостійно відкривати однокласні та двокласні училища; були затверджені навчальні програми предметів для початкових народних училищ відомства МНО, що стабілізувало навчальний процес у початковій школі [384, с. 726].

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

Слід зазначити, що за діяльності Міністерства, очолюваного М.П. Боголеповим, відбулися деякі позитивні практичні зрушення. Так, Державна рада затвердила клопотання Міністерства від 27 березня 1900 р. про асигнування 150000 руб. на рік на потреби середньої жіночої освіти, законом від 10 червня 1900 р. було підвищено розмір пенсії і разової допомоги вчителям жіночих гімназій і прогімназій [384, с. 712], циркулярним розпорядженням 1 серпня 1900 р. відмінено письмовий екзамен з давніх мов [109, с. 71].

Підсумовуючи сказане, наголосимо, що МНО за часів М.П. Боголепова зосередило свою увагу на реформуванні середньої шкільної освіти. Інноваційний потенціал досліджуваного проекту полягає у врахуванні громадсько-педагогічної думки в реформаторському курсі; проголошенні реорганізації існуючих навчальних закладів (класичні гімназії і реальні училища) у напрямі зближення навчальних програм, змісту освіти, тобто формальної (класичної) і матеріальної (реальної) концепцій освіти; створенні нового типу навчального закладу — єдиної восьмирічної загальноосвітньої школи з фуркацією в старшому відділенні; зближенні за змістом освіти існуючих типів навчальних закладів, посилення в них уваги до проблем виховання, що відповідало запитам часу; зменшенні паперового контролю та регламентації навчального процесу з метою створення умов для творчості вчителя; надання права приватним особам відкривати нові типи навчальних закладів; покращенні матеріального становища та фахової підготовки вчителя тощо. У сфері початкової освіти було збільшено асигнування на її потреби, реорганізовано систему кредитування, затверджено єдині навчальні програми в початкових народних училищах. У цілому проект реформування середньої освіти М.П. Боголепова не був реалізований передусім через його передчасну смерть (2 березня 1901 р. він помер, поранений 14 лютого студентом-есером).

24 березня 1901 р. Микола II призначив міністром народної освіти П.С. Ванновського, якому доручив в умовах громадського напруження в середніх і вищих навчальних закладах розробити план реформування освіти, звернувши увагу на виховання дітей та молоді. 5 квітня 1901 р. новий міністр видав наказ, у якому проголошувалися напрями реформаторського курсу: „докорінна перебудова і виправлення нашого навчального устрою, оновлення й організація російської школи і внесення в справу виховання російського юнацтва розуму та сердечного про нього опікування“ [268, с. 131].

Проголошені напрями реформування освіти викликали жваве обговорення в періодичній пресі [286; 486]. Зокрема, в журналі „Вестник воспитания“ зазначалося, що перед новим Міністерством стоїть завдання „поставити справу народної освіти відповідно до нагальних потреб суспільства“ [286, с. 141]. Далі пропонувалися напрями шкільної реформи: реформування всіх типів навчальних закладів; звільнення шкільної і позашкільної освіти від надмірної регламентації; надання земствам, міським та ін. громадським

організаціям простору для розвитку просвітницької діяльності; покращення правового і матеріального становища вчителя; реформування жіночої освіти; оновлення професійних і технічних шкіл; перебудова вищої освіти.

Водночас на сторінках преси обґрунтовувалися й умови успішного проведення реформи: визнання неможливості повноцінного розвитку суспільства без реформи школи; надання права суспільству відкрито висловлювати свої думки щодо реформи, бо „лише у світлі гласності і всебічного обговорення можна уникнути тих помилок, які притаманні при канцелярській таємниці і які здатні звести до нуля всі хороші побажання і створити організації, які лише за формою відрізняються від ліквідованих“; уведення до складу органів, що займаються реформуванням освіти, лише бажаючих і здібних осіб [286, с. 143].

Педагогічні основи реформування шкільної освіти розробляла на 8 засіданнях з 28 травня по 7 червня 1901 р. новостворена комісія у складі заступника міністра народної освіти, міністра фінансів, віце-президента Академії наук, членів Ради міністрів, попечителів учбових округів, академіків, професорів, учителів за головування міністра народної освіти. Вона розглянула проект „*Основные положения организации общеобразовательной средней школы*“, питання підготовки вчителів для середніх шкіл, розробила детальний план оновлення середньої школи, за яким планувалося провести реформу поступово і до 1905 р. завершити її щодо чоловічих середніх навчальних закладів. Прийняті комісією рішення про відміну викладання в гімназіях і прогімназіях латинської мови в перших двох класах і грецької в третьому та четвертому, замість яких планувалося посилити викладання російської мови і географії та введення з першого класу викладання історії, однієї нової мови або природознавства, уряд затвердив 11 червня 1901 р.

Після врахування зауважень у комісіях 18 червня 1901 р. „*Основные положения организации общеобразовательной средней школы*“ були схвалені царем. У документі окреслювалася модель загальноосвітньої середньої школи: державна загальноосвітня середня школа має бути єдиною, загального типу; вона повинна бути семирічною, перші три класи якої даватимуть закінчену й обов'язкову для всіх учнів початкову освіту; з четвертого класу учні мають ділитися на дві групи, одна з яких вивчатиме додатковий курс природознавства і графічне мистецтво, інша замість зазначених предметів — латинську мову; спільними для двох груп є такі предмети, як Закон Божий, російська мова з логікою, вітчизняна і всесвітня історія, законодавство, вітчизнознавство, французька і німецька мови, математика, фізика, космографія, географія і природознавство; ручна праця, гімнастика та військові вправи як необов'язковий предмет вводилися у навчальний план 1—6 класів; після закінчення загальноосвітньої школи випускники мають право вступати до вищих навчальних закладів залежно від вивчення іноземних мов: якщо вивчали

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

дві іноземні мови — на всі факультети; якщо одну латинську — за умови складання іспиту з грецької мови — на історико-філософський і богословський факультети; якщо не вивчали давніх мов — на основі правил, розроблених вищим навчальним закладом і затверджених МНО; програми загальноосвітньої школи та промислових і технічних шкіл мають бути погоджені між собою; чотирикласні прогімназії перетворювалися на трикласні початкові школи, шестикласні прогімназії — в семикласні школи [282, с. 75—97].

Микола II після ознайомлення з документом передав його для розгляду до інших відомств. Так, колишній міністр фінансів С.Ю. Вітте висловився категорично проти поєднання класичної і реальної школи в єдину загальноосвітню: „Якими б не були переваги цієї нової школи, вона матиме примусовий характер більшою мірою ніж існуюча, оскільки остання дає учням свободу вибору між класичною і реальною освітою, визначаючи їх здібності...“ [282, с. 93]. Проте було й багато прихильників реформаторської програми П.С. Ванновського, зокрема існувала і така думка: „Найбільш цінний результат наміченого міністерством плану перетворень — це ліквідація запозиченої нами із Німеччини типу класичної школи, насильно нав'язаного Росії, і заміна штучно роз'єднаних між собою класичних гімназій і реальних училищ, починаючи з першого класу, єдиною середньою загальноосвітньою школою...“ [187, с. 286].

Вивчивши критичні матеріали, П.С. Ванновський створює нову комісію з метою завершення розробки основних положень середньої загальноосвітньої школи. На семи засіданнях з 22 січня по 4 лютого 1902 р. комісія обговорювала такі питання: про єдину середню школу, завдання середньої школи взагалі, зокрема перших трьох класів, про термін навчання в середній школі, кількість шкіл з викладанням двох давніх мов, умови прийому до 1 класу тощо. В результаті обговорень зазначених питань комісія прийняла „Положение о мужских гимназиях и прогимназиях“ (89 статей), яке акумулювало попередні рішення весняних і зимових засідань [440, с. 97].

Вважаємо важливими практичними реформаторськими заходами Міністерства П.С. Ванновського скасування в гімназіях і прогімназіях латинської мови в перших двох класах і грецької в третьому та четвертому, збільшення кількості годин на викладання російської мови і географії, введення з першого класу викладання історії, однієї нової мови або природознавства, ручної праці; розробку нових програм і навчальних планів з усіх предметів для існуючих гімназій і реальних училищ, а також нового типу загальноосвітньої школи (див. табл. 1.1, 1.2, 1.3); скасування перевідних іспитів і встановлення порядку переведення учнів з класу в клас на основі річних оцінок; порушення питання про покращення матеріального і службового становища педагогічних кадрів [272, с. 77—125, с. 114—117; 38].

Таблиця 1.1

Навчальний план загальноосвітньої школи, проєкт (1901), год

№№ п.п.	Предмети	Класи							Усього
		1	2	3	4	5	6	7	
1	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
2	Російська мова, словесність і логіка	5	5	4	4	4	4	4	30
3	Латинська мова	—	—	—	4*	4*	4*	4*	16
4	Перша нова іноземна мова	5	4	3	3	2	2	2	21
5	Друга нова іноземна мова	—	—	4	3	4	3	2	16
6	Історія	2	2	2	3	3	3	4	19
7	Географія з вітчизнознавством	2	3	3	3	2	2	—	15
8	Космографія	—	—	—	—	—	—	2	2
9	Закозознавство	—	—	—	—	—	2	2	4
10	Математика	4	4	4	4	4	4	4	28
11	Фізика	—	—	—	—	3	3	3	9
12	Природознавство	2	2	2	3	2*	2*	2*	9+6*
13	Креслення і малювання	2	3	3	4*	2*	2*	2*	8+10*
14	Чистописання	2	1	—	—	—	—	—	3
Усього		26	26	27	29	28	29	29	194
Ручна праця, військові, фізичні вправи і гімнастика		4	4	4	2	2	2	28	—

Значок * вказує на предмети, подані на вибір при біфуркації.

Таблиця 1.2

Навчальний план середньої школи з двома мовами, проєкт (1901), год

№№ п.п.	Предмети	Класи							Усього
		1	2	3	4	5	6	7	
1	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
2	Російська мова	5	5	4	5	3	4	4	30
3	Латинська мова	—	—	6	6	6	6	6	30
4	Грецька мова	—	—	—	5	5	5	5	20
5	Нова іноземна мова	6	5	3	2	2	2	2	22
6	Історія	1	2	2	3	3	3	4	18
7	Географія	2	3	3	2	2	—	—	12
8	Математика	4	4	4	4	4	4	4	28
9	Фізика з космографією	—	—	—	—	2	3	3	8
10	Природознавство	2	2	2	—	—	—	—	6
11	Малювання	2	3	2	—	—	—	—	7
12	Чистописання	2	—	—	—	—	—	—	2
Усього		26	26	28	29	29	29	30	197
Ручна праця й гімнастика		4	4	2	2	2	2	2	18

Друга іноземна мова викладається факультативно.

**Навчальний план для молодших класів гімназій
і реальних училищ 1901/02 н. р., проект, год**

№№ п.п.	Предмети	Гімназії				Гімназії з обов'язковим вивченням двох давніх мов			Реальні училища	
		1	2	3	4	1	2	3	1	2
1	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	2
2	Російська мова з церковно-слов'янською	5	5	4	4	5	5	4	5	5
3	Латинська мова	—	—	4	4	—	—	6	—	—
4	Грецька мова	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Математика	4	4	4	4	4	4	4	4	4
6	Історія	2	2	2	3	1	2	2	2	2
7	Географія	2	3	2	3	2	3	3	2	3
8	Перша нова іноземна мова	5	5	3	3	6	5	3	5	4
9	Друга нова іноземна мова	—	—	4	4	—	—	—	—	—
10	Природознавство	2	2	—	—	2	2	—	2	2
11	Малювання	2	2	1	—	2	3	2	2	3
12	Чистописання	2	1	1	—	2	—	—	2	1
Усього		26	26	27	27	26	26	26	26	26

Викладання природознавства вводиться там, де є можливість.

Аналіз джерел показав, що МНО за часів П.С. Ванновського, як і в попередні роки, зовсім мало уваги приділяло реформуванню початкової освіти. Так, з березня 1902 р. працювала комісія у складі представників Міністерства народної освіти, учбових округів, зокрема Київського. Вона розглядала завдання початкових училищ; нові типи початкових шкіл; мову викладання в них; засоби їх утримання; матеріальне забезпечення вчителів тощо. На жаль, про результати роботи цієї комісії інформації у пресі не було [74, с. 79].

Навесні 1902 р. останній варіант проекту „*Основные положения организации общеобразовательной средней школы*“ був готовий, але не розглядався, 11 квітня 1902 р. П.С. Ванновського звільняють з посади міністра [11, 247].

Таким чином, проект розвитку середньої школи П.С. Ванновського, котрий фактично розвинув ідеї свого попередника М.П. Боголепова і був підтриманий педагогічною громадськістю, міг би кардинально змінити систему шкільної освіти. Але він був відхилений урядом, бо викликав незадоволення серед консервативних сил [288, с. 124—126]. Однак як тимчасовий захід виконав свою функцію: за наказом імператора протягом року було припинено викладання латинської мови в гімназіях і прогімназіях у перших двох класах, а грецької — у третьому і четвертому, замість яких посилено викладання російської мови, географії, введено до навчального плану з першого класу історію, одну нову мову, природознавство тощо [483, с. 65].

Відразу після відставки П.С. Ванновського міністром народної освіти був призначений професор Варшавського університету Г.Е. Зенгер, на ім'я якого 10 червня 1902 р. від Миколи II надійшов рескрипт з дорученням розробити проекти оновлення середньої і вищої школи, з викладом власного бачення розвитку шкільної освіти; середня школа мала б бути трирівневою: „початкова із закінченим курсом освіти, середня школа різних типів також із закінченою освітою і середня школа з підготовчим для університетів курсом“ [487, с. 86—87]. У рескрипті визначалися положення, що мали стати основою майбутніх законодавчих документів: збереження восьмикласної гімназії з викладанням двох мов (грецька не є обов'язковою), у якій здійснювалася б підготовка до вступу в університети; збереження шестикласного (сьомий — додатковий) реального училища, у якому б здійснювалася підготовка до вступу у вищі навчальні заклади; створення шестикласного середнього загальноосвітнього навчального закладу, закінчення якого давало право працювати чиновниками; широкий розвиток технічної і професійної освіти; посилення релігійно-морального і виховного впливу всіх типів шкіл на учнів, зміцнення в них відданості російській державності; створення виховних пансіонів; розробка ефективніших форм підготовки вчителів.

Міністр народної освіти Г.Е. Зенгер доручив ученому комітету (створеному 1818 р. при Міністерстві народної освіти для розгляду освітніх документів, підручників) розробити проект оновлення середньої школи відповідно до зроблених царем вказівок, водночас зберігаючи традиційні типи середніх навчальних закладів, створити новий — загальноосвітню школу. Як писалося в тогочасній пресі, міністр „переніс рішення питання про організацію середньої школи в учений комітет, який складався із явних і таємних прихильників старої школи, і тим похоронив справу реформи на довгий термін“ [109, с. 77].

Спеціальна комісія розробила модель загальноосвітньої школи: шестикласний навчальний заклад, який мав надати учням загальну закінчену середню освіту з метою підготовки учнів як дрібних чиновників для державної служби без подальшого навчання у вищих навчальних закладах. Передбачалося вивчення таких предметів: Закон Божий, російська мова, арифметика, алгебра, геометрія з тригонометрією, історія з хімією і гігієною, фізика, географія, історія, правознавство, чистописання, малювання, креслення, співи, фізичні вправи. Як бачимо, вивчення давніх мов не передбачалося. На нашу думку, новостворена модель загальноосвітньої школи була по суті поєднанням гімназії і реального училища для нижчих верств населення. З одного боку, поява такого типу навчального закладу була кроком уперед у розвитку шкільної освіти, з іншого — тупиковим напрямом, бо не давав можливості для здобуття вищої освіти.

Учений комітет створив проект „*Устава гимназий, прогимназий и подготовительных школ*“, в основу якого було покладено проекти рефор-

Розділ I. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

мування шкільної освіти К.П. Яновського і П.С. Ванновського. Що нового з'явилося в розробленому документі у порівнянні з попередніми? Замість ліквідованого підготовчого класу проектується підготовча школа, в якій учні проходять курс початкового училища двох перших класів гімназій. Водночас зберігається поділ гімназії на два типи: з однією і двома давніми мовами; до числа обов'язкових предметів навчання увійшли: Закон Божий, російська мова, латинська мова, дві нові мови (переважно французька і німецька), історія, географія, природознавство, математика і космографія, фізика, філософська пропедевтика, малювання, чистописання, хоріві співи, заняття фізичними вправами і, де можливо, ручна праця [440, с. 109]. Крім того, необов'язковими могли бути такі предмети, як малювання в старших класах, музика, танці, гігієна тощо. Як бачимо, у навчальних планах знову передбачалося вивчення грецької мови, яке було припинено при Ванновському.

В цілому оцінка громадськістю діяльності міністра Зенгера була негативною, зокрема зазначалося, що він здійснював „оновлення школи в душі бюрократичної пристосованості“, „звів до нуля все глибоке значення заклику Ванновського, спрямованого проти бездушного і сухого шкільного формалізму“, „заставив учнів гімназій, звільнених при Ванновському від вивчення грецької мови, знову розпочати вивчення цієї мови“, розробив „мертвонароджений проект загальноосвітньої шестикласної школи“ тощо [109, с. 76—77]. Хоча громадськість прихильно поставилася до двох заходів Зенгера: циркуляром 4 листопада 1903 р. було дозволено вивчати в гімназіях і реальних училищах в курсі російської словесності твори новітніх російських письменників; було покращено матеріальне становище вчителя встановленням з 1 жовтня 1903 р. періодичних надбавок до штатних окладів [486, с. 124—125].

Державне реформування стимулювало розробку нових ідей громадськістю. Так, у 1903 р. одеський міський голова П.О. Зелений виступив у місцевій Думі з доповіддю про міські училища, що функціонували за положенням 1872 р., і відповідно просив міську управу порушити перед МНО клопотання „підпорядкувати міські училища, за зразком початкових народних училищ, відомству міської училищної ради з метою об'єднання всієї системи початкової народної освіти в одній установі“; „прилаштувати програми міських училищ до програм перших чотирьох класів середньої школи, ввівши в міські училища викладання алгебри, латинської мови, нові мови, але не скорочуючи програми загальноосвітніх предметів“, надавши право учням, що успішно навчалися, без екзаменів вступати в п'ятий клас гімназій і реальних училищ; визнати оновлені міські училища всестановими школами загальноосвітнього характеру із закінченим курсом навчання тощо [485, с. 146—147].

У цей період на сторінках преси продовжувалося обговорення питання реформування шкільної освіти, зокрема порушувалося питання про фізичну перевагу учнів у середніх навчальних закладах і пропонувалися заходи ліквідації такого явища (скорочення навчальних програм тощо) [463, с. 121—

128]; обґрунтовувалася проблема раціональної організації управління середніми навчальними закладами (надання більшої самостійності педагогічним радам, учителям тощо) [528, с. 90—98].

Отже, впродовж 1902—1904 рр., як і в попередні роки, реформування шкільної освіти в Російській імперії здійснювалося за чіткої регламентації з боку уряду. У розробці основоположних законодавчих освітніх документів були враховані попередні проекти, однак деякі положення були знівельовані (викладання давніх мов). Позитивним було визнання на державному рівні загальноосвітньої школи як нового типу середнього навчального закладу, проте її модель не давала простору для навчання у вищих навчальних закладах і передбачала вузьке призначення — підготовку дрібних чиновників. Питання початкової всестанової освіти не стояло на порядку денному, проте ініціювалося громадськістю.

Як бачимо, педагогічні засади шкільних реформ розробляло МНО під безпосереднім контролем царя. Самодержавний уряд водночас ініціював і гальмував освітню реформу, змінюючи міністрів, що пояснювалося прагненням зберегти діючу систему освіти як гарант імперського ладу. Українські освітяни висловлювали свою оцінку і пропозиції щодо реформування освіти на сторінках преси, в різних зверненнях до Міністерства. Імперські реформи могли змінити розвиток шкільної освіти на теренах України. Для нас вони цікаві насамперед з точки зору процесуального досвіду або методології розробки проектів реформування шкільної галузі в контексті координації громадсько-педагогічних, наукових і державних зусиль, про що йтиметься в наступному параграфі.

1.2. Державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904—1914)

Поразка Російської імперії в російсько-японській війні (1904—1905), революційні події 1905—1907 рр. спричинили загострення економічних, соціально-політичних, національних, освітніх проблем у державі. Вивчення й порівняння педагогічною громадськістю світового і вітчизняного досвіду розвитку освіти показали відсталість Російської імперії від інших країн, актуалізували питання освіти в суспільстві. Підписання Миколою II 17 жовтня 1905 р. Маніфесту про надання народу громадянських прав легалізувало політичну й культурно-освітню діяльність українського народу (виникають українські видання, партії, організації, профспілки тощо), революційні події сприяли масовому зростанню революційної активності шкільної і студентської молоді, що стало додатковою проблемою МНО, царського уряду [395, с. 117]. Отже, зовнішні і внутрішні обставини загострили в Російській імперії

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

рух за реформування системи освіти, який набуває іншого забарвлення, зокрема українці на різних зібраннях міських дум, товариств, земств, у пресі, на з'їздах, у представницькій установі — Державній думі — порушують питання про створення національної системи освіти.

Зауважимо, що імперський уряд, реагуючи на суспільно-політичні зміни, вимоги педагогічної громадськості щодо розвитку шкільної освіти, змушений був продовжити освітні перетворення. Проаналізуємо хід, напрями та наслідки державного реформування шкільної освіти саме в контексті ініціатив педагогічної громадськості.

Після відставки у квітні 1904 р. Г.Е. Зенгера міністром народної освіти було призначено генерал-лейтенанта В.Г. Глазова, який мав керуватися в питанні реформування середньої школи вказівками царя й втілювати в життя план намічених П.С. Ванновським шкільних перетворень, що в основному концентрувалися в середній освіті. Педагогічні засади реформи обмірковувалися на державному та громадському рівнях. Для розробки проекту розвитку освіти міністр створив раду попечителів учбових округів (7—17 серпня 1904) [428, с. 9—15]. Так, на засіданні ради з проблем початкової школи основним стояло питання про координацію дій МНО і духовного відомства — Святого синоду. Відповідно спеціальна комісія розробила проект правил управління народними училищами.

На засіданнях, присвячених середній школі, розглядалися питання про виховне завдання школи (вірність царю й Вітчизні) і труднощі його втілення, про створення мережі професійних шкіл, недоцільність розробленої моделі шестикласної загальноосвітньої школи; співіснування гімназій, реальних училищ, приватних навчальних закладів тощо.

Наступним етапом дій міністра стала поїздка до учбових округів, де він відвідав початкові та середні навчальні заклади і визначив недоліки навчально-виховного процесу в них, зокрема це стосувалося методів навчання, наочності, виховання тощо.

У цей час українська громадськість на різних зібраннях обговорює проблему оновлення школи й намагається донести свої ідеї до урядових установ. Так, одеський міський голова П.О. Зелений 11 грудня 1904 р., виступив з доповіддю в міській Думі, але цього разу щодо потреб загальної освіти: запровадити загальне обов'язкове початкове навчання; державно-громадське управління освітою; створити єдину систему шкільної освіти та ін. [334, с. 5]. Окремо спинимось на четвертому розділі доповіді, де П.О. Зелений обґрунтував ще одну потребу початкової школи — навчання українців рідною мовою. Він зазначив, що в Одесі 50% населення становлять українці, „однак існуючі букварі та книжки для читання і за змістом, і за формою мало підходять малоросам, бо розміщені в них белетристичні, географічні й історичні статті розраховані передусім на великоросів... навчальна книга повинна звертати увагу

передусім на місцеві культурні, географічні й історичні особливості“ [334, с. 18]. Одеський голова вважав за потрібне оголосити конкурс на створення відповідних підручників. Спираючись на ідеї К.Д. Ушинського, він сміливо заявив, що діюча система навчання спрямована на асиміляцію “малоросів з великоросами“ і висунув такі вимоги: „скасувати циркуляр, який забороняє пояснення малоросійською мовою...“; „статті на малоросійській мові в підручниках допускати водночас з російськими й церковнослов'янськими, якщо тільки не можна зробити російську мову особливим предметом викладання в місцевостях з малоросійським населенням і проводити все навчання малоросійською мовою“; „малоросійські книги мають бути допущені в бібліотеки шкіл на рівних правах з російськими як розвивальний матеріал“; „оскільки для розвитку популярної наукової літератури малоросійською мовою ...існують спеціальні цензурні обмеження, яких немає ні для жодної національної літератури в межах Росії, треба зняти ці спеціальні обмеження, тобто скасувати циркулярне розпорядження міністра внутрішніх справ від 30 травня 1876 року“ [334, с. 20—21]. У цілому резолюція складалася з 30 пунктів, після схвалення Одеською міською думою її було направлено до МНО [259].

Під впливом громадсько-педагогічної критики МНО розробило *проект розвитку початкової школи*, в якому за мету було поставлено „надання дітям усіх станів і віросповідань загальної початкової освіти“, водночас особлива увага зверталася на релігійно-моральне й фізичне виховання дітей, розвиток їх дисциплінованості“ [267, с. 100]. Проект передбачав функціонування трьох типів шкіл: однокласне, двокласне й чотирикласне училище. Навчання мало здійснюватися російською мовою, тільки „в місцевостях, в яких вступаючи до школи не розмовляють російською мовою, дозволялося користуватися природною мовою учнів як допоміжним засобом у перший рік навчання“ [Там само]. Навчальні програми всіх типів початкових шкіл мали узгоджуватися між собою і з програмами перших класів середніх шкіл. Уводилося обмеження щодо приватних початкових шкіл, які за проектом мали право вносити зміни до навчально-виховного процесу лише з дозволу міністра народної освіти.

Для розробки законопроекту про загальноосвітню школу з урахуванням зібраних матеріалів було створено комісію, яка працювала з 23 березня по 8 квітня 1905 р. Результатом її роботи стали документи „*Положение о подготовительных школах и гимназиях*“ та „*Положение о мужских гимназиях*“. За новим проектом створювалася 11-річна двоступенева школа. Перший ступінь — п'ятикласна початкова школа, яка складалася з двох молодших класів середньої загальноосвітньої школи та трьох класів початкових училищ. Така школа мала діяти як самостійний навчальний заклад взагалі і як самостійна підструктура середнього навчального закладу. Основні аргументи на її користь висувалися такі: встановлення зв'язку між початковими й середніми

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

навчальними закладами; організація шкільного режиму відповідно до вікового цензу учнів; добір учнів до гімназій за розумовим рівнем, а не за станом тощо.

Другий ступінь — шестирічна загальноосвітня школа, „...яка в основі свого курсу повинна поєднувати три основних елементи знань — гуманітарних, математичних і природничо-наукових“ [440, с. 121]. Для трьох відділень такої школи (класичного, класично-реального і реального) спільними були такі предмети: Закон Божий, російська мова і словесність, філософська пропедевтика, математика, історія, географія і космографія, природознавство і фізика, одна нова мова, правознавство, хорові співи, фізичні вправи. До навчального плану для класичного відділення входили латинська і грецька мови; для класично-реального — латинська і друга нова мови; для реального — друга нова мова, малювання, креслення. Передовим було положення щодо мови навчання: „...допускається для бажаючих викладання місцевих мов“ [Там само].

Міністр В.Г. Глазов Циркуляром від 5 червня 1905 р. в гімназіях з однією давньою мовою увів у сьомому класі на 1905/06 навчальний рік замість грецької мови вивчення правознавства і філософської пропедевтики, посилив вивчення російської мови, фізики і німецької мови; у гімназіях з двома мовами у сьомому і восьмому класах увів філософську пропедевтику; в реальних училищах — посилив викладання нових мов (французької і німецької) [440, с. 116]. Як бачимо, діяльність МНО спрямовувалася на зближення класичної і реальної освіти, забезпечення наступності навчальних планів і програм усіх ступенів шкільної освіти, рівного доступу до її здобуття усіх станів.

Після відставки В.Г. Глазова у листопаді 1905 р. міністром народної освіти було призначено віце-президента Академії мистецтв І.І. Толстого. Оцінюючи урядову політику цього періоду, С.О. Сірополко зазначав: „Революція 1905 р. майже зовсім не позначилася на законодавстві та розпорядках міністра освіти в ділянці середньої школи. ...15 листопада 1905 р. міністр освіти (міністром тоді був гр. Іван Толстой) видав обіжник, що дозволив утворювати при середніх школах батьківські комітети, але з наступленням реакції ті комітети скасовано, як рівно ж відновлено уніформу для учнів, писемні іспити з латинської мови, підвищено вимоги з латинської мови...“ [416, с. 239—440]. Отже, революційна ситуація в державі в цілому змушувала уряд йти на певні поступки, хоча він не поспішав з радикальними змінами в шкільній освіті.

На противагу зазначеному освітянська громадськість розробляла організаційно-педагогічні основи реформування шкільної освіти на сторінках преси. Наводимо лише деякі приклади (див. ширше в наших публікаціях. — *Л.Б.*) [40; 37]. Педагоги намагалися осмислити хід шкільної реформи, що розпочалася ще в 1899 р., причини її невдач, декларативність характеру. „У теперішній час дуже багато пишеться і говориться про ці „реформи“ і про

створення „нової школи“, але якщо уважно придивитися до всіх цих проєктів перетворення нашої школи, то побачимо, що вони порушують або часткові питання, пропонуючи таким чином часткові реформи, або ж торкаються головним чином зовнішніх сторін перетворення“, — зазначав один з дописувачів журналу „Русская школа“ [174, с. 15]. Він доводив, що метою загальноосвітньої школи має бути розумовий розвиток дитини, а для цього потрібно з'ясувати основні принципи навчання, зміст освіти, загальні методи навчання. Саме ці питання мають бути визначальними у проведенні шкільної реформи.

На сторінках тогочасної преси узагальнювалася громадська думка щодо проєкту майбутньої школи: „Середня школа має бути передусім єдиною і доступною, вона не повинна закривати двері ні перед „кухарчиними дітьми“, ні перед дітьми інородців“, „...навчання в ній має бути ще й безплатним“ [126, с. 96]. Далі висловлювалися ідеї щодо виховання в школі, зокрема фізичного і розумового; поваги до особистості учня і неприпустимості покарань; взаємозв'язку реформи школи з реформою суспільного життя тощо. Отже, педагогічна громадськість декларувала принципи, на яких мала оновлюватися шкільна освіта, а саме: позастановість, безплатність освіти, національний.

Великий резонанс української громадськості викликало урядове *розпорядження від 1—3 травня 1905 р. про впровадження в навчальний процес шкіл Південно-Західного краю польської й литовської мов*, де ігнорувалося питання про вивчення української мови. Зокрема, український громадсько-політичний діяч, письменник О.Г. Лотоцький обґрунтував думку, що для розвитку „духовних і матеріальних“ сил „серед українського населення одним із суттєвих умов є допуск у школу народної мови як могутньої зброї шкільного навчання, засвоєння знань і взагалі культурного й економічного прогресу народної маси“ [215, с. 74]. Український громадсько-політичний і державний діяч С.О. Єфремов, аналізуючи реформаторські урядові заходи, доводив, що „реформа без сумніву потрібна і залишається лише бажати її найшвидшого здійснення — але у більш широкому обсязі“. На його думку, потрібно проводити реформу не лише середньої, а й початкової освіти, до якої мають увійти вивчення української мови та викладання предметів рідною мовою. Він писав: „Бажана ліквідація національних обмежень, але для всіх однакова. Допускаючи, наприклад, польську мову в школах південно-західних губерній, не допускати малоросійської немає ніяких підстав“ [129, с. 279]. Відомий педагог О.Ф. Музиченко у ході порівняльно-історичного висвітлення тенденцій розвитку європейської системи освіти зазначав, що „демократизація школи ні в якому разі не може означати популяризацію знань і можливого полегшення і зниження вимог“, в її основу має бути покладена педагогіка, яка „ставить вимогу підготувати сильну і прекрасну

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

людину, високо і гармонійно розвинути розум, тіло і волю, моральні сили дитини“ [235, с. 20—21].

Реформування шкільної освіти широко дискутувалося на різного рівня освітянських заходах (засідання Полтавської групи Всеросійської спілки вчителів та діячів народної освіти 20 листопада 1905 р.; Другий делегатський з'їзд Всеросійської спілки вчителів та діячів народної освіти 26—29 грудня 1905) та ін., де пропонувалися такі його напрями: уведення рівного для всіх громадян права на освіту, загального безплатного й обов'язкового навчання в початковій, загального і безплатного навчання у вищій початковій школі; демократизація та децентралізація шкільної освіти; установлення зв'язку між початковою і середньою школою; створення національної української школи; розробка підручників з української мови; видання українського журналу для дітей різного віку; відкриття тимчасових курсів для вчителів з української мови, української літератури, історії України; запровадження в навчальних закладах для підготовки вчителів випускних іспитів з відповідних предметів; поповнення шкільних бібліотек творами українських письменників та підручниками із зазначених предметів; відкриття в університетах кафедр української мови, літератури, історії, етнографії; свобода приватної і громадської ініціативи у відкритті й організації навчальних закладів усіх типів тощо [529, арк. 4, 3; 369, с. 107—109].

Зрозуміло, що уряд не міг не відреагувати на вимогу громадськості щодо впровадження загальної початкової освіти й підтримав ініціативу МНО розробити відповідний проект. У розробленому „*Проекте положення о начальных народных училищах*“ пропонувалася рівноправна участь уряду й місцевих органів самоуправління у формуванні шкільної мережі; надавалися гарантії органам самоуправління щодо самостійності в управлінні початковою школою, матеріальна підтримка всім організаціям, приватним особам, що утримували народні школи, додаткові асигнування на народну школу 10,5 млн руб на рік протягом 10 років [287, с. 45]. Проект був розроблений для подання до І Державної думи. Він зазнав критики в тогочасній пресі: „...більшість пунктів проекту надають простір для всіляких непорозумінь і є недоопрацьованим“, і взагалі „немає такого проекту, який був би прийнятним для наших законодавчих установ“ [514, с. 118].

У цей період після відставки Кабінету міністрів С.Ю. Вітте міністром народної освіти став П.М. Кауфман (квітень 1906), за керування якого проект був поданий на розгляд до І Державної думи. До інноваційних дій нового міністра у галузі середньої освіти слід віднести розробку і прийняття 15 травня 1906 р. нового навчального плану реальних училищ, де кількість годин для гуманітарних і природничих предметів розподілялася порівну. Це свідчило про підвищення уваги до реальної освіти, тобто практично орієнтованої і наближеної до життя.

Революційні події впливали на діяльність МНО, яке з метою приборкання виступів студентів, учнів, відновлення занять у школах було змушене йти на деякі компроміси. Так, під їх впливом, а також національного руху були розроблені й затверджені „*Правила о начальных училищах для инородцев*“ (27 жовтня 1907). Цей документ є компромісом між урядовою політикою і вимогами громадськості щодо розвитку початкової народної освіти. З одного боку, декларувалося, що початкові школи для іногородців ставлять за мету „сприяти їхньому моральному і розумовому розвитку“, „поширювати між ними знання російської мови і зблизити їх з російським народом на ґрунті любові до загальної вітчизни“; з іншого — визнавалося, що „зброєю початкового навчання в училищах для іногородців є рідна мова учнів“, водночас уточнювалося, що „рідною мовою учнів є мова, якою розмовляють у сім’ї“ [332, с. 234; 453, с. 20—23]. До навчального процесу чотирирічних одно- або двокласних училищ планувалося ввести рідну мову як навчальний предмет, дозволялося викладати рідною мовою всі предмети у перших двох класах, а також замість другого класу відкривати ремісничі класи.

Зазначимо, що в цей час розпочала свою діяльність І Державна дума, трибуну якої українська група намагалася використати для реалізації свого проекту розвитку української освіти [29]. І Державна дума (27 березня — 8 липня 1906) складалася з 478 депутатів, з яких 102 депутати представляли 9 українських губерній (63 українці, 29 росіян, 5 поляків, 4 євреї, 1 німець-колоніст) [52, с. 42]. Українська парламентська громада налічувала 44 депутати (за іншими даними — 45), головою якої був І.Л. Шраг, серед активних членів — М.Ф. Біляшівський, А. В’язлов, Г. Зубченко, М. Онацький, П. Чижевський, В.М. Шемет та ін. [18, с. 13; 291, с. 202]. Парламентарі розробили загальний законопроект про національні права і частковий — про рідну мову в школах українських губерній, які дискутувалися протягом двох місяців і не були розглянуті в Думі через її розпуск [18, с. 14].

Українські педагоги на сторінках друкованого органу української думської громади „Украинского вестника“ розмірковували над діючою шкільною системою, проектували її майбутнє, розробляли педагогічні засади реформи школи. С.Ф. Русова, проаналізувавши численні заяви, клопотання українських учительських, просвітницьких, студентських організацій, з’їздів селян, преси щодо розвитку української школи, дійшла висновку, що „...лише зміни мови викладання ще мало, вся школа, як російська, так і школа на всіх наших окраїнах, вимагає радикальної перебудови“, необхідна „...розробка такого законопроекту, який найближчим часом забезпечив би Україні національну школу з рідною мовою“ [399, с. 119, с. 121]. Про це у своїх прощальних промовах на останньому засіданні І Державної думи говорили й депутати П. Чижевський, І.Л. Шраг, Ф. Штейнгель.

Необхідність реформування середньої чоловічої і жіночої освіти Н. Дмитрієв обґрунтовує у статті „Нужды средней школы на Украине“ (1906). Критикуючи русифікаторську державну політику щодо неросійських народів,

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

автор доводить, що як початкова, так і середня школа повинні бути національними, українськими. З метою реалізації поставленої мети він пропонує: „поставити викладання географії серйозніше і ширше“ у напрямі „... вивчення рідного учням краю — України, познайомивши учнів з його побутовими, економічними, духовними потребами“, у старших класах доповнити його курсом етнографії; запровадити на основі вивчення всього курсу історії Росії у старших класах вивчення історії України; ввести в програми з літератури оригінали народної української творчості, твори кращих українських письменників; запровадити в школах на українських землях вивчення української мови; завершити вивчення природничих предметів курсом про природу України [111, с. 896]. На його думку, реалізувати ці напрями реформування шкільної освіти змогли б місцеві, самостійні автономні органи законодавства і самоуправління України.

У II Державній думі також приділялася велика увага питанням освіти (20 лютого — 3 червня 1907). Голова Ради міністрів П.А. Столипін 6 березня оголосив програму реформування початкової, середньої і вищої освіти. Зокрема заявлено, що шкільна реформа буде здійснюватися на основі тісного зв'язку всіх ланок освіти у напрямі покращення підготовки вчителів, їхнього матеріального забезпечення. Висувалися такі завдання: встановлення загальнодоступності, обов'язковості початкової освіти для всього населення; створення різних типів середніх навчальних закладів з широким розвитком професійних знань і з обов'язковим для всіх типів мінімумом загальної освіти [13, с. 53].

Центральним документом у програмі МНО став проект про введення загального початкового навчання в Російській імперії, у якому була задекларована обов'язковість здобуття початкової освіти дітьми віком 8—11 років у чотирирічній початковій школі. Проте МНО фінансове забезпечення впровадження проекту покладало на місцеві органи самоуправління, а зобов'язувалося лише виділяти кошти на мінімальну оплату вчителів [146, с. 11—12]. Як бачимо, у самому проекті було закладено протиріччя між його змістом і засобами здійснення.

У своєму виступі в Думі міністр народної освіти Кауфман звернув увагу на основні проблеми впровадження загального початкового народного навчання (фінанси, недостатня кількість кваліфікованих учителів) [438, с. 141—146]. Щодо законопроекту на засіданнях Думи розгорнулася гостра дискусія. Депутати висловлювали незадоволення проектом, зокрема відсутністю чіткого окреслення завдань початкової народної освіти, перекладенням фінансового забезпечення проекту на місцеві органи управління тощо. Вони засуджували русифікаторську політику царського уряду, зокрема українець Е. Сайко зазначав, що „...уряд своєю русифікаторською політикою в школі довів її до того, що в ній нараховувалося тепер лише 13% грамотних“ [Там само, 67], депутат з Самарської губернії, вчитель Вознесенський, протестував проти примусового впровадження російської мови в народних школах:

„...ми вбиваємо в дитині те, що їй найбільш рідне“ [464, с. 4]. Після тривалих дебатів навколо законопроекту було прийнято рішення створити спеціальну комісію для його розгляду і доопрацювання.

Обговорення проекту загальної народної початкової освіти відбувалося і на сторінках україномовної газети „Рідна справа. Вісті з думи“ (Санкт-Петербург, 1907), навколо якої об'єдналися не лише депутати, а й представники української інтелігенції (Ф.К. Вовк, О.О. Русов, С.Ф. Русова та ін.). У статті „Правительство і народна освіта“ критично проаналізовано урядову політику щодо народної освіти, законопроект про впровадження загальної народної початкової освіти і запропоновано поправки до нього: скасувати закон, за яким діти навчаються в школах лише російською мовою; дозволити місцевій громаді визначати мову навчання в школах, обирати підручники, керувати освітньою справою під егідою Міністерства народної освіти і без втручання Міністерства внутрішніх справ [333, с. 1]. У статті „До світла“ критикується русифікаторська освітня політика уряду і висувається вимога від української фракції — „...школи і науки на своїй рідній українській мові“, що „...збільшує силу народу, скорочує шлях його до щасливої долі“ [390, с. 2].

Від української громади (47 осіб), яка оголосила про своє існування як окремої думської фракції, депутат Е. Сайко зачитав записку, в якій були викладені вимоги щодо розвитку освіти в Україні: „...на території України народна школа має бути безплатною, щоб викладання в ній велося рідною мовою, щоб були прийняті засоби до складання підручників, що як за мовою, так і за змістом мають цілком відповідати вимогам місцевого населення, щоб терміново відкриті були курси для вчителів і вчительок з української мови, історії України і літератури, щоб ці предмети були введені в курс учительських інститутів і семінарій на території України, щоб відкриті були в Київському, Харківському і Одеському університетах особливі кафедри з тих самих предметів“ [439, с. 542—548; 18, с. 15]. Від української фракції було запропоновано створити комісію для розгляду проблем початкової, середньої і вищої освіти, яка „...має робити шкільну справу всіх країв держави, котрі живуть в неоднакових умовах щодо люду і його звичаїв“. Депутат з Чернігівщини Хвіст, критикуючи урядовий проект, заявив, що „українська громада буде домагатись, щоб на Україні було заведено якнайбільше шкіл, щоб була справді заведена вселюдська освіта і щоб учили по школах українською мовою“ [522, с. 2—3]. Слід зазначити, що на адресу української фракції надходили листи з проханням до депутатів добиватися автономії України, націоналізації школи тощо [456, с. 135; 211, с. 1].

Після детального обговорення урядового проекту українська фракція у складі 37 осіб подала в Думу заяву про доповнення проекту такими основними положеннями: у початковій школі навчання має здійснюватися рідною мовою, якою розмовляють люди учбового округу і яку встановить місцева виборна управа, запитавши всіх її жителів; меншини будь-якого народу по-

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

винні навчатися в школі рідною мовою; російську мову вивчати як державну; навчання здійснювати за встановленими міською управою підручниками [467, с. 3].

У цілому законопроект про введення загального початкового навчання не був прийнятий, бо царським маніфестом від 3 червня 1907 р. II Державна дума була розпущена, розпочалася доба контрреволюційної реакції, наступу на демократію. Є відомості про те, що велика кількість думських депутатів, серед яких були українські, опинилися у в'язниці або були вислані в Сибір [148, с. 69].

Новий виборчий закон від 3 червня значно обмежив виборчі права робітників, селян і національних меншин. У III Державну думу (1907—1912) провести українських депутатів не вдалося, відтак української фракції в ній не існувало. Хоча серед депутатів були наші співвітчизники: попечитель Харківського учбового округу В.К. Анреп, професор Київського університету С.М. Богданов, професор Харківського університету А.С. Вязігін, професор Київського університету І.В. Лучицький та ін. [335, с. 110—131].

Цікаво, що на ім'я депутата І.В. Лучицького надходили листи від громадян, в яких вони висловлювали прохання відстоювати українську школу: „Ви наш депутат і Вам треба стояти за наші інтереси, щоб нам дали школу нашу рідну українську..., бо тільки вона доведе нас до пуття“ [531, арк. 2]. В іншому листі харківські студенти обурюються з приводу замовчування законопроекту про мову викладання в початкових школах місцевості з малоросійським населенням, який підписали 37 депутатів, — чому шкільна комісія ігнорує українську школу? [530, арк. 2].

Зазначимо, що на початковому етапі діяльності III Думи 37 депутатів запропонували розглянути законопроект про мову викладання в початкових школах місцевості з малоросійським населенням, основними положеннями якого є такі: „У місцевостях з малоросійським населенням у 1908—1909 роках у початковій школі уводиться навчання рідною мовою населення; російська мова, як мова державна, є обов'язковим предметом навчання в цій школі; в початкових школах малоросійського району вживаються керівництва, пристосовані до умов життя і побуту місцевого населення“ [214, с. 50—51]. Проект не розглядався.

1 січня 1908 р. міністром народної освіти призначено професора грецької філології О.М. Шварца, який був прихильником класичної освіти. З погляду його сучасників, він не мав певної освітньої програми і був носієм ідей традиційної освіти [425, с. 79]. Характерною рисою його політики стало втручання в діяльність початкових, середніх і вищих шкіл. За часів його міністрування посилилася дисциплінарна регламентація щодо вчителів і учнів, інтенсифікувалося закриття приватних шкіл, посилилася роль директорів і зменшилася — батьківських комітетів тощо.

Під його керівництвом було підготовлено низку освітніх законопроектів, зокрема проект „Положення о гимназиях Министерства народного образования“, згідно з яким визначалися три типи гімназій: з двома давніми мовами, з однією давньою мовою, без давніх мов. У проекті планувалося об'єднання гімназій і реальних училищ в одну загальноосвітню групу гімназій з терміном навчання в них 9 років, включаючи підготовчий клас. Такі гімназії давали право на вступ до вищих навчальних закладів. З метою встановлення зв'язку з початковою школою планувалося розробити єдині навчальні програми для перших двох класів гімназій і вищих початкових училищ [205, с. 94—95]. Як бачимо, в цілому новий проект особливо не відрізнявся від попередніх освітніх проектів і в III Державній думі не розглядався, бо на початковому етапі своєї діяльності вона приділила більшу увагу початковій освіті.

Підкреслимо, що в історію III Державна дума увійшла як Дума „народної освіти“, бо питання її реформування активно обговорювалися на засіданнях комісії з народної освіти, яку очолював В.К. Анреп. До речі, критично оцінивши міністерський проект введення загального початкового навчання, поданий ще міністром Кауфманом, він запропонував власний, що, правда, мало чим відрізнявся від офіційного [157, с. 58—80]. Державна дума у травні 1911 р. схвалила розроблений комісією з народної освіти кінцевий варіант законопроекту про введення загальної початкової освіти, який носив фінансовий характер і в цілому не відрізнявся від міністерського. Проте уряд його відхилив [156, с. 81].

На превеликий жаль, через суспільно-політичні причини поза увагою парламентарів III Державної думи залишилося питання про навчання українців рідною мовою: „Більше двох тижнів говорилося в Думі про початкову школу, згадувалося і про поляків, і про татар, навіть про калмиків, а про українців ні словечка, так начебто їх на світі немає...“ [88, с. 64]. Під час обговорення законопроекту про введення загальної початкової освіти, в якому визнавалося право навчатися рідною мовою під час перших двох років навчання, з переліку народів щодо користування таким правом були вилучені український і білоруський.

Комісія з народної освіти при Державній думі в результаті тривалих дискусій виробила схему загальної освіти: чотирирічна початкова школа, чотирирічна вища початкова школа, чотирирічна загальноосвітня школа, вища школа. Реалізація такої схеми була можливою, на думку її авторів, за умови залучення до діяльності шкіл громадськості, а також поступового здійснення реорганізації існуючих типів шкіл, розробки проектів положення про вищу початкову школу і про середній загальноосвітній заклад [180, с. 85]. Проте розроблений офіційний проект не був затверджений Державною думою.

Як і в попередні роки, питання реформування освіти широко обговорюється в пресі. С.Ф. Русова, висвітлюючи рух українського вчителства за

оновлення освіти, пов'язує його із націоналізацією початкової, середньої і вищої школи. Підґрунтям цього процесу вона вважає створення підручників для української школи. А також як засіб реалізації поставленої мети, а саме націоналізації освіти не лише української, а й інших народів, вона пропонує створити міжнародну учительську організацію [398, с. 34—39].

А.Ф. Гартвіг (ініціали російською мовою — *Л.Б.*) у ґрунтовній праці „Шкільна реформа знизу“ дає оцінку тогочасній реформі: „За характером своїм реформа, що здійснюється, цілком пройнята духом звільнення від іржавих ланцюгів самовладдя і прагненням злитися з народом, який оновлюється. За об'єктом свого впливу ця реформа, в межах своєї компетенції, охоплює всі три елементи, що мають найближче відношення до школи: педагогічний персонал, учні і батьки. За шириною і глибиною роботи вона носить усі ознаки радикального оновлення всього шкільного життя в Росії, як її загальна атмосфера і програми, так і детальний зміст повсякденного шкільного побуту“ [87, с. 31—32]. Далі він аналізує течії оновлення школи: за автономію середньої школи, демократизацію середньої школи, за покращення становища вчителя, за надання прав і свобод учням.

Своєрідним підсумком реформаторських процесів початку ХХ ст. стала праця В.І. Чарнолуського „До шкільної реформи“ (1908). У вступній статті він розглядає теоретичні засади „органічної“ реформи шкільної справи (такий термін вводить до наукового обігу В.І. Чарнолуський. — *Л.Б.*). На його думку, практичне здійснення органічної реформи неможливе без розробки її теоретичної основи, визначення чітких орієнтирів побудови нової системи освіти, яка має відповідати „вимогам педагогіки і демократичного суспільного устрою“ [498, с. 3]. Відповідно необхідним є осмислення і розв'язання таких питань: про роль держави у справі народної освіти, про релігію в школі, про безплатність освіти. Спираючись на зарубіжний досвід, педагог доводить, що одним із напрямів реформування освіти має стати її „децентралізація“, тобто ліквідація МНО і передача справи освіти органам місцевого самоуправління. Щодо другої проблеми, то він пропонує її розв'язати таким чином: визнати „викладання релігії приватною справою, виключити її із курсу громадських шкіл“ і надати право батькам вирішувати цю проблему. Щодо третьої проблеми, то він вважав, що введення принципу безплатності навчання у шкільну систему має велике соціальне значення.

Принцип єдиної школи на вимогу громадськості МНО почало вирішувати практично і у 1909 р. подало в Думу проект „*О высших начальных училищах*“, який після обговорення і внесення правок був схвалений. За проектом вищі початкові училища мали бути чотирирічними, давати закінчену початкову освіту дітям, що вступили на основі екзаменів або без екзаменів після однокласних училищ [180, с. 80]. Цим проектом встановлювався зв'язок між початковою і середньою школою. Так, у ст.49 зазначалося, що учні після закінчення першого і другого класу вищих початкових училищ

можуть вступати відповідно до другого і третього класів середніх загально-освітніх навчальних закладів після складання іспитів з іноземних і давніх мов; а в ст. 50 — учениці після успішного закінчення першого, другого і третього класів вищих початкових училищ можуть вступати відповідно до другого, третього і четвертого класів загальноосвітніх навчальних закладів [196, с. 186—187].

Зауважимо, що в цей період реформаторська діяльність МНО йшла на спад, питання про реформу школи вже й не порушувалося. Як сказав на одному із засідань Думи депутат І.М. Мілюков, діяльність Міністерства спрямовувалася на відновлення „...попередніх порядків, попереднього нагляду, дрібної регламентації шкільного і позашкільного життя, що стирає будь-яку індивідуальність, що потрапляє в душу учнів,...після тимчасових вагань і хвилинних поступок знову (Міністерство. — Л.Б.) поверталася до старих засобів, визнаних ним же самим непридатними“ [Там само]. Група депутатів наполягала на розгляді питання про реформу середньої школи, зокрема відповідного проекту, поданого міністерством Шварца.

Восени 1910 р. міністром народної освіти призначено Л.О. Кассо (директор ліцею цесаревича Миколи, фахівець з громадянського права), людину консервативних поглядів. Зокрема, спеціальними циркулярами 1911 р. було заборонено учням з'являтися у вечірній час на вулицях, відвідувати театри, бібліотеки без дозволу шкільного інспектора, встановлювався жорсткий контроль з боку Міністерства внутрішніх справ [205, с. 96]; Циркуляром МНО був уведений нагляд за народними школами, директорами та інспекторами народних училищ [490, с. 127—130]. Міністерськими правилами від 9 червня 1912 р. земствам заборонялося керувати народними бібліотеками при початкових навчальних закладах, що дало поштовх до вилучення з бібліотек українських книжок [414, с. 16].

Новий міністр забрав на доопрацювання поданий в III Державну думу *проект розвитку середньої школи*, обіцяючи його подати у лютому наступного року. Група депутатів, не дочекавшись у визначений термін виконання обіцянки міністра, розробляє і в березні 1911 р. подає на обговорення проект реформи середньої школи за підписом 116 депутатів. У цьому документі визначалися основні напрями реформування середньої шкільної освіти: встановлення наступності між початковою школою і середньою через вищі початкові школи; відкриття доступу на всі факультети університету, за винятком історико-філологічного факультету, на який випускники реальних училищ могли вступити після складання іспиту з латинської мови; відкриття чотирирічних середніх навчальних закладів (гімназій і реальних училищ), що відповідатимуть старшим класам діючих гімназій, до яких могли б вступати учні вищих початкових училищ, склавши іспит з іноземної мови; відкриття шкіл для спільного навчання дітей обох статей; введення до складу педагогічних і попечительських рад батьків, громадськості; розширення компетенцій педагогічних рад [196, с. 188—189].

Державна дума, погодившись з думкою 116 депутатів, доручила комісії у складі семи осіб (педагоги і депутати) здійснити підготовку для розробки законопроекту „*О гимназиях и подготовительных училищах*“. На численних засіданнях комісії при журналі „Русская школа“ обговорювалося питання реформування середньої школи. Результати дискусії відображені в тезах, що були надруковані у зазначеному журналі.

Як свідчить дискусія, комісією був підготовлений, на основі аналізу попередніх освітніх проектів (Боголепова, Ванновського, Зенгера, Глазова, Кауфмана, Шварца), зарубіжного досвіду організації шкільної освіти (США, Англія, Норвегія, Швеція, Бельгія, Італія, Фінляндія), ґрунтовний проект реформи середньої школи, квінтесенцією якого стало реформування змісту освіти. Передусім його автори узагальнили вже визнані вченими, вчителями, батьками недоліки середньої школи: невідповідність змісту середньої школи психічному складу учнів і життєвим потребам суспільства; недостатність уваги школи до здоров'я, фізичного, естетичного розвитку учнів; перевантаженість і відірваність від життя навчальних програм; незадовільність правового, матеріального становища вчителя і його фахової підготовки; бюрократична централізація в управлінні школою; становість школи тощо [366, с. 62—63]. Далі члени комісії проаналізували попередній хід реформування освітньої галузі і визначили причини невдач своїх попередників. „У більшості випадків підготовчі роботи до реформи, які розпочаті у більшому або меншому масштабах при кожному з міністрів народної освіти в період 1899—1911 рр., не доводились до кінця, хоча б у сенсі вироблення завершеного законопроекту... або ж вони не отримували руху в сенсі розгляду і затвердження їх органами законодавчої влади“, — зазначалося в документі [366, с. 71]. Пропонувалося змінити навчальні плани відповідно до таких положень: концентричне розташування навчального матеріалу відповідно до двох рівнів середньої освіти, часткова біфуркація у вищому навчальному училищі, встановлення обов'язкового мінімуму числа навчальних предметів у гімназії; введення в навчальний курс різних додаткових курсів і предметів; введення природознавства як обов'язкового предмета у всіх класах середніх навчальних закладів; скорочення кількості годин іноземних мов [366, с. 95]. У проекті кожне із цих положень було обґрунтовано, а також розроблено навчальні плани для гімназій загальноосвітнього характеру, фізико-математичного типу, гуманітарного типу з латинською мовою. Доцільним визнавалося введення в школах для „інородчеського“ населення рідної мови й літератури [366, с. 87]. У документі також пропонувалося ввести спільне навчання, прирівняти жіночі й чоловічі гімназії, встановити зв'язок між початковою і середньою ланками освіти. З огляду на сказане можна стверджувати, що епіцентр реформування шкільної освіти поступово перемістився з МНО в Державну думу.

У цей час МНО подало на розгляд в Думу проект про покращення матеріального становища вчителів, який „був далеким від важливішого завдання — перегляду статуту середніх навчальних закладів, він давав Міністерству можливість подальшого відкладення загальної реформи цієї школи, яка давно назріла і з нетерпінням очікувалася в країні“ [196, с. 190]. Саме так громадськість оцінювала такий крок Міністерства.

Попри те, що більшість проектів розвитку шкільної освіти залишилися на папері, громадськістю відзначалися позитивні зрушення, яких вдалося досягти III Державною думою, а саме: збільшено державні асигнування на потреби народної освіти, проголошено низку демократичних принципів її розвитку (засуджено детальну регламентацію шкільної справи державною владою, визнано необхідність залучення громадськості до справ освіти, проголошено принцип демократизації освіти і необхідність установа зв'язку між усіма шкільними рівнями, визнано безпідставним постулат про переваги класичної освіти і необхідність пріоритетного розвитку реальної, що відповідало потребам суспільства) [196, с. 191].

У цілому III Державна дума прийняла понад 300 різних освітніх законопроектів, що сприяло збільшенню кількості початкових і середніх навчальних закладів, покращенню становища вчителів, активізації шкільного будівництва, створенню нормативно-правової бази для введення загального початкового навчання, підготовці бази для розв'язання питання реформування середньої шкільної освіти [276, с. 79].

Потрібно зазначити, що, незважаючи на відсутність української фракції в III Державній думі, питання створення української школи порушувалося депутатом І.В. Лучицьким, який у своїй доповіді навів педагогічні аргументи на її захист під час обговорення законопроекту про національну школу для іноземців. Його підтримали депутати — подільський священник Сендерка, кадет І.М. Мілюков. Зокрема І.М. Мілюков обґрунтував положення про обов'язок кожної держави оберігати права національностей. Поправка до законопроекту про введення української школи не була прийнята за результатами голосування (за — 132 голоси, проти — 171) [408, с. 22].

На сторінках педагогічної преси також не вщухала дискусія навколо проблеми реформи шкільної освіти (напрямів, принципів, завдань). Відомий педагог М.І. Демков висуває ідею про потребу розвитку нової гілки педагогіки — „педагогіки державної“, основним досліджуваним питанням якої мала б стати проблема „держава і народна освіта“. Зокрема він писав: „Аналіз явищ державного життя з педагогічного погляду міг би дати керівні нитки і вказівки для низки державних заходів і допомоги діячам управління розібратися з багатьма навчально-адміністративними питаннями; а синтезом цих положень можна було б досягти і вищого завдання — дати основу для широкої і планомірної роботи в галузі державної педагогіки“ [107, с. 81—102]. Відомий

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

російський педагог П.Ф. Каптерев виділяє три основні завдання розвитку шкільної освіти: введення загального початкового навчання, підвищення виховної ролі школи, створення єдиної позастанової школи. На його думку, „єдина школа — це розв’язання основного педагогічного завдання — всебічного розвитку людини — в послідовній низці шкіл, органічно пов’язаних між собою...“ [176, с. 74].

Особливо актуалізуються наукові пошуки щодо принципу єдиної школи. Так, відомий російський педагог і громадський діяч В.І. Чарнолуський, узагальнивши ідеї педагогічної громадськості щодо єдиної школи, доходить висновку, що вони ґрунтувалися на таких положеннях: рівне право всіх громадян на освіту; наступність і органічний зв’язок усіх ланок освіти; безплатність навчання [497, с. 41]. Він доводить, що принцип єдиної школи має стати не лише основою організації народної освіти, а й суспільного устрою взагалі. А зміст самого поняття потрібно розглядати значно ширше: визнання необхідності загальної освіти як системи органічно пов’язаних між собою загальноосвітніх шкіл для всіх категорій населення, яка є фундаментом для спеціальної і професійної освіти; побудова системи загальноосвітніх шкіл відповідно до вимог педагогічної науки і техніки, яка б дозволяла вільне пересування учнів із початкових у вищі ланки освіти; забезпечення різним категоріям населення рівних умов користування загальноосвітніми школами [Там само, с. 77—78].

У свою чергу українські педагоги висувають і обґрунтовують такі принципи розвитку шкільної освіти, як національний, демократичний, позастановий, зв’язку школи з життям, гуманістичний, діяльний, виховний. Наведемо на підтвердження нашої думки такі факти. З погляду С.О. Єфремова, „школа повинна готувати школярів до життя, виховувати їх на свідомих громадян рідного краю та добрих працівників на користь рідного народу“ [128, с. 21]. Зміст шкільної освіти має бути наближеним до навколишнього життя дитини й подаватися рідною мовою. Сергій Олександрович пропонує власну модель нової школи, яка передусім має знайомити учнів з життям українського народу, тобто з його історією, літературою та мовою, з географією та економікою. Він обґрунтовує потребу створення національної системи освіти, всі ланки якої (початкова, середня, вища) мають бути тісно між собою взаємопов’язані.

С.Ф. Русова на основі аналізу поглядів європейських (Г. Кершенштайнер, С. Редді, О. Декролі та ін.) та російських учених-реформаторів (О.П. Нечаєв, О.О. Фортунатов, І.К. Кайданов та ін.), попереднього національного досвіду (братські школи) доходить висновку, що нова українська школа повинна бути громадською, демократичною, позастановою, здійснювати національне, громадянське, трудове, естетичне і фізичне виховання учнів, без покарань і нагород. На її думку, найкращим типом такої школи має стати інтернат в сільській місцевості, як у інших європейських державах [393, с. 36].

Розмірковуючи над підвалинами початкової школи, Софія Федорівна доводить, що вона має бути 4—5-річною і готувати дітей до іншого типу школи (гімназії, торговельні школи та ін.). Діти мають вивчати такі предмети: Закон Божий, рідна мова, арифметика, природознавство, географія, історія, ручна праця, малювання, ліпка, різьба по дереву, співи, фізичне виховання. Головною метою школи має бути виявлення самостійних творчих сил дитини, а завданням — розвиток мислення й мови учня. У школі має здійснюватися громадянське, розумове, моральне й естетичне виховання засобами навчальних предметів (природознавство, читання) та засобами позакласної роботи (екскурсії, музеї, свята тощо) [397, с. 191]. Школа має бути гуманною, активно-творчою, національною.

Відомий український педагог Т.Г. Лубенець був прихильником впровадження загального початкового навчання на основі глибокого вивчення потреб селян. Він писав: „Школа майбутнього має дати державі чесну, що живе за заповідями Христа, людину; господаря, який любить свою справу...; працівника, який любить своє поле, зацікавленого його долею, бажаного знайти і вмючого шукати для цього знання“ [216, с. 203].

Знаний педагог і психолог Я.Ф. Чепіга наголошував, що школа, на відміну від тієї, що існувала в Російській імперії на поч. XX ст., має бути народною, національною, природничою, вільною, реалістичною. „...народна правдива школа може бути витворена тільки в душі нації, її мови, її історії, звичаїв, її переказів, її культури, її духовної творчості“, — зазначав Я.Ф. Чепіга [501, с. 4]. Він обґрунтовує ідею, що „школа повинна не руйнувати творчі сили нації, а на добро громадянству й державі розвивати їх, не псувати ініціативу та самодіяльність, а послатися на національну психологію і старанно культивувати сталі риси нації, як найліпший скарб народа“ [503, с. 129]. На його думку, мета виховання молоді має збігатися з природним розвитком нації і бути її життєвою потребою. І саме мова й література як навчальні предмети в школі відіграють провідну роль у національному вихованні. Я.Ф. Чепіга називає мову душею нації, а літературу — скарбницею знань про рідний народ, його ідеали, світогляд, думки, почуття та бажання. Він стверджував, що діюча на українських землях русифікаторська система шкільної освіти була антипедагогічною, антиприродною, бо знищувала індивідуальні риси, духовні здібності дитини [508, с. 94].

На сторінках періодичної преси, зокрема журналу „Украинская жизнь“, дискутувалося питання українізації шкільної освіти як напряму її реформування. Так, один з дописувачів обґрунтовує проблему українізації і доводить, що „в місцевості з українським населенням школа на всіх її рівнях має знайомити учнів з минулим і теперішнім українського народу, тобто з його історією, літературою, мовою, з географією рідної землі і з її економічним і правовим становищем“ [4, с. 34]. С.Ф. Черкасенко також пов'язує „реорганізацію навчальної справи на нових початках“ з українізацією школи, під

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

якою він розуміє не лише впровадження у школу української мови, а й розвиток всіх природних здібностей дитини [511, с. 46].

На початку 1913 р. МНО подало для затвердження в ІУ Державну думу законопроекти про загальну освіту, про вчительські інститути [266, с. 56], під час обговорення яких депутати рекомендували Л.О. Кассо створити при Міністерстві департамент початкової освіти. Обговорювався й план видатків на освіту, що збільшував асигнування на потреби початкової освіти, перетворення міських шкіл на вищі початкові, відкриття нових гімназій, реальних училищ, вищих початкових шкіл тощо [65, с. 66—67].

Обговорення доповіді міністра щодо видатків на освіту традиційно переростало на дискусію навколо питання створення національної школи. Незважаючи на основний і важливий предмет обговорення, депутати різних національностей, особливо українці, прагнули скористатися думською трибуною, щоб в котрий раз донести до урядових кіл свою позицію щодо русифікаторської політики [1, с. 77]. Так, під час обговорення в Державній думі видатків на освіту депутат Дзюбинський висловив таку думку: „Міністерство народної освіти, як відомо, вилучає могутній фактор освіти будь-якого народу — його рідну мову. Багатомільйонне українське населення не має не тільки своєї вищої і середньої школи, але не має жодної початкової школи з правом вільного викладання рідною українською мовою: немає рідної української школи. Чи не є це образою і навіть знущенням над національним почуттям і гордістю будь-якого українця?“ [214, с. 54].

Завдяки представленому проекту членом Думи єпископом Никоном з Волинської губернії проблема створення української школи стала предметом обговорення в ІУ Державній думі. У пояснювальній записці до проекту зазначається: „Ми знову порушуємо питання про українську школу і культуру. ...Український народ хоче своєї мови і своєї історії в своїй українській школі і житті“ [214, с. 52]. У проекті члени Державної думи пропонували: дозволити ввести викладання в українських початкових школах всіх відомств, хоча б у перші два роки, рідною українською мовою; призначати вчителями в такі школи переважно українців або осіб, котрі знають українську мову; ввести в українську початкову школу українську мову й історію та ін. [145, с. 101]. Проект не був затверджений, але мав велике значення, бо, як зазначає О.Г. Лотоцький, прагнення „введення рідної мови в українську школу є однаково наполегливим — не тільки з точки зору прогресивно-демократичних течій російської думки, але і з точки зору правої ідеології, якщо остання в змозі відмовитися в педагогічному питанні від чужого йому політиканства“ [214, с. 53].

МНО розробило і опублікувало *Проект орієнтовних програм для початкових шкіл* (1913) і розіслало в учбові округи для обговорення. Певною мірою це був позитивний крок, оскільки навчальний процес у початкових школах

будувався за розробленими Міністерством програмами 1896 р., які також спочатку були орієнтовними, а насправді стали обов'язковими. Коментуючи проект, громадськість побоювалася ліквідації альтернативних програм, за якими працювали початкові школи. Ми можемо порівняти міністерський проект навчального плану і альтернативний діючий навчальний плани, розроблений полтавським земством (див. табл. 1.4., табл. 1.5) [159, с. 64–65]. На нашу думку, громадський є ефективнішим, бо за міністерським проектом співи, гімнастика, праця, креслення до навчального плану не входили.

Таблиця 1.4

Міністерський проект навчального плану для початкових шкіл (1913), год

№.№ п.п.	Класи Предмети	1	2	3	4
		1	2	3	4
1	Закон Божий і читання церковнослов'янською мовою	6	6	6	6
2	Російська мова	12	12	12	14
3	Арифметика	5	5	5	5
4	Чистописання	2	2	2	—
Усього		25	25	25	25

Таблиця 1.5

Навчальний план для початкових шкіл полтавського земства (1913), год

№.№ п.п.	Класи Предмети	1	2	3	4
		1	2	3	4
1	Закон Божий	2	2	2	2
2	Російська мова з церковнослов'янською і чистописання	10–12	12	8	8
3	Арифметика	4	4	4	4
4	Природознавство	—	—	3	3
5	Географія	—	—	2	2
6	Історія	—	—	2	2
7	Малювання	2	2	2	2
8	Співи	2	2	1	1
9	Ручна праця	1	1	1	1
10	Гімнастика	1	1	1	1
Усього		22–24	24	26	26

Альтернативним проектом щодо урядового став „Проект української школи“ (1913), який Я.Ф. Чепіга написав у відповідь на звернення редакції журналу „Світло“ до педагогічної громадськості розробити проект нової української школи. У передмові до проекту він наголошував на необхідності створити

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

природну школу, де дитина могла б здобувати справжню освіту, ввести до навчального плану початкової школи рідну мову. Педагог сформулював основні ідеї, на яких мала базуватися нова українська школа: 1) у створенні української школи повинно брати участь українське вчительство; 2) школа має бути народною і відповідати інтересам народних мас; 3) освіта повинна бути глибоко національною, рідномовною, відповідати душі й розуму народу, його культурному, соціальному та економічному розвитку; 4) школа має будуватися на підвалинах, які не порушують прав дитини, її вільного й нормального розвитку фізичних і духовних сил, індивідуальних рис [504, с. 36—37].

У розділі „Грунтовні постулати проекту“ Я.Ф. Чепіга висвітлює основні положення, на яких базується його проект: школа має „зберегти людську природу і удосконалити її, принатурюючи до соціальних і економічних умов життя певного народу, згідно вимогам людської моралі“; „школі природно бути національною“; навчання в початковій, середній і вищій школі здійснювати рідною мовою; „природно дитину залишити в стосунках з реальним світом“, „побільше стосунків з природою“; „признати волю виховання й освіти в дитині“ [505, с. 31—41]. Очевидно, що проект не був схожий на звичайний канцелярський документ. Та й сам автор зазначав: „Нехай мене осудять за недидактичність у будівництві проекту, відсутність у ньому планомірності і загальної цілості його частин, але я більш всього боюсь, щоб не осудили мене в змаганні пошкодити дитині, зменшити її радість і задоволення від навчання і взагалі щастя“ [505, с. 41].

Проект Я.Ф. Чепіги передбачав двоступеневу початкову освіту з шестирічним терміном навчання, яке повинно розпочинатися з шести років. Перший ступінь розрахований на два роки, протягом яких школа має готувати дитину до навчання, розвивати дитячу свідомість, розуміння навколишнього світу. У цей період до програм повинні входити ігри, забави, прогулянки, праця на городі і в полі, догляд за свійськими домашніми тваринами, ліплення тощо. У вільній обстановці дітей мали прилучати до природи, казки, поезії, співу. Автор обґрунтовує положення, що навчання слід проводити весною, літом, восени, і перенести його „з тісних шкільних будинків і мертвих стін на широке поле, луки, ліс, город, одним словом, на чисте здорове повітря, сяйво, сонце й життя“ [506, с. 18]. Він малює модель будівлі початкової школи: „велика хата української народної архітектури з поділом на дві половини“, оформлення якої „національне українське, якомога ближче до звичайної народної обстановки“. Біля хати мають бути свійські тварини, квітник, город, садок, за якими доглядатимуть діти. „Я нічого більшого не хотів би для дитини нашої школи, як безпосереднє спілкування з природою. Тут дійсна школа й істина навчання“, — зазначав Я.Ф. Чепіга.

Другий ступінь — наступні чотири роки, протягом яких школа повинна навчати дитину грамоти й паралельно розвивати дитячу самодіяльність, творчість. До навчальної програми 3-го класу (діти 8—9 років) входять такі

предмети: рідна мова, природознавство, ручна праця, ліплення, плетіння, арифметика, співи, малювання, розвивальні ігри; 4-й клас (діти 9—10 років): читання, арифметика, природознавство, ручна праця (ліплення і обпалювання посуду, цегли, розмальовування їх), малювання, співи, гра і гімнастичні вправи, складні психологічні ігри; 5-й клас (діти 10—11 років): рідна мова, державна мова, читання, арифметика, природознавство, географія, історія, ручна праця (теслярство, кування, виготовлення простих хатніх меблів, вишивання, шиття), малювання, художнє ліплення, скульптура; 6-й клас (діти 11—12 років): рідна мова і література, державна мова, арифметика, історія, географія, природознавство, ручна праця, (виготовлення різних хатніх речей, знайомство з сільськогосподарськими машинами, екскурсії на заводи), ліплення й малювання, співи, Закон Божий.

У „Проекті української школи“ автор проводить думку, що навчання має бути виховуючим, зокрема „читання на рідній мові повинно бути виховуючою силою в руках учителя“. Саме через читання народної літератури дитина усвідомлює ідеали свого народу, а засобами літератури виховується „достойним спадкоємцем культурних здобутків свого народу“ [507, с. 16]. Засобами природознавства можна виховувати такі моральні чесноти, як мужність, безкорисність, благородство, лицарство. А „вивчення історії свого народу виховає й освітить дитину національно; збудить свідомість своєї належності до своєї нації, її минулого“ [507, с. 19]. Ручна праця має стати основним рушієм розумового розвитку та виховуючим чинником дитини, тобто, на думку педагога, має поєднати фізичну працю з розумовою. Водночас він застерігав, „щоб ручна праця не обернулась у чисто механічну, де не стільки творчість та самодіяльність мають місце, скільки копіювання по шаблону, — в ручній праці повинні культивуватись творчість, фантазія, розум і воля“ дитини [507, с. 22—23].

Щодо вивчення в українській школі Закону Божого й релігійного виховання дитини Яків Феофанович вважав, що „релігійні переконання народа так міцно переплелись з його мораллю, що відділити одні од одних просто таки неможливо“ [507, с. 20]. Тому ознайомлення з Законом Божим у школі можливе не раніше як у десять років. Але в проекті він свідомо не наважився розробляти програму з даного предмета і залишив це для українського духовенства. На нашу думку, розроблений педагогом-практиком Я.Ф. Чепігою на ідеях зарубіжних та вітчизняних педагогів проект української школи мав перспективний і випереджальний характер, бо ґрунтувався на демократичному, національному, трудовому (діяльному) принципах.

Відомий український педагог С.Ф. Черкасенко критично оцінив ідею редакції журналу „Світло“ про доручення одній, хоч і досвідченій людині створення проекту української школи. З його погляду, „треба задля вироблення проекту скликати з'їзд українських учителів“, хоча „при сучасних політичних обставинах, звичайно немає ніякої змоги, а коли немає можливості, то

й про вичерпуючий справу проект української школи можна тільки поки що марити“ [512, с. 3].

Важливою подією 1913 р. стало підписання Державною Радою законопроекту про приватні школи, що був схвалений ще III Державною думою. Інноваційним положенням проекту стало надання права засновникам навчальних закладів встановлювати викладову мову [147, с. 37]. Звичайно, це було досягнення громадськості, свідомих депутатів щодо національного питання. У Державній думі депутати в цілому критикували діяльність Міністерства народної освіти: „середня школа замість сподіваної реформи одержала одні тільки обмеження; знову появилися суворі перехідні іспити, заведено неможливий по своїй дріб'язковості і формалізму шкільний і позашкільний догляд, утиски комітетів батьків...“ [147, с. 39].

Паралельно з дебатуванням проблеми оновлення шкільної освіти в Державній думі, на сторінках преси українська громадськість бере участь у низці освітянських з'їздів (Перший всеросійський з'їзд діячів товариств народних університетів, 3—7 січня 1908 р., м. Санкт-Петербург; Перший загальноземський з'їзд, 16—30 серпня 1911, м. Санкт-Петербург; з'їзди жіночої освіти та родинного виховання, 1913 р., м. Санкт-Петербург та ін.), де у відповідних резолюціях схвалюються пропозиції щодо реформування шкільної освіти: встановити в початкових, середніх і вищих школах навчання рідною мовою учнів [462, с. 29]; узгодити навчальні програми початкової і середньої школи; ввести професійне навчання лише в середню школу; терміново запровадити загальнодоступну і безплатну початкову освіту; перетворити трикласні початкові школи на чотирикласні і створити шестикласні; визнати основою загального устрою школи повагу до особистості учня і вчителя, надання їм широкої самодіяльності; переглянути навчальні програми на предмет їх розвантаження і наближення до місцевих умов тощо [496, с. 145—151]; виховання має бути національним [436, с. 56, с. 59]; удосконалити підручники, методи навчання, фахову підготовку вчителя [277, с. 60—62; с. 60—61].

З огляду на викладене зазначимо, що українські педагоги та освітні діячі (С.О. Єфремов, Т.Г. Лубенець, О.Г. Лотоцький, С.Ф. Русова, Я.Ф. Чепіга, С.Ф. Черкасенко та ін.), спираючись на ідеї видатного вітчизняного педагога К.Д. Ушинського, відомих російських (О.П. Нечаєв, П.Ф. Каптерев, О.О. Фортунатов, В.І. Чарнолуський та ін.), зарубіжних (О. Декролі, Е. Кей, Г. Кершенштайнер, В. Лая С. Редді, С. Холл та ін.) педагогів, на сторінках періодичної преси, у різних освітянських зібраннях, висловлюючи ідеї щодо мети й завдань української школи, змісту шкільної освіти, проектували її майбутній розвиток, розробляли педагогічні засади реформування шкільної освіти.

Проте через суспільно-політичні обставини, а саме авторитарний характер імперського суспільства, використання самодержавним урядом реформ для гальмування громадського напруження в 1904—1914 рр., плідні ідеї мі-

ністерських та альтернативних проектів не були реалізовані, однак підготували ґрунт для розробки МНО на чолі з П.М. Ігнат'євим теоретичних основ реформи шкільної освіти 1914—1916 рр. і вплинули на подальший розвиток освіти в Україні.

1.3. Демократичний проект реформування шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914—1916)

Перша світова війна (1 серпня 1914), як і в 1904—1905 роках російсько-японська, сприяла загостренню суспільних, національних, соціально-економічних суперечностей, стала новим імпульсом активізації громадсько-педагогічного руху за реформу шкільної освіти. Після смерті в листопаді 1914 р. міністра Л.О. Кассо упродовж 1914—1916 рр. МНО очолював граф Павло Миколайович Ігнат'єв (спочатку обіймав посаду управляючого Міністерства народної освіти, а з 6 травня 1915 р. — міністра), з ім'ям якого пов'язана остання спроба реформувати шкільну освіту в Російській імперії [169, с. 3; 837, арк. 29]. Зі зміною урядового політичного курсу в умовах Першої світової війни для „патріотичного єднання“ нації було запропоновано очолити Міністерство народної освіти саме такому „авторитетному і реально мислячому політику із середовища ліберальної аристократії“ [287, с. 80].

Підкреслимо, що П.М. Ігнат'єв (1870—1945) у радянській історико-педагогічній літературі характеризувався негативно — як буржуазний діяч. Нині оцінюється як відомий ліберально-демократичний державний та освітній діяч, політик, почесний член Російської академії наук (1917—1928, відновлено членство посмертно в 1990 р.). Він навчався у Київському університеті, у 1904—1907 рр. очолював Київську губернську управу, у 1907—1908 рр. — київський губернатор [298, с. 360].

Педагоги, громадські діячі схвально поставилися до новопризначеного міністра. Так, відомий український педагог та освітній діяч С.О. Сірополко писав: „Гр. Ігнат'єв, як землевласник і колишній діяч України, міг винести звіт для своєї діяльності на відповідальному посту міністра народної освіти ті засади, які потрібно покласти в основу заходів щодо розвитку народної освіти в Україні“ [414, с. 19]. Далі він радить новому міністрові нічого не переймати у свого попередника Кассо, а взяти за приклад діяльність міністра О.В. Головніна, попечителя Київського учбового округу М.І. Пирогова, „які поклали на Україні перший камінь у створення школи рідною мовою учнів“.

Проаналізуємо організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти МНО на чолі з П.М. Ігнат'євим [21]. Першим кроком на шляху реформування стала нарада попечителів учбових округів 20—26 лютого 1915 р., яку

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

міністр зібрав з метою визначення напрямів реформування системи освіти. У своєму виступі він заявив, що „школа має служити життю і потребам населення“ [429, с. 236]. Предметом обговорення стали такі питання: про початкову школу (бібліотеки, права земств, вищі початкові училища, викладання іноземних мов, викладання місцевою мовою), середню школу (приватні навчальні заклади, педагогічні кадри), батьківські комітети, позашкільний нагляд, професійну освіту, вищу школу тощо. У ході дискусії і прийняття низки рішень нарада визнала вищі початкові училища ефективною формою навчання дітей і потребу розробити фінансовий план для збільшення їх кількості; викладання іноземних мов у вищих початкових училищах не обов'язковим предметом; навчання в початковій школі материнською мовою; необхідність забезпечити „інородчеське населення правильно організованою школою“, відповідними підручниками і учительськими кадрами; батьківські комітети — важливою формою зближення сім'ї і школи тощо. Щодо середньої школи вносилися пропозиція скасувати екзамени, зрівняти в правах державні і приватні навчальні заклади, організувати для вчителів курси удосконалення, розробити мережу середніх навчальних закладів і фінансовий план для її реалізації тощо.

Зазначимо, що 25 лютого на нараді обговорювався законопроект про реформу середньої школи, розроблений Державною думою. У цілому попечителі його схвалили, підтримавши основний принцип проекту — наступність усіх ступенів освіти. Водночас указали на питання, що потребували доопрацювання: про обов'язки попечительських рад, директорів шкіл, класних наставників [430, с. 259]. Після завершення наради П.М. Ігнат'єв запевнив попечителів, що висловлені ними ідеї щодо розвитку шкільної освіти буде враховано при розробці законодавчих документів.

Громадсько-педагогічна газета „Школа и жизнь“, у цілому схваливши дії нового міністра, застерігала своїх читачів від загального оптимізму, пояснюючи це кількома причинами. Передусім для реалізації проголошених ідей не склалася відповідна суспільно-політична ситуація. По-друге, попечителі учбових округів були послідовниками Л.О. Кассо, тому спілкування міністра з учителями та директорами шкіл, діячами місцевих і земських самоврядувань висвітлювало б „життєвішу картину стану шкільної справи в країні“ і принесло б більшу користь.

У статті пропонувалося ліквідувати учбові округи, усі циркуляри Л.О. Кассо, і в цьому вбачалася суть нової реформи. А також пояснювалася зацікавленість суспільства в реформі шкільної освіти: „Школа — наріжний камінь духовного відродження, тому прагнення до „нового життя“ владно приковує інтереси нашого часу до реформи навчально-виховної справи в країні“ [431, с. 301].

Один з дописувачів газети Г. Роков підтримав рішення нового міністра розробити нові статuti вищої і середньої школи, оскільки протягом 15 ро-

ків після винесення цього питання на порядок денний міністром народної освіти Боголеповим його наступники це зробити не змогли. Таким чином, середня школа працювала за „архаїчним“, „німецького зразка“ статутом 1871 р., бо шкільне реформування характеризувалося частковими доповненнями циркулярного характеру до цього документа. На думку Г. Рокова, „циркулярні реформи“, „що штучно запроваджуються в рамках застарілого шкільного регламента, неминуче призводять, з одного боку, ...до порушення діючого закону, хоча б у замаскованому вигляді, а з іншого — до невдалих півзаходів, які не можуть внести в шкільну справу справжнього поліпшення“ [388, с. 228].

Наступним етапом реформаторського курсу П. М. Ігнат'єва стала спеціальна нарада (21—26 квітня 1915 р.) при МНО під головуванням міністра, у роботі якої взяли участь близько 50 осіб, зокрема члени Державної Ради, Державної думи, директори середніх навчальних закладів, відомі вчені (П. Ф. Каптерев, В. В. Половцев та ін.). У контексті обговорення загальних підходів до проекту реформи середньої школи МНО запропонувало для дискусії такі питання: завдання і мета школи; термін навчального курсу в середній школі; концентри і біфуркація; основні предмети загальноосвітньої середньої школи; моральне, фізичне і естетичне виховання; жіноча середня школа і спільне навчання; взаємостосунки сім'ї і школи [373, с. 83]. У своєму виступі міністр заявив, що „теперішні історичні події потребують створення школи, яка відповідає новим умовам життя, і що до закінчення війни реформа школи має бути завершена“ [Там само].

Слід зазначити, що стосовно першого питання більшість висловилося за загальноосвітній характер школи, меншість — за призначення школи готувати учнів до вступу у вищі навчальні заклади. Під час розгляду другого питання більшість запропонувала 7-річний термін навчання, меншість — зберегти 8-річний. Відносно концентрів або ступенів середньої школи дійти спільної думки не вдалося, а щодо біфуркації була внесена пропозиція увести дві основні гілки — гуманітарну і натуралістичну (природничу. — Л. Б.). Основними предметами визнавалися російська мова, історія, література, вітчизняна географія, зміст яких мав носити національний характер. У питанні морального виховання більшість підтримала думку, що воно має базуватися на релігії і залежати від створеної довірливої атмосфери між учителями та учнями. Стосовно естетичного виховання думки розділилися: одні вважали за потрібне увести не лише естетичне виховання, а й естетичну освіту, інші — виступили проти, аргументуючи це можливістю перевантаження програми середньої школи. Щодо фізичного виховання, то більшість висловила побажання звернути увагу на гігієнічні умови проведення відповідних занять. З питання про реформування жіночої освіти прозвучала одностайна думка зрівняти навчальні програми чоловічих і жіночих гімназій, збільшити державні асигнування на розвиток жіночих гімназій (у той час вони в основному функціону-

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

вали на приватні кошти). Питання спільного навчання хлопчиків і дівчаток викликало тривалу дискусію, яка завершилася прийняттям положення про поступове запровадження спільного навчання і в особливих випадках. З метою зближення сім'ї і школи спеціальна нарада вважала за потрібне створити батьківські комітети, а для зближення школи і суспільства — широко залучати до попечительських рад громадськість [373, с. 83—86].

Нарада схвалила загальні положення про нову загальноосвітню середню школу: вона має бути національною, самодостатньою (основне завдання — давати освіту, а не готувати до вищих навчальних закладів), семирічною і двоступеневою (I — трирічний термін навчання; II — чотирирічний); висунула ідеї про узгодженість і наступність змісту освіти у вищих початкових училищах і середній школі I ступеня, поліфуркацію середньої школи II ступеня (новогуманітарне відділення з однією новою мовою, з переважанням гуманітарних предметів; гуманітарно-класичне — з однією давньою і новою мовою, з переважанням гуманітарних предметів; реальне — з однією давньою мовою і поділом на дві гілки: 1) з переважанням математичних і 2) з переважанням природничих предметів), про прийняття до середньої школи дітей 10—11 років, про термін навчального року, що становить 32 тижні, літні канікули — 2,5 місяці, про поділ навчальних предметів на загальноосвітні та виховні [229, с. 4—5].

Серед передбачуваних проектом нововведень вирізняється запровадження профілізації старшої школи. У джерелах досліджуваного періоду не зустрічається термін „профілізація“, проте широко вживаються терміни „фуркація“, „біфуркація“, поліфуркація“; замість слова „профілі“ — терміни „відділення“, „гілки“.

У питанні про типи середньої школи полеміка розгорнулася навколо двох: класичної і з переважанням вивчення рідної мови. Підбиваючи підсумки дискусії, П.М. Ігнат'єв зазначив, що загальноосвітня школа має відповідати різним нахилам молоді, тому варто створити школу, в основу якої буде „покладено рідну мову, — необхідно залишити і класичну школу“ [426, с. 455].

Розроблені спеціальною нарадою положення далі відпрацьовувалися у комісії під головуванням товариша (заступника) міністра В.Т. Шевякова, до складу якої входили вчені, директори, вчителі середніх навчальних закладів, міських училищ. Протягом травня 1915 р. на десяти нарадах за участю голів комісій і деяких її членів на основі розроблених особливою нарадою положень розвитку загальноосвітньої школи обговорювалися питання, від яких залежала робота підкомісії, а саме: обсяг знань, необхідних для вступу до першого класу середньої школи; кількість навчальних тижнів у році й предмети для вивчення; максимальна кількість навчальних годин на тиждень та кількість занять на тиждень з кожного предмета в кожному класі першого ступеня; основні типи середньої школи II ступеня і предмети, які мали вивчатися в ній; максимальна

кількість занять на тиждень і кількість навчальних годин на тиждень з кожного предмета в кожному класі II ступеня; семестрова система в середній школі; способи оцінювання і перевірки знань учнів [223, с. 3].

На нарадах у МНО обговорювалося питання щодо оцінювання навчальних досягнень учнів. Більшість членів комісій висловилися за скасування бальної системи та іспитів. Було визнано доцільним замінити цифрові бали систематичними повідомленнями батьків про випадки неуспішності їхніх дітей, а іспити — періодичними перевітками знань, скасувати нагороди й медалі [229, с. 8].

У структурі комісії працювали підкомісії (12 предметних, 3 — з питань морального, естетичного і фізичного виховання учнів), в основному над складанням навчальних планів і програм, а також над низкою педагогічних питань: про взаємовідносини сім'ї і школи, виховну роль школи, естетичний і фізичний розвиток учнів, оцінювання їхньої успішності, екзамени, семестрову систему, встановлення наступності між вищою початковою і середньою школою тощо [380, с. 79, с. 91; 427, с. 616—620]. Результати роботи підкомісій узагальнювалися на загальних засіданнях комісії.

Підкреслимо, що спеціальна підкомісія розробила документ „*О преподавании ручного труда в средней школе*“, в якому були сформульовані завдання нового предмета як засобу виховання (морального, розумового, фізичного, естетичного) та навчання школярів, а не підготовки учнів загальноосвітньою школою до того чи іншого ремесла як професії, що забезпечує заробіток [173, с. 409].

Підкомісії створили навчальні програми і плани для середньої школи (див. табл. 1.6, табл. 1.7; * позначено години для математичної гілки), які були опубліковані в пресі для широкого обговорення. Для порівняння наведемо діючі навчальні плани на час розробки нових (див. табл. 1.8, табл. 1.9; курсивом позначено особливі уроки для комерційного відділення) [229, с. 6—10; 432, с. 80]. Проаналізувавши пропонувані та діючі навчальні плани, бачимо, що середня школа проектувалася як двоступенева. У трьох класах I ступеня вивчалися загальноосвітні предмети (Закон Божий, російська мова, математика, історія, географія, природознавство) та виховні (фізичні вправи, малювання, співи, практичні заняття з природознавства). У чотирьох класах II ступеня викладалися загальноосвітні предмети (Закон Божий, російська мова, історія, математика, фізика, хімія, логіка, нова мова, географія, природознавство, давня мова) і виховні (практичні заняття з фізики й хімії, природознавства, фізичні вправи (гімнастика, танці, ручна праця), малювання, ознайомлення з пам'ятками мистецтва, креслення). На нашу думку, такий поділ пояснюється тим, що виділені предмети як виховні були новими в навчальних планах, і тому на них робився акцент.

Навчальний план для середньої школи I ступеня (проект, 1915), год

№№ п.п.	Класи				Усього
		1	2	3	
А. Загальноосвітні предмети					
1	Закон Божий	2	2	2	6
2	Російська мова	6	6	6	18
3	Математика	4	4	4	12
4	Історія	2	2	2	6
5	Географія	2	2	3	7
6	Природознавство	2	2	2	6
	Усього	18	18	19	55
Б. Виховні предмети					
1	Фізичні вправи	3	3	3	9
2	Малювання	2	2	3	7
3	Співи	1	1	1	3
4	Практичні заняття з природо- знавства	1	1	1	3
	Усього	7	7	8	22
Усього		25	25	27	77

У навчальних планах був закладений принцип поліфуркації: на новогуманітарному відділенні переважали гуманітарні предмети, запроваджувалася нова іноземна мова і не вивчалася латинська; на гуманітарно-класичному також переважали гуманітарні предмети, мали вивчатися нова іноземна і латинська мова; на одному реальному відділенні переважали природничі науки, на другому — математичні). Така організація середньої освіти в старших класах відповідала реаліям життя, враховувала індивідуальні здібності учнів і не гарантувала привілеїв при вступі до вищих навчальних закладів.

Проаналізувавши діючі для гімназій і реальних училищ та нові навчальні плани для загальноосвітньої середньої двоступеневої школи, бачимо в них істотні зміни. Так, до нового плану школи I ступеня не ввійшли німецька та французька мови, чистописання. Проте з'явилися такі предмети, як музика, фізичні вправи (гімнастика, танці, ручна праця). До навчального плану середньої школи II ступеня введено як обов'язкові такі предмети: знайомство з пам'ятками мистецтва, фізичні вправи. В цілому спостерігаємо рівноправне поєднання гуманітарних та природничих предметів, поєднання формальної і матеріальної концепцій освіти.

Розроблені комісіями навчальні програми характеризувалися як орієнтовні, структурно склалися безпосередньо з програми і пояснювальної записки до неї. Вони написані у формі рекомендацій, що відкривало вчителів простір для творчості. Наприклад, програма з російської мови склада-

Таблиця 1.7

Навчальний план для середньої школи II ступеня (проект, 1915), год

№№ п.п.	Відділення	Новогуманітарне				Гуманітарно-класичне				Реальне								
		4	5	6	7	Усього	4	5	6	7	Усього	4	5	6	7	Усього		
	Класи																	
	А. Загально- ноосвітні предмети																	
1	Закон Божий	2	2	2	2	8	2	2	2	2	8	2	2	2	2	2	2	8
2	Російська мова	5	5	4	5	19	5	4	4	4	16	5	4	3	4	4	4	16
3	Історія	3	3	4	4	14	3	3	3	3	12	2	3	3	3	3	3	11
4	Математика	4	4	4	3	15	4	3	2	2	12	4	3	4	5	6	6	17
5	Фізика (космогр.)	2	3	2	2+2	11	2	2	2	2+1	9	4	2	6	6	4	3+2	22*
6	Хімія	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	15
7	Логіка	—	—	—	2	2	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	2
8	Нова мова	5	5	4	4	18	2	4	4	4	15	—	—	2	—	—	—	2
9	Географія	2	2	2	—	6	2	2	—	—	4	4	3	3	3	3	3	13
10	Природознавство	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	2	2	2	2	2	—	6
11	Давня мова	—	—	—	—	—	5	6	—	6	23	2	2	2	2	2	2	9
Усього		23	24	24	24	94	25	25	25	26	101	23	24	25	25	25	25	99
																		97

* — на математичній гілці.

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

Закінчення таблиці 1.7

№№ п.п.	Відділення Класи	Новогуманітарне				Гуманітарно-класичне				Реальне				Усього					
		4	5	6	7	Усього	4	5	6	7	Усього	4	5		6	7	Усього		
1	Б. Виховні предмети Практичні заняття з фізики й хімії Фізичні вправи Малювання Ознайомлення з пам'ятками мистецтва Креслення Практичні заняття з фізики Те ж з хімії Те ж з природознавства	1	1	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	
2		3	3	3	3	12	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	
3		1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4		—	—	1	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Усього		5	4	4	4	17	—	—	—	4	3	4	4	7	7	6	5	24	
																			22*)

* — на математичній гілці.

Таблиця 1.8

Діючий навчальний план для гімназій (1915), год

№.№ п.п.	Класи Предмети									Усього
		1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	16
2	Російська мова	5	5	4	4	3	5	4	4	34
3	Латинська мова	—	—	5	5	5	5	5	5	30
4	Філософська пропедевтика	—	—	—	—	—	—	2	1	3
5	Законознавство	—	—	—	—	—	—	—	2	2
6	Математика	4	4	4	4	5	4	3	2	32
7	Фізика	—	—	—	—	—	3	4	3	10
8	Історія	2	3	2	4	4	3	2	2	22
9	Географія	2	2	2	2	2	—	—	—	10
10	Німецька мова	4	3	3	3	3	2	3	2	23
11	Французька мова	—	5	3	4	3	3	3	3	24
12	Природознав- ство	2	2	2	—	—	—	—	—	6
13	Малювання	2	2	1	—	—	—	—	—	5
14	Чистописання	2	—	—	—	—	—	—	—	2
Усього		26	28	28	28	27	28	29	29	223

лася з кількох курсів, містила список посібників для вчителів, літературних творів для пропедевтичного курсу, творів для позакласного читання, рефератів та ін.; з фізики — рекомендації щодо практичних і лабораторних робіт, список екскурсій; з малювання — список екскурсій, методи оцінювання навчальних досягнень учнів тощо. Абсолютно новим у навчальному плані став курс „естетичне виховання“, що охоплював такі предмети: природа як естетичний елемент виховання, співи, музика, національні інструменти, ознайомлення з пам'ятками мистецтва. Слід зазначити, що в навчальних програмах ураховувався задекларований принцип поліфуркації, про що свідчать наявні програми з історії, німецької, французької та англійської мов та інших предметів для новогуманітарного, класичного, реального відділень. У пояснювальних записках до програм автори висловлювали рекомендації щодо викладання того чи іншого предмета, пропонувалися методи викладання (практичні роботи, екскурсії та ін.), акцентувалася увага на виховному аспекті змісту навчальної дисципліни. Так, у пояснювальній записці до навчальної програми з географії зазначалося, що вчитель на уроках географії має всі можливості виховувати в учнів повагу до праці, любов до Батьківщини [230, с. 174].

Загалом названі процесуальні аспекти та змістові складові реформи, втілені в збірнику „*Матеріали по реформі середньої школи*“ (1915), були опубліковані для широкого ознайомлення громадськості [229].

Таблиця 1.9

Діючий навчальний план для реальних училищ (1915), год

№№ п.п.	Предмети	Підготовчий клас	Класи											Усього без підготовчого	
			1	2	3	4	5	6	Додатковий клас	Усього в осн. відділенні	Комерційне відділення				
			5	6											
1	Закон Божий	4	2	2	2	2	2	2	2	2	2	14	2	2	12
2	Російська мова	6	5	4	4	4	4	4	4	4	4	30	4	4	26
3	Німецька мова	—	5	4	4	4	3	3	3	3	3	26	3+1	3+1	25
4	Французька мова (або інша)	—	5	5	4	4	3	2	2	2	2	21	3+1	2+1	21
5	Географія	—	2	2	2	2	2	2	2	2	2	12	2	2	12
6	Історія	—	2	2	2	3	3	3	4	4	3	19	3	4	16
7	Законознавство	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
8	Математика	—	4	4	4	6	6	6	6	6	5	35	2	3	23
9	Фізика	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	3	4	7
10	Природознавство	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	15	2	—	10
11	Малювання	—	2	2	2	2	2	2	2	2	2	14	—	—	8
12	Креслення	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	3
13	Чистописання	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
14	Письмоводство і книжководство	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	8
Усього		22	26	28	29	30	30	30	30	30	30	203	30	30	173

Проект реформи шкільної освіти П.М. Ігнат'єва викликав жваву дискусію на сторінках преси, освітянських з'їздах, де педагогічна громадськість оцінювала його зміст [31]. Відомий український педагог Я.А. Мамонтов підтримав проект і, спираючись на ідеї Й.Г. Песталоцці, В. Лая, Г. Кершенштайнера, Е. Лінде, Ф. Гансерга, Г. Шарельмана, аргументував ідею, що керівним принципом школи має бути культ самодостатньої особистості: „У вільному, гармонійному поєднанні цих двох культур (учня і вчителя. — *Л.Б.*) і вимальовуються ідеальні контури нової школи для нового людства“ [221, с. 736].

Редакція газети „Школа и жизнь“, загалом схвалюючи діяльність нового міністра, писала, що „міністерство не піднялося ще на височінь вимог, поставлених йому поворотною епохою“, „в його заходах не відчувається загального плану, єдиної ідеї, залізної рішучості, могутнього духу творчості... [16, с. 1183]. Далі аргументувалось основне завдання шкільної реформи — створення єдиної триступеневої загальноосвітньої школи: I—4-річна початкова, II — вища 4-річна початкова, III — 3-річна середня з біфуркацією за двома профілями (природничо-математичний і гуманітарно-філологічний).

Особливо гостро розгорнулася полеміка щодо положення про національну школу, оскільки воно в документах не обґрунтовувалося. Так, Є. Єфімов у статті „Реформа середньої школи і національне виховання за матеріалами Міністерства народної освіти“ (1916) у тому ж журналі писав: „Школа повинна бути національною: вона має зміцнювати дитячу любов до батьківщини, повинна навчити любити свою велику державу і поважати її важке минуле! Чи це означає, що в Польщі школа повинна бути польською і навчати любити свою Польщу і поважати її важке минуле, в Україні — українською, в Литві — литовською? Чи, навпаки, школа має бути національною в російському сенсі, тобто вчити польських дітей любити Росію і її минуле, те саме минуле, коли ділились різи їхньої батьківщини, навчати любити українських дітей любити Росію і її минуле, незважаючи на те, що їм заборонялося співати рідні пісні, читати і любити своїх поетів?“ [127, с. 5]. Далі автор статті, спираючись на позитивний досвід у цьому питанні Франції, Швейцарії, Німеччини, обґрунтовує думку, що кожна національність має право на національну школу і висловлює занепокоєння щодо невизначеності в проекті реформи зазначеного положення.

Позитивно оцінюючи урядовий проект, саме як такий, що може принципово змінити середню школу і несе „свіжий струмінь у застійну рутину“, відомий український педагог В.П. Науменко у ґрунтовній статті „Проект реформи середньої школи“ (1916) висловив надію, що після його обговорення громадськістю він не залишиться в міністерському архіві, як це сталося з матеріалами освітньої реформи Боголепова. Розмірковуючи над національним

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

принципом побудови нової школи, він, спираючись на історію Європи ХІХ ст., застерігає суспільство від шовінізму і пропонує розглядати його в контексті принципу природовідповідності, тобто не з політичних міркувань, а з природи учня, і на перше місце в навчальних програмах поставити російську мову і літературу. На його думку, принцип самодостатності, або загальноосвітній відкриті школам можливість досягати вищих результатів у навчанні й вихованні, оскільки мета, що ставилася перед діючими середніми навчальними закладами — підготовка учнів до вищих навчальних закладів, спричинила формалізм і зловживання в шкільній освіті. Вмотивованим є також, на думку педагога, перехід від 8-річного до 7-річного терміну навчання. Інноваційним є принцип наступності, який мав реалізовуватися шляхом створення єдиної школи (трирічна початкова школа, двоступенева середня школа), що може спричинити, на думку педагога, скасування класового або станового принципу освіти. Проте він виразив незадоволення щодо положення про існування паралельно з семикласною гімназією класичної, бо, на його думку, вона може перетворитися в навчальний заклад для привілейованого стану, що завадить створенню позастанової школи.

Глибоко розкривши основні положення урядового проекту, В.П. Науменко, підтримуючи в цілому принцип фуркації на другому ступені освіти, висловив ідею про те, що всі діти шкільного віку повинні пройти всі ступені школи і на останньому обрати такий напрям шкільної науки, який відповідав би їхнім здібностям, нахилам, характеру. Однак він запропонував власний підхід до створення двоступеневої середньої школи (І загальний — трирічний, ІІ з біфуркацією — чотирирічний), пов'язаний з перехідним віком дітей 14—15 років. Водночас педагог обґрунтував біфуркацію за двома напрямками (гуманітарний і реальний), вважаючи неможливим навіть найдосвідченому педагогові визначити здібності дитини 13—14 років за деталізованими напрямками урядового проекту (поліфуркація); за відсутності достатньої кількості кімнат у шкільних приміщеннях, коштів на оплату додаткової праці вчителів. Таким чином, на його думку, запропонована у міністерському проекті поліфуркація на вищому ступені середньої школи „не зумовлена потребою і є зайвою розкішшю, що не відповідає справжнім запитам життя“ [263, с. 282]. Далі у своїй статті він ставить низку питань, а саме: якими фізіологічними, психологічними критеріями пояснюється менша загальна кількість навчальних годин на новогуманітарному порівняно з гуманітарно-класичним відділенням (95 уроків на тиждень і 101 урок); чому відводиться більша кількість годин на вивчення історії, географії з космографією на новогуманітарному, ніж на гуманітарно-класичному тощо. Суголосною з урядовою була його позиція щодо скасування оцінок, екзаменів, нагород.

Відомий вітчизняний педагог П.П. Блонський не погодився з проголошеним в „ігнат'євському“ проекті положенням про гармонійний розвиток

особистості, бо, на його думку, це спричинить перевантаження шкільних програм, нівелювання індивідуального підходу до учня. Найбільшою помилкою реформування освіти він вважав „теорію оновлення середньої школи засобом реформи її програм“, бо програми мають бути різними, нефіксованими і складеними конкретними вчителями [53, с. 13].

Проаналізувавши „ігнатєвський“, П.П. Блонський запропонував власний проект середньої чотирикласної безплатної школи, за яким передбачалося розвивати в учнів „методичне наукове мислення“ через математику, природознавство, географію (концентруючий предмет), історію, філологію, філософію (у випускному класі), та введенням таких профілів, як математичний, філологічний, історичний, географічний, філософський, технічний. Протягом гімназійного курсу учні обов'язково мають вивчити певний вид ремесла, або комерційні науки, або сільське господарство, або домоводство. Учителю, якому доручається викладання того чи іншого предмета, розробляє навчальну програму, що затверджується педагогічною радою, а наприкінці року звітує про свою роботу. Формою виявлення знань учнів є обов'язковий випускний іспит за певними розробленими критеріями з кожного предмета, що дає їм право одержати свідоцтво про закінчення школи, але без оцінок, бо їх не існує. Навчальний рік ділиться на семестри. В позакласний час організуються свята, прийом гостей, суботники, спільні читання, екскурсії тощо. В цілому гімназія має нагадувати юнацький будинок, де панують домашня атмосфера, самодіяльність учнів і вчителів, водночас ставляться високі вимоги до навчання, налагоджується співробітництво з батьками. Як пояснює П.П. Блонський, він намалював одну з моделей нової школи під назвою „синтетична середня школа“, а взагалі типи гімназій, на його думку, мають бути різними [53, с. 1—46].

У цілому педагогічна громадськість підтримала викладені у міністерському проекті напрями оновлення шкільної освіти і водночас висловила такі побажання: уточнити формулювання „національна система освіти“, що не знайшло відображення в матеріалах реформи; врахувати підходи до побудови української школи (запровадження в навчальний процес української мови як викладової і як навчального предмета разом з історією, географією України та створення відповідних підручників); посилити виховний зміст навчальних програм, скоротивши їх; переглянути і розробити нові методи навчання; з огляду на фінансове і матеріально-технічне забезпечення школи, тобто керуючись реальним станом шкільної галузі, замінити поліфуркацію за чотирма відділеннями біфуркацією за двома гілками (гуманітарна і реальна); покращити педагогічну підготовку вчителів; розробити чіткий план реформування шкільної освіти та ін.

Українська громадськість активно лобювала, як і в попередні роки, питання створення української школи як стратегічний напрям реформи системи освіти. Так, 14 серпня 1915 р. делегація у складі Ф.І. Матушевського,

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

С.Ф. Русової, в супроводі члена Державної думи С.А. Іванова відвідала міністра Ігнат'єва, якому вручила доповідну записку про народну школу в Україні. 16—18 серпня делегація у складі Ф.І. Матушевського, С.В. Петлюри і С.Ф. Русової відвідала думських лідерів, з якими обговорила питання щодо становища української преси, потреби змін у політиці уряду до українців [239, с. 126].

Спинимося на „Доповідній записці міністру народної освіти про українську школу“, де її автори в цілому схвально поставилися до нового урядового освітнього законопроекту. Однак вони висловили своє критичне ставлення щодо пункту про введення рідної мови в школи для іншомовного населення, оскільки в документі не було конкретизовано, для яких народностей. Далі автори записки, спираючись на зарубіжний досвід, ідеї вітчизняних педагогів, статистичні дані про низький рівень грамотності українського населення, обґрунтували положення про раціональність побудови школи для українського населення на основі навчання рідною мовою учнів. Зокрема, вони висловили такі пропозиції: у початкових школах українських губерній увести навчання українською мовою; російську мову увести до навчальних програм як обов'язковий предмет; шкільні підручники і посібники розробити відповідно до умов життя місцевого населення; до навчальних програм початкової школи ввести українську мову, історію і географію України; дозволити вільне функціонування приватним школам з українською мовою навчання тощо [115, с. 21].

На відміну від більшості попередніх міністрів народної освіти П.М. Ігнат'єв схвально поставився й до української школи. У 1916 р. до нього з проханням відкрити українську школу в м. Лубнах Полтавської губ. звернулися депутати В.М. Шемет і А.І. Александров (ініціали російською мовою — Л.Б.). Як повідомляється в пресі, міністр поставився позитивно до зазначеного клопотання, а також до закону від 14 серпня 1914 р., який давав можливість відкривати приватні українські школи і впроваджувати українську викладову мову в народні школи для українського населення [241, с. 65]. Наводимо думки катеринославського депутата А.М. Александрова, висловлені ним після відвідування міністра з метою відкриття двох приватних українських навчальних закладів: „Гр. Ігнат'єв з великою симпатією говорив про український народ, про українську мову і зазначив, що, попри несприятливу політичну обстановку зараз, він вважає можливим дозволити відкриття двох приватних українських гімназій в Києві і Дубно, спочатку без прав, але потім, коли налагодиться справа, надати і права“ [240, с. 9]. Про практичні дії нового міністра свідчить схвалення клопотання і відкриття в Києві української гімназії [437, с. 5].

Реалізація реформи розпочалася *циркулярними розпорядженнями Міністерства народної освіти* від 28 вересня 1915 р. і 19 січня 1916 р., в яких декларувалася мета — покращити навчально-виховний процес у середній школі.

У відповідь Київський учбовий округ ініціював проведення педагогічного з'їзду (Київ, Педагогічний музей цесаревича Олексія, 12—19 квітня 1916). До речі, в першому міністерському циркулярі ставилися такі конкретні і новачітні завдання: усунути зі школи сухий формалізм, замінивши його „уважним і чуйним ставленням до живої душі учня“; поставити виховання основним принципом шкільної системи; скасувати каральні заходи; замінити бальну систему оцінювання уважним вивченням індивідуальних здібностей учнів; переглянути навчальні плани й програми з метою ліквідації таких недоліків, як багатопредметність, перевантаженість. Другий циркуляр підтвердив основні положення першого і надав права педагогічним радам на чолі з попечителями розв'язувати назрілі питання [461, с. 2—3].

У ході роботи особливої організаційної наради (протягом 18 лютого — 3 квітня 1916 відбулося 3 загальних засідання і 28 секційних), у якій узяли участь учителі й директори київських навчальних закладів (О.М. Астряб, В.П. Науменко, О.Ф. Музиченко та ін.), була розроблена програма з'їзду. Планувалося обговорити такі питання: виховання в школі, сім'я і школа, виховний вплив педагогічного персоналу, розвиток волі та морального характеру як завдання виховання; релігійно-моральний вплив школи; виховний вплив навчання; фізичне виховання у співвідношенні з моральним. Після завершення роботи наради було створене бюро педагогічного з'їзду на чолі з окружним інспектором А.В. Ліперовським (ініціали російською мовою. — Л.Б.), до якого увійшли директори і вчителі київських гімназій, а також представники від батьківських комітетів. Вони розглянули теми заявлених доповідей з означеної проблематики. На з'їзд з'їхалися делегати (директори, вчителі, лікарі, представники батьківських комітетів) від середніх навчальних закладів з усього Київського учбового округу [461, с. 23].

Протягом кількох днів було заслухано та обговорено близько 50 доповідей, а саме: „Проблеми виховання в школі“ (В.В. Зеньковський), „Співробітництво сім'ї і школи“ (М.М. Володкевич), „Батьківські комітети в середній школі“ (Д.П. Янковський), „Учитель і його правове становище“ (П.В. Симашкевич), „Функції класного наставника та інститут класних наставників“ (О.М. Астряб), „Виховальний вплив навчання“ (О.Ф. Музиченко), „Наскільки проєктована міністерством реформа середньої школи може сприяти виховальному впливу навчання“ (В.П. Науменко), „Про нову оцінку знань учнів і про результати її застосування в Городнянській чоловічій і жіночій гімназіях“ (В.Л. Марігодов), „Необхідні покращення у справі фізичного виховання в чоловічих середньо-навчальних закладах“ (В.К. Крамаренко) та багато інших. Проаналізувавши доповіді, вважаємо, що кожний з її авторів підійшов до проблеми неформально і намагався запропонувати шляхи реалізації реформи школи.

З'їзд відкрив відомий психолог, професор В.В. Зеньковський з концептуальною доповіддю „Проблеми виховання в школі“. Він обґрунтував, що

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

завданням школи має бути планомірне та розумне виховання дитини, і в такому контексті, варто вибудовувати план реформи, яка „стає пекучим національним питанням, набуває хвилюючого і тривожного смислу“ [461, с. 30]. Учений вважав, що оновлення потребує атмосфера в школі — ставлення до дитини має будуватися на довірі й повазі, врахуванні її індивідуальних здібностей, визнанні її прав і свобод. Дитина має полюбити школу, і лише тоді вона перетвориться для неї на джерело радості й щастя. „Найголовнішим завданням школи слід вважати не лише розвиток інтелекту, але й осмислену і планомірну участь у всіх сторонах духовного життя дитини, оскільки цього вимагають цілісність і органічна єдність психічного життя дитини“, — зазначав педагог [461, с. 36].

У своїй ґрунтовній доповіді „Виховуючий вплив навчання“ відомий вітчизняний педагог, на той час директор Київської гімназії „Товариства сприяння середній освіті в м. Києві“ О.Ф. Музиченко зазначив, що „наповнене ідеями шкільної реформи повітря дало можливість зібратися“ київським педагогам для з'ясування питання про зниження рівня навчання і виховання в середній школі. На конкретних прикладах він доводив, що навчання має бути виховуючим, а школа — виховуючого навчання. Саме тому, на його думку, потребують оновлення зміст освіти і методи навчання, а школа — „вдумливо розроблених програм“ і „активних методів навчання“. Його пропозиція полягала в тому, щоб з метою удосконалення методів навчання (заміна питально-відповідальної форми навчання на атмосферу пошуку, коли учні самі будують хід уроку) значно скоротити навчальні програми, узгодити їх між собою, скласти „органічний“ навчальний план на певних теоретичних засадах, що не відображено в міністерському проекті навчальних програм [461, с. 449].

У своїй промові один з організаторів з'їзду А.П. Ліперовський звернувся до його учасників з проханням об'єднатися, незважаючи на різні погляди, для реалізації поставлених урядом завдань, переосмислити результати з'їзду й донести до педагогічної громадськості на місцях. Підбиваючи підсумки, наголосив, що з'їзд ставив не політичну, а педагогічну мету. Критика діючої школи була конструктивною, бо йшлося „не про створення нової абсолютно школи..., а про неминучу, необхідну еволюцію середньої школи, ...яка повинна пристосовуватися до вимог часу“ [461, с. 572—575]. Враховуючи побажання присутніх, виступаючий звернувся до міністра народної освіти з пропозицією скасувати діючий циркуляр, за яким щороку до 1 травня директори шкіл мали надсилати до навчального відомства характеристики на всіх учителів.

Закриваючи з'їзд, В.В. Зеньковський наголосив, що головним його результатом є не лише принципове визнання необхідності виховання в школі, а й розуміння шляхів і можливостей для розв'язання цього завдання. Не випадково, на його думку, з'їзд назвали „покаянним“, бо було свідомо ви-

знано помилки, а „різка критика існуючої системи недовіри до дитячої душі, критика тих шкільних порядків, які були побудовані на ігноруванні законних запитів дитячої душі“, привела педагогів до думки, що треба рахуватися з дитячою індивідуальністю, надати їй простір, необхідно ставитися з довірою і повагою до неї“ [461, с. 576—577]. Саме в цьому педагог убачав сенс реформування школи.

Результатом роботи з'їзду стало прийняття загальної резолюції „Принципи виховання й навчання в середній школі та її організація“, де зазначалося, що виховання в школі потрібне і можливе в тісній співпраці школи, сім'ї та суспільства; школа має прагнути до всебічного та гармонійного розвитку духовних і тілесних сил учня; виховання в школі повинне спиратися на християнську любов і мораль; школа має бути національною, зміцнювати в учнів природне почуття любові до всього рідного, Батьківщини, відданість государю; зважаючи на різні місцеві умови життя, педагогічні ради можуть розробляти залежно від особливостей даної місцевості в естетичній, музичній сферах, орнаментиці програми викладання, часткові засоби і правила, що стосуються внутрішнього життя школи; „принципом, що об'єднує всю шкільну діяльність, повинна бути праця, яка здійснюється планомірно, водночас дає простір самодіяльності і творчій ініціативі учня“; звести до мінімуму обов'язкові знання і програми; „повага і довіра до дитячої особистості, натхненні любов'ю до неї, становлять необхідні умови правильної виховної роботи школи“; фізичне виховання потрібне, як розумове та моральне; школа повинна сприяти естетичному розвитку дітей; школа має дбати про зближення дитини з природою; ручна праця має бути введена в усі класи середніх шкіл; школа має бути самодостатньою, тобто такою, що дає загальну освіту і не ставить безпосередньою метою підготовку до вищих навчальних закладів, семирічною, двоступеневою (I — трикласна початкова, програми якої ідентичні трьом класам вищих початкових училищ; II — чотирикласна всестанова вища), з біфуркацією з 13—14-річного віку (гуманітарна і реальна гілки) з поділом навчального року на семестри; необхідне розширення компетенцій попечительських рад, створення при школах батьківських комітетів та ін. [461, с. 584—589; 179, с. 18—25].

Напрями, зміст урядової реформи обговорювалися на багатьох з'їздах учителів, діячів освіти. Так, з'їзд інспекторів народних і вищих училищ Чернігівської губернії (14—18 квітня 1916) суголосно з міністерською реформою визначив для дискусії такі програмні питання: виховний вплив школи, дисципліна, оцінка навчальних досягнень учнів, екзамени і репетиції, форми зближення сім'ї і школи в галузі початкової освіти, спільне навчання; організація позакласних занять (позакласне читання, практичні заняття, екскурсії), розумні розваги (літературно-музичні вечори і ранки), фізичні вправи, ручна праця і дитячі польові роботи, санітарний стан школи; педагогічна підготовка вчителів, з'їзди, наради, курси, створення учительських бібліотек, комісії

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

для розгляду нових підручників, навчально-методичних посібників тощо. На початку з'їзду у доповіді „До питання про кінцеву мету виховання і про засоби досягнення цієї мети“ його голова Ф.І. Делеторський обґрунтував ідею, що кінцевою метою виховання є розвиток у майбутнього громадянина альтруїзму. Саме тому школа має бути релігійною, патріотичною, соціальною, справедливою, гуманною [284, с. 4—9].

У створених п'яти секціях відповідно до визначених дискусійних напрямів обговорювалися питання, складалися доповіді, які потім зачитувалися на пленарних засіданнях, публікувалися в матеріалах з'їзду. Так, щодо основного питання про виховний вплив школи від першої секції прозвучали такі ідеї: „школа повинна виховати освічену людину, всебічно і гармонійно розвинену, хорошого громадянина, вірного сина своєї церкви і Батьківщини, вірнопідданого своєму государю“; „лише уведення в життя школи виховних елементів і зближення сім'ї і школи можуть забезпечити прогрес шкільної справи“; навчальному процесу варто надати розвивального характеру, навчити учнів самостійно мислити, прищепити їм інтерес до розумової праці, творчості [284, с. 13—14].

Для досягнення окреслених завдань пропонувалося навчальний процес у вищих початкових училищах здійснювати лабораторним методом; з метою морального впливу на учнів, розвитку їхніх позитивних якостей педагогічному персоналу через тісний контакт з батьками вивчати індивідуальні здібності дітей; посилити виховний елемент у викладанні всіх предметів, особливо Закону Божого. Учасники з'їзду визнали за потрібне скасувати покарання, нагороди, бальну систему оцінювання і замінити її на систему характеристик, перевідні іспити — усними і письмовими репетиціями, з часом скасувати також і випускні іспити тощо.

Отже, провідними ідеями, які були висловлені на з'їздах, стали такі: пріоритетність виховання в школі (розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного, патріотичного) на основі християнської моралі через посилення виховного аспекту в змісті освіти, оновлення методів навчання, визнання прав і свобод дитини, встановлення тісного зв'язку школи з батьками.

Для з'ясування результатів демократичних ініціатив П.М. Ігнат'єва наведемо міркування С.О. Сірополка. Вважаючи, що з призначенням на посаду міністра народної освіти П.М. Ігнат'єва „повіяло свіжим духом“ у Міністерстві, він звернув увагу на такі позитивні кроки його діяльності: відновлення батьківських комітетів та спільного навчання хлопців і дівчат у школах, вироблення нового типу середньої школи (перший ступінь — 3-річний курс, який давав початкову освіту, рівноцінну тій, яку здобували у вищих початкових школах; другий — 4-річний термін навчання за двома галузями: гуманітарною і реальною) [416, с. 440].

Таким чином, завдяки демократичним підходам МНО на чолі з П. М. Ігнат'євим до здійснення шкільної реформи стала можливою така конструктивна дискусія стосовно перспективних шляхів розвитку освіти. Вважаємо, що нове міністерство у своїх діях і рішеннях спиралося на громадську думку, залучало широке коло педагогічної громадськості до розробки законопроектів, навчальних планів і програм. На відміну від попередніх років це вже була не однобічна критика урядової освітньої політики з боку педагогічної громадськості, а діалог між керівною структурою освіти і широкими колами директорів, учителів шкіл, учених, батьків.

У Державному архіві Російської Федерації зберігається рукопис „Очерк о русской школе“, який П. М. Ігнат'єв написав за кордоном, куди виїхав у 1919 р. [167; 168]. Ця праця для нас цікава тим, що її автор аналізує, оцінює започатковану ним реформу, акумулює її найкращі ідеї. Однак спостерігається деяка відмінність між офіційними опублікованими документами 1915 р. і написаним 1919 р. П. М. Ігнат'євим рукописом, що, на нашу думку, пояснюється певним переосмисленням деяких положень реформи (про поліфуркацію, навчання рідною мовою). Спинимося на зазначеній праці, оскільки для нас є важливою оцінка автора власного проекту і його перспектив.

У нарисах П. М. Ігнат'єв передусім підкреслює принципи, що мали бути покладені в основу побудови нової школи. Перший серед них — науковий: школа має будуватися на педагогічних засадах. Закономірним є другий принцип державної школи — демократичність або принцип єдиної школи. Він дає можливість кожному громадянину пройти всі ланки школи — від початкової до університету; забезпечує відповідність внутрішнього змісту освіти інтересам більшості населення і його зв'язок з життям, самостійність і завершеність кожного ступеня єдиної школи; в управлінні школою різних ступенів відповідну її автономність. Наступний принцип — національний, який передбачає широке врахування національних, етнічних особливостей учнів. Школа має бути також експериментальною, активною і трудовою. На думку П. М. Ігнат'єва та інших учасників проектування реформи освіти, школа не повинна готувати учнів лише до вступу у вищі навчальні заклади. Основне її завдання — підготовка до життя, тобто проголошувався трудовий принцип навчання. Колишній міністр зосереджує увагу на принципі децентралізації управління освітою, в якому повинні брати участь як державні, так і громадські сили. „Школа — демократична, близька до життя і його запитів, школа національна“, — такою бачив у майбутньому школу Павло Миколайович [167; 168, с. 42—48, с. 43].

Оновлення школи мало торкнутися і методів навчання. П. М. Ігнат'єв вважав, що легковажне ставлення учнів до праці, зокрема до фізичної, є результатом старих методів навчання в школах. Тому важливим фактором розвитку самодіяльності учнів має стати „прищеплення в методах лабораторного (експериментального), трудового, активного начала“ [167, с. 56; 168, с. 42—48].

Одним із центральних питань концепції реформування освіти П.М. Ігнат'єва було питання про підготовку й матеріальне становище вчителя. Він писав: „Із скромного, низькооплачуваного, напівграмотного народний учитель і підготовкою своєю, і своїм становищем має бути поставлений на рівень самодіяльного фактора свідомої роботи над культурним відродженням мас“ [168]. Передбачалося створити центральний педагогічний музей, у якому мав бути представлений увесь педагогічний досвід, при ньому відкрити педагогічну академію, де фахівці розробляли б педагогічні питання. Районні музеї, якими керували б відомі педагоги, мали стати центрами педагогічної роботи, педагогічних з'їздів, поглиблення і поновлення знань учителів. З метою підготовки вчителів передбачалося відкрити педагогічні інститути, де педагогічні дисципліни вивчалися б паралельно з дисциплінами університетського курсу.

На відміну від міністерського проекту реформи освіти у своєму нарисі колишній міністр чітко висловлює думку щодо мови навчання дітей у школі: „Немає сумніву, що, ставлячи собі завдання розвивати всі здібності учня, школа зобов'язана використовувати і всі для того можливості й тому стає національною, використовуючи материнську мову дитини якнайповніше“ [167; 168, с. 42]. Водночас для міжнаціонального спілкування у школах мала вивчатися на всіх ступенях російська мова.

У нарисі П.М. Ігнат'єв повідомляв, що в тісному взаємозв'язку зі схемою розвитку загальноосвітньої школи був розроблений проект професійної школи, спрямованої на розвиток самодіяльності учня в його майбутній професійній діяльності відповідно до його загальноосвітнього рівня. Загалом він вважав, що освітня реформа має здійснюватися комплексно, тобто охоплювати відразу початкову, середню та вищу школи.

Наведемо характеристику діяльності П.М. Ігнат'єва його племінником у спогадах „Жизнь и деятельность министра народного просвещения России П.Н. Игнатьева“ (1987). Він зазначав, що міністр розпочав створювати навчальні програми для шкіл, які були менш відірваними від життя, а ближчими до потреб сільського господарства та промисловості; виступав на підтримку вчителів, які втратили роботу у зв'язку з військовими діями; хотів створити єдину систему освіти, яка була б доступною для всіх; постійно сперечався зі своїми колегами по Кабінету Міністрів щодо того, чи можуть єврейські діти, яких переганяли до західних кордонів, вступати до неєврейських шкіл; прагнув, щоб школа стала громадським центром сільського життя; хотів звільнити школи від лещат екзаменів, намагався захистити автономію університетів [527, с. 95].

Наведені міркування дають підстави говорити про наслідки „ігнат'євської“ реформи. Окрім створення протягом короткого часу законодавчої бази освітньої галузі, навчальних планів і програм, були зроблені перші кроки для реалізації реформи, котрі закріплені в низці *циркулярів Міністерства*

народної освіти („Положення про батьківські комітети при середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти“, „Про зміни в діючих програмах і навчальних планах“, „Про жіночі середні навчальні заклади“, „Про форму для учнів“, „Про програму з історії“, „Про репетиції“, „Про харчування учнів“ та ін.) [491, с. 63—107; 492, с. 61—67].

Проект реформи освіти був відхилений урядом, а П.М. Ігнат'єв усунутий з посади міністра народної освіти (27 грудня 1916) за демократичні погляди. Дії нового міністра підтримала педагогічна громадськість. Однак у період національно-демократичної революції в Україні (1917—1920), як було нами встановлено, „ігнат'євські програми“ широко використовувалися при розробці нових навчальних програм для української школи, про що ми будемо говорити у наступному розділі. Сам граф після Лютневої революції переїхав із сім'єю до Кисловодська, у вересні 1918 р. був заарештований більшовиками, звільнений на вимогу міської ради, після чого в 1919 р. виїхав за кордон. У 1945 р. він помер у Канаді.

Як вважав сам Павло Миколайович, більшовики запозичили його ідеї для створення радянської системи освіти, хоча використали лише зовнішню структуру розробленої реформи, спотворивши її зміст [167, с. 52]. Розвиваючи цю думку, зазначимо, що російський учений Р.В. Шакіров (1997) довів, що розроблені педагогічною громадськістю на початку XX ст. принципи були покладені в основу „ігнат'євської“ реформи, зокрема єдиної школи, а пізніше — в основу демократично спрямованої реформи в РСФРР 1918—1919 рр. На думку вченого, „керівники нової радянської школи не були авторами оригінального проекту реформування школи. Вони використали позитивні думки діячів громадсько-педагогічного руху, в т.ч. „ігнат'євської реформи“ 1915—1916 рр., перенесли їх у нові історичні реалії“ [515, с. 60, с. 63, с. 67, с. 111]. Учений висловив ідею про те, що російське суспільство підійшло до початку 90-х років XX ст. зі школою, педагогічні основи якої утвердилися не в 1918—1919 рр., як це трактувала радянська педагогічна література, а на початку 30-х років XX ст. Нам це важливо усвідомлювати, оскільки надалі українська та російська шкільна освіта розвиватимуться на спільних першопідвалинах, проте вже в різних державах і суспільно-політичних умовах, але знову на початку 30-х років їхні шляхи зійдуться, про що висвітлюватиметься в наступних розділах.

Висновки до першого розділу

1. Соціальні зрушення й потреби економіки, зростання незадоволення в суспільстві становою, бюрократичною, платною шкільною освітою, зокрема авторитарною, словесною „школою навчання“, в Російській імперії на початку XX ст., до складу якої входила більшість українських земель, розви-

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

ток нових ідей щодо навчання і виховання дітей у вітчизняній та зарубіжній педагогіці змусили царський уряд поставити питання про реформування шкільної освіти, зокрема середньої.

У ході дослідження виявлено, що реформування у 1899—1904 рр. спиралося великою мірою на громадсько-педагогічну думку і здійснювалися за такою *схемою*: підготовка (робота комісії МНО у складі вчителів, викладачів, лікарів на чолі з міністром та підкомісії над розробкою засад реформи; подання міністром пропозицій щодо реформування освіти цареві); розробка проектів основоположних документів („Устав гимназий и прогимназий“, „Устав реальных училищ“, „Основные положения организации общеобразовательной школы“, „Положение о мужских гимназиях и прогимназиях“) та їх оприлюднення.

В основу проектів реформи покладені такі педагогічні *принципи*: демократичний (широка участь та врахування ідей громадськості в розробці освітніх документів; функціонування різних типів навчальних закладів); єдиної школи (наступність усіх ланок школи, змісту освіти); рівного доступу до здобуття освіти (можливість здобуття середньої освіти усіма верствами суспільства).

У центрі уваги реформаторів стояли питання про зміни в системі середньої шкільної освіти за такими *напрямами*: *в структурі* — реорганізація типів навчальних закладів у напрямі зближення класичної гімназії і реального училища; створення нових типів, зокрема єдиної 8-річної загальноосвітньої школи з фуркацією в старшому відділенні, єдиної 7-річної реальної середньої школи з біфуркацією у п'ятому класі, приватних навчальних закладів різних типів; *у змісті освіти* — його спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що охоплювала гуманітарні та природничі знання, зменшення кількості годин на вивчення давніх мов, збільшення — на вивчення загальноосвітніх предметів; зближення класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових освіти та розробка нових навчальних планів і програм та ін.; поліпшення матеріального становища та фахової підготовки *вчителя*; *в організації навчально-виховного процесу* — зміцнення зв'язку школи і сім'ї, широке залучення громадськості; проголошення *виховання* (розумового, морального, фізичного) основою шкільної освіти; *в управлінні* — порушення у сфері початкової освіти питання про поєднання діяльності МНО і духовного відомства.

Уряд Миколи II, змінюючи міністрів освіти (М.П. Боголепов, П.С. Ванновський та ін.), гальмував хід реформи, особливо на шляху її реалізації. Освітня політика МНО в основному спрямовувалася на послаблення класичної освіти, зближення формальної і матеріальної освітніх концепцій, що свідчить про поверховий або косметичний характер державного реформування. В цілому досліджуваний період означаємо як етап проектування нової шкільної освіти, бо всі освітні документи так і не були затверджені урядом, у

яких ми, на жаль, не побачили можливих перспектив щодо створення української школи.

2. Через соціально-економічні, суспільно-політичні зміни, вимоги громадсько-педагогічного руху, в т.ч. національного, як реакції на стан шкільної освіти, МНО у 1904—1914 рр. здійснювало спроби її оновлення в рамках урядової самодержавної політики, водночас намагаючись урахувати громадську думку.

Шкільне реформування проводилося за такими *етапами*: підготовка реформи (обговорення засад перетворень на раді попечителів навчальних округів; поїздка міністрів до навчальних округів для вивчення стану шкільної освіти); розробка і оприлюднення проектів законодавчих документів („Положение о подготовительных школах и гимназиях“, „Положение о мужских гимназиях“, „Правила о начальных народных училищах для инородцев“ та ін.), де було ініційовано зближення початкових класів класичних гімназій і реальних училищ, початкової школи і середньої, що було певним компромісом з громадськістю, бо створення 11-річної двоступеневої загально-освітньої школи (5-річна початкова і 6-річна середня) з поліфуркацією мало задовольнити її потреби і водночас зберегти класичну гімназію. Уперше на початку XX ст. в проєктованих державних освітніх документах під тиском національного руху проголошувалося право навчатися рідною („місцевою“) мовою на всіх ступенях школи.

У цей час вітчизняні освітяни (М.І. Демков, О.Ф. Музиченко, О.Г. Лотоцький, Т.Г. Лубенець, С.Ф. Русова, Я.Ф. Чепіга, С.Ф. Черкасенко, В.І. Чарнолуський та ін.), спираючись на новітні педагогічні ідеї, на з'їздах, в законодавчому органі початку XX ст. — Державній думі, на сторінках преси впливали на офіційну освітню політику. Зокрема, вони оприлюднили у виступах і конкретних освітніх проєктах *принципи*, на яких мала ґрунтуватися шкільна освіта: єдиної школи, демократичний, децентралізацій, національний, трудовий (діяльний), виховний, доступності, обов'язковості, безплатності. А також — стратегічні *напрями* реформування діючої системи шкільної освіти: в *управлінні* (децентралізація — розподіл функцій управління шкільною освітою між МНО й органами місцевого самоврядування; розширення компетенцій педагогічних рад); у *структурі та організації навчально-виховного процесу* (запровадження загального початкового обов'язкового, безплатного навчання; створення єдиного типу позастанової, демократичної, національної, природної школи, взаємозв'язок усіх шкільних ланок; надання прав і свобод учням, розвиток їхніх природних здібностей; скасування покарань і нагород; свобода приватної ініціативи; спільне навчання хлопців і дівчат); у *змісті освіти* (його розробка на науковому, національному принципах; зв'язку з навколишнім середовищем учня; поєднанні матеріальної та формальної складових освіти; з урахуванням принципу наступності) та в *методах навчання* (активно-творчі, діяльні); посилення виховної ролі шко-

Розділ 1. Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899—1917)

ли (розумове, моральне, національне, громадянське, трудове, фізичне, естетичне *виховання*; перенесення релігійного виховання у сім'ю); поліпшення матеріального, правового становища та професійного рівня *вчителя*. У цілому державно-громадські ініціативи 1904—1914 рр. залишилися на папері, бо проектувалися в рамках урядової політики, зацікавленої в консервації тогочасного стану середньої освіти, проте стали підвалиною і поштовхом для її подальшого реформування.

3. Новаційний і перспективний проект реформи шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914—1916), який в умовах суспільно-політичних, економічних негараздів на короткий проміжок часу зміг консолідувати навколо освітніх проблем представників владних структур і громадськості, загалом суспільство, акумулював найкращі ідеї попередніх освітніх проектів, міг кардинально змінити розвиток освіти в Російській імперії, зокрема на українських землях. У ході кількох *emanів* реформи: підготовки (проведення нарад попечителів учбових округів; розробки основ реформи на засіданнях спеціальної наради у складі представників уряду, Державної думи, директорів шкіл, відомих учених); створення законодавчої бази (вироблення організаційно-педагогічних засад загальноосвітньої школи на нарадах спеціальної та предметних комісій, які покладені в основу документа „Матеріали по реформі середньої школи“, 1915) фактично було розвинуто і задекларовано такі педагогічні *принципи*: демократичний (деполітизація, децентралізація управління освітою, вибір методів навчання, різнотипність шкіл та ін.); національний (врахування етнічних особливостей учнів, запровадження їхньої рідної мови навчання, обов'язкове вивчення російської мови); гуманістичний (повага та індивідуальний підхід до учня); рівного доступу до здобуття освіти; єдиної школи (наступність усіх її ланок, змісту освіти); трудовий (діяльний) — активні методи навчання; зв'язок школи з життям; поліфуркація, обов'язковість та безплатність навчання; виховний (трудове, розумове, естетичне, моральне, фізичне, патріотичне виховання); науковий (розробка змісту реформи, спираючись на досягнення педагогічної науки).

Передбачалося реформування шкільної освіти за такими стратегічними *напрямами*: в *галузі управління* — його децентралізація та деполітизація; у *структурі* — запровадження загального, обов'язкового, безплатного початкового навчання; створення єдиної загальноосвітньої середньої школи як національної, самодостатньої, демократичної, позастанової, семирічної, двоступеневої з поліфуркацією на II ступені і водночас спеціальними додатковими класами для підготовки учнів до професійної діяльності, які не вступатимуть до ВНЗ; функціонування різних типів державних та приватних навчальних закладів; у *змісті освіти* — його спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що включала гуманітарні та природничі знання; наближення до реалій життя і розробка на науковому, національному, виховному, трудовому (діяльному) принципах; поєднання класичної (формальної) і ре-

альної (матеріальної) складових освіти; концентричність побудови навчального матеріалу; проголошення метою освіти всебічного і гармонійного розвитку дитини відповідно до її природних здібностей; здійснення розумового, фізичного, естетичного, трудового та патріотичного *виховання*; в *організації навчально-виховного процесу* — скасування бальної системи оцінювання, перевідних іспитів, нагород і покарань, цензури підручників; підвищення ролі батьківських комітетів; зближення сім'ї і школи; у *методах навчання* — активний, трудовий, лабораторний (експериментальний); поліпшення матеріального становища і фахової підготовки *вчителя* та ін. Однак демократичний проект П.М. Ігнат'єва, який позитивно ставився до ідеї створення української школи, у досліджуваний період не був реалізований передусім через державний суспільно-політичний устрій, урядову освітню політику ініціювання та гальмування реформ, тобто небажання змінювати діючу систему шкільної освіти.

Отже, в цілому реформування початку ХХ ст., незважаючи на великий громадський тиск, не змінило станової, словесної, бюрократичної, авторитарної шкільної освіти в Російській імперії, в т.ч. на українських землях, однак залишило багату спадщину проектів, ідей щодо її розвитку, зокрема на національних підвалинах, які вплинули на подальший розвиток освіти в Україні, стали підґрунтям для реформ в період національно-демократичної революції, становлення української державності (1917—1920).

„...реформа школи має бути переведена щодо самого напрямку та характеру школи в зв'язку з принципом єдиної демократичної національної школи“*

А. Синявський

Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції

1917-1920

2.1. Шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради

Після повалення в лютому 1917 р. самодержавства в українських педагогів з'явилася реальна можливість реформувати систему освіти. Українській Центральній Раді (далі ЦР. — Л.Б.) (початок березня 1917 — 29 квітня 1918) дісталися в спадок нерозв'язані в попередні роки імперською державою і поставлені педагогічною громадськістю завдання в галузі шкільної освіти: введення обов'язкової безплатної загальної початкової освіти; децентралізація управління освітою; проголошення рівного доступу до освіти всіх громадян; здійснення комплексної реформи початкової і середньої школи і встановлення наступності між ними; створення єдиної позастанової, демократичної, національної загальноосвітньої школи й відповідних для неї підручників; оновлення змісту освіти відповідно до реалій життя, поєднання класичної і реальної освіти; удосконалення методів навчання; посилення виховної ролі школи; встановлення значення релігії у навчально-виховному процесі; широке залучення громадськості до освітньої галузі й розвиток приватної ініціа-

---

* Доповідь директора департаменту середньої школи про створення єдиної української школи УНР. Програми та розклади занять і списки книг // ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 138, 70 акр., арк. 1.

тиви; поліпшення матеріального, правового становища і фахової підготовки вчителя тощо. Таким чином, педагогічні причини реформи шкільної освіти визріли задовго до зміни суспільно-політичного ладу.

Зазначимо, що з поваленням Російської імперії на українських землях перестав функціонувати і керівний освітній орган Міністерство народної освіти. Одним з невідкладних урядових завдань стало формування відповідного керуючого освітнього органу. Реформа розпочалася без спеціальної науково-педагогічної, правової, фінансової підготовки в умовах політичної та економічної нестабільності.

З утворенням ЦР (представницького органу народної влади, 3—7 березня 1917 р.) у першому її зверненні до українського народу пролунав заклик добиватися запровадження української мови в школах, що відразу показало спрямування освітньої політики [73, с. 278].

Наголосимо, що пріоритетним і стратегічним завданням ЦР стала побудова національної системи освіти, зокрема створення нової української школи. Хоча „українське громадянство, вчительство і влада не забували й інших важливих питань освітнього руху, а саме: питань про інші сторони реформи школи, про єдину, вільну трудову школу, збудовану на нових педагогічних підвалинах; про корінну реорганізацію управління справами освіти згідно з принципами національно-персональної автономії; про поширення й поглиблення освіти, про всенародне обов'язкове навчання; про цілком нову постановку дошкільного виховання й позашкільної освіти; про широку організацію професійної освіти; про розвиток вищої школи, науки, мистецтв і т.ін.“ [330, с. 11].

Розглянемо організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (далі УНР. — *Л.Б.*), у ході становлення української державності [32].

У період панування на українських землях Тимчасового російського уряду, формування урядових структур українські освітяни, маючи вже певний теоретичний досвід попередніх років, обговорювали перспективні шляхи розвитку освіти на Всеукраїнському вчительському з'їзді (5—6 квітня 1917 р., Київ), організованому громадською організацією — Товариством шкільної освіти (голова І.М. Стешенко, заступник — П.І. Холодний). Загальна постанова з'їзду визначила перші підвалини реформи шкільної освіти в Україні: заснувати Всеукраїнську шкільну раду для організації шкільної освіти; запровадити початкову школу одного типу, яка давала б початкову освіту й готувала до середньої школи; організувати педагогічні курси для підготовки вчителів та інструкторів, кафедри українознавства при університетах; вживати під час вивчення Закону Божого в українській школі українську мову [323, с. 2; 600, арк. 3—4 об.].

Секція початкової школи схвалила постанову, в якій визначалися напрями її реформування (перевидання діючих підручників, написання нових під-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

ручників існуючими предметними комісіями при Товаристві шкільної освіти; надання вчителю права вибору методів навчання і підручників; українізація з урахуванням прав меншостей) і засоби його здійснення (заснування українського педагогічного журналу; звільнення осіб, що займали відповідальні посади і перешкождали новій освітній політиці) [323, с. 3; 600, арк. 3].

Секція середньої школи прийняла постанову, що визначала напрями її оновлення (одержавлення школи; відкриття гімназій; запровадження загальноосвітніх середніх шкіл і гімназій із спільним навчанням хлопців і дівчат; відкриття професійних українських шкіл; обов'язкове вивчення української мови, літератури та історії; українізація, зокрема переведення протягом двох років усіх шкіл на українську мову навчання; започаткування паралельних російських класів в українських гімназіях за потребою дітей, що є російською меншістю, і українських класів в російських гімназіях; створення нових підручників за єдиною термінологією для всієї України) та засоби його здійснення (скликання з'їзду українських діячів з метою обговорення підвалин і плану побудови „національно-демократичної“ школи; повернення українських учителів з Росії із забезпеченням їх роботою) [Там само]. Прийняті постанови (загальні, секцій початкової, середньої і вищої освіти), де визначалася стратегічна мета реформування — створення національної системи освіти, були передані ЦР.

23 квітня на другому засіданні ЦР обговорювалася доповідь „Комісії для справ освіти“ і одногolosно була прийнята резолюція про створення при Центральній Раді Української шкільної ради для здійснення планомірної українізації школи в Україні [14, с. 1].

На засіданні розглядався проект Закону про нові функції педагогічних рад в середніх школах України. У документі затверджувалася керівна роль педагогічних рад шкільно-педагогічними та адміністративними справами вищих початкових шкіл, гімназій, прогімназій, реальних, комерційних та ін. шкіл. Новими положеннями виявилися такі: про розширення представництва складу педагогічних рад (усі вчителі, лікар, представники земств, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, батьків); про підлеглість педагогічних рад Генеральному секретаріату освіти та ін. [607, арк. 2—2 об.]. Таким чином, до управління школою мали залучатися широкі кола громадськості.

Як і в попередні роки, питання реформи школи широко дискутувалося на різних громадських зібраннях, зокрема освітянських з'їздах (Вчительський з'їзд в Полтаві (25—27 травня 1917 р.), Подільський губернiальний з'їзд учительських делегатів (27—28 травня 1917 р., м. Вінниця), Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917, м. Київ) та ін.). Загалом у прийнятих резолюціях пропонувалися такі шляхи реформування шкільної освіти: створення українського Міністерства освіти; запроваджен-

ня навчання українською мовою, навчальних предметів — історії й географії України, української й російської мов; забезпечення прав національних меншин; створення відповідних підручників; відкриття українських гімназій; заснування при школах українських бібліотек; запровадження навчання українською мовою, дисциплін українознавства в учительських інститутах, в учительських семінаріях, професійних школах; підвищення платні вчителям тощо, а також — демократичний принцип побудови народної освіти [602, арк. 82—83; 601, арк. 66; 326, арк. 3].

Завдяки домаганням українського уряду й громадськості створюється орган управління освітою — Генеральний секретаріат освіти (далі ГСО. — *Л.Б.*). Його діяльність розпочалася з призначенням 25 червня генеральним секретарем ГСО громадського діяча і педагога І.М. Стешенка. Перед ГСО ставилися такі завдання: створити населенню України рівні умови в здобутті освіти незалежно від суспільного і майнового становища; забезпечити єдність нижчої, середньої і вищої школи та позашкільної освіти [589, арк. 1].

Слід зазначити, що правове існування Генерального секретаріату Тимчасовий уряд затвердив лише в серпні, а генеральних секретарів — на початку вересня. Так склалася ситуація, коли не було чіткого розмежування у повноваженнях між ГСО і російським Міністерством народної освіти, що, звичайно, перешкоджало здійсненню проголошеної ЦР реформи [532, арк. 24; 533, арк. 24; 534, арк. 101; 596, арк. 61]. Справді кардинальним кроком на шляху реформування шкільної освіти стала „Декларація Генерального секретаріату“ (27 червня 1917), у якій Секретаріат ЦР поставив за мету взяти під контроль запровадження українізації в школах, видання підручників, підготовку вчителів [106, с. 3].

Невдовзі після свого призначення І.М. Стешенко виступив зі зверненнями до батьків „Українці! Ідіть до рідної школи“ і до вчителів „Від Генерального секретаря Центральної Української Ради по народній освіті до українського вчителства“ (опубліковані у вигляді листівок 2 липня 1917 р.). У зверненні до батьків генеральний секретар закликав їх привести дітей в українські гімназії, у другому — пропонував учительству об'єднатися й долучитися до важливої справи — створення української школи й відповідних підручників [599, арк. 44, 45].

Упродовж літа 1918 р. діяльність ГСО спрямовувалася на втілення в життя постанов Першого Всеукраїнського вчительського з'їзду. Головна увага зверталася на українізацію початкової школи, підготовку відповідних підручників; висувалися клопотання про звільнення вчителів від військової служби. У цей час за сприяння ГСО відкривається 40 нових шкіл (20 вищих початкових і 20 сільських гімназій). В основному це все відбувалося в Київській шкільній окрузі, з іншими українськими територіями не було зв'язку. Водночас спеціальна комісія ГСО розробила план єдиної школи, який було винесено на розгляд Другого Всеукраїнського педагогічного з'їзду [594, арк. 1—2].

Важливим напрямом реформування стало утворення структури нового українського керівного органу освіти. Спочатку були створені відділи початкової, потім середньої і вищої школи, позашкільної освіти та ін., які поступово перетворилися у відповідні департаменти (нижчої школи, середньої і вищої, позашкільної освіти, загальних справ, професійної освіти). При кожному департаменті діяли відділи (видавничий, статистичний, фінансовий, дитячих притулків та ін.). Для зв'язку з регіонами було створено інститут губернiальних і почасти повітових комісарів, для міжнародної освітньої роботи — Генеральна шкільна рада з представників різних національностей.

Наведені факти свідчать про те, що в основу урядової освітньої політики були покладені ідеї, обґрунтовані педагогічною громадськістю в пресі, на з'їздах. На відміну від імперської доби, коли реформи здійснювалися планомірно і поетапно (підготовка, розробка законодавчих документів, широке обговорення, реалізація), в добу ЦР реформування здійснювалося відразу в теоретичному та практичному вимірах, тобто освітнє законодавство паралельно розроблялося, обговорювалося на різних рівнях, запроваджувалося.

Питання реформи шкільної освіти дискутувалося на Другому Всеукраїнському вчительському з'їзді (10—12 серпня 1917, м. Київ), в якому взяло участь понад 700 учителів. У промові І.М. Стешенко накреслив основні завдання уряду в галузі освіти — творення нової національної школи, українізація освіти. На його думку, українізацію школи (пристосування старої до нових вимог життя) потрібно здійснювати з особливим тактом, бо „з одного боку проти цього виступають темні сили, а з другого — мусимо забезпечити права національних меншостей“ [381, с. 2].

У доповідях відомі педагоги Я.Ф. Чепіга („Соціалізація народної освіти“), С.Ф. Русова („Націоналізація школи“), П.І. Холодний („Єдина школа“), М.Т. Дем'яновський („Українізація початкової школи щодо навчання мови“) висвітлили перспективні шляхи розвитку системи освіти. Так, Я.Ф. Чепіга проголосив засади побудови системи загальної освіти: доступність, обов'язковість для дітей 8—16 років, безплатність, світськість, національний принцип, державно-громадське утримання шкіл [122, с. 7]. С.Ф. Русова обґрунтувала психологічні й педагогічні вимоги націоналізації школи. Вона акцентувала увагу на тому, що національна школа — це не лише викладання предметів рідною мовою, а й відбиття душі народу, його етнографічного складу, національної творчості; задоволення індивідуальних нахилів і сприяння загальному розвитку учнів відповідно до потреб місцевого населення; осередок впливу на громадянство і найкращий культурний скарб народу [382, с. 1].

Центральною на з'їзді стала ідея про єдину школу (план єдиної школи виробила спеціальна комісія Товариства шкільної освіти влітку 1917 р.), яку обґрунтував П.І. Холодний. Вона полягала в тому, що загальноосвітня народ-

на семирічна школа теоретично мала будуватися на спостереженнях навколишнього середовища відповідно до вимог життя; оскільки через економічні умови неможливо відразу створити семирічну школу, то варто обмежитися чотирирічними школами (гімназіями); зміст освіти семирічного курсу навчання повинен дати змогу учням вступати до технічних, сільськогосподарських шкіл, учительських семінарій.

Зауважимо, що автори проекту проаналізували шкільні системи різних країн світу (Данії, Швеції, Норвегії, Америки, Швейцарії, Австрії, Німеччини) й подали свій варіант. За планом школа мала бути національною, наближеною до життя дитини, за змістом — відповідати вимогам педагогічної науки. Дитина мала здобути базову семирічну освіту, а потім за бажанням продовжити навчання в середніх технічних школах або чотирирічних гімназіях [124, с. 65—68]. Порівнявши зазначені організаційно-педагогічні засади шкільної освіти з „ігнат'євським“ проектом, можемо стверджувати про їхню схожість. А також висловити думку, що в проекті нової національної шкільної системи освіти були розвинуті передові демократичні педагогічні ідеї початку XX ст.

Практично значущою стала доповідь М.Т. Дем'яновського. Доповідач, який хоча й не запропонував конкретних методичних вказівок щодо запровадження в життя принципу українізації школи, бо це, на його думку, обмежило б творчу працю вчителя, проте визначив шляхи його реалізації. Це поєднання школи й сім'ї через рідне слово, пісню, звичаї, ігри для спільного виховання й навчання; безпосередній вплив учителя на враження, уяву, почуття дитини, що в результаті стане її культурним здобутком; створення „веселого, бадьорого, вільного“ дитячого товариства на чолі з учителем, яке зміцнить волю і громадянські почуття дитини; упорядкування зовнішнього вигляду школи (подвір'я, сад, город) — осередку, звідки дитяча думка піде „скрізь по рідному селу і за селом,... по всій Україні, а далі поза межі її“. В цілому саме така школа сприятиме розумовому розвитку дитини. Доповідач запропонував форми реалізації принципу українізації: жива бесіда вчителя з учнями; письмові роботи; створення рідної обстановки на предметних уроках (спостереження в полі, лісі тощо); творчі роботи з малювання, ліплення, вирізування; створення на місцевому матеріалі читанки для читання [382, с. 1—2].

В обговоренні доповідей учасники з'їзду висловили нові на той час думки про важливість художнього виховання дітей (Данько); про розвиток активності та творчості дитини як головне завдання нової школи (Н.Мірза-Авекянц); про нові методи навчання — генетичний, самостійний пошук (О. Дорошкевич) тощо [84, с. 1].

На з'їзді були прийняті постанови („Організація нової школи“, „Українізація школи“, „Адміністрація школи“, „Освіта вчителя“, „Підручники і програ-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

ми“, „Вища школа“, „Організація освіти“), які Центральна Рада через Генеральний секретаріат освіти мала втілити в життя.

Проаналізуємо постанову про організацію нової школи, в якій передусім пояснюється сутність моделі нової національної школи, що „є не тільки ідеальне гасло, а конкретна психологічна, педагогічна і соціально-політична вимога“, ставляться завдання запровадження рідної мови, зміни програм, підходів до навчального процесу на основі творчості, врахування індивідуальних нахилів дитини, ознайомлення з рідним краєм, його історією. У другому положенні декларувалося, що школа має бути єдиною, обов'язковою, світською (релігійне навчання здійснюється за бажанням батьків), на всіх ступенях (початкова, середня, вища) — безплатною. У третьому положенні висвітлювалися педагогічні підвалини єдиної школи: зміст освіти будується на основі навколишнього життя; народна школа засновується як 7-річна — загальноосвітня; курс гімназій становить 4 роки; технічні школи (сільсько-господарські, учительські семінарії та ін.) функціонують як продовження загальноосвітніх шкіл [122, с. 8].

У постанові „Українізація школи“ чітко зазначено, що українізація всіх типів початкових і середніх шкіл проводиться на основі педагогіки та відповідно до постанов Першого вчительського з'їзду; у початковій школі вже з 1 вересня 1917 р. навчання здійснюється українською мовою. У постанові „Адміністрація школи“ пропонувалося Генеральному секретаріату створити представництво комісарів у кожному повіті, губернії, які б очолили освітню справу на місцях.

З метою прискорення підготовки вчительських кадрів у постанові „Освіта вчителя“ пропонувалося організувати курси лекторів, інструкторів, для вчителів під час вакацій 1918 р. — освітні українські курси.

У закритті з'їзду взяли участь представники уряду (М.С. Грушевський, голова Генерального секретаріату В.К. Винниченко, генеральні секретарі С.В. Петлюра, І.М. Стешенко), що свідчить про їхнє вболівання за освітні проблеми [121, с. 1].

Відразу після з'їзду новостворена при ГСО комісія з українознавства розробляла нові навчальні програми з української мови, літератури, історії та географії. Комісія схвалила орієнтовну програму з історії України для початкової та середньої школи, коротку програму курсу географії України для старших класів в середніх навчальних закладах [586, арк. 7—18 об.].

Отже, в надзвичайно короткий термін українська педагогічна громадськість за підтримки уряду розробила нову концепцію шкільної освіти, яка ґрунтувалася на таких принципах, як демократичний, національний, гуманістичний, позастановий (рівного доступу до освіти), єдиної школи, трудовий (діяльний).

Очевидно, що реформування даного періоду характеризувалося широкомасштабною взаємодією уряду і громадськості. Так, серед архівних матеріалів ми знайшли проект (27 серпня 1917) учителя К. Л. Бабича „Переробіток (реорганізація) початкових, середніх і вищих шкіл“, надісланий до ГСО. Він запропонував двоступеневу загальноосвітню школу (І ступінь — семирічна початкова школа; II ступінь — двоступенева семирічна середня школа). Курс трьох молодших класів мав відповідати підготовчому класу гімназії. У першому класі пропонувалися такі навчальні предмети: молитва, українська грамота, лічба; у другому — Божа Служба, російська грамота, арифметика, читання українською мовою; у третьому — свята історія, арифметика, коротка історія України, швидке читання російською мовою. Передбачалося, що чотирикласна початкова школа відповідатиме чотирьом класам гімназії без нових іноземних мов, котрі учні за бажанням могли опанувати на приватних курсах.

Середня школа мала складатися з трьох загальних і чотирьох спеціальних класів з різноманітними професійними відділами у місті (фельдшерський, вчительський, кондитерський тощо) та із сільськогосподарських і ремісничих у селі. В 7 класі початкової школи пропонувалися проводити допрофесійну підготовку з метою визначення відділу для подальшого навчання у чотирикласній вищій середній школі. Після закінчення трьох класів учні, які добре навчалися, могли вступати до вищих навчальних закладів, а ті учні, що не мали бажання навчатися у вищих навчальних закладах і вчилися посередньо, — продовжувати навчання в чотирикласній вищій середній школі за обраними спеціальностями. К.Л. Бабич вважав, що саме така система шкільної освіти безпосередньо відповідає потребам життя. Він писав: „...українська школа скине з себе „класичні“ пута, які роблять наших дітей нікчемними і безвольними дітьми“ [603, арк. 1—4 об.].

Голова ЦР М.С. Грушевський у праці „Культура краси і культура життя“ (1917) обґрунтував власний проект розвитку освіти в Україні, зокрема шкільної. Він запропонував її триступеневу структуру: I — чотирирічна початкова школа для дітей з шести років; II — шестирічна середня школа; III — дворічна вища загальна за „групами“, тобто профілями (з перевагою політичних або реальних наук), або спеціальна освіта. Зважаючи на реальні потреби молодшої Української держави в підготовлених фахівцях для різних галузей економіки, Михайло Сергійович вважав необхідним розширити мережу професійних шкіл: „Школи теоретичного характеру, які потроху вчать усього і нічого спеціального, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з різних спеціальностей;... тим часом, як школи з перевагою гуманітарних, взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значення побічне при спеціальнім, а не служити альфою і омегою освіти“ [99, с. 80—81].

На сторінках преси того часу, зокрема в журналі „Вільна українська школа“, розгорнулася широка дискусія щодо нового проекту розвитку укра-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

їнської школи. В.Ф. Дурдуківський, К.Ф. Лебединцев, О.Ф. Музиченко, С.Ф. Русова, В.П. Родніков, І.М. Стешенко, С.О. Сірополко, С.Ф. Черкасенко, Я.Ф. Чепіга, І.М. Ющишин та багато інших відомих педагогів висловлювали свої ідеї щодо розвитку освіти в Україні. Порушувалися такі проблеми: стан української освіти в Російській імперії; розвиток освіти в зарубіжних країнах; причини, напрями, зміст реформування шкільної освіти; політика уряду в галузі освіти; чинники впливу, механізми здійснення шкільних реформ; українізація народної освіти; побудова єдиної школи та ін. [24].

У журналі „Вільна українська школа“ члени редакції вели постійні рубрики, присвячені реформуванню початкової, середньої та вищої школи. Аналізуючи стан початкової освіти в Україні у 1917 р. в рубриці „Про нижчу школу на Україні“, педагог, громадський діяч І.М. Ющишин зазначає, що, незважаючи на військове безладдя, українські громадяни розпочали будівництво національної школи, хоча потреба кардинальних змін в освіті визривала ще в дореволюційні часи. Першим реальним кроком до рідної школи він називає Циркуляр Генерального секретаріату від 12 жовтня 1917 року за №1317, який проголосив право кожної людини на навчання рідною мовою [523, с. 94—98].

Автор зосереджує свою увагу й на проблемах перетворень в освіті: нестача вчителів (багато з них воювали, певна категорія, особливо російські, не сприймала процес українізації школи тощо), підручників, відсутність єдиного всеукраїнського правопису, реорганізації церковнопарафіяльних шкіл та ін. [524, с. 182—186].

Завідувач відділу середньої школи О.К. Дорошкевич обґрунтував необхідність реформування середньої освіти, спинився на проблемах, які, на його думку, потребують негайного розв'язання: реформування системи управління освітою, впровадження в школи українознавства тощо. На його думку, Генеральний секретаріат освіти, спираючись на вчительство, має взяти справу реформування в свої руки й розробити проекти єдиної школи, навчальних планів, реформи приватної школи, матеріального забезпечення вчительства [120, с. 97—108].

Майже кожний номер журналу розпочинався зверненням редакції до вчительства, в одному з яких зазначалося: „Ми повинні насамперед щиро взятися за колосальну працю перебудови всієї нашої школи од нижчої до вищої на нових підвалинах європейської педагогіки“ [76, с. 130]. Щоб побудувати нову і творчу школу, на думку редакції, вчителі повинні бути активними, об'єднуватися у професійні організації. При цьому не слід відкидати бажання брати участь у побудові нової школи зросійщених учителів, учителів — росіян, євреїв, поляків.

Велику роль у розробці реформи відігравала Генеральна шкільна рада при ГСО, а потім при Міністерстві освіти, до участі в якій запрошувалися

вчителі, члени ЦР, шкільного товариства. На її засіданнях обговорювалися поточні справи, розроблялися важливі законопроекти розвитку освіти: статут шкільної ради, проект управління освітою, законопроект автономії середньої школи, тимчасовий проект закону про функції педагогічних рад у середніх школах України, законопроект про скасування органів управління колишніми церковними школами, інструкція комісарам народної освіти. Активними учасниками засідань були: генеральний секретар освіти І.М. Стешенко, товариш генерального секретаря П.І. Холодний, директор департаменту вищої і середньої школи Ф.П. Сушицький, завідувач відділу вищої освіти Л.Білецький, завідувач відділу середньої школи О.К. Дорошкевич, завідувач відділу нижчої школи О.Ф. Музиченко, члени шкільної ради Т.Г. Лубенець, С.Ф. Русова, С.О. Сірополко та ін. [585, арк. 153].

Генеральний секретаріат після того, як Тимчасовий уряд визнав його вищою крайовою владою в Україні (липень 1917), ставить такі завдання: протягом академічного року виробити і здійснити проект нової за змістом і за формою школи на демократичній, національній основі; передати справу управління освітою національних меншин товаришам генерального секретаря національних справ за загальним контролем генерального секретаря освіти; влаштувати курси для вчителів; видати шкільні підручники і посібники українською мовою та мовами національних меншин [73, с. 103, с. 311].

З початком самостійної діяльності Генерального секретаріату освіти поступово утверджувалася й нова освітня політика. В *обіжнику „До українців-педагогів“*, спираючись на факти про збільшення кількості сільських українських гімназій та інших навчальних закладів, нестачу фахівців, Генеральний секретаріат просить повернутися в Україну педагогів-українців, щоб „узяти участь в творчій роботі відродження українського народу“ [119, с. 3].

З метою реалізації урядової освітньої політики й рішень Другого Всеукраїнського педагогічного з'їзду було видано Циркуляри ГСО *„До земств і міст“* (12 жовтня 1917), *„До української людности“* (13 жовтня 1917) про запровадження в початковій школі навчання рідною українською мовою, вивчення історії та географії України із забезпеченням прав меншин; в неукраїнських школах — вивчення української мови та українознавства [539, арк. 3; 540, арк. 7]. Циркуляром *„До директорів середніх шкіл, відомств та ін. вищих початкових, торгових та ін. шкіл України“* (12 жовтня 1917) запроваджувалося вивчення в усіх державних середніх, вищих початкових та інших школах таких предметів: українська мова й українознавство (література, географія та історія України) [566, арк. 1—1 об.]. До затвердження нових навчальних програм дозволялося користуватися розробленими на місцях.

У руслі суспільних змін постало й питання реформування виховання. Так, у звіті відділу середньої школи ГСО зазначається, що у листопаді було вироблено *циркуляр про національне виховання в школах України*. „Історич-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

ний момент вимагав національного виховання українських дітей, ґрунтовної реформи цієї справи, щоб школа зразу ж могла виховувати молодь“, — зазначається в Справозданні про діяльність відділу середньої школи Міністерства народної освіти (грудень—січень 1917 р.) [595, арк. 52—52 об.]. ГСО видав циркуляр з програмою національного виховання, додаток до нього — посібник „Поміч учителю в справі національного виховання учнів“. У „Циркулярі“ ставилося завдання — „виховання дітей в повазі до нового ладу на Україні, до нашого відродженого краю“ [489, с. 72—73]. З метою реалізації цього завдання пропонувалося запровадити в кожній школі українську мову та українознавство за розробленими програмами; організовувати гуртки для позашкільного вивчення української літератури, історії та інших предметів, українські бібліотеки, читальні; влаштовувати з учнями театральні шкільні вистави, літературно-вокальні вечори за кращими творами українських письменників, лекції з української декламації, подорожі-екскурсії до пам'ятних історичних місць; сприяти влаштуванню дитячих та юнацьких організацій на національному ґрунті.

Як уже зазначалося, характерною рисою цього періоду була не лише розробка основоположних освітніх документів, а й паралельна реалізація їх основних положень. У звіті відділу середньої школи (до речі, такі звіти складали майже щомісяця відділи Генерального секретаріату освіти, а потім Міністерства народної освіти) за листопад 1917 р. висвітлювалися зроблені справи: відкрито народні українські гімназії на Київщині і Полтавщині, вироблено циркуляр про національне виховання в середніх школах України, складено покажчик книжок для шкільних бібліотек з українознавства, створено комісію для розробки проекту про нові функції педагогічних рад в середніх школах України та ін. [598, арк. 41 об.]

Програмним документом, що визначав підходи до реформи школи, став *обіжник „Від секретарства народної освіти до губернiальних і повітових земських управ, учительських організацій“* (грудень 1917), в якому декларувалася побудова нової школи на демократичних засадах, що означало широке залучення до управління освітою громадськості, вчительства: „нова школа повинна правитися самою громадою, в інтересах якої вона виховує майбутніх громадян“ [78, с. 3]. З огляду на це ГСО визнав необхідним скликати спеціальну нараду в справі організації народної освіти в Україні з метою обговорення таких питань: організація керування справами народної освіти на місцях; форми й умови участі центральної влади в справі народної освіти; запровадження принципу національної школи (викладова мова, організація науки державною мовою, права національних меншин); проведення принципу єдності й автономії школи на різних ступенях. Головою організаційного бюро було призначено С.О. Сірополка.

5 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла *Закон про передачу ГСО всіх шкіл і просвітницьких установ*, що знаходяться на території УНР і встановлення педагогічного контролю за ними (затвердження навчальних планів і програм, контроль за їх реалізацією); передачу всіх шкіл неукраїнських національностей у відомство генеральних секретарів відповідних національностей і догляд за ними з боку Шкільної ради при ГСО [15, с. 2; 591, арк. 10]. Відразу після прийняття Закону відділ середньої школи розіслав до гімназій різних типів та духовних шкіл циркуляр про запровадження в зазначених навчальних закладах українознавства та національних співів.

Новим етапом реформи шкільної освіти стала нарада щодо організації народної освіти в Україні (Київ, 15—20 грудня 1917), на яку прибув 141 депутат від земств, органів міських самоуправлінь, учительських організацій, ГСО. У звітних матеріалах про нараду одним з найголовніших завдань визнано реформування системи управління шкільною освітою: „На руїнах старого ладу, старих форм управління справами освіти доводиться будувати Генеральному секретаріату освіти нову школу, реорганізовувати стару, творити нові форми управління справами освіти, керуючись принципами демократизму, децентралізму і національно-персональної автономії, оголошеної III універсалом Української Центральної Ради“ [588, арк. 48а—48б; 258, с. 18]. Підготовкою наради, що перетворилася на з'їзд, займалося організаційне бюро, яке складалося з представників усіх національностей на чолі з С.О. Сірополком. Особлива комісія Генеральної шкільної ради розробила проект управління справами освіти в Україні.

У ході п'ятиденної роботи було заслухано 16 доповідей, а саме: „План управління освітою в Україні“ (П.І. Холодний), „Національна школа“ (С.Ф. Русова), „Управління справою освіти“ (О.Ф. Музиченко), „Відділи з народної освіти при земських і міських управах“ (С.О. Сірополко) та ін. Нарada схвалила „План управління освітою в Україні“, ряд постанов („Постанова в справі організації керування національною школою“, „Підвалини національної школи“, „Інструктори“, „Комісари“, „Курси з українознавства“).

Проаналізуємо *План управління освітою в Україні*. У пояснювальній записці обґрунтовувалися причини його створення: забезпечення усім народам республіки вільного розвитку школи й освіти в цілому; створення єдиної системи управління; децентралізація управління освітою. Загалом План управління освітою складався з чотирнадцяти розділів, в яких обумовлювалися функції керівних органів освіти. Найвищим керуючим і контролюючим органом освіти проголошувався Генеральний секретаріат освіти, який складався з генерального секретаря і його товаришів (заступників), Генеральної ради освіти, Генеральної ради мистецтва.

Функції ГСО полягали в поєднанні діяльності всіх національних культурно-просвітніх інституцій Української Народної Республіки (далі —

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період
Української національно-демократичної революції (1917—1920)

УНР. — Л.Б.), розробці освітнього бюджету, загальної освітньої статистики. Генеральна рада освіти як законодавчий орган мала складатися з представників від Генеральної ради освіти, Національної ради освіти, національних меншостей, від спілки міст, земств. З метою реалізації принципу національно-персональної автономії (проголошений III Універсалом УЦР) завідування освітньою справою кожної неукраїнської нації доручалося відділам народної освіти при національних Генеральних секретаріатах. У компетенціях таких відділів були розробка планів організації дошкільної, позашкільної, професійної освіти; впровадження в життя принципу єдиної школи; створення рідних шкіл; забезпечення їх підручниками, вчителями тощо. Законодорадчим органом у розв'язанні зазначених питань мала стати Національна рада освіти, до якої б уходили представники від національних секретаріатів, центральних учительських організацій, спілки міст, губерніяльних земств тощо.

Для управління освітою на місцях створювалися губерніяльні, міські, повітові, сільські ради освіти, а національні меншості мали право створювати відповідні національні структурні підрозділи, до яких уходили б представники місцевих національних громад, місцевого самоврядування, місцевої національної спілки учителів, батьківських комітетів.

Інноваційний потенціал освітньої реформи окреслювався у постанові наради „Підвалини національної школи“, де школа визнавалася національною, управління нею передавалося до рук певної національності. Між іншим у постанові зазначалося: „В інтересах єднання і солідарності трудящих усіх національностей в межах УНР ...українська мова в школах національних меншостей, починаючи з вищої початкової школи, обов'язкова для шкіл, але необов'язкова для учнів“ [588, арк. 48 д об.]. У примітках до цього положення додавалося, що українська мова може вводитися за постановами на місцях або відповідних національних секретаріатів. Навчання ж російської мови в УНР може стати обов'язковим, або необов'язковим у разі прийняття національною шкільною радою відповідного рішення.

У постанові „Інструктори“ висвітлювалися функціональні завдання новостворюваного інституту інструкторів — автономного керівного органу освіти на місцях. Передусім визначалися критерії добору на посади інструкторів, які затверджувалися з'їздами: українець за походженням („переконаний українець“), педагогічна освіта і вчительський стаж. Перед інструкторами ставилися такі завдання: проводити лекції і практичні заняття з учителями; відвідувати уроки; надавати поради у проведенні та організації з'їздів; поширювати серед учительства відомості про системи виховання й освіти; інформувати Раду освіти про діяльність шкіл тощо [Там само, арк. 48 с.]. На нараді було прийнято рішення про підвищення асигнувань на народну освіту від держави земським та міським самоврядуванням з метою підвищення платні вчителям початкових шкіл тощо.

Після завершення наради її рішення почали поступово втілюватися в практику. 28 грудня 1917 р. ЦР ухвалила Закон про скасування шкільних округ. Відповідно до нового плану управління освітою в кожній окрузі у складі чотирьох українців і трьох представників національних меншин створювалися Комісаріати [141, с. 2].

С.Ф. Русова бачила причину ліквідації шкільних округ в тій ролі, яку вони виконували, зокрема „фортеці російського централізму“. Не виправдали сподівань української громадськості і нові попечителі Київської шкільної округи — М.П. Василенко і В.П. Науменко. „Попечитель Науменко не став на оборону української освіти, не приєднався щиро, рішуче до Центральної Ради. Він працював з урядовцями старого режиму; він з ними радився, а не з Українським Секретаріатом“, — зазначала С.Ф. Русова [396, с. 178—179].

У руслі створеної нової системи управління освітою спеціальна комісія розробила Проект закону про нові функції педагогічних рад в середніх школах України, за яким керівним органом у всіх типах шкіл визнавалися педагогічні ради. До їх складу мали входити вчителі, лікар, представники від земств, міського самоврядування чи сільської ради, батьківських комітетів. Саме на педагогічні ради покладалися функції обрання осіб на адміністративні посади, вчителів, класних вихователів [587, арк. 33—33 об.].

Після проголошення ЦР в III-му Універсалі Української Народної Республіки (7 листопада 1917) і схвалення ІУ Універсалом (9 січня 1918) Закону про національно-персональну автономію ГСО затвердив „План управління освітою в Україні“, згідно з яким загальне завідування справами освіти кожної національності передавалося відділам чи департаментам народної освіти при національних Генеральних секретаріатах з законодорадчими національними радами освіти. На місцях справами освіти мали відати національні ради освіти (українські, російські, польські, єврейські, губерніяльні, повітові, міські, сільські та ін.). Найвищим об'єднаним органом визнавався ГСО, на місцях — губерніяльні ради освіти. Національні ради освіти мали складатися з представників відповідної національності, загальні ради — з представників усіх націй України [330, с. 31—32]. Проект не був схвалений урядом, проте неофіційно ним керувалися на місцях. Установлення радянської влади в січні 1918 р., гетьманський переворот (квітень 1918) перешкодили реалізації нового плану управління освітою.

11 січня 1918 р. після утворення першого складу Ради народних міністрів УНР ГСО було перейменовано в Міністерство. Новим кроком у напрямі реформи управління системою шкільної освіти став Закон про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл (14 січня 1918) і передачу управління освітою губерніяльним та районним комісарам за призначенням Міністерства народної освіти [140, с. 1].

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

Аналіз наведених фактів свідчить про те, що в надзвичайно короткий термін і в складних суспільно-політичних умовах спеціальна комісія при ГСО розробила нову систему управління освітою, в основу якої були покладені принципи демократизму, децентралізації та національно-персональної автономії.

Одним з головних напрямів шкільної реформи ЦР було створення української школи. МНО скерувало роботу у двох напрямках: відкриття нових шкіл і реформування діючих. Зокрема, протягом грудня 1917 — початку 1918 р. на Київщині було відкрито кілька сільських українських гімназій і реформовано кілька вищих початкових шкіл в середні [595, арк. 52 об.]. Водночас був створений відділ забезпечення шкіл підручниками на 1918—1919 роки.

Конкретними кроками на шляху українізації як одного з напрямів реформи школи стали такі заходи Міністерства народної освіти: видання „*Матеріалов по вопросу о преподавании предметов украиноведения*“ (видано російською мовою Київською шкільною округою після певного корегування Міністерством освіти); розробка проекту про штатну посаду вчителя української мови та літератури (ухвалений Генеральною шкільною радою, поданий на розгляд Ради народних міністрів).

У пояснювальній записці до „*Матеріалов по вопросу о преподавании предметов украиноведения*“ за підписом І.М. Стешенка і О.К. Дорошкевича (завідувач відділу середньої школи) зазначалося, що програми з українознавства (українська мова, географія України, історія України), які були розроблені спеціальними комісіями при Київській шкільній окрузі протягом весни-літа 1917 р., є тимчасовими і випущені російською мовою лише з метою прискорення і потребою на місцях. „Ці матеріали мусять тільки допомагати кожній школі в будові курсу української мови та українознавства“, — зазначалося в документі [228, с. 3].

З метою забезпечення успішного здійснення реформи школи Генеральний секретаріат освіти, потім — Міністерство освіти здійснювало планомірну зміну шкільної адміністрації, бо вважалося, що „сучасна адміністрація не може здійснити всіх директив Міністерства з чистим серцем“. Щоб уникнути „шляху терору“, відділ середньої школи створив комісію з представників усіх національностей, яка розробила проект автономії середньої школи (ухвалений Генеральною шкільною радою і переданий на розгляд до Центральної Ради). За проектом директора середньої школи та інших представників адміністрації переобирає учительство школи і затверджує Міністерство освіти.

У складних соціально-економічних і суспільно-політичних обставинах ЦР, Міністерство освіти дбало про покращення матеріального становища вчителів. Як зазначає у звіті (грудень 1917 — січень 1918) О.К. Дорошкевич, Генеральна шкільна рада затвердила проект відділу про надання разової допомоги всім учителям у розмірі двомісячного окладу [595, арк. 52].

18 січня 1918 р. кабінет В.К. Винниченка пішов у відставку, І.М. Стещенко залишив посаду міністра народної освіти [212, с. 40]. Надалі Міністерство народної освіти очолювали Н.Я. Григоріїв (18—29 січня), П.О. Христюк (29 січня — 10 березня), В.К. Прокопович (22 березня — 2 травня).

Серед міністрів активністю вирізняється діяльність громадського діяча, учителя В.К. Прокоповича, який за досить короткий час на розгляд уряду вніс низку важливих законопроектів: про тимчасові штати середніх і вищих початкових шкіл, про виділення коштів на виготовлення підручників та облаштування тимчасової семінарії для учителів початкових шкіл на Холмщині, про нові функції педагогічних рад у середніх державних школах та ін. [219, с. 49].

Хід реформи, проблеми, причини її невдач аналізувалися у звітах підвідомчих відділів. Так, у звіті департаменту вищої та середньої школи станом на 1 березня 1918 р. серед труднощів називаються такі, як відсутність коштів, юридична залежність Генерального секретаріату від Тимчасового уряду. Проаналізувавши зроблене, відділ середньої школи намітив і перспективний план діяльності, який в основному конкретизував або поглиблював стратегічні напрями реформи середньої школи, з-поміж яких такі: перевести українізацію на реальний ґрунт (зобов'язати директорів шкіл подати в Міністерство інформацію про хід українізації, наявність штатного вчителя-українознавця; створити комісію з представників усіх типів шкіл для обговорення чинної програми з українознавства й комісію з розробки програм для єдиної середньої школи, доручивши їй організацію з'їзду в двох напрямках: методи українізації і загальне реформування усіх типів шкіл в єдину школу в один або два етапи (перехідний — часткова реформа й остаточний); створити комісію для реформування учительських семінарій та учительських інститутів і підготовки з'їзду з визначеного питання тощо) [597, арк. 74—74 об.].

У березні 1918 р. після повернення уряду з Житомира до Києва було поставлено питання про всенародне навчання. До цього часу акцентувалася увага на реформуванні діючих і створенні нових українських шкіл. Комісія при Генеральній шкільній раді виробила основи всенародного навчання: усім дітям в УНР забезпечується безплатна освіта в загальноосвітній семирічній школі (I ступінь — 4 роки, II ступінь — 3 роки); органам місцевого самоврядування доручається розробка шкільної мережі й фінансового плану утримання таких шкіл; виділяється часткове державне фінансування на утримання шкіл місцевого самоврядування; дозволяється приватним безплатним школам включитися в шкільну мережу на загальних підставах через місцеве самоврядування [330, с. 59].

Для встановлення зв'язку з регіонами на нараді 19 березня 1918 р. схвалюється рішення організувати при Міністерстві вищий об'єднуючий і конт-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

ролюючий адміністративний орган — Раду міністра народної освіти. До нього увійшли: міністр народної освіти, товариш міністра, директори департаментів, генеральні комісари, інструктори та ін. Передусім Рада міністра підбила підсумок діяльності за минулий рік, переглянула перспективні плани і проекти розвитку освіти, заслухала на своїх засіданнях питання про діяльність департаментів. Водночас основними робочими темами стали питання функцій Ради міністра, роботи комісії, плану єдиної школи, забезпечення шкіл українськими підручниками і книжками [590, арк. 52—57а].

Про оперативність освітньої політики ГСО свідчить черговий обіжник (18 квітня 1918), який установлював порядок переведення учнів з класу в клас і їх випуск „на підставі успіху в науках протягом року, надаючи значення загальному розвиткові учнів“ [275, с. 3]. У цьому документі знаходимо зразки нових атестатів з державним гербом України для чотирикласних хлоп'ячих гімназій і дівочих прогімназій, в яких зазначаються навчальні предмети (Закон Божий, українська мова, російська мова, арифметика і початки алгебри, геометрія, історія України, загальна історія, географія України, природознавство і фізика, рисування і креслення, фізика, фізичні вправи), для восьмикласних хлоп'ячих гімназій та реальних шкіл (Закон Божий, українська мова та література, російська мова та література, філософська пропедевтика, законодавство, латинська мова, математика, математична географія, фізика, історія України, загальна історія, загальна географія, французька мова, німецька мова); восьмикласних дівочих гімназій (Закон Божий, українська мова й література, російська мова і література, математика, математична географія, історія України, загальна історія, географія України, загальна географія, природознавство, французька, німецька або англійська мова, краснопис, рисування, рукодільництво).

Безперечно великої ваги ЦР, Міністерство освіти надавали забезпеченню шкіл підручниками. У „Докладі про асигнування 5 млн. крб. на видання шкільних підручників“ Раді Міністрів міністр освіти В.К. Прокопович акцентував увагу на тому, що саме через відсутність підручників у багатьох школах навчання рідною мовою не здійснювалося, а „державна мусить дбати про те, щоб задовольнити школу підручниками та книжками, не обмежуючи в цій справі ні громадської, ні приватної ініціативи“ [592, арк. 110].

У полі зору Міністерства освіти були й приватні школи, про що свідчить нарада з фундаторами зазначених навчальних закладів (квітень 1918). На нараді виступив товариш міністра з повідомленням про напрями і зміст реформи школи, про необхідність реформування приватної школи, створення комісії для розробки відповідного проекту [593, арк. 112].

На заваді запровадження реформи школи стала відсутність достатньої кількості досвідчених учителів з українознавства. У зв'язку з цим Міністерство народної освіти розробило і направило в Комісаріат Київської шкільної

округи обіжник (10 квітня 1918), тобто розпорядження, в якому повідомлялося, що посади вчителів української мови й літератури мають бути введені в штати; право на посади вчителів з українознавства мають лише ті, хто складе відповідні іспити; влітку Міністерство освіти планує влаштувати курси з українознавства для вчителів; педагогічні ради шкіл мають забезпечити заздалегідь посади вчителів українознавства [605, арк. 5].

З метою реалізації реформаторського освітнього курсу Генеральна шкільна рада затвердила 15 квітня 1918 р. *Інструкцію комісарам народної освіти*, у якій представниками Міністерства народної освіти на місцях визнавалися губернські та районні комісари. Комісари Міністерства народної освіти мали загальні (завідування справами; ліквідація дирекцій та інспекцій народних шкіл; участь з дорадчим голосом у загальних радах освіти тощо) та національно-українські (реалізація плану управління справами національної освіти; „переведення“ шкільної, дошкільної і позашкільної освіти на національних підвалинах; забезпечення національних інтересів учнів-українців в школах національних меншин) функції. Вони мали право відвідувати навчальні заклади, засідання педагогічних рад, уроки тощо. За інструкцією Департаменти освіти національних міністерств мали право призначати своїх національних комісарів з метою догляду за своїми національними школами і національною освітою взагалі [606, арк. 7–10 об.].

Проаналізувавши хід реформи та основні законодавчі документи, пропонуємо її періодизацію та визначаємо результати (практичні й теоретичні) на кожному з етапів. I (3–7 березня — 25 червня 1917) — підготовка реформи (розробка організаційно-педагогічних засад реформи; схвалення ідеї про створення Української шкільної ради). II (25 червня 1917 — 11 січня 1918) — розробка законодавства та його реалізація (створення українського керівного освітнього органу ГСО і його підструктур: Генеральної шкільної ради і Ради міністра; розробка комісіями ГСО перших законопроектів (план єдиної школи; про функції педагогічних рад; план управління освітою), поступова реалізація реформи, до найвагоміших здобутків якої включаємо такі: прийняття Закону про передачу ГСО всіх шкіл, що знаходилися на території УНР; уведення української мови і літератури, географії та історії України до навчального процесу всіх типів шкіл; розробка навчальних програм з українознавчих предметів; скасування шкільних округ; розробка Циркуляра про національне виховання; здійснення часткової українізації початкової школи, підготовка шкільних підручників українською мовою і мовами національних меншин; відкриття 40 нових українських шкіл). III (11 січня — 29 квітня 1918) — організаційно-практичний (формування структури Міністерства народної освіти, розробка нових законопроектів — про статут шкільної ради, автономію середньої школи, скасування органів управління колишніми церковними школами, інструкцію комісарам народної освіти, про надання разової допомоги всім учителям у розмірі двомісячного окладу, про запровадження

загальної початкової освіти тощо); реалізація реформи (схвалено Закон про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл і передачу справи управління освітою губернiальним та районним комісарам; видано обiжник про обов'язковiсть введення посади вчителя української мови i лiтератури).

Отже, в ходi реформи закладалися пiдвалини нацiональної концепцiї шкiльної освiти, складовими якої стали *нова модель загальноосвiтньої школи* (7-рiчна двоступенева (I — 3-рiчна початкова, II — 4-рiчна гiмназiя) — нацiональна, наближена до життя дитини, дiяльна, творча, активна, єдина, обов'язкова, безплатна з продовженням навчання у 4-рiчній колегiї з полiфуркацiєю або в 4-рiчних професiйних школах) та *нова система управлiння* освiтою. Набувався нацiональний досвiд реформування освiтньої галузi. Гетьманський переворот П.П. Скоропадського змiнив уряд, але не зупинив започаткованих реформаторських процесiв в освiтi.

2.2. Реформаторські процеси у галузі шкільної освіти в період гетьманату П.П. Скоропадського

Реформа шкiльної освiти, започаткована ЦР, тiльки почала набирати оберти, як внаслiдок майже безкровного державного перевороту уряд був розпущений i до влади прийшов гетьманат „Українська держава“ (29 квітня — 13 грудня 1918), який очолив отаман вiльного козацтва П.П. Скоропадський. Складнi суспiльно-полiтичнi обставини (загроза бiльшовицької експансiї, або перетворення України на нiмецьке генерал-губернаторство, воєнна руйна), соцiально-економiчна криза сприяли виникненню потреби у проведеннi полiтичних i соцiальних реформ з метою консолiдацiї i стабiлiзацiї суспiльства [34].

Зазначимо, що протягом 7,5 мiсяцiв Мiнiстерство народної освiти очолювали: учитель, викладач, попечитель Київського учбового округу М.П. Василенко (3 травня — 25 жовтня 1918); громадський дiяч, письменник i публiцист П.Я. Стебницький (24 жовтня — 14 листопада 1918); учитель, iсторик, громадський дiяч В.П. Науменко (14 листопада — 14 грудня 1918), якi намагалися реалiзувати урядову освiтню полiтику в нових суспiльно-полiтичних обставинах, що мали безпосереднiй вплив на школу [212, с. 61, с. 83—84].

Ось як характеризує умови здiйснення освiтньої реформи М.П. Василенко: „Змiна Мiнiстерського Кабiнету перед святами 1918 р. сталася в недовгiм часi пiсля бiльшовизму, яким було не тiльки знищено все зроблене для налагодження державного життя на Вкраїні, але навiть припинено майже на два мiсяцi роботу всiх центральних установ Українського уряду. Ось через що

новому Кабінету, а між іншим і Міністерству освіти довелося прискореним темпом проводити, разом з біжучою роботою, організаційну та творчу роботу“ [550, арк. 9].

Про труднощі у процесі освітніх перетворень свідчить звернення до Міністерства народної освіти (6 червня 1918) Київського губернського комісара з народної освіти С.П. Постернака. Він наводить приклади з листів учителів, що надходили на його ім'я, про погіршення становища вчительства. „Рівень школи понижується. Далі почали тікати із школи і ці учителі. І тепер на народну школу на Україні насовується страшна погроза — остання без підготовлених, без повноправних, або і зовсім без учителів“, — писав С.П. Постернак [569, арк. 15]. Він звертається до Міністерства з проханням врятувати зневірене вчительство і разом з ним школу. Про тяжке становище школи Міністерство народної освіти сповіщали безпосередньо керівники навчальних закладів. Так, директори Одеської гімназії, Чернігівського реального училища просили коштів на ремонт шкільних приміщень, погашення заборгованості у зарплаті вчителям тощо [579, арк. 20; 580, арк. 158]. Вчительство з Катеринослава у своєму зверненні до Міністерства народної освіти висвітлювало реалії змін в освітній галузі (відсутність достатньої кількості вчителів, що знають українську мову; продовження викладання російської історії та географії замість історії та географії України; недостатня кількість підручників; відсутність помешкань для нових українських шкіл; невідповідність платні вчителів їхнім прожитковим потребам тощо [67, с. 42—47].

Міністерство народної освіти на чолі з М.П. Василенком продовжило діяльність попередників у напрямі створення української шкільної системи освіти, але з'явилися й певні нові негативні тенденції. С.П. Постернак характеризує нового міністра так: „...переконаний прихильник української національної освіти, але не рішуча людина, що не довіряла українським громадським колам, українському організованому вчительству, а спиралася на російське поступове вчительство й громадянство“ [330, с. 13]. Дійсно, за часів гетьманату посилюється вплив на освітню політику російського вчительства, проросійські батьківські організації виявляють відкриту антиукраїнську позицію.

На одній з перших нарад (9 травня) члени Ради міністра звернулися до М.П. Василенка з проханням викласти свої погляди щодо роботи Міністерства, Головної шкільної ради, Ради міністра, долі законопроектів управління освітою в Україні, про єдину школу в Україні та ін. У відповідь міністр висловив такі думки: „Я вважаю, що народна школа — од вищої до нижчої, то єдина певна підвалина народного розвою і добробуту, і над зміцненням цієї підвалини зараз треба якнайширше працювати. Це не мій особистий погляд, такої думки нинішній уряд... Можу зазначити лише, що я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене і прагну найширшого і найглибшого розвою національної української школи“ [535, арк. 1—2 об.]. Далі міністр на-

голосив, що його хвилюють суперечки різних сил щодо запровадження українознавства. Тому він ставить своїм завданням „мирити національні течії, не покидаючи гасла нашого уряду: самостійна національна Українська держава“. Щодо роботи основних інституцій Міністерства — Головної шкільної ради і Ради міністра — він висловив думку про те, що їх склад може змінитися. Він також заявив, що підтримує проект про єдину школу в Україні і вважає необхідним запросити в Міністерство колишнього товариша міністра, керівника проекту П.І. Холодного. До речі, 16 травня його було затверджено товаришем міністра освіти.

Організаційно-педагогічні засади реформи школи стали предметом обговорення на нараді представників земств, міст та Міністерства народної освіти (15—17 травня 1918), у якій взяли участь О.Ф. Музиченко, А.І. Лещенко, С.Ф. Русова, С.О. Сірополко, П.І. Холодний, М.П. Василенко та ін. Розглядалися питання про організацію курсів для вчителів початкової школи, проект запровадження загального початкового навчання в Україні, про єдину загальноосвітню школу, про забезпечення шкіл підручниками та ін. На засіданні 16 травня М.П. Василенко сказав: „Вітаю Вас з ділом національного відродження. Події міняються, але головна підвалина нашого життя — національна школа — має і повинна лишитися основою. Я особливо радо вітаю Вас, як представників з місць, бо я завше був проти централізації, яка в такій справі, як просвіта, не давала й не може дати добрих наслідків“ [559, арк. 3].

На засіданні 17 травня від комісії всенародного навчання виступив з доповіддю О.Ф. Музиченко, який зазначив, що в зв'язку з ліквідацією шкільних округ реалізація принципу єдиної школи лягає на плечі Міністерства освіти і органів місцевого самоврядування. Тому нагальними питаннями, що потребують розв'язання, є такі: складання шкільної мережі, підготовка вчителя, організація з'їзду. Дискусія розгорілася навколо запропонованої в плані 11-річної єдиної загальноосвітньої школи (чотирирічна початкова школа, трирічна вища початкова школа і чотирирічна середня школа). До речі, О.Ф. Музиченко констатував, що в усіх європейських державах існує саме 11-річна загальноосвітня школа, лише в Америці 12-річна, а в Англії немає єдиної школи і є окрема середня — коледжі. У цілому нарада схвалила функціонування обов'язкової семирічної початкової школи, кількість учнів у якій має не перевищувати 40 осіб [560, арк. 6 об. — 8 об.].

Протягом травня на кількох засіданнях Головної шкільної ради Міністерства народної освіти і мистецтва (далі МНОМ. — *Л.Б.*) під головуванням П.І. Холодного, на яких були присутні: Білецький, Кантор, Ківліцький, Троцький, Каліновський, Власенко, Бакалінський, Ольшанський, Вілінський, Луначарська, Постернак, Сімашкевич, Брон, Страшун, Романюк, Кисіль, Семенко, Балінський, Сушицький, Лещенко, Кульчицький, Зайцев, Стешенко, Розенбліт, Русова, Музиченко, Огієнко, Дорошкевич, Шило, Зоненштраль, Сірополко та ін., розроблялися перспективні шляхи розвитку

шкільної освіти. 20 травня засідання відкрив М.П. Василенко, який порушив питання про реорганізацію Шкільної ради і прискорення її роботи, щоб не гальмувати реформу школи. На порядок денний він попросив поставити проект управління освітою в Україні та декларацію російського вчителівства до міністра народної освіти. Дискусія розгорілася навколо „Декларації учительського союзу“, опублікованої в газеті „Последние новости“. Із зазначеного документа ми дізнаємося, що Київський обласний професійний учительський союз звернувся до міністра народної освіти з декларацією про бажання працювати разом з Міністерством у напрямі розбудови демократичної школи, але „в інтересах самої української школи вважає необхідним, щоб вона росла і міцніла органічно, а не механічним шляхом знищення російської школи“ [536, арк. 8 об.]. У зв'язку з цим російське вчителівство наполягало на перегляді складу керівних освітніх структур, уведення до них більшої кількості представників російської національності. Автори декларації, зокрема Луначарська, на засіданні висловила невдоволення складом Шкільної ради, планом управління освітою. В цілому І.М. Стешенко, П.І. Холодний, С.П. Постернак, С.О. Сірополко не погодилися з думками російських учителів. Зокрема П.І. Холодний зазначив, що „План управління було так побудовано, аби кожний самий малесенький народ мав змогу на культурно-національний розвиток. Цей план є ідеальний щодо прав кожного народу на рідну школу. І то зараз бачимо, що народ, який має більше 12 % населення, прагне, аби мати змогу вирішувати освітні справи всього населення, серед якого є крім українців ще 13% євреїв та поляків,„ [537, арк. 9]. По закінченні дискусії М.П. Василенко висловив думку, що в складі Генеральної шкільної ради „повинно бути представництво від усієї України“. На засіданні 3 червня Шкільна рада ухвалила комісії для розробки навчальних програм: з нових мов (С.Ф. Русова), з фізики (П.І. Холодний, А.М. Астряб), з фізичного виховання (П.І. Холодний), з природознавства (П.І. Холодний), зі шкільної гігієни (С.Ф. Русова, А.В. Жекуліна), з літератури (П.І. Холодний, В.Ф. Дурдуківський), з історії (Н. Мірза-Авекянц, П.І. Холодний), а також правописну комісію (І.І. Огієнко, В.М. Дога, В.Ф. Дурдуківський, А.М. Лобода), комісію всенародного навчання (П.І. Холодний, С.П. Постернак, Т.Г. Лубенець, С.О. Сірополко та ін.) [538, арк. 22—26 об.].

Загалом при МНОМ діяли такі комісії: комісія з утворення Української академії наук; комісії при Генеральній шкільній раді — для розробки підручників з географії, Закону Божого, російської мови, нової мови, фізики, літератури, історії, малювання, фізичного виховання, всенародного навчання; при Видавничому відділі для розгляду шкільних підручників; при Департаменті дошкільної і позашкільної освіти: нарада професорів та фахівців у справах екскурсій, для організації з'їзду з дошкільної і позашкільної освіти; при Департаменті середньої школи про відкриття і надання прав курсам і приватним школам; комісії при Департаменті нижчої освіти: всенародного

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період
Української національно-демократичної революції (1917—1920)

навчання, організації учительських курсів, розгляду підручників, пенсійних справ; для вироблення технічної термінології при Департаменті професійної освіти та ін. [551, арк. 1—4 об.].

Над створенням навчальних планів і програм для нижчих і вищих початкових шкіл протягом 1—18 серпня 1918 р. працювала спеціальна комісія на чолі з П.І. Холодним у складі таких осіб: А.І. Лещенко (директор Департаменту нижчої школи), Г.С. Ковальський, С.П. Бондаренко, А.А. Миревич, І.П. Лісняк, П.К. Бесараб, П.П. Волинчук, Д.І. Ільченко, С.І. Ключко-Жовнір. На першому засіданні А.І. Лещенко повідомив про загальний стан справ з українізацією, зокрема про малу кількість виключно українських шкіл, про введення українознавства в усі нижчі і вищі початкові школи, про підготовку вчителів, нестачу необхідних підручників.

З 8 липня активно працювала комісія з реформи шкільного управління на чолі з В.П. Науменком. Відразу ж М.П. Василенко звернувся з листом до голови комісії з проханням зосередити увагу на правовому становищі вчителів і з пропозицією створити при Міністерстві особливу дисциплінарну комісію, як у Болгарії, у складі 2 членів судової палати, 2 професорів, 2 учителів. На його думку, така комісія мала накладати дисциплінарні покарання, штрафи, позбавляти прав учительювання тощо.

На першому ж засіданні під головуванням В.П. Науменка у присутності її членів (Є.А. Кивлицький, А.В. Липеровський, А.М. Лобода, С.О. Сірополко, К.М. Щербина; ініціали російською мовою. — *Л.Б.*) виступив міністр народної освіти М.П. Василенко, який повідомив про те, що розроблені Державним комітетом народної освіти Росії та Українським Міністерством освіти проекти управління освітою, на його думку, складні за структурою, а останній ґрунтується на ідеї про існування особливих національних міністерств, які вже ліквідовані. З огляду на це і створена комісія для розробки проекту управління школами в Україні, в основу якого може бути покладений принцип централізації. На думку міністра, варто зорієнтуватися на проект Державного комітету й передати важелі управління освітою органам місцевого самоврядування за наявності в губерніальних управах із шкільного управління представників Міністерства. Він запропонував припинити створення автономії школи і надання широких компетенцій педагогічним радам і, зупинившись на „принципі управління через призначених Міністерством представників державної влади, створити управління на зразок колишніх навчально-окружних управлінь, об'єднавши по 2 губернії“ [552, арк. 26].

В обговорення виступу міністра В.П. Науменко зауважив, що комісія не повинна відмовлятися від принципу демократизації школи і надання їй автономії в певних межах, з іншого боку — вона має надати Міністерству можливість певного впливу на школу через участь його представників у шкільних органах. Далі голова комісії запропонував проект „Функції Міністерства

освіти“, серед яких були такі: призначення й затвердження посадових осіб, починаючи з 5 класу; загальний контроль за станом народної освіти; організація шкільної справи (встановлення типів школи, терміну навчання, освітнього цензу, професійного та правового рівнів учителів, затвердження навчальних планів і програм тощо); розробка і розподіл бюджету. Більшість членів комісії виступили проти централізації в управлінні освітою. Протягом кількох наступних засідань комісія обговорювала складові загального проекту: „Управління шкільними округами“, „Районні шкільні управління“.

На одному із засідань комісії В.П. Науменко зачитав лист від М.П. Василенка. Міністр повідомив, що він у зв'язку з ліквідацією національних міністерств скасував повноваження Комісаріатів призначати вчителів і директорів, а далі зорієнтував комісію розглянути питання про надання таких повноважень шкільним округам. З огляду на це В.П. Науменко оприлюднив розроблений ним „Проект тимчасового управління шкільними справами в Україні“. Визначимо його основні положення: МНОМ, як центральний орган, має в своєму підпорядкуванні всі наукові, просвітні та мистецькі інституції в Україні, на основі тих статутів, які затверджені для кожного з них, управляє ними через свої органи на місцях; теперішні шкільні округи в Україні — Київська, Одеська і Харківська — залишаються в попередньому стані, посади окружних комісарів замінюються посадами тимчасових завідувачів округ; тимчасовий завідуючий виконує ті самі функції, що й попечитель шкільної округи [553, арк. 40]. Велике обурення щодо відродження шкільних округ висловив С.О. Сірополко, який потім вийшов з комісії через принципову незгоду з підходами до управління шкільною освітою в Україні. П.І. Холодний зазначив, що „Проект В.П. Науменка є реставрацією старого порядку. У зв'язку з відновленням округ доведеться відновлювати й інші установи...“ [553, арк. 40 об.]. У цілому більшість членів комісії підтримала відновлення шкільних округ і „Проект тимчасового закону про управління шкільними справами в Україні“. Вважаємо відновлення шкільних округ і ліквідацію Комісаріатів кроком до нівелювання демократичних здобутків ЦР. На думку С.П. Постернака, „готовий проект управління був похований“, а в новому „Тимчасовому законі про управління шкільними справами на Україні“ „ні про які принципи національно-персональної автономії, децентралізації й демократизм у просвіті навіть найменшого сліду не знайти“ [330, с. 53—54].

Паралельно з роботою комісії працював з'їзд Комісарів народної освіти України (інституція заснована Генеральним секретаріатом освіти за Центральної Ради) (11—14 липня 1918). Проблема українізації навчального процесу стала центральною на з'їзді. Головою президії було обрано І.М. Стешенка, а його товаришем — С.П. Постернака. Директор департаменту середньої школи А.С. Синявський наголосив на важливості факту відкриття 43 укра-

їнських гімназій і запропонував обміркувати питання про відкриття ще 50. Після обговорення на засіданні 12 липня учасники з'їзду прийняли Меморандум до міністра освіти, в якому були сформульовані рекомендації щодо розбудови системи освіти в Україні [541, арк. 1—2]. Наведемо його основні положення: „перевести в життя принцип організації Української держави на українському національно-культурному ґрунті Міністерство народної освіти зможе тільки спираючись на добре організований свій апарат на місцях, яким по ідеї є Інститут комісарів освіти“; Інститут комісарів протягом року обороняв не лише українську школу, „а й саму ідею української школи і національну українську культуру — головний життєвий нерв і підвалину Української держави“; матеріальне і правове становище Комісаріату освіти є катастрофічним; загальний стан шкільної справи вимагає від Міністерства пильної уваги і напруженої роботи, бо „нижча школа переживає добу матеріального занепаду і кризи“, „середня школа знаходиться в стані деморалізації через вороже відношення, як з боку частини громадянства, так і учительського персоналу, в більшості поставленого російським обрусительним правительством“; з огляду на зазначене потрібно негайно поширити компетенцію Комісарів освіти на всі типи шкіл [543, арк. 4—4 об.].

З'їзд звернувся з проханням до Міністерства затвердити такі положення: відкривати приватні школи лише з дозволу місцевого комісара; зробити ревізію всіх приватних шкіл; ухвалити зміни до програм з історії та географії; українізувати всі вищі початкові школи; розробити закон про українізацію усіх державних шкіл; усі вчителі українських шкіл повинні мати відповідну кваліфікацію; видати розпорядження про те, що в українізованих школах вчителі мають вивчити до осені 1919 р. українську мову; скасувати історію та географію Росії як окремі предмети; провести українізацію діловодства всіх державних шкіл [542, арк. 5—5 об.].

Як і в попередні роки, МНОМ в обіжниках висвітлювало освітню політику, намагаючись донести її до школи. Першим спрямовуючим освітнім документом став *обіжник „До губерніяльних і повітових народних (земських) і міських управ та губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх“* (22 липня 1918), в якому Міністерство звернулося з проханням до губернських і повітових, земських і міських управ, губернських і повітових комісарів освіти працювати у напрямі забезпечення у 1918—1919 шкільному році „навчання в школах для українського люду... українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України“ [570, арк. 48; 582, арк. 33]. Наведений документ узаконював навчання українською мовою в нижчих початкових школах.

В обіжнику від 5 серпня 1918 р. *„До губерніяльних, повітових (земських) і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до педагогічних рад вищих початкових шкіл“* наголошувалося, що „українська на-

ціональна школа — це головна основа відродження народу“, що ті діти, які здобували освіту рідною мовою у нижчій початковій школі, мають її продовжити у вищій [583, арк. 36]. МНОМ пропонувало в тих вищих початкових школах, які в минулому році перейшли на українську викладову мову, і в тих, які відкриваються з початку цього навчального року для українських дітей, навчання всіх предметів здійснювати українською мовою; у тих діючих вищих початкових школах, у яких 50 % учнів становили українці, у першому класі всі предмети викладати українською мовою, враховуючи особливості всіх учнів, а в старших класах — перехід здійснювати поступово; в інших вищих початкових школах обов'язково запровадити дисципліни з українознавства (українська мова, історія, географія України), а викладання українською мовою здійснювати тоді, коли її діти гарно розуміють.

Одним з важливих урядових кроків стало приєднання різних типів початкових шкіл до відомства МНОМ, про що йдеться в Законопроекті про скасування органів управління колишніми церковнопарафіяльними школами (Звересня 1918 р.) [546, арк. 30—31 об.]. 6 серпня 1918 р. П.П. Скоропадський затвердив схвалений Радою Міністрів „Закон про об'єднання до одного типу різнорідних початкових шкіл, про зміну штатів та про збільшення державної допомоги школам“. Згідно із законом до одного типу як-от нижчі початкові школи об'єднуються діючі на підставі інструкції Міністерства народної освіти від 25 травня 1875 р. двокласні і однокласні сільські школи; на підставі Статуту 8 грудня 1828 р. та правил 1845 р. — парафіяльні школи; на підставі програм Міністерства народної освіти від 31 травня 1869 р. — сільські двокласні школи. Відповідно до закону також урівнювалися службові права і грошове утримання вчителів зазначених навчальних закладів, збільшувалися норми державної допомоги місцевим самоврядуванням у справі початкової освіти [572, арк. 53].

Наступним кроком став обіжжик „До губерніальних, повітових (земських) і міських управ, до губерніальних і повітових комісарів справ освітніх та завідуючих нижчими початковими школами з неукраїнською викладовою мовою“ (29 серпня 1918), де рекомендувалося в 1918—1919 н.р. у початкових школах з неукраїнською викладовою мовою в 2—4 класах запровадити вивчення української мови з навантаженням 4 години на тиждень, а також інших українознавчих предметів. Пропонувалася така програма: 2 клас — читання букваря, читанки; бесіди, переказ прочитаного та за картинками; вивчення пісень, приказок, віршів тощо; письмо за темами з навколишнього життя дитини; малювання у процесі читання, писання, бесід; 3 клас — те ж саме, що і в минулому році, але на більш складному матеріалі; перші спроби складання усних і письмових творів, листів; списування з дошки, книжки, вільна диктовка та ін.; краєзнавство (3 год на тиждень); історія України (2 год на тиждень); 4 клас — читання і переказування літературно-художніх творів; вивчення байок, віршів та ін.; складання усних і письмових творів на теми з

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

навколишнього життя дитини; географія України (3 год на тиждень); історія України (2 год на тиждень). У програмі рекомендувалися підручники, екскурсії, використання чарівного ліхтаря та картин [573, арк. 64—64 об.]. Цього ж дня разом з обіжником до органів самоврядування та комісарів в освітніх справах було надіслано програму з української мови та українознавства [550, арк. 12].

У ході аналізу архівних матеріалів, зокрема протоколів засідання комісії, з'ясуємо, що за основу реформування змісту освіти було взято „ігнат'євські“ програми. П.І. Холодний висловив ідею, що „ігнат'євський“ навчальний план вищої початкової школи відповідає першому концентру єдиної української школи, „треба тільки деякі непринагідні предмети замінити предметами здорового українознавства, надати для них більше потрібних для їх вивчення годин, рахуючись з теперішнім гаслом або життєвим моментом України, щоб цим самим науку і виховання нижчої початкової школи підігнати до вищої початкової школи, а вищу початкову школу до перших центрів єдиної української школи, або до п'ятого класу сучасної української гімназії“ [564, арк. 1]. Після тривалої дискусії комісія вирішила в основу нових навчальних планів покласти „ігнат'євські“, додавши нові предмети з українознавства.

Як приклад наводимо обговорення програми з природознавства для вищої початкової школи. А.І. Лещенко у своїй доповіді порівняв програму для єдиної школи та „ігнат'євську“ і зазначив, що вони між собою різні за метою: „програма ігнат'євська — дбає, аби діти дійсно вивчили явища природи тільки докладно, — програма єдиної школи насамперед звертає увагу на розвиток думання в учня, хоче навчити його свідомо аналізувати явища зовнішнього світу, явища природи“ [565, арк. 5]. Доповідач запропонував започаткувати у першому класі програму єдиної школи, а в трьох вищих класах залишити „ігнат'євську“. У ході обговорення програми з географії комісія (Лещенко, Ковальський, Холодний, Бондаренко, Лісняк, Басараб, Воронеж, Волинчук, Самійленко), порівнявши „ігнат'євську“ та програму єдиної школи, дійшла висновку, що остання „надзвичайно гарна щодо логічності і до виховання дітей як майбутніх громадян Української держави“, і тому саме її варто запровадити в навчальний процес вищої початкової школи. Тимчасові програми були затверджені міністром освіти у вересні, а надрукованими з'явилися в грудні 1918 р. (див. табл.2.1) [509, с. 292].

Таблиця 2.1

Навчальний план для нижчої початкової школи на 1918—19 н. р., год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Разом
		1	2	3	4	
1	Закон Божий	2	2	2	2	8
2	Рідна мова й письмо	12	12	10	10	44
3	Російська мова	—	—	3	3	6
4	Арифметика	6	6	4	4	20
5	Пропедевтичний курс:					
	А) географія	—	—	3	3	6
	Б) історія України	—	—	2	2	4
	В) природознавство	—	—	2	2	4
6	Співи	2	3	2	2	8
Разом		22	22	28	28	100

Критично оцінив зазначені програми відомий український педагог Я.Ф. Чепіга: “...складені похапцем, не ґрунтовно, і не обмірковано всебічно“. Зокрема, він не погодився з такими його положеннями, як пріоритетність Закону Божого і викладання його за старими програмами; викладання рідної мови й письма, якщо це мається на увазі українська, в однаковій кількості годин для всіх національностей; викладання російської мови в початковій школі; збільшення в цілому кількості навчальних годин тощо. Педагог висловлював ідеї щодо реформування шкільної освіти, зокрема акцентував увагу на проблемі тісної взаємозалежності — дитини і реформи: „...недопустиме в реформуванні освіти для дітей, про психологію яких не можуть не знати педагоги, ...приносити в жертву тимчасовим інтересам держави дитину народа“ [509, с. 293]. Він вважав, що метою початкової освіти має бути загальний розвиток моральних, духовних і фізичних сил дитини.

Загалом спеціальна комісія в надзвичайно короткі терміни розробила навчальні програми для початкової школи (нижчої і вищої), що склалися з пояснювальної записки і програми. Змістовними є пояснювальні записки, в яких автори висловлювали побажання щодо завдань і методів навчання. Так, у пояснювальній записці щодо класного читання у вищій початковій школі визначалися такі завдання дисципліни, а саме: „розвиток мови учнів через ознайомлення їх із зразками художнього українського слова; ознайомлення з головними, але доступними дітям, творами визначних українських письменників, у зв’язку з їх життям і загальним характером їх діяльності; отримання елементарних відомостей з теорії художнього слова“ [567, арк. 53]. У рекомендованому списку для класного читання знаходимо твори таких українських письменників, як Марко Вовчок, Б.Д. Грінченко, О.Я. Кониський, П.О. Куліш, П. Мирний, Олена Пчілка, І.П. Котляревський, Леся Українка та ін. У пояснювальній записці до програми з граматики української мови

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

для вищих початкових шкіл визначалася мета її вивчення — формування у дитини свідомого ставлення до будови і форм своєї рідної мови (в архівних матеріалах зберігаються також програми з географії, історії України, іноземних мов та ін.). Загалом вищі початкові школи в 1918/19 н.р. мали керуватися новим навчальним планом (див.табл.2.2, ^{x)} — 2 год для теоретичних занять, 1 год — для практичних робіт; ^{xx)} — уроки фізичного виховання тривають до півгод) [568, арк. 57].

Таблиця 2.2

Навчальний план для вищих початкових шкіл на 1918—19 н.р., год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Разом
		1	2	3	4	
1	Закон Божий	2	2	2	2	8
2	Українська мова	4	4	4	4	16
3	Російська мова	3	3	3	3	12
4	Арифметика	3	4	2	1	10
5	Алгебра	—	—	2	2	4
6	Геометрія	2	2	2	2	8
7	Рисування (креслення)	—	1	1	1	3
8	Історія	2	2	2	3	9
9	Географія	3	2	2	3	9
10	Природознавство	2+1 ^x	2+1 ^x	2+1 ^x	2+1 ^x	12
11	Фізика	—	—	2+1 ^x	2+1 ^x	6
12	Малювання	2	2	2	2	8
13	Співи	2	2	—	—	4
14	Фізичні вправи	1 ^{xx}	1 ^{xx}	1 ^{xx}	1 ^{xx}	4
15	Ручні вироби (рукоділля)	27	28	29	29	113
		2	2	2	2	8
		29	30	31	31	121
16	Німецька мова	3	2	2	2	9
17	Французька мова	—	2	2	2	6
		32	34	35	35	136
Для шкіл з неукраїнською мовою на рідну мову призначається		4	4	4	4	16

Обіжником „До губерніальних, повітових, народних (земських) і міських управ, до губерніальних і повітових комісарів справ освітніх та до педагогічних рад вищих початкових шкіл“ (3 вересня 1918) до навчального плану упроваджувалися розроблені тимчасові плани і програми як перехідна ступінь до плану єдиної школи[574, арк. 68 а.].

У зв'язку з неможливістю в короткі терміни розробити нові освітні закони МНОМ вносило зміни до законів часів Російської імперії, за якими

функціонували школи вже в Українській державі. Так, Міністерство звернулося до Ради Міністрів схвалити Законопроект про зміну ст.ст.8, 9 і 23 та про скасування примітки до ст. 9 і примітки 2 до ст.11 „Положення про вищі початкові училища 25 червня 1912 р.“. Передусім уточнювався навчальний план і відповідно ст.8 про те, що у вищих початкових школах викладаються: Закон Божий, українська мова і словесність, російська мова і словесність, а з дозволу МНОМ й інші мови, арифметика і початки алгебри, геометрія, географія, історія України, природознавство і фізика, малювання і креслення, співи, фізичні вправи, для учениць — рукодільництво. Відповідно до ст.9 пропонувалося у вищих початкових школах навчання здійснювати українською мовою або, з дозволу МНОМ, рідною мовою учнів [577, арк. 94].

Загалом діяльність відділу нижчої школи спрямовувалася на реалізацію шкільної реформи. Зокрема, протягом травня-серпня 1918 р. було організовано українські учительські курси, а також — для вчителів польських і єврейських шкіл; складено і подано бюджет на утримання початкових шкіл у 1918 р.; запроваджено закон про об'єднання всіх початкових шкіл в один тип школи і про збільшення платні вчителям початкових шкіл з державних коштів; узаконено обов'язкове введення навчання в нижчих початкових школах для дітей українців українською мовою і запропоновано працювати над створенням рідної національної школи; видано розпорядження про запровадження з 1918/19 н.р. навчання українською мовою в нижчих початкових школах; розроблено і подано до Ради Міністрів проект закону про остаточну ліквідацію початкових шкіл відомства православного віросповідання і про скасування церковнопарафіяльних інспекцій, проект закону про передачу залізничних шкіл до управління МНОМ; про пенсійне забезпечення учителів початкових шкіл; розроблено і розіслано нові програми для початкових шкіл з викладовою українською і неукраїнською мовами; зібрано статистичний матеріал про реальний стан шкільної справи в Україні; виділено кошти на ремонт шкільних приміщень; організовано виставку підручників і літератури для початкового навчання для учнів нижчої школи.

Відділ вищих початкових шкіл в основному працював за тими ж напрямками: було складено статистичні дані про мережу всіх існуючих і проектованих вищих початкових шкіл; розроблено і запроваджено закон про відкриття кредиту на потреби вищих початкових шкіл і їх нові штати; прийнято на державні кошти 248 таких шкіл і дозволено відкрити 345; законодавчо закріплено обов'язковість навчання українською мовою в школах з переважанням українців, а в інших школах — обов'язкове запровадження предметів українознавства; розроблено і надруковано навчальні програми [582, арк. 32 об. — 33].

Як уже зазначалося, Міністерство народної освіти і за ЦР, і в період гетьманату намагалося скласти статистичні дані щодо наявності шкіл на території України. Таким чином, поступово вимальовувалася система загальної

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

народної освіти в Українській державі як двоступенева: I ступінь — нижча однокласна чотирирічна і двокласна шестирічна початкова школи, і II — вища чотирирічна початкова школа. Нижчі початкові школи для дітей з 8 років незалежно від стану й віри діяли на місцеві та державні кошти.

В архівному документі „Народна освіта на Україні“ знаходимо дані про те, що до 1917 р. на українських землях існувало 356 вищих початкових шкіл цілком на місцеві кошти, бо російський уряд їх не виділяв. І вже на 1 листопада 1918 р. таких шкіл налічувалося 1162, з них 1069 утримувалося на державні кошти, 93 — на місцеві кошти [578, арк. 10—12]. До школи II ступеня приймали дітей 10—13-річного віку, які закінчили однокласну початкову школу або склали іспити за відповідний курс. Після закінчення вищої початкової школи учні мали право без іспитів вступати до 5 класу гімназії.

З ініціативи М.П. Василенка відразу ж після його призначення при Міністерстві було створено Департамент середньої школи (за часів ЦР діяв Департамент середньої і вищої школи) на чолі з А.С. Синявським, який розподілявся на три основні відділи: середньої школи, учительський відділ, видавничий відділ. Відділ середньої школи ділився на підвідділи, або столи: хлоп'ячі середні школи (гімназії і реальні школи); дівочі середні школи та інститути; комерційні та торговельні школи; фінансовий підвідділ та ін. Департамент спрямував свою діяльність у таких напрямках: встановлення зв'язку з діючими навчальними закладами; сприяння відкриттю нових українських державних гімназій; розробка законодавчої бази (законопроект про обов'язкове навчання української мови, літератури та українознавства у всіх середніх школах України; законопроект про підвищення окладів учителям гімназій та реальних училищ); розробка навчальних планів для гімназій і реальних училищ, для дівочих гімназій та дівочих інститутів, для комерційних шкіл з українською і російською викладовими мовами [581, арк. 13—15].

МНОМ, розуміючи той факт, що неможливо побудувати нову українську школу без підручників, звернулося з доповідною запискою до Ради Міністрів про асигнування 5000000 крб на видання підручників (квітень 1918, точною дати не встановлено. — Л.Б.) [545, арк. 3].

При Міністерстві ще на початку квітня 1918 р. були створені комісії з розгляду рукописів і надрукованих підручників (із Закону Божого, української мови, латинської мови, математики, фізики, історії, географії, природознавства, нових мов) і окрема комісія для нижчої початкової школи, які діяли і в період Директорії [581, арк. 23; 655, арк. 12—15].

Одним із кроків Міністерства у напрямі реалізації принципу доступності освіти для всіх верств населення став *Законопроект про заснування з 1 липня 1918 р. при середніх школах 350 стипендій для незаможних учнів і про асигнування на це Міністерству освіти 77500 крб* (затверджено П.П. Скоропадським у серпні). Стипендії, що встановлювалися для дітей української національ-

ності, були названі на честь 27 визначних українських діячів і письменників (Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, Марка Вовчка, Б.Д. Грінченка, М.П. Драгоманова, І.Я. Франка, Лесі Українки, В.Б. Антоновича, О.О. Русова та ін.) [547, арк. 47].

1 серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила „Закон про 1) обов’язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх державних або приватних з повними для учнів правами державних, хлоп’ячих та діючих загальноосвітніх, професійних, комерційних та ін. школах та учительських семінаріях і інститутах і 2) про встановлення у тих самих закладах штатної посади учителя української мови і літератури, а також посад учителів географії і історії України“ [548, арк. 51—52 об.]. Цей документ остаточно узаконив запровадження української мови як викладової і українознавчих предметів (українська мова і література, географія і історія України) у навчальний процес середніх шкіл різних типів та середніх і вищих педагогічних навчальних закладів.

Напередодні 1918—1919 н.р. МНОМ подало в Раду Міністрів „Законопроект про прийняття на державні кошти відкритих Міністерством освіти і мистецтва з початку 1918—1919 шк. р. 40 хлоп’ячих гімназій і 10 реальних шкіл і про асигнування на рахунок кошторису 1918 р. на влаштування цих шкіл 510000 крб і на утримання 395726 крб 50 коп, з тим, щоб на майбутні роки кредити на ці школи вносились в кошторис Міністерства“. У пояснювальній записці до законопроекту констатувалося, що відкриті на громадські кошти за часів Центральної Ради українські школи далі існувати не можуть. І взагалі, така важлива справа як відкриття нових українських шкіл не повинна залежати від місцевої ініціативи, і її варто поставити на державний рівень. У документі зазначалося, що в селах на той час існувало 564 вищі початкові школи, і Міністерство планує відкрити ще 800 [549, арк. 146 — об.147]. Далі висловлювалося занепокоєння щодо відсутності на Харківщині, Херсонщині, Таврії, Холмщині, Волині українських середніх навчальних закладів. У цілому Міністерство повідомляло, що з метою рівного забезпечення населення шкільною освітою в Україні розробило мережу середніх навчальних закладів і завершує розробку мережі початкових вищих шкіл. Законопроект затвердив П.П. Скоропадський.

Загалом, як зазначається у звіті департаменту, з 1 травня по 24 вересня 1918 р. вдалося відкрити 144 приватні школи, 50 державних українських шкіл, перетворено з хлоп’ячих і дівочих у мішані і навпаки — в інші гімназії і реальні школи — 29 навчальних закладів [581, арк. 18—19].

До початку навчального року Міністерство народної освіти розробило тимчасові навчальні плани (див. табл.2.3., 2.4) і програми, які мали бути покладені в основу навчального процесу шкіл. Зауважимо, що в документі за-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

гальна тижнева кількість годин (30 год) є більшою за суму визначених предметних годин [554, арк. 21—22].

Таблиця 2.3

Навчальний план для старших класів класичної української гімназії на 1918—19 н.р. (схвалено 2 серпня 1918 р.), год

№№ п.п.	Предмети	Класи			
		5	6	7	8
1	Рідна мова	4	4	3	2
2	Російська мова	2	2	2	2
3	Чужоземні мови	5	4	4	3
4	Латина	4	4	4	4
5	Математика з космографією	4	4	4	4
6	Фізика	—	2—1	3—1	3
7	Природознавство	2	(хімія)	—	—
8	Історія	не вказано	—	—	2
9	Політична економія, або законодавство, або філософська пропедевтика	—	1	1	1
10	Гімнастика	1	2	2	2
11	Релігія	2			
Разом		30	30	30	30

Таблиця 2.4

Навчальний план для старших класів реальної української гімназії на 1918—19 н.р. (схвалено 2 вересня 1918 р.), год

№№ п.п.	Предмети	Класи			
		5	6	7	8
1	Рідна мова	4	4	3	3
2	Російська мова	2	2	2	2
3	Чужоземні мови	5	4	4	4
4	Математика з космографією	5	5	5	4+2
5	Фізика з практичними заняттями	4	4	4	4
6	Природознавство з практичними заняттями	—	2+1	3+1	3+1
7	Географія	2	2+1	2+1	—
8	Історія	2	2	2	2
9	Політична економія, або законодавство, або філософська пропедевтика	4	3	3	3
10	Гімнастика	1	1	1	1
11	Релігія	—	—	—	2
		2	2	2	2
Разом		30	30	30	30

МНОМ з метою реалізації завдань реформи надсилало в шкільні округи роз'яснювальні обіжники, нові закони. У серпні 1918 р. в *обіжнику* „До Комісаріату Київської, Одеської, Харківської шкільної округи“ Міністерство народної освіти звернулося з проханням повідомити педагогічні ради шкіл до початку навчального року про новий навчальний план для хлоп'ячих гімназій і реальних шкіл, коротку навчальну програму з українознавства, про виконання закону від 3 липня 1918 р. щодо введення штатної посади вчителя української мови та літератури, історії і географії України, про список підручників для середніх шкіл. В обіжнику також рекомендувалося організувати для учнів гуртки української літератури, історії; українські читальні; театральні вистави кращих українських пісень; літературно-вокальні вечори; екскурсії з метою ознайомлення з видатними пам'ятками минулого; постійні хори для вивчення кращих релігійних і національних пісень [555, арк. 38].

Для реалізації основного напрямку шкільної реформи — введення українознавчих дисциплін до навчального процесу — потрібно було забезпечити школу відповідними кадрами, тому у вересні 1918 р. МНОМ розіслало Комісаріату шкільної округи *циркулярне розпорядження про обов'язкове введення предметів українознавства до програм іспитів на посаду вчителів початкових шкіл* [561, арк. 23].

У галузі середньої шкільної освіти Міністерство не лише розробляло нові закони, а й доповнювало закони часів Російської імперії. Так, Законом 20 жовтня 1918 р. про деякі зміни та доповнення до закону про хлоп'ячі гімназії та реальні школи 10 травня 1912 р. були встановлені нові оклади вчителям та асигновано в розпорядження МНОМ 15530086 крб [544, арк. 223].

МНОМ намагалося контролювати виконання поставлених завдань через відповідні розпорядження. Так, 7 листопада 1918 р. у його *розпорядженні* за підписом міністра М.П. Василенка і директора Департаменту середньої школи А.М. Синявського до директорів, начальників, інспекторів та ін. керівників усіх середніх шкіл, до Комісаріату Київської, Одеської, Харківської шкільної округи йшлося про недбале виконання Закону від 3 серпня про запровадження українознавства у шкільний навчальний процес. „Міністерство робить рішучу пересторогу — зазначалося в документі — директорам, начальникам, інспекторам і всім тим особам, яким доручені ті чи інші середні школи і попереджає їх, що вони несуть відповідальність за точне і непохитне виконання всіх щодо шкіл законів і розпоряджень Міністерства освіти і мистецтва“ [556, арк. 69].

На нашу думку, деякі розпорядження М.П. Василенка не завжди були демократичними. Наведемо одне з таких, а саме „Комісаріату в справах Київської шкільної округи, Одеської шкільної округи, управлінню в справах Харківської шкільної округи“: „Повідомити всі підлеглі середні школи, що атестати не будуть видаватися тим учням, у яких не буде балів з української

мови та історії українського письменства“ [557, арк. 72]. Мабуть, такий підхід можна пояснити великим бажанням якнайшвидше реалізувати поставлені завдання і неоднозначним ставленням учителів до запровадження українознавства на місцях.

Напередодні звільнення М.П. Василенко у звіті пану гетьману про діяльність Міністерства повідомляв, що протягом 12 травня — 24 жовтня 1918 р. Міністерство народної освіти і мистецтва розробило і видало 72 закони та державного значення наказів, а також подало на розгляд до Ради Міністрів 35 законопроектів [550, арк. 9].

Однією з важливих умов здійснення реформи є її фінансове забезпечення. За короткий період Міністерству М.П. Василенка вдалося розробити відповідні законопроекти, котрі були затверджені гетьманом: Закон 2 червня асигнував 2184790 крб на курси українознавства для вчителів нижчих українських шкіл; Закон 18 травня — 28910 крб на лекторські українські курси; Закон 7 червня — 2 млн крб на видання українських підручників; Закон 13 червня — один мільйон крб на потреби в справі освіти; Закон 29 червня — 21.300 крб на допомогу урядовцям Київської шкільної округи; Закон 15 липня — 39340 крб на утримання однорічних педагогічних курсів при Київській і Одеській шкільній округах; Закон 26 липня — 500000 крб на закінчення ремонту будинку для потреб Міністерства; Закон 29 липня — 600000 крб додатково до кошторису 1918 р. на господарські видатки державних загальноосвітніх шкіл; Закон 3 вересня 400000 крб — на облаштування гімназій та інших середніх шкіл, які відкрилися або мали відкритися на державні кошти та ін. [550, арк. 9—14].

На нашу думку, дещо змінився директивний підхід МНОМ до розв'язання питань щодо встановлення діалогу з педагогічною громадськістю в період керівництва ним В.П. Науменком. Зокрема, про це свідчить *обіжник „До управлiнь шкiльними округами“* (29 листопада 1918), у якому пропонувалося задовольнити прохання деяких шкіл залишити визначену Міністерством кількість годин для вивчення української мови, історії, географії тощо. У документі зазначено: „Вважаю можливим на цей рік дозволити відступити від вимог, вказаних законом щодо кількості годин, але ж нагадую, що дисципліни українознавства мають обов'язково викладати згідно закона по всіх середніх школах“ [558, арк. 77].

У листопаді 1918 р. у зверненні *„До директорів українських середніх шкіл“* Департамент середніх шкіл оголосив про проведення на початку 1919 р. з'їзду представників цих шкіл, передусім з метою „об'єднання всіх сил, що працюють коло нової нашої школи“, а також для розгляду питань організації навчального (навчальний план, нові предмети, підручники) і виховного процесів [562, арк. 2].

Оцінюючи реформаторські процеси досліджуваного періоду, варто звернутися до думки очевидця й їх активного учасника С.П. Постернака, який, характеризуючи здобутки гетьманського уряду на ниві освіти (значне збільшення початкових, вищих початкових і середніх шкіл тощо), зазначав, що багато з планів і проектів попередньої влади ігнорувалися, відновилися консервативні прийоми і погляди, питання про шкільну реформу відкладалося, управління освітою набуло бюрократичного характеру, припинили свою роботу комісії єдиної школи і всенародного навчання [330, с. 13]. Зокрема, проект єдиної школи та проект управління освітою, розроблені в період ЦР, які ґрунтувалися на кращих вітчизняних, європейських та американських педагогічних ідеях, були доопрацьовані і схвалені в період Директорії УНР [70, с. 80]. Звичайно, це справедлива оцінка, проте дещо суперечлива. На нашу думку, факти свідчать про те, що все ж таки комісія всенародного навчання діяла, а автор проекту єдиної школи П.І. Холодний (товариш міністра МНОМ) продовжував над ним роботу.

Як і в попередні роки, українські педагоги у період гетьманату на сторінках журналу „Вільна українська школа“ аналізували хід освітньої реформи, розробляли її педагогічні засади. Розмірковуючи про необхідність реорганізації народної освіти, у статті „Реформа школи чи шкільна реформація?“ (1918) О.Ф. Музиченко доводив, що школа, в основу якої потрібно покласти трудовий принцип, має бути організована, виходячи з інтересів дітей, розвивати їхні індивідуальні особливості, свідомість, повинна не лише дати дитині знання, а й збільшити її загальну працездатність, навчити думати, виховати на цій ґрунті вільну розвинену особу, індивідуальність. Тому потребують перегляду зміст освіти, методи і організація навчання [237, с. 1—10]. Він висловив думку, що реформа буде ефективною, якщо охопить усе шкільне життя, а не окремі його сторони: „не перебудування, не ремонт шкільної організації програм, але збудування їх на зовсім іншій підвалині наново“ [236, с. 205].

В одному з номерів часопису був опублікований конспект доповіді, прочитаної О.Ф. Музиченком на II з'їзді Всеукраїнської учительської спілки під назвою „Питання про єдину школу в Україні“ (1918). Педагог акцентує увагу на існуючих альтернативних підходах до розуміння самого поняття „єдина школа“. Він констатує, що такої школи немає ні у Франції, ні в Німеччині, ні в Англії, ні в більшості штатів Америки, але всі до неї прагнуть. Водночас порівнюючи німецьку та американську моделі єдиної школи, від пояснює суть цього питання — це невпинне здобуття освіти на її послідовних ступенях, це вільний шлях до освіти всіх талановитих і працьовитих дітей [238, с. 85—89].

В.П. Родніков у статті „Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі“ (1918) прагне знайти витоки ідеї єдиної школи. Саме Я. Коменський, на його думку, є „батьком європейської педагогіки“, „творцем єдиної школи“ [383, с. 89]. Він доходить висновку, що в школі, як і в подальшій освіті, потрібно

прагнути, щоб розвивалися здібності дитини, удосконалювалося знання нею мови, „вироблявся характер до всього морального“, „бог визнавався щиро“. Зі школи дитина має вийти людиною і піти в життя або ж, підносячись на наступних шаблях освіти, стати фахівцем своєї справи“.

Григорій Іваниця у статті „На порозі нової школи (Кілька побіжних заміток до реформи школи на Україні)“ (1918) висвітлює хід реформування освіти в Україні, визначає позитивні і негативні тенденції цього процесу. Попри широке обговорення реформи школи на різних зібраннях, сторінках часописів, процес, що відбувається в Україні протягом двох років, він не може назвати реформою. При цьому Г. Іваниця наголошує, що підготовка реформи повинна проводитися при глибокому зацікавленні вчительства й громадянства і завчасному колективному обговоренні основ реформи на з'їздах і на сторінках часописів, особливо педагогічних. Він дає конкретні рекомендації щодо процесу реформування і пропонує таку модель проведення реформи: центральний освітній орган розробляє загальні принципи й план реформи, передає для обговорення педагогічній громадськості; створені фахові комісії відповідно до зроблених зауважень вносять корективи, потім скликається Всеукраїнський з'їзд педагогів, на якому остаточно доопрацьовуються і приймаються належні документи. Автор статті наголошує, що влада, яка не може забезпечити широкий зв'язок столиці з провінцією, не повинна брати на себе відповідальність проводити реформу школи, бо не матиме позитивних результатів.

Як зазначає Г. М. Іваниця, проведення реформи потребує врахування реальних обставин життя, тому варто починати з найнеобхіднішого: „треба забезпечити школі умови існування взагалі і гігієнічного зокрема, поліпшити стан учителя, щоб він був дійсно педагог, а не машина, що заробляє шматок хліба, треба учневі забезпечити елементарні умови розвитку їх індивідуальності, змінити програми і т.ін“ [165, с. 97—98]. Такі мають бути перші кроки на шляху реформування освіти.

Відомий педагог Я. Ф. Чепіга, спираючись на ідеї зарубіжних та вітчизняних педагогів, у низці праць висуває модель вільної трудової школи, „яка має на меті задоволення і гармонію розвитку, а не деспотичне керування волею і почуттям дитини для цілей чужих інтересам її природи“ [500, с. 71—72]. Він обґрунтовує суть трудової школи, яка має виховувати не робітників чи ремісників, а громадянина — „творця своєї власної долі“, людей творчих, свідомих, з сильною волею [502, с. 84].

Аналіз праць відомих педагогів свідчить про те, що їхні ідеї щодо реформування шкільної освіти формувалися у ході реальних перетворень, тому вони віддзеркалювали прорахунки, недоліки, особливості реформаторських процесів у період гетьмана П. П. Скоропадського. Зважаючи на досить короткий термін функціонування доби гетьманського уряду, зміни в шкільній освіті ми характеризуємо як реформаторські процеси і не поділяємо на етапи.

Авторитарні підходи гетьманського уряду не сприяли консолідації педагогічної громадськості, суспільства, а навпаки — провокували виникнення антигетьманської хвилі, встановлення влади Директорії УНР, яка також вважала реформу шкільної освіти пріоритетним державним завданням.

2.3. Шкільне реформування за часів Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради

Авторитарні форми правління гетьмана П.П. Скоропадського, проросійські орієнтації в політиці („Грамота“ про проголошення федеративної злуки з Росією, 14 листопада 1918 р.) сприяли формуванню організованої опозиції з представників просоціалістичних партій, яка, спираючись на народну підтримку, відновила УНР і встановила владу Директорії — тимчасового верховного органу — (13 листопада 1918 — кінець 1920) на чолі з В.К. Винниченком. Цей період в історії України позначився політичною нестабільністю, переїздами уряду, шестиразовою зміною складу урядового кабінету, боротьбою за владу тощо. Звичайно, все це відбивалося й на розвитку освітньої галузі.

З огляду на висловлене скажемо кілька слів про територіальні межі досліджуваної проблеми в означений період. Як ми вже зазначали, згідно з третім Універсалом ЦР територія УНР складалася з Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської (без Криму) губерній. Вона змінювалася в період Української держави гетьмана П.П. Скоропадського і була відновлена в добу Директорії УНР (грудень 1918) у зазначених межах періоду ЦР. Після проголошення Акта злуки (22 січня 1919 р.) до складу УНР увійшла територія Західноукраїнської Народної Республіки як Західноукраїнська область УНР. У 1919—1920 рр. територія УНР не була сталою: західноукраїнські землі захопила Польща (липень 1919), а підросійську Україну — більшовики (листопад 1920 р.) [292, с. 924—925].

Під тиском збройних формувань радянської Росії у січні 1919 р. Директорія змушена була залишити столицю м. Київ, а вже у квітні 1919 р. під її контролем залишалася лише частина Волині. Директорія, маневруючи, переїжджала з одного місця до іншого (Київ, Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Кам'янець-Подільський (червень-середина листопада 1919), Рівне, Станіслав) [457, с. 163]. До остаточної втрати контролю над територією України (кінець 1920) діяльність українського уряду супроводиться переїздами, реорганізацією. Однак і в цих умовах Директорія УНР, Міністерство освіти,

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

сподіваючись на позитивні зміни, розробляли правове поле національної системи освіти.

Відразу зауважимо, що в період Директорії Міністерство народної освіти очолювали подільський губернський комісар освіти Ю.О. Щириця (з 5 до 26 грудня 1918 р. очолював Відділ освіти при Директорії); громадський діяч, директор приватної комерційної школи Першого товариства в Києві П.І. Холодний (із 26 грудня 1918 р. до 2 лютого 1919 р. і з 26 травня до кінця 1920 р.); учений, філолог, богослов, державний і громадський діяч І.І. Огієнко (з 5 січня до 9 квітня 1919 р.); педагог і громадський діяч А.В. Крушельницький (27 квітня — 25 липня 1919), які розвинули закладені в добу ЦР ідеї шкільного реформування [212, с. 93, с. 96, с. 107, с. 123].

Уряд Директорії УНР, розвиваючи освітню політику ЦР, за основу реформування шкільної освіти обрав розроблене і частково запроваджене освітнє законодавство в період ЦР, де визначалися мета, напрями, принципи реформи школи.

В одному з перших розпоряджень Директорії УНР „*Про управління школами на Україні*“ (10 грудня 1918, м. Вінниця) була засуджена діяльність Міністерства освіти за доби гетьмана П.П. Скоропадського, бо засновані ЦР повітові шкільні ради були ліквідовані, а повернення до дореформених шкільних округ виявилось неефективним, „централізм управління не відповідав домаганням шкільного життя“. Уряд поставив за мету повернутися до принципу децентралізації в управлінні освітою, покладаючись на розроблений ЦР проект шкільного управління в Україні, і з цією метою наказав: відновити при відповідних земських управах повітові шкільні ради; заснувати при відповідних земських управах губерніяльні ради освіти в кожному губерніяльному місті тощо [387, с. 2].

Директорія Законом „*Про державну мову в Українській Народній Республіці*“ 1 січня 1919 р. встановила державною українську мову [138, с. 4]. Відповідно міністр освіти у наказі Міністерства народної освіти від 30 січня проголосив обов’язковість навчання в школах українською мовою, а з дозволу Міністерства в школах неукраїнської нації — її мовою [138, с. 4; 625, арк. 21—21 зв.; 274, с. 1]. У пояснювальній записці до Закону міністр І.І. Огієнко наголошував, що „в доповнення до виданого закону про державну мову, мають бути належно відмінені всі вимоги щодо знання російської мови при вступі до шкіл, а також щодо обов’язкового навчання російської мови, літератури, історії та географії із зазначенням, що замість російської мови мають викладатися у приватних наукових закладах, класах і курсах українська мова та література, рідна (українська) історія та географія...“ [617, арк. 40].

З метою реалізації Закону була опублікована Інструкція для губерніяльних і повітових комісарів освіти про втілення в життя наказу Міністерства освіти від 30 січня 1919 р. щодо викладання українською мовою предметів у

вищій, середній і нижчій школах, а також у школах і на курсах для дорослих (5 лютого). За інструкцією, при губерніальних та повітових комісаріатах мають бути створені комісії для розгляду прохань осіб, що не можуть викладати українською мовою. Розглядаючи ці прохання, комісія має з'ясувати такі об'єктивні дані здобувача: його національність, місце народження, освіту, педагогічний стаж, термін проживання в Україні, термін початку викладання ним українською мовою, перебування на курсах українознавства. Дозвіл на викладання українською мовою надавався лише до 1 липня 1919 р. [170, с. 1].

До речі, станом на 1 січня 1919 р. в УНР функціонувало 53 українські середні школи [652, арк. 6], 1192 вищі початкові школи (державних — 1086, громадських — 106). Регіонально це було так: Волинь — 128, Поділля — 130, Київщина — 173, Полтавщина — 167, Чернігівщина — 143, Холмщина — 9, Полісся — 18, Катеринославщина — 103, Херсонщина — 81, Таврія — 51, Харківщина — 95 [613, арк. 21 об.].

На засіданні Директорії УНР 3 січня 1919 р. за головування В.К. Винниченка (присутні — П.К. Швець, С.В. Петлюра, П.М. Андрієвський, А.Г. Макаренко, І.А. Красковський) приймається постанова про скасування старого адміністративно-шкільного поділу на учбові округи і доручення Міністерству освіти замінити його новим адміністративним поділом. 4 січня 1919 р. до Міністерства освіти від Директорії надійшла відповідна постанова [610, арк. 3—4].

У цей складний час уряд дбав про матеріальне забезпечення вчителів, зокрема про це свідчить Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб (26 січня 1919); про підвищення фахового рівня учителів свідчить Постанова про утворення тимчасових курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл (3 березня 1919) [614, арк. 36; 615, арк. 52].

В *Обіжнику до Комісаріатів у справах шкільних округ* за підписом І.І. Огієнка (оригінальний документ без дати) визнавалося одним із основних завдань УНР „...утворити підвалину всього майбутнього розвитку Українського народу — рідну національну українську школу“. Перепоною у розв'язанні цього завдання була відсутність достатньої кількості підготовлених учителів, тому Міністерство пропонувало такі заходи в організації навчального процесу в педагогічних закладах (учительські інститути, семінарії, педагогічні курси різних типів, педагогічні класи при дівочих гімназіях тощо): видавати дипломи, атестати і свідоцтва про закінчення зазначених навчальних закладів тільки тим особам, які володіють українською мовою, знають українську термінологію і українські підручники; збільшити кількість годин на вивчення української мови; ознайомити учнів випускних класів з українською тер-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

мінологією і українськими підручниками; з осені 1919 р. в усіх зазначених закладах навчання усіх предметів здійснювати українською мовою, в учительських школах неукраїнських національностей — їх мовою [624, арк. 11]. У зв'язку з цим схвалюється Закон про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти на утримання 20-ти дворічних педагогічних курсів для підготовки учителів нижчих початкових шкіл 880000 крб [135, с. 1].

20 лютого 1919 р. культурно-просвітня комісія Трудового конгресу (найвищий законодавчий орган УНР) за підписом її голови Є. Вирового надіслала *розпорядження* (схвалене 9 лютого 1919, Вінниця), в якому рекомендувалися напрями реформування в освітній галузі. У документі особлива увага звертається на шкільне управління: „Доки не упорядковано справи шкільного управління і не утворено апарат, що координував би всі заходи центральних і місцевих органів, доти не можна навіть починати ні одної скільки-небудь важливої реформи“ [609, арк. 39]. У напрямі реформи „єдиної школи“ ставляться завдання розробити навчальні плани, програми для різних типів шкіл, їх штати тощо. А також здійснити підготовчі заходи для проведення реформи: відрядити фахівців до Німеччини для запозичення досвіду; обговорити справу реформи в учительських організаціях і на Всеукраїнському педагогічному з'їзді; своєчасно опублікувати матеріали стосовно реформи; організувати комісію спеціалістів для остаточної підготовки програм, різних матеріалів тощо. „Реформа ця матиме найбільшу вагу в організації шкільної справи на Україні на нових основах. Сучасна школа різних типів не уявляє з себе нічого суцільно-органічного, зв'язаного з народним ґрунтом... Зволікання з нею гальмує розвиток шкільної справи у всіх її галузях, бо зокрема навіть про забезпечення шкіл підручниками не можна дбати у всій широті, поки не відомо, які програми матимуть реформовані школи і по якій системі їх буде збудовано“, — так пояснюються причини реформи школи [609, арк. 39 об.].

У документі зазначається, що заходами ініціатора реформи П.І. Холодного вже розроблені навчальні програми, закон про утворення єдиної школи. Одним із напрямів реформування є запровадження загального обов'язкового безплатного навчання: „Реформа ця давно на черзі, її вимагає саме життя. Поки її не переведено, справу освіти в УНР не можна вважати поставленою на певний демократичний ґрунт“ [609, арк. 39 об. — 40]. Далі в документі обумовлювалися такі питання: шкільні бібліотеки, підручники і шкільне приладдя, учительські кадри, професійні учительські організації, шкільне будівництво, організація шкільної молоді, організація освіти дефективних дітей, освіта і виховання сиріт. Справді новим, раніше в інших урядових документах не обумовленим, став пункт „В справі зближення з Галичиною“, в якому висловлювалися побажання ознайомитися зі станом шкільної справи в Галичині, провести всеукраїнські просвітницькі, наукові з'їзди з найширшою участю представників західної частини УНР, сприяти зближенню української шкільної молоді, педагогів усіх земель України. У рубриці „Окремі

побажання комісії“ висловлювалися побажання щодо релігійного виховання: „нейтралізація клерикальних впливів у школі як перехідний етап до повного відділення школи від церкви; наука моралі в школі на загальнолюдській основі“ [609, арк. 42]. А також з метою постановки на належному рівні справи національного виховання Міністерству освіти рекомендувалися такі заходи: створення в кожній школі українських бібліотек; викладання співів у „національному дусі“, видання серії українських „шкільних співаників“; викладання малювання на національно-етнографічній основі, скликання з'їзду вчителів малювання, видання відповідних довідників і poradників для вчителів малювання, надання особливої ваги вивченню в художніх школах українського мистецтва.

24 лютого 1919 р. Директорія ухвалила *Закон про управління освітою в УНР*, який поширювався на всій її території крім Холмщини і Поліської округи. Спиномся на ньому. За Законом мали бути ліквідовані шкільні округи і окружні комісаріати і замість них — створені губерніальні, повітові, міські шкільні ради та управи. Найвищим дорадчим органом при Міністерстві визнавалася Головна шкільна рада (21 особа з представників від земств, учительських організацій національних меншин, центральної учительської організації, Міністерства народної освіти, вищих шкіл, відділів освіти національних меншин та ін.). При кожному губерніальному земстві створювалася губерніальна шкільна рада (16 осіб з представників від губерніальної земської управи, спілки міст губернії, губерніальної учительської спілки, губерніальних кооперативних і просвітницьких організацій та ін.). Функції губерніальної шкільної ради полягали в об'єднанні та спрямуванні освітніх установ усіх національностей губернії; в завідуванні середніми школами і вчительськими семінаріями. Обов'язки губерніальних шкільних рад полягали в піклуванні про навчання й виховання в школах, їх медично-санітарний стан; „про розвиток освіти на національному ґрунті“; в розробці шкільної мережі в губернії; складанні бюджету тощо. Функції повітової шкільної ради (16 осіб) полягали в піклуванні про навчально-виховний процес на національному ґрунті в нижчих і вищих початкових школах, дошкільних і позашкільних установах повіту, міста. У складі губерніальних шкільних рад є інструктори за галузями наук (гуманітарні, природничі, математичні) з вищою освітою і педагогічним стажем. Вони затверджуються Міністерством народної освіти. Губерніальна шкільна рада має право скликати наради з питань освіти, але не менше ніж один раз на рік. У цій структурі мав бути і виконавчий орган — губерніальна шкільна управа, яка має такі повноваження: виконання постанов губерніальної шкільної ради; надання розпоряджень у школи; їх ревізування; догляд за виконанням інструкторами інструкцій. Губерніальний комісар має стежити за виконанням усіх законів і розпоряджень уряду. Повітова шкільна управа виконує постанови повітової шкільної ради, дає розпорядження по

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

школах та ревізує їх; призначає на посади та звільняє з посад учителів тощо. Повітовий комісар мусить стежити за виконанням усіх законів уряду. З дозволу Міністерства освіти могли утворюватися на чолі з міським комісаром з народної освіти міські шкільні ради (15 осіб) і шкільні управи (3 особи) за умови наявності понад 60 початкових шкіл різних типів [104, с. 105—112].

Звичайно, будь-які зміни в освіті потребували фінансової підтримки, тому Постанова Ради народних міністрів вводила нове асигнування, а саме 83.400.000 крб на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл [647, арк. 30].

До Ради Міністрів УНР 9 квітня 1919 р. надійшов законопроект про вступ без іспитів до 5 класу середньої школи учнів, які закінчили курс вищої початкової школи. До речі, в документі під середніми школами маються на увазі такі типи навчальних закладів: середні загальноосвітні школи, гімназії, реальні та комерційні училища (за підписом І.І. Огієнка) [648, арк. 69].

Як і в попередні роки, одне із нерозв'язаних питань залишалося про запровадження обов'язкового безплатного початкового навчання. На 1 січня 1919 р. в Україні налічувалося 3.365.188 дітей шкільного віку, з них навчалися в школах 2.317.976, тобто 58,5%. Загалом була така регіональна картина: Катеринославщина — 100%, Полтавщина — 83,5%, Чернігівщина — 80 %, Харківщина — 72 %, Херсонщина — 69 %, Полісся — 68,5%, Київщина — 60 %, Поділля — 55 %, Холмщина — 54 %, Волинь — 44 % [628, арк. 1—2]. Міністерство І.І. Огієнка розробило *Законопроект про обов'язкове безплатне навчання*, який був 9 квітня схвалений Радою народних міністрів. Його основні положення такі: навчання в нижчих і вищих початкових школах в Україні для всіх дітей шкільного віку є безплатним і обов'язковим; вироблення детального плану втілення його в життя протягом 5 років доручається Міністерству та ін. Закон передбачав поступове зменшення платні за навчання з тим, щоб у 1924 р. воно стало безплатним [628, арк. 1—4]. Директорія схвалила цей законопроект 12 квітня 1919 р.

У Законі проголошувалося навчання в нижчих та вищих початкових школах для всіх дітей обов'язковим і безплатним; у розпорядження Міністерства на 1919 р. на цю важливу справу асигнувалися державні кошти розміром 120 млн грн, а починаючи з 1920 по 1923 рр. — щорічно по 240 млн грн [616, арк. 60; 137, с. 146]. Зазначену проблему керівні органи освіти намагалися розв'язати ще в 1908 р. (Закон від 3 травня 1908 р.), у період Центральної Ради, гетьманату. Попри деякі зрушення в цій справі, все ж таки 31,5 % дітей шкільного віку не могли здобувати освіти [616, арк. 54]. Доречним виявляється створення з 1 травня 1919 р. відділу обов'язкового навчання (наказ Міністерства народної освіти від 11 квітня 1919 р.) [625, арк. 8].

12 квітня був ухвалений Закон про асигнування 490000 грн на влаштування українських книгозбірень при українських державних середніх школах [136, с. 146].

З огляду на реалізацію Закону „Про державну мову в Українській Народній Республіці“ від 1 січня 1919 р. Міністерство народної освіти видає об'язник до законвчителів шкіл усіх типів, за яким викладання Закону Божого, читання в класі Святого письма, Божа служба в церквах при школах мали здійснюватися українською мовою [636, арк. 4].

Мабуть, одним з перших кроків на шляху продовження розробки ідеї єдиної школи та її реалізації стали засідання „шкільної анкети“ (назва комісії. — Л.Б.) при Міністерстві народної освіти. На першому ж її засіданні (20 липня) зазначалося, що завданнями комісії є створення єдиної школи в Україні, обговорення розробленого в Києві проекту єдиної школи і подання пропозицій до Ради міністрів. П.І. Холодний до роботи запросив В. Алиськевича (директор гімназії в Перемишлі), А. Бориса (учитель гімназії в Рогатині), А. Домбровського (директор учительського товариства в Галичині), В.Злотчанського (представник професійної школи), В.Зубрицького (учитель гімназії в Перемишлі), С. Іваницького (директор учительської семінарії в Кам'янці), С. Козіцького (учитель вищих початкових шкіл), І. Кітковського (учитель нижчої початкової школи), А. Мировича (керуючий департаментом жіночих шкіл) та ін. [653, арк. 1].

На одому із засідань „шкільної анкети“ (21 липня) обговорювалося питання про навчальні предмети в єдиній українській школі. Гостро дискутувалося питання про викладання релігії, зокрема звучали такі думки: „викинути релігію — значить іти проти народу“ (П.І. Холодний), релігію вивчати за бажанням учнів (А.В. Крушельницький), релігія — це засіб піднесення моральності (А.С. Синявський), священники не повинні мати доступу до школи (Н.Я. Григоріїв) та ін. У результаті голосування приймається рішення про те, що релігія (Закон Божий) має бути обов'язковим навчальним предметом [653, арк. 2]. Актуальним виявилось і питання про забезпечення шкіл підручниками (засідання 5 вересня). А.В. Крушельницький у своєму виступі доповів, що Міністерство освіти не може самостійно забезпечити видавництво книжок, тому користується допомогою приватних видавництв, яких функціонує понад 20. Він запропонував створити для апробації підручників спеціальну комісію, до якої б увійшли представники від Міністерства освіти, від усіх ступенів освіти, типів шкіл, учительських організацій. На його думку, потрібно було розв'язувати питання здешевлення вартості підручників, створення конкуренції, перегляду і систематизації вже виданих підручників.

З метою ефективного проведення шкільної реформи Міністерство освіти розробило (липень 1919 р.) і подало на затвердження до Ради народних міністрів „Закон про організацію Комісії для технічного проведення реформи школи

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

на Україні“ (за підписом міністра А.В. Крушельницького). Закон уповноважував Міністерство освіти створити особливу комісію, яка мала працювати з 1 серпня до 1 листопада 1919 р., в складі 24 осіб, відомих своєю педагогічною діяльністю. Комісія мала розглянути проекти, навчальні плани і програми з усіх предметів, підручники і організувати справу шкільного видавництва, вивчити становище шкіл. До речі, цей Закон обіцяв оплату членам комісії. У пояснювальній записці до Закону міністр народної освіти А.В. Крушельницький зазначав: „Міністерство виробляє план реформи єдиної школи відповідно постановам з'їздів і вимогам західноєвропейської практики“ [611, арк. 86—87]. Далі він вказував на труднощі, а саме: перебування Міністерства в Кам'янці, „мала кількість представників педагогічної теорії й практики, які б могли допомогти в проведенні реформи“, в розробці навчальних програм. Фактично ця комісія мала б стати координуючим центром підготовки і здійснення реформи.

До комісії надходили пропозиції щодо оновлення шкільної освіти. Так, у листі члени комісії для складання *Меморіалу щодо реформи школи УНР* пропонували ввести такі ступені школи: початкова (8-річна) виховна та вища (4-річна) виховна. У Меморіалі до Головної шкільної ради, а також у зверненні до міністра народної освіти П.І. Холодного члени комісії (А. Вугович, М. Кассіян, С. Похмуровський, Д. Стельмах, А. Домбровський та ін.) наполягали на положеннях, які комісія для технічного проведення реформи школи мала врахувати в новорозроблених освітніх проектах, зокрема в „Статуті єдиної школи“: єдина державна школа в Україні має дати всьому її населенню загальну освіту найвищого рівня; усі її ступені мають бути між собою тісно пов'язані; виховання дітей та молоді варто будувати на загальнолюдських, державних підвалинах; оскільки сила Української держави в селянських масах, то варто в селах запровадити замість чотирирічної шестирічну початкову школу; оскільки душею школи є вчитель і „від його всебічної вартості залежить виконання усіх найкращих завдань школи“, варто подбати про покращення його фахової підготовки та ін. [628, арк. 9—12, арк. 23].

Приблизно в цей час (у документі дату не зазначено) директор Департаменту вищої та середньої школи А.С. Синявський надіслав міністру освіти доповідну, в якій аналізував хід і напрями освітньої реформи: „Реформа середньої школи на Україні весь час затримувалася тим принциповим поглядом, що зміна може бути тільки в тому, що українська мова має замінити російську викладову мову, але ж як з основних поглядів Департаменту так і по постановам учительських з'їздів та скликаного на Різдва свята з'їзду діячів української школи, реформа школи має бути переведена щодо самого напрямку та характеру школи в зв'язку з принципом єдиної демократичної національної школи“ [649, арк. 1]. На думку Департаменту і відповідно до з'їзду вчителів, середня школа має бути двоступеневою (I — вища чотири-класна початкова школа, II — чотирирічна з фуркацією за чотирма галузями:

гуманітарна, реальна, економічна, філологічна). А.С. Синявський, вважаючи розроблений П.І. Холодним проект єдиної школи „фундаментальним“, просив розглянути нові програми з метою затвердження „єдиного спільного плану“.

Велику роль у розробці і втіленні в життя основних освітніх законів відігравала, як і в попередні роки, Рада міністра народної освіти (липень-жовтень 1919). В її роботі активну участь брали в.о.міністра Н.Я. Григоріїв (так зазначено в документі — *Л.Б.*), товариш міністра П.І. Холодний, директори департаментів А.С. Синявський, К.Д.Титаренко, А.А.Мирович, М.М.Лісовський, М.С.Шугаєвський, С.Ф. Русова, радники Міністерства І.І. Огієнко та С.О. Сірополко. На засіданнях головними питаннями, що обговорювалися, стали такі: втілення в життя Закону про шкільне управління, план єдиної школи, організація вчительських курсів, перехід єврейських наукових, освітніх установ до відомства Міністерства єврейських справ, створення анкетно-ревізійної комісії, видавнича справа в Україні та ін.

Щодо Закону про шкільне управління висловлювалися різні думки (протокол №1, 2 липня): закон потрібно втілювати в життя і в процесі вносити корективи (П.І. Холодний), закон відповідає інтересам Української держави і має бути втілений в життя (А.С. Синявський), у розробці закону брало участь широке коло вчителів (І.І. Огієнко), у ході втілення в життя потрібно вносити правки в закон (С.О. Сірополко). У ході дискусії приймається рішення про негайне втілення закону про шкільне управління в життя [630, арк. 21—22].

План єдиної школи обговорювався на багатьох засіданнях Ради міністра, на одному з яких П.І. Холодний доповів, що програми і плани для школи I і II ступенів розроблені, а для III і IV не було можливості розробити. Він запропонував окреме засідання Ради міністра присвятити обговоренню основних положень плану єдиної школи (протокол №2, 5 липня); доповів, що в плані враховані думки вчительських з'їздів, а головною його метою є розбудова національної школи. В обговоренні звучали різні ідеї: „український уряд повинен сказати, яку школу хоче дати уряд українському народові“ (С.Ф. Русова); у вступі обґрунтувати поняття „національна школа“ (Н.Я. Григоріїв) та ін. [631, арк. 25—25 об.]. Проаналізувавши висловлені побажання, Рада міністра узагальнила їх у тезах, а саме: державна школа в Україні має бути єдиною, доступною, корисною для всіх її громадян; „головною метою школи є виховання дітей як громадян республіки“; зміст освіти будується на матеріалі із навколишнього життя дитини; навчання здійснюється мовою тієї нації, до якої належить дитина; навчання всіх предметів у школі „проводиться на основі дієвого принципу — школа має виховувати індивідуальність, творчість і волю майбутніх громадян“; професійна школа відокремлюється від загальноосвітньої і її продовжує; „рідною мовою в школі рахується мова нації, до

якої належить дитина, а не мова сім'ї“ (протокол № 3, 12 липня) [632, арк. 26—26 об].

На одному із засідань приймається рішення про створення анкетно-ревізійної комісії при Міністерстві народної освіти для ревізії шкіл на місцях і розробку її статуту. В обговоренні звучали побажання: анкетно-ревізійна комісія потрібна для контролю за виконанням рішень Міністерства (Н.Я. Григоріїв), зазначена комісія зайва, бо за Законом про шкільне управління такі функції має губкомісаріат (С.О. Сірополко) та ін.

На кількох засіданнях дискутувалися навчальні плани і програми для всіх типів шкіл. Обговорення питання про російську мову як навчальний предмет мало гострий і напружений характер: вилучити російську мову з навчального плану (П.І. Холодний), залишити російську мову (Н.Я. Григоріїв), „ми повинні стати на шлях радикальних засобів боротьби з русифікацією..., кориснішим буде знання західноєвропейських мов“ (М.С. Шугаєвський), залишити російську мову як необов'язковий предмет для вивчення за бажанням учнів (С.О. Сірополко). В результаті обговорення приймається рішення про необов'язковість вивчення російської мови в школах (протокол №11, 6 серпня) [633, арк. 36—37].

У процесі обговорення підходів до створення школи III ступеня запропоновано її профільну модель за чотирма відділами (гуманітарний, реальний, економічний, дівочий). Дискусії розгорілися навколо дівочого відділу: такий відділ не може діяти, бо життя висуває до жінки і до чоловіка ті ж вимоги (М.С. Шугаєвський), у навчальному плані жіночого відділу мають бути такі предмети, як рукоділля, кулінарна справа, виховання дітей (І.І. Огієнко) та ін.

Щодо вивчення української мови та українознавства в школах національних меншин схвалюється таке рішення: українська мова в школах національних меншин вивчається обов'язково, а історія та географія України може вивчатися мовою шкільного викладання; навчальні програми всіх шкіл національних меншин мають відповідати програмам єдиної школи (протокол №35, 23 жовтня) [635, арк. 59]. У результаті доопрацювання після обговорення були схвалені навчальні плани для всіх відділів (протокол №19, 27 серпня) [634, арк. 44] (див. табл.2.5, 2.6, 2.7, 2.8, 2.9). До речі, до схвалення загальних і єдиних навчальних планів школам дозволялося користуватися розробленими педагогічними радами навчальними планами за згодою Міністерства.

Водночас спеціальні предметні комісії за головуванням П.І. Холодного розробляли навчальні програми [654, арк. 93]. Зокрема, працювали такі комісії: природничих наук, математичних наук, класичних мов, нових мов, фізичного виховання, рідної мови, педагогічна комісія, української та всесвітньої історії, мистецтва, Закону Божого, сільськогосподарська комісія, для розгляду підручників та ін. [650, арк. 70].

Таблиця 2.5

Навчальний план для класичних українських гімназій (1919), год

№№ п.п.	Предмети	Класи								Ра- зом
		1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Рідна мова	6	5	4	4	4	4	4	4	35
2	Російська мова	—	—	—	6	2	2	2	2	8
3	Чужоземні мови	—	—	—	—	6	5	4	3	24
4	Латина	—	—	—	—	—	—	3	3	6
5	Математика з одною годиною космографії	4	4	6	6	5	5	4	3+1	38
6	Фізика з практични- ми лекціями	—	—	—	3	3	3+1	3+2	3	17
7	Природознавство з практичними лекці- ями і гігієною	2+1	2+1	2+1	2+1	4	4	2	2	24
8	Географія	2	3	3	2	2	2	2	2	18
9	Історія	3	3	3	3	3	3	3	3	24
10	Політична економія	—	—	—	—	—	—	—	3	3
11	Співи	2	2	2	2	1	1	1	1	12
12	Гімнастика	2	2	2	2	2	2	1	1	14
13	Малювання	2	2	2	2	2	2	1	1	14
14	Релігія	2	2	2	2	1	1	1	1	12
15	Ручна праця	2	2	2	2	1	1	—	—	10
16	Логіка	—	—	—	—	—	—	2	2	4
17	Психологія	—	—	—	—	—	—	2	2	4
18	Громадянознавство	—	—	—	—	—	—	—	3	3
Разом		30	30	32	36	36	36	36	36	—

Загалом над планом єдиної школи в спеціальній комісії працювали: Августин Домбровський (учитель з Галичини), Євген Кондрацький (представник від середніх шкіл), Євген Козинець (директор Української гімназії ім. Руданського), Сергій Козицький (представник від вищих початкових шкіл), Віктор Згорянський (представник від професійної освіти), Іван Кішковський (представник від нижчої початкової школи), Андрій Минович — керуючий Департаментом нижчої освіти, Андрій Воронець (представник від початкових шкіл м. Кам'янця), Іван Прийма (директор української гімназії в Полтаві), Володимир Зубрицький (учитель гімназії в Перемишлі), Сергій Іваницький (директор Кам'янець-Подільської учительської семінарії), А.Синявський (директор Департаменту), А.Алискевич (директор української гімназії в Перемишлі) та ін. У результаті роботи комісія виробила загальний навчальний план для середньої школи III ступеня для гуманітарного (з однією або двома чи трьома давніми мовами), реального, економічного, дівочого відділів [650, арк. 70, арк. 56—60] (див. табл. 2.10, 2.11, 2.12, 2.13, 2.14, 2.15) [651, арк. 13—18].

Навчальний план для старших класів українських середніх шкіл
(реальний відділ) (1919), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Ра- зом
		5	6	7	8	
1	Рідна мова	4	4	3	3	14
2	Російська мова	2	2	2	2	8
3	Чужоземні мови	6	5	5	3	19
4	Математика з космографією	6	6	7	7 ^x	27
5	Фізика з практичними заняттями	3	3+1	3+1	3	14
6	Природознавство з практичними заняттями	4	4	3	3	14
7	Географія	2	2	2	2	8
8	Історія	3	3	3	3	12
9	Політична економія, або законодавство, або філософська пропедевтика	—	—	—	3	3
		1	1	1	1	4
10	Гімнастика	2	2	2	2	8
11	Креслення	1	1	1	1	4
12	Релігія	2	1	—	—	3
13	Ручна праця	—	—	3	—	3
14	Логіка і психологія	—	—	—	3	3 ^{xx}
15	Громадянознавство					
Разом		36	36	36	36	—

^x — на лекціях математики й фізики повинна проводитись елементарна математика, початки аналітичної геометрії і аналізу, геодезія елементарна, космографія, астрономія практична й описова.

^{xx} — цей курс побудувати на поняттях з філософії права, політичної економії із статистикою, конституції держави, громадянського права, кооперації.

Згідно з планом загальноосвітня школа проектувалася як триступенева 12-річна (I-й ступінь — чотирирічний, II — чотирирічний, III — чотирирічний). На всіх ступенях мали вивчатися Закон Божий, рідна мова, математичні курси, співи і гімнастика, водночас російська мова вилучалася з навчального плану, іноземні мови, малювання мали вивчатися з 5 класу. На гуманітарному відділі III ступеня переважали за кількістю виділених годин такі предмети, як іноземні мови, історія; на реальному — алгебра, фізика; на економічному відділі додатково викладалися політична економія, комерційна арифметика; на дівочому відділі — бухгалтерія, рукоділля. Для всіх відділів планувалося викладання таких предметів як філософська пропедевтика, педагогіка.

Невдовзі була розроблена *Постанова про виключення з ужитку в Україні шкільних підручників*, що вороже або тенденційно освітлюють Україну і українську національну-державну справу. У пояснювальній записці до документа вказувалося, що потрібно виключити з ужитку книжки і шкільні підручники,

Таблиця 2.7

**Навчальний план для старших класів українських середніх шкіл
(філологічний відділ) (1919), год**

№№ п.п.	Предмети	Класи				Разом
		5	6	7	8	
1	Рідна мова	5	5	5	5	20
2	Російська мова	3	3	3	3	12
3	Чужоземні мови	9	8	7	7	31
4	Математика з космографією	3	3	—	—	6
5	Фізика з практичними заняттями	3	3	—	—	6
6	Гігієна	2	2	—	—	4
7	Географія	2	2	—	—	4
8	Історія	4	4	3	3	14
9	Політична економія, або законодавство, або філософська пропедевтика	—	—	—	2	2
10	Гімнастика	1	1	1	1	4
11	Креслення	—	—	—	—	—
12	Релігія	1	1	1	1	4
13	Ручна праця	2	1	—	—	3
14	Логіка	—	—	3	—	3
15	Психологія	—	—	3	—	3
16	Грецька мова	—	2	4	4	10
17	Латинська мова	4	4	4	4	16
18	Історія філософії і мистецтва	—	—	2	2	4
19	Громадянознавство	—	—	—	4	4
Разом		36	36	36	36	—

„які тенденційно замовчують, або неправдиво освітлюють Україну, її історію та народоправство взагалі, вихваляють натомість Росію та самодержавство“ [612, арк. 91].

Департамент вищої та середньої школи Міністерства освіти розробив *Законопроект про організацію однорічних педагогічних курсів* для підготовки вчителів середніх шкіл та асигнування на ці курси 2.067.600 гривень (початок липня), який був схвалений Радою народних міністрів [618, арк. 79] і затверджений 12 жовтня 1919 р. головою Директорії С.В. Петлюрою, але з іншим фінансуванням: асигнування на відкриття курсів 479 тис. 200 гривень і починаючи з 1 січня 1920 р. на функціонування курсів 958 тис. 400 гривень на рік [620, арк. 112]. 16 вересня 1919 р. Рада міністрів схвалила закон, розроблений Департаментом вищої і середньої школи, згідно з яким асигнувалося на функціонування 29 громадських шкіл 1.450.000 гривень та про організацію комісії для технічного проведення реформи школи в Україні [619, арк. 102—104].

Про прагнення реалізувати урядову освітню політику свідчить *обіжник „До губерніального комісара з освіти на Поділлі“* (16 вересня). У документі об-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

Таблиця 2.8

Розклад годин та програм I ступеня єдиної школи (1—4 класи), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Разом
		1	2	3	4	
1	Закон Божий	2—2	2—2	2	2	8
2	Рідна мова	10	10	8	8	36
3	Арифметика	6—2	6—2	4	4	20
4	Геометрія наочна	—	1	1	1	3
5	Природознавство	—	—	—	2	4
6	Географія	—	—	4	2	4
7	Історія	—	—	—	2	4
8	Співи	2	2	2	2	8
9	Руханка	2	2	2	2	8
10	Малювання (див. рідна мова)			2		
Разом лекцій для дітей		22	23	25	25	—
Разом год для вчителів		18	19	25	25	—

Примітки: число 2 за рисою означає підгодинні лекції; лекції малювання не виділено в окремі години, бо вони є складовою частиною лекцій під рубрикою „рідна мова“.

ґрунтовувалися завдання єдиної школи: забезпечити вільний перехід без іспитів з першого до наступного ступенів; розвинути індивідуальні здібності та інтереси учнів через запровадження відділів на III ступені; скасувати соціальні обмеження щодо вступу в школу; сприяти створенню національно-державної, виховної і дієвої школи, яка б допомагала гармонійному розвитку всіх здібностей і розвивала активність щодо здобуття знань та користування ними і яка б відповідала вимогам педагогічної теорії й практики, базувалася на кращому світовому педагогічному досвіді; здійснювати поступовий перехід на новий навчальний план; не викладати російську мову як обов'язковий предмет, історію російської літератури ввести до історії всесвітньої літератури, географію та історію складових Російської імперії — відповідно до загальної історії та географії; створити при гімназіях фуркації (відділи); забезпечувати учням, які закінчили різні відділи (класичний, гуманітарний, історично-літературний, реальний, економічний) рівні права вступу до вищих навчальних закладів України; створити середню восьмирічну школу (чотирирічна вища початкова та гімназія) та ін. [627, арк. 7—7об.].

Серед архівних документів знаходимо *Законопроект Міністерства народної освіти про встановлення титулу вчителя українських середніх, вищих початкових і початкових шкіл та про надання цього титулу*. Титул учителя української середньої школи надається лише тим особам, що мають диплом одного з українських державних університетів, свідоцтво про закінчення однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів для українських шкіл і

Таблиця 2.9

Розклад годин та програм II ступеня єдиної школи (5—8 класи) (1920), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Разом
		5	6	7	8	
1	Закон Божий	1	2	2	1	6
2	Рідна мова	5	5	4	4	18
3	Арифметика	3	3	3	3	12
4	Геометрія	1	1	2	2	6
5	Фізика	—	—	2+1	2+1	5
6	Природознавство та сільське господарство в Україні	2+1	2+1	2+1	4+1	12
7	Географія	2	2	2	2	8
8	Історія	3	3	3	3	12
9	Малювання	2	2	2	1	7
10	Рисування	—	—	1	2	3
11	Співи	2	2	1	1	6
12	Руханка	2	2	2	2	8
13	Жива мова	6	5	4	4	19
Разом лекцій для дітей		29	29	31	32	—
Разом год для вчителів		30	30	32	33	—

Примітки: з живих мов може викладатися тільки німецька або французька; для предметів, що потребують практичних вправ, години лекцій поділено на години теорії й практики. Одна година практичних вправ рахується для учня як $\frac{1}{2}$ години, бо з цілим класом (40 дітей) на групи для вправ (20 дітей) кожний учень матиме практичних вправ 1 год на 2 тижні.

склали спеціальні іспити. Особи, які закінчили російські університети, мають прослухати однорічні педагогічні курси підготовки вчителів української середньої школи з додатковим обов'язковим курсом української мови, історії українського письменства, історії та географії України і скласти відповідні іспити [622, арк. 166].

Міністерство народної освіти підготувало *Закон про закриття всіх державних середніх шкіл, що на 1 січня 1920 р. не перейдуть на українську викладаву мову і не будуть внесені в мережу державних шкіл національних меншин* [623, арк. 172].

Найголовнішим напрямом діяльності Міністерства освіти на чолі з П.І. Холодним стало продовження розпочатої в період ЦР розробки Проекту єдиної школи в Україні. У законотворчому процесі брали участь освітяни, зокрема надсилали до Міністерства власні проекти розвитку школи. Наприклад, серед архівних матеріалів знаходимо проект нової української школи В.І. Михалевича (викладач Оріхівського реального училища). Автор пропонував, щоб середня школа (чоловіча, жіноча, мішана) давала загальну освіту і готувала учнів до здобуття вищої освіти та практичної діяльності, була се-

**Навчальний план гуманітарного відділу
(варіант з однією давньою мовою) (1920), год**

№№ п.п.	Предмети	Класи				Всього
		9	10	11	12	
1	Релігія	1	2	2	2	7
2	Українська та всесвітня історія літератури	5	5	5	4	19
3	Нова мова „А“	4	4	4	4	16
4	Давня мова (латинська або грецька)	5	5	5	5	20
5	Математика	3	4	4	3	14
6	Природознавство	2+1	1	—	—	3 ¹ / ₂
7	Гігієна	—	—	1	—	1
8	Фізика та хімія	2	2+1	2+1	2+1	9 ¹ / ₂
9	Географія	2	2	2	—	6
10	Історія	3	3	3	3	12
11	Філософська пропедевтика з педагогікою	—	—	—	3	3
12	Правознавство	—	—	—	2	2
13	Співи	1	1	1	1	4
14	Руханка	2	2	2	2	8
15	Малювання	1	1	1	1	4
Кількість лекцій для учнів		31 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂	32 ¹ / ₂	
Кількість лекцій для вчителів		32	33	33	33	

миричною двоступеневою (I ступінь — чотирирічний, II — трирічний). При середній школі мали б відкриватися додаткові курси і класи різних спеціальностей. Обов'язковими передбачалися такі предмети, як Закон Божий, українська, російська, німецька мови, математика, природознавство (фізика, хімія, космографія), географія, історія, законодавство, графічне мистецтво. Водночас педагогічним радам надавалося право за бажанням батьків звільнити дітей від вивчення Закону Божого [646, арк. 3—5 об.].

У „Пояснювальній записці до проекту чотирикласних навчальних закладів (гуманітарно-класичної гімназії і реального училища з двома відділами — математичним і природничо-науковим)“ комісії Волинського губернського земства проектувалася система шкільної освіти на Волині: „З огляду на відкриття загальноосвітніх середніх навчальних закладів в якості типу навчального закладу варто спинитися на типах середніх навчальних закладів проекту Народи квітня 1915 р. під керівництвом графа Ігнат'єва, а саме: чотирикласна класична гімназія з однією давньою мовою і реальне училище з двома відділами (математичний і природничо-науковий) з викладанням в гімназії і реальному училищі загальноосвітніх і виховних предметів“ [641,

Таблиця 2.11

Навчальний план гуманітарного відділу з двома давніми мовами (1920), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Всього
		9	10	11	12	
1	Релігія	1	1	2	2	6
2	Українська та всесвітня історія літератури	3	4	4	4	15
3	Нова мова „А“	4	4	4	4	16
4	Латинська мова	5	5	5	4	19
5	Грецька мова	5	5	5	5	20
6	Математика	3	3	4	3	13
7	Природознавство	2+1	1	—	—	3½
8	Гігієна	—	—	1	—	1
9	Фізика та хімія	2	2+1	2+1	2	9
10	Географія	2	2	1	—	5
11	Історія	3	3	3	3	12
12	Філософська пропедевтика з педагогікою	—	—	—	3	3
13	Правознавство, або політична економія	—	—	—	2	2
14	Співи	1	1	1	1	4
15	Руханка	2	2	2	2	8
16	Малювання	1	1	1	1	4
Кількість лекцій для учнів		34½	34½	35½	36	
Кількість лекцій для вчителів		35	35	36	36	

арк. 66]. Далі зазначається, що комісія внесла зміни в проект Народи 1915 р., а саме: ввела до навчального плану такі предмети, як українська мова, географія та історія України. Звичайно, ми не можемо стверджувати про безпосереднє використання громадських проектів комісією на чолі з П.І. Холодним під час розробки державного проекту розвитку шкільної освіти. Але наведені факти свідчать про активну участь освітян у законотворчому процесі, їх обізнаність з „ігнат'євським“ проектом розвитку школи, який був широко використаний при розробці Проекту єдиної школи на Україні.

У вересні 1919 р. „Проект єдиної школи в Україні“ (розробляла спеціальна комісія при Міністерстві освіти на чолі з П.І. Холодним), що складався з трьох томів, був готовий. Проте надрукувати вдалося в Кам'янці-Подільському лише перший том (Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. — Кам'янець-Подільський: Дністер, 1919. — Кн.1. — 172 с.) [42]. Є відомості про те, що більшість його примірників захопили більшовики у ході окупації Кам'янця-Подільського, які вони розіслали до шкіл України для тимчасового користування до розробки нових законодавчих документів [212, с. 100].

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

Таблиця 2.12

Навчальний план гуманітарного відділу з трьома новими мовами (1920), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Всього
		9	10	11	12	
1	Релігія	1	1	2	2	6
2	Українська та всесвітня історія літератури	4	4	4	4	16
3	Німецька мова „А“	4	4	4	4	16
4	Нова мова „Б“ або давня мова	5	5	5	5	20
5	Нова мова „В“	4	5	5	5	19
6	Математика	3	3	4	3	13
7	Природознавство	2+1	1	—	—	3 ¹ / ₂
8	Гігієна	—	—	1	—	1
9	Фізика та хімія	2	2+1	2+1	2	9
10	Географія	2	2	1	—	5
11	Історія	3	3	3	3	12
12	Філософська пропедевтика	—	—	—	2	2
13	Правознавство, або політична економія	—	—	—	2	2
14	Співи	1	1	1	1	4
15	Руханка	2	2	2	2	8
16	Малювання	1	1	1	1	4
Кількість лекцій для учнів		34 ¹ / ₂	34 ¹ / ₂	35 ¹ / ₂	36	
Кількість лекцій для вчителів		35	35	36	36	

Проаналізуємо основні положення „Проекту єдиної школи в Україні“, який складається з передмови, навчальних планів і програм для I і II ступенів єдиної школи, а також додатка — „Словника до основної школи“. У першому розділі, або загальній частині, обґрунтовано основні принципи нової загальноосвітньої єдиної української школи: доступна для всіх верств населення, виховальна (виховання на природній основі знання про „скарби“ і „красу“ українського народу), національно-державна (релігійне, моральне, фізичне, громадянське виховання на тій же основі), діяльна (близька до життя дитини, дієвий (трудоий) принцип навчання, можлива ручна праця як предмет). „Діяльна школа не повинна вчити фізичної праці самої по собі: праця в ній є тільки важливим чинником для виховання волі; але-ж можливо, щоб у школі була й ручна праця..., але треба твердо пам'ятати, що загальноосвітня школа має своїм завданням виховуючі цілі, що в її обов'язок не входить навчання будь-якого промисла, для цього існує школа професійна...“, — саме так обґрунтовується трудовий (дієвий) принцип єдиної школи [365, с. 6].

У документі наголошується, що зміст освіти має бути тісно пов'язаний з навколишнім життям дитини, що проєктована школа повинна бути два-

Таблиця 2.13

Навчальний план реального відділу (1920), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Всього
		9	10	11	12	
1	Релігія	1	1	2	2	6
2	Українська та всесвітня історія літератури	3	4	4	4	15
3	Нова мова „А“	4	4	4	4	16
4	Нова мова „Б“	5	5	5	5	20
5	Математика	4	5	5	5	19
6	Нарисна геометрія	1	1	2	2	6
7	Космографія	—	—	—	2	2
8	Природознавство	2+1	2+1	—	—	5
9	Гігієна	—	—	1	—	1
10	Хімія	2+1	—	—	—	2 ¹ / ₂
11	Фізика	2+1	2+1	2+1	2+1	10
12	Географія	2	2	2	—	6
13	Історія	2	2	3	3	10
14	Філософська пропедевтика	—	—	—	3	3
15	Співи	1	1	1	1	4
16	Руханка	2	2	2	2	8
17	Малювання	2	2	2	1	7
Кількість лекцій для учнів		33 ¹ / ₂	34	35 ¹ / ₂	35 ¹ / ₂	—
Кількість лекцій для вчителів		35	35	36	36	

надцятирічною і треступеневою: I ступінь — молодша основна чотирирічна школа; II ступінь — старша основна чотирирічна школа, які об'єднуються в основну школу; III ступінь — чотирирічна колегія з поліфуркацією, після закінчення якої можна продовжити навчання у вищій школі. Професійна школа відокремлюється від загальноосвітньої.

У другому підрозділі „Роль науки, релігії, мистецтва й руханки та розвиток громадянського чуття у виховальній школі“ дається характеристика загального навчального плану. Програма перших 8 років школи переважно складається з пропедевтичних курсів. Зміст таких курсів, як рідна мова, історія, географія, природознавство, арифметика, геометрія, має ґрунтуватися на близькому дитині матеріалі. На III ступені школи вводяться систематичні наукові концентричні курси, мета яких — загальний розвиток учнів. Водночас пропонується профілізація школи за такими напрямками: гуманістичний (гуманітарний. — Л.Б.), реальний, економічний. Окремо можуть функціонувати дівочі, хлоп'ячі, мішані школи. Далі в розділі обґрунтовано значення загальноосвітніх предметів (рідної мови, математики, природничих дисци-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

Таблиця 2.14

Навчальний план економічного відділу (1920), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Всього
		9	10	11	12	
1	Релігія	1	1	2	2	6
2	Українська та всесвітня історія літератури	3	4	4	4	15
3	Нова мова „А“	4	4	4	4	16
4	Нова мова „Б“	4	5	5	4	18
5	Математика	4	5	4	3	16
6	Природознавство	2+1	1	—	—	3 ¹ / ₂
7	Гігієна	—	—	1	—	1
8	Фізика	2+1	2+1	2+1	2+1	10
9	Хімія з технологією	2+1	2	—	—	4 ¹ / ₂
10	Географія	2	2	2	—	6
11	Історія	2	2	3	3	10
12	Філософська пропедевтика	—	—	—	2	2
13	Правознавство	—	—	—	2	2
14	Комерційна арифметика	1	1	—	—	2
15	Бухгалтерія	—	—	2	3	5
16	Співи	1	1	1	1	4
17	Руханка	2	2	2	2	8
18	Малювання	2	2	1	1	6
Кількість лекцій для учнів		33	34 ¹ / ₂	35 ¹ / ₂	35 ¹ / ₂	—
Кількість лекцій для вчителів		35	35	36	36	—

плін, історії) для розвитку дитини, а також наведено орієнтовну кількість годин з кожного предмета для всіх ступенів загальноосвітньої школи.

У підрозділі пояснюються підходи до загальних планів з релігії й моралі, мистецтва, фізичного виховання, іноземних мов. Так, навчання релігії в школі має сприяти „вихованню волі дітей в напрямі добра“ з допомогою живих і діяльних методів; Закон Божий пропонується вважати обов’язковим для школи і необов’язковим для учнів (за заявою батьків). Підрозділ містить також такі рубрики, як „Розвиток громадянського чуття“, „Позалекційне виховання“, „Організація серед учнів“. У них обґрунтовується думка про те, що не лише перелічені предмети, а й позаурочна робота має виховувати учнів, сприяти формуванню їхніх громадянських почуттів. Саме через гуртки, ігри розваги, вечірки, учнівські організації, клуби тощо має відбуватися зближення дітей зі школою.

Проект містить навчальні плани і програми для школи I ступеня з рідної мови, математики, географії і природознавства, історії України, релігії,

Таблиця 2.15

Навчальний план дівочого відділу (1920), год

№№ п.п.	Предмети	Класи				Всього
		9	10	11	12	
1	Релігія	1	2	2	2	7
2	Українська та всесвітня історія літератури	3	4	4	4	15
3	Нова мова „А“	4	4	4	4	16
4	Нова мова „Б“	4	5	5	4	18
5	Математика	3	4	4	3	14
6	Природознавство	2+1	1	—	—	3
7	Гігієна	—	—	—	2	2
8	Хімія	2+1	—	—	—	2
9	Фізика	2	2+1	2+1	2+1	9
10	Географія	2	2	2	—	6
11	Історія	2	2	3	3	10
12	Педагогіка	—	—	—	3	3
13	Співи	2	2	1	1	6
14	Руханка	2	2	2	2	8
15	Малювання	1	1	1	1	4
16	Рукодільництво	2	2	2	2	8
17	Домоводство	—	—	2	2	4
Кількість лекцій для учнів		33	33	34	35	—
Кількість лекцій для вчителів		34	34	35	36	—

або Закону Божого, малювання, співів для всіх класів початкової школи з поясненнями до них. Наприклад, програма з рідної мови структурована так: навчальний план і програма, пояснення до програми з української мови, розділи навчання рідної мови, методи навчання рідної мови, значення рідної мови. За такою ж схемою побудовано навчальні програми для школи II ступеня з рідної мови, математики, фізики, природознавства та сільського господарства, зоології, мінералогії з хімією, біології, географії, історії України та всесвітньої історії, релігії, мистецтва (малювання, рисування, співи), іноземних мов (німецька, французька).

Таким чином, „Проект єдиної школи в Україні“ є освітнім документом, де втілено найкращі ідеї українських і зарубіжних педагогів, визначено стратегічну мету реформування шкільної системи освіти в Україні: створення національної системи шкільної освіти, зокрема єдиної національної, діяльної, виховної загальноосвітньої школи; окреслено зміст освіти та виховання на наукових, національних, загальнолюдських, гуманістичних засадах, методи й форми навчання. Вважаємо, що подана в документі концепція шкільної освіти має глибоке науково-педагогічне підґрунтя, тому з її втіленням можна

було б уникнути багатьох подальших політично зорієнтованих реформ, невиправданих експериментів щодо української школи. Водночас аналізований документ є важливим джерелом з історії української освіти і потребує подальшого спеціального наукового вивчення.

Після виходу першого тому в квітні 1920 р. був готовий до друку його другий том. Проте, як пише у передмові до нього П.І. Холодний (21 березня 1921), через швидку евакуацію з Вінниці (червень), з Кам'янка та інші переїзди рукопис був втрачений і лише в Тарнові в грудні розпочалася його реставрація за чернетками і протоколами [651, арк. 6]. У цій роботі під керівництвом П.І. Холодного брали участь Л. Бачинський, В. Горбачевський, С. Донченко, В. Злотчанський, М. Левицький, В. Цівчинський, А. Чернявський, Л. Чикаленко. У ході напруженої роботи було завершено розробку і включено до другого тому програми з природознавства, гігієни, бухгалтерії, комерційної арифметики, правознавства, хімії, технології. Планувалося видання й третього тому, до якого мали увійти програми з філософської пропедевтики, англійської мови, педагогіки, руханки, рукодільництва, домогосподарства.

Аналіз документа показав, що у розділі „Основа конструкції III ступеня“ другого тому Проекту єдиної школи проектувалася модель III ступеня єдиної школи як чотирирічна Колегія з профільними відділами (три гуманістичних, реальний, економічний, дівочий), в якій будуть викладатися системні курси наук. На думку авторів проекту, „системні курси мають величезне значення для розвитку інтелекту учня, бо проводять розум його по різноманітних схемах думання, в залежності від методів тої або іншої науки, наукові узагальнення та образи, що з ними зв'язані, дають йому високі чуття“ [651, арк. 8]. Усі предмети в Колегії поділяються на дві групи — головні і додаткові. Головні предмети (природознавство, хімія, фізика, географія та історія) викладаються в усіх відділах в різному обсязі відповідно до його профільного напрямку. Додаткові предмети (нові та давні мови, філософська пропедевтика, правознавство, політична економія, педагогіка, рисункова геометрія, космографія та ін.) можуть запроваджуватися відповідно до педагогічних міркувань, певних шкільних традицій, навколишнього середовища учнів. В однаковому обсязі планувалося викладання таких обов'язкових предметів, як релігія, мистецтво, руханка. Практичні дисципліни — це ті, які „близькі безпосередньо до життя“ і сприяють зв'язку школи з навколишнім середовищем.

У гуманітарному відділі комбінації з додаткових предметів (нові та давні мови, філософська пропедевтика, правознавство) можуть утворювати варіанти відділу, збільшується кількість годин на викладання всесвітньої історії, письменства, мов, зменшено — на математику і вилучено хімію (див. табл.2.10, 2.11, 2.12) [651, арк. 13—14]. Щодо викладання нових мов, то воно має погоджуватися зі школою II ступеня. У примітках до навчального плану

гуманістичного відділу з однією мовою вказувалося, що нова мова „А“ — це французька або німецька; у зв'язку з поділом класів (40 учнів) на дві групи для практичних занять кожен учень матиме їх одну годину на 2 тижні. В економічному відділі вводилися такі додаткові предмети, як нові мови, технологія, політична економія, філософська пропедевтика, природознавство, комерційна арифметика, скорочувалася кількість годин на викладання всесвітньої історії літератури та історії порівняно з гуманістичним відділом і математики порівняно з реальним, уведено бухгалтерію (див. табл. 2.13, 2.14) [651, арк. 18]. У дівочому відділі вводилися такі додаткові предмети, як нові мови, хімія, педагогіка, а також практичні дисципліни: домоводство, рукодільництво; порівняно з реальним відділом скорочувалася кількість годин на викладання малювання (див. табл. 2.15) [651, арк. 18].

У ході законотворчої праці Міністерство народної освіти розробило *Статут єдиної школи*, який не був надрукований і в рукописному вигляді зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (виявлено кілька його варіантів). До речі, в радянську добу на архівній справі було написано „Статут петлюрівської Ради міністрів про організацію „єдиної школи“. Проаналізуємо цей документ. У Пояснювальній записці до Статуту єдиної школи обґрунтовано причини його створення: „перехід школи в Україні з типу школи російської на українську вимагає ґрунтовних змін в усьому законодавстві“, „українське законодавство повинно зробити школу однаково приступною й корисною для дітей всіх громадян республіки і вирівняти правове становище вчителів“ [642, арк. 34].

У загальній частині, зокрема в одному з перших її варіантів, обумовлено організаційно-педагогічні підвалини шкільної освіти в Україні. Зокрема, окреслено структуру шкільної освіти в Україні, основою якої встановлюється державна одинадцятирічна триступенева загальноосвітня єдина школа (I ступінь — чотири класи, II — три класи, III — чотири класи). Пріоритетним у єдиній школі проголошується виховання на національному та діяльному принципах. Навчання в державній школі здійснюється українською мовою. Єдина школа може бути мішаною, кожний ступінь якої може існувати як окремо, так і в сполученні: перший і другий (вирішує повітова шкільна рада); другий і третій; перший, другий і третій (вирішує губернська шкільна рада). Навчання для дітей перших семи класів є безплатним. Школа третього ступеня має відділи (гуманітарний, реальний, економічний, дівочий), які можуть існувати як окремо, так і всі водночас за умови, коли в кожному з відділів набирається 25 учнів. Школи всіх ступенів можуть утримуватися виключно на державні кошти, або на державні кошти і частково земств, громад, приватних осіб, або цілком на кошти земств, приватних осіб. Школи першого і другого ступенів підвідомчі повітовій шкільній раді, а третього ступеня — губернській шкільній раді. Структурно школа має свого управителя, вихователів, учителів, лікаря [640, арк. 1].

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

В іншому варіанті Статуту загальна частина дещо відрізняється, а саме: пропонується 12-річна модель двоступеневої загальноосвітньої єдиної школи (I ступінь — основна школа (1—8 класи), II ступінь — колегія (9—12 класи) або 13-річна модель треступеневої загальноосвітньої єдиної школи (I — 1—4 класи, II — 5—8 класи, III — 9—13 класи). Щодо мови навчання, то уточнюється, що „навчання в єдиній школі здійснюється рідною мовою кожної з націй, що живуть в Україні“, а схема відсоткового розподілу шкіл між національностями встановлюється Міністерством народної освіти за згодою з Міністерством справ відповідної національності. Навчальні плани й програми для шкіл з неукраїнською викладавкою мовою затверджуються Міністерством народної освіти за згодою з Міністерством відповідної національності [639, арк. 1]. Для перших восьми класів встановлюються однакові навчальні плани, колегія має відділи (гуманістичний, реальний, економічний та ін.), які відкриваються за умови наявності 20 учнів у кожному відділі. Структурно кожний ступінь має свого управителя, вчителів, вихователів, шкільного лікаря, в разі сполучення кількох ступенів — директора. Для розв'язання педагогічних завдань створюються педагогічні ради на кожному ступені. Спільні педагогічні ради відбуваються під керівництвом директора, до якої входять усі вчителі, лікарі, представники від батьківського комітету.

У другому розділі Статуту „Наукова частина“ визначаються підходи до навчального процесу в єдиній школі. Передусім визначаються обов'язкові для вивчення навчальні предмети, як-от: українська мова й письменство, рідні мови, класичні мови і всесвітні письменства, історія, географія, математика, нарисна геометрія, фізика, хімія, природознавство, сільське господарство, космографія, Закон Божий, педагогіка й філософська пропедевтика, політична економія, природознавство, комерційна арифметика, бухгалтерія, спів, руханка, малювання, рукодільництво, діловодство, вищі науки у зв'язку із запровадженням у шкільну практику нових варіантів у шкільних планах. Разом з тим Закон Божий як навчальний предмет планується обов'язковим для школи, але за бажанням учнів і відповідно до заяв батьків. Далі пропонувалися такі нововведення: змінювати кількість навчальних годин можна лише за згодою Міністерства освіти; встановлювати тривалість уроку 40—45 хв, кількість учнів у класі — 30 (в окремих випадках — 40), відповідно на практичних заняттях — 15 (20); тривалість навчання — сім місяців на I ступені та вісім місяців на II і III ступенях. При школі повинна функціонувати бібліотека, шкільний сад, город, господарське поле (особливо в сільській місцевості), наочне обладнання.

У III розділі „Учні“ висвітлюються права й обов'язки учнів. Передусім проголошувався принцип вільного доступу до освіти всіх дітей УНР незалежно від нації, стану й віри. Діти громадян з інших держав могли прийматися до школи I і II ступенів з дозволу повітової шкільної ради, III — з дозволу губерніяльної шкільної ради. IV розділ „Особи, що обслуговують потреби

школи“ присвячений правам і обов’язкам управителя (директора) школи. За поданням педагогічних рад управителя I ступеня призначає повітова шкільна рада, II — губерніяльна шкільна рада, III — Міністерство освіти. Управителі перших двох ступенів повинні мати освіту, яку дає вчительська семінарія, третього ступеня — вища школа. З метою належного порядку в школі керівники мали право вимагати від усіх членів педагогічних рад виконання їхніх розпоряджень і водночас повинні були бути прикладом для вчителів, допомагати їм порадами і не робити зауважень у присутності учнів. На керівників шкіл покладалися такі обов’язки: керувати педагогічною радою, господарчим комітетом, забезпечувати школу вчительськими кадрами, вести зносини з іншими установами, обов’язково викладати певний предмет та ін. У V розділі „Вихователі“ визначають статус і обов’язки вихователя, який мав бути в кожному класі і обирався педагогічною радою. Він, маючи обмежену кількість часу для викладання певного предмета, повинен був перебувати з дітьми свого класу під час перерв і скеровувати їхні ігри, відвідувати уроки та ін. Для об’єднання діяльності вихователів і координації їхніх дій створювався Комітет вихователів, очолюваний директором школи, який мав збиратися щотижня.

У VI розділі „Навчителі“ пояснюються статус та рівень фахової підготовки вчителя в єдиній школі. На I ступені вчителями могли бути особи, що закінчили вчительські семінарії, відповідні вчительські курси і склали спеціальний іспит на звання вчителя I ступеня; на II — особи, що закінчили вчительські інститути, відповідні вчительські курси і склали спеціальні іспити на звання вчителя II ступеня; на III — особи, що закінчили вищу школу, відповідні вчительські курси і склали спеціальний іспит на звання вчителя III ступеня. Вчителі, відомі своєю педагогічною діяльністю, звільнялися від іспиту на звання відповідного ступеня. Усі вчителі були повноправними членами педагогічної ради, до якої мав обов’язково входити лікар (УІІ розділ „Лікар“), на якого покладалися обов’язки стежити за фізичним станом учнів та гігієнічним станом шкільних приміщень, викладати певні курси загальної гігієни.

ІХ розділ „Педагогічна рада“ визначав її статус і завдання. Вона мала складатися з усіх учителів, лікаря школи, голови батьківського комітету, представника місцевого або громадського самоврядування і розв’язувати завдання щодо навчально-виховного процесу; прийому, переведення і звільнення учнів; навчального навантаження вчителів; добору вихователів; обрання членів господарського комітету; схвалення звіту школи тощо. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів.

XI розділ „Загальні права школи“ окреслював її загальні права, зокрема такі: кожний ступінь школи як окремий навчальний заклад, а також дво- або триступенева школа має свою печатку і назву, пільги при закупівлі підручників, навчального обладнання; по закінченні кожного ступеня учням ви-

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

дається свідоцтво; учні, закінчивши певний відділ Колегії, мають однакові права при вступі до вищих навчальних закладів; для неукраїнських шкіл певні права і обов'язки, визначені в Статуті, зокрема щодо ступенів школи, навчальних предметів та ін., запроваджуються за згодою відповідних органів національно-персональної автономії [639, арк. 1—17].

Таким чином, нами виявлено кілька примірників Статуту, а також документ „Зміни в міністерському проекті „Статуту єдиної школи“ культурно-освітньою комісією ради республіки“ [643, арк. 85, арк. 12—29]. Аналіз двох варіантів Статуту свідчить про те, що вони в цілому схожі між собою за змістом, а відмінність полягає в пропонованій моделі загальноосвітньої школи (одинадцятирічна чи дванадцятирічна). Наголосимо, що Статут єдиної школи, який доповнює Проект єдиної школи, визначив організаційно-педагогічні засади нової шкільної освіти, яка ґрунтувалася на ідеях, порушених педагогічною громадськістю ще на початку ХХ ст., тобто в його основу покладені такі принципи: демократичний, національний, гуманістичний, загальноосвітній, єдиної школи, трудовий (діяльний), децентралізації управління освітою, рівного доступу до освіти, профілізації навчання, безплатність та обов'язковість освіти.

З метою встановлення тісного зв'язку школи і сім'ї був розроблений *Статут батьківського комітету національно-державної школи (загальноосвітня школа)*. За Статутом батьківський комітет мав дбати про поліпшення матеріального, санітарно-гігієнічного стану школи, учнів; дбати про здійснення виховного впливу на дітей поза школою. А також мав такі права: збирати кошти з батьків; організувати лекції, вистави, екскурсії; відкривати їдальні, санаторії, літні колонії тощо [644, арк. 35].

З від'їздом Директорії до Станіслава діяльність Міністерства освіти не припинилася. Однією з останніх реформаторських акцій Директорії став *Закон про перетворення шкіл Духовного відомства в загальноосвітні і про передачу їх з 1 липня 1920 р. Міністерству народної освіти* [629, арк. 59]. 11 жовтня 1920 р. відбулася нарада діячів народної освіти під головуванням П.І. Холодного, який висвітлив діяльність Міністерства за період перебування в Станіславі. Зокрема він констатував, що були підготовлені і перевезені в Україну підручники, передано в Раду міністрів законопроект про школу в Україні. За цим проектом моделювалася 12-річна триступенева школа (мішана і немішана), кожна з яких чотирирічна і могла бути автономною. Після закінчення кожного ступеня видається свідоцтво про його закінчення, що не дає привілеїв, а лише право переходу до вищого ступеня навчання. Навчальні програми для першого і другого ступенів для всіх шкіл однакові, а для третього ступеня — варіативні. Великого значення в новій школі надавалося вихованню, тому й планувалося ввести посаду класного вихователя та крім педагогічної ради — раду вихователів. Навчальні програми в новій школі розробляють учителі [637, арк. 6—6 зв.].

Розглянувши хід реформи та основні законодавчі документи, можна визначити такі її етапи та основні результати: I (10 грудня 1918 — 1 січня 1919 рр.) — підготовка реформи (зміна вектора управління освітою від централізації до децентралізації розпорядженням уряду „Про управління школами в Україні“); II (1 січня 1919 р. — до кінця 1920 р.) — розробка за підтримки уряду відповідними комісіями Міністерства „Проекту єдиної школи в Україні“ та „Статуту єдиної школи УНР“, „Статуту батьківського комітету національно-державної школи“, законодавчих документів і їх прийняття (урядові закони — „Про державну мову в УНР“, „Про управління освітою в УНР“, Закон „Про обов’язкове безплатне навчання“ та ін.) та паралельна реалізація реформи.

Як бачимо, Міністерство народної освіти УНР забезпечило законодавчо-правове та науково-педагогічне поле шкільної реформи, яку не вдалося реалізувати. Підкреслимо, що в 1919—1920 рр. склалася ситуація, коли паралельно в різних регіонах України під егідою Міністерства народної освіти УНР, яке переїжджало з міста до міста, та Наркомосу УСРР у Харкові освітяни розробляли альтернативні концепції розвитку освіти, що висвітлюватимемо в наступному розділі.

Висновки до другого розділу

1. Основними причинами реформи шкільної освіти за часів ЦР стали передусім політичні: зміна політичного ладу — проголошення Української Народної Республіки, і педагогічні — потреби шкільної практики. Реформаторський вітчизняний, набутий у Російській імперії, та зарубіжний досвід став підґрунтям реформування шкільної системи освіти в УНР. На відміну від реформування в умовах імперської системи, реформа за ЦР здійснювалася в контексті розбудови Української держави, що привело до позитивних результатів. Вона поєднала в собі ініціативу „згори“ — уряду та „знизу“ — громадськості.

Діяльність керівних органів освіти (ГСО, потім Міністерство народної освіти УНР) розгорталася одночасно в кількох площинах: підготовка реформи (розробка відповідними комісіями, Генеральною шкільною радою із залученням учителів, членів ЦР, учительських товариств законодавчих документів реформи, їх обговорення на з’їздах, нарадах; схвалення) і реалізація; планування подальших кроків. Усе це свідчить про комплексний і системний підхід у здійсненні освітньої реформи.

Визначені українськими освітніми діячами (М.С. Грушевський, О.Ф. Музиченко, В.П. Науменко, С.Ф. Русова, С.О. Сірополко, І.М. Стещенко, П.І. Холодний, Я.Ф. Чепіга та ін.) пріоритетні педагогічні *принципи*

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

реформування стали основою урядової освітньої політики: демократизація освіти (рівний доступ усіх верств суспільства до здобуття шкільної освіти; запровадження державно-громадської системи управління освітою, різних типів навчальних закладів; право педагогів на вибір підручників, методів навчання); націоналізація освіти (планомірна українізація і дерусифікація освіти; забезпечення прав національних меншин); гуманізація освіти (створення умов для розвитку і реалізації здібностей, розумового розвитку дитини); єдиної школи (наступність усіх її ланок, змісту освіти); зв'язок школи з навколишнім життям дитини; трудовий (діяльний — введення активних методів навчання); безплатність і обов'язковість навчання; світськість (вивчення релігійних предметів за бажанням батьків).

Означена реформа здійснювалася за такими *напрямами*: створення *структури шкільної освіти* — побудова національної, світської, виховуючої, діяльної (трудової), єдиної 11-річної загальноосвітньої школи з поліфуркацією або професіоналізацією старшої ланки як основної складової національної системи шкільної освіти; запровадження загального обов'язкового навчання; різнотипних державних і приватних навчальних закладів; системи *управління* — його розробка на основі децентралізації, національно-персональної автономії; переведення шкіл різних відомств до МНО; визначення *змісту освіти* — розробка нових програм, підручників для різних типів навчальних закладів, спрямованих на здобуття учнями загальної освіти, що включала гуманітарні та природничі знання; урахування національного, наукового і діяльного принципів; поєднання формального та матеріального підходів, зв'язку з навколишнім середовищем учнів; запровадження української мови та мов національних менших як викладових, українознавчих предметів; розробка *методів навчання* — діяльні, активно-творчі; проголошення основною метою школи *виховання* на національних цінностях індивідуальності, творчого громадянина; поліпшення матеріального забезпечення і фахової підготовки *вчителя*.

Проаналізувавши хід та основні законодавчі документи (План управління освіти в Україні, План єдиної школи, Про затвердження загальної початкової освіти), визначимо практичні *результати* реформи шкільної освіти: в *управлінні* (створення ГСО, Міністерства освіти УНР; підпорядкування йому всіх типів шкіл; скасування шкільних округ; передача справи управління освітою губерніальним та районним комісарам); у *структурі* (відкриття різних типів державних і приватних українських шкіл); у *змісті освіти* (уведення української мови і літератури, географії та історії України, ручної праці до навчального процесу; вилучення Закону Божого, давніх мов; підготовка шкільних підручників українською мовою і мовами національних меншин); розроблено і розпочато впровадження концепції національного *виховання*; запроваджено посаду *вчителя* української мови і літератури, курси українознавства для вчительства, разові грошові допомоги.

На заваді реалізації реформи було багато причин, зокрема зовнішні (небезпека іноземної інтервенції; залежність на початковому етапі від Тимчасового уряду) і внутрішні (відсутність коштів, приміщень, підручників, підготовлених учителів; недостатній рівень досвіду управління освітою; неоднозначність ставлення і невідповідність учительства до нової освітньої політики). Вважаємо, що реформа шкільної освіти в період ЦР — це перший практичний національний досвід, тому є всі підстави назвати її першою українською. В цілому вона була широкомасштабною і перспективною, бо несли зміни в ідеологію і філософію освіти.

2. Розроблені педагогічні засади та започатковані напрями реформування шкільної освіти в Україні за часів ЦР знайшли своє продовження і за часів гетьмана П.П. Скоропадського. Найбільше практичних *результатів* виявлено в ході *націоналізації* шкільної освіти (відкриття українських шкіл; українізація діючих навчальних закладів; підготовка, видання і використання в навчальному процесі відповідних підручників, навчальних планів і програм, зокрема з українознавства; уведення штатної посади вчителя української мови та літератури, історії та географії України; підготовка вчителя для викладання українознавчих дисциплін). У напрямі створення *єдиної системи освіти* об'єднано всі типи початкової школи, ліквідовано органи керівництва школами відомства Святого Синоду, підпорядковано МНОМ військовій гімназії, уведено обов'язкове початкове навчання. У цей час зростають матеріальні видатки на розвиток шкільної освіти.

Однак у зазначений період в освітньому просторі з'явилися негативні тенденції: „оновлення“ системи *управління* на основі централізації, реставрації імперської системи управління освітою (відновлення шкільних округ, ліквідація інституту комісарів, запровадження каральних санкцій проти вчительства, ігнорування громадської думки). Більшість з розроблених Міністерством освіти в добу ЦР законопроектів, якими мало б скористатися МНОМ, не були реалізовані через низку зовнішніх (залежність Української держави від австро-німецької військової адміністрації, проросійські орієнтації) і внутрішніх причин (авторитарні форми правління, неоднозначне ставлення вчительства до освітніх змін, недостатній рівень реформаторського досвіду, фінансового забезпечення). Процесуально хід реформування, яке характеризувалося гальмуванням демократичних починань ЦР, можна зобразити так: розробка відповідними комісіями, Генеральною шкільною радою МНОМ законодавчих документів (Проект тимчасового управління шкільними справами в Україні та ін.), схвалення і реалізація. Таким чином, в основу перетворень шкільної освіти були покладені такі основні *принципи*, як централізація, регламентація і українізація, що свідчить про суперечливість реформаторських процесів гетьманської доби.

3. Реформування шкільної освіти продовжилось за часів Директорії УНР. У цей період Україна повертається до досвіду реформування освітньої галузі

Розділ 2. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917—1920)

в період ЦР, а ідеї української педагогічної громадськості, розроблені нею педагогічні *принципи* стають підґрунтям даної шкільної реформи, яка поєднала в собі ініціативу „згори“ — уряду та „знизу“ — громадськості.

Міністерство народної освіти УНР через підструктури (Раду міністра народної освіти, „Шкільну анкету“ (комісію для розробки Проекту єдиної школи на чолі з П.І. Холодним), Комісію для технічного проведення шкільної реформи в Україні, предметні комісії) продовжило реалізацію наміченої ЦР стратегічної мети освітньої реформи — створення національної системи шкільної освіти, за такими напрямками: в *управлінні* (на основі децентралізації, національно-персональної автономії; ліквідація шкільних округ); у *структурі* (запровадження загального обов'язкового навчання; єдиної всестанової загальноосвітньої виховуючої, національно-державної, діяльної (трудової) восьмирічної двоступеневої школи (I ступінь — молодша основна 4-річна школа; II — старша основна 4-річна школа, після закінчення якої можна продовжити навчання в 4-річній колегії (III ступінь) з профільними відділами або в 4-річних професійних школах; різнотипність державних і приватних дівочих, хлоп'ячих, мішаних навчальних закладів); у *змісті освіти* (його спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що включала гуманітарні та природничі знання; на національному, науковому, діяльному принципах (практичні заняття — ручна праця в 1—6 класах, активні методи навчання); концентричний підхід до побудови навчального матеріалу; поєднання формального та матеріального підходів до освіти); введення обов'язкових навчальних предметів — Закону Божого, української мови, літератури, історії та географії України, вилучення з навчального плану російської мови і літератури); у національній системі *виховання* (розумове, громадянське, трудове, фізичне, моральне); покращення матеріального становища та фахової підготовки *вчителя* через курси різного рівня, проголошення його основною фігурою реформи.

Реформа здійснювалася у складних соціально-економічних (криза, відсутність коштів, невідповідність учительства до змін, брак освітянських кадрів, реформаторського досвіду), суспільно-політичних умовах (політична криза; утвердження радянської влади на теренах України; переїзди уряду, Міністерства освіти з міста до міста; громадянська війна), зовнішніх (міжнародна ізоляція), які й стали на заваді її реалізації. Через зазначені обставини реалізація реформи мала спочатку локальний характер, а потім була припинена.

З погляду сьогодення можна критично оцінювати реформу школи періоду УНР за стихійність, декларативність, недостатню увагу до організаційних засад навчально-виховного процесу, підготовки вчительства до змін, відсутність загального плану реалізації реформаторських планів. Проте вважаємо такі наміри, як створення єдиної національної демократичної шкільної системи освіти з урахуванням прав меншин, обґрунтування перспектив-

ної моделі 12-річної загальноосвітньої школи; запровадження загального обов'язкового початкового навчання; змісту освіти на національному, науковому, виховному, діяльному принципах; національної системи управління освітою; відкриття українських шкіл та українізацію діючих, видання національних підручників, вагомим внеском у розвиток шкільної освіти. Розроблена керівними органами освіти українських урядів концепція національної освіти, втілена в „Проекті єдиної школи в Україні“ та „Статуті єдиної школи УНР“, урядових законах — „Про державну мову в УНР“, „Про управління освітою в УНР“, „Про обов'язкове безплатне навчання“, була перспективною, широкомасштабною і могла кардинально змінити розвиток освіти в Україні, проте вона не мала часу для реалізації передусім через поразку національно-демократичної революції, зміну суспільного ладу — встановлення більшовицької влади на теренах України.

„...треба взяти з російської і української системи те, що є живе і відповідає практиці, відкинувши геть усе те, що не відповідає життю і привело до розриву з практичною роботою“*
М.О. Скрипник

Розбудова шкільної системи освіти в Українській Соціалістичній Радянській Республіці

1919-1930

3.1. Реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919—1920)

1919 рік в історії України є періодом установаження більшовицького режиму, зокрема радянської форми державності, запровадження за зразком РСФРР першої Конституції УСРР (10 березня, Харків), моделі соціально-економічного розвитку — „воєнного комунізму“. У цей час форсованими темпами здійснюється інтеграція радянських республік (Україна, Латвія, Литва, Білорусія, Російська Федерація) у воєнно-політичний союз. Попередній український уряд, Директорія, витісняється з політичної арени, зазнає значних реорганізацій, переїздів.

Усі зазначені процеси безпосередньо вплинули на розвиток освіти. Склалася ситуація, коли національне Міністерство народної освіти Директорії УНР в 1919 р., ще сподіваючись на суспільні зміни, публікує в Кам'янці-Подільському першу частину Проекту єдиної школи, готує Статут єдиної школи в Україні (див. Р. 2) , а в Харкові Наркомос УСРР розробляє радянську концепцію побудови освітньої системи, поклавши в основу „Положення о єдиной трудовой школе“ (1918), створене Наркомосом РСФРР [33].

---

* Система народної освіти // Альберштейн, Ястржембський В. Система народної освіти: 36. — Б. м.: ДВУ, 1929. — С. 21.

На нашу думку, оскільки в радянській історико-педагогічній літературі проблема розвитку школи в період УНДР не розглядалася, а шкільна реформа 20-х років в УСРР трактувалася в рамках радянської ідеології, то для розуміння її вихідних позицій слід коротко спинитися на розвитку шкільної освіти в РСФРР у 1917—1920 рр., спираючись на дослідження сучасних російських учених. Наголосимо, що в Росії після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд створив Державний комітет народної освіти на чолі з В.І. Чарнолуцьким, який розробив низку законопроектів, що ґрунтувалися на передових реформаторських ідеях початку ХХ ст. Жовтнева революція 1917 р. обірвала зазначену демократичну діяльність. Державний комітет народної освіти (Н.К. Крупська, А.Р. Менжинська, М.Н. Покровський та ін.) на чолі з А.В. Луначарським у ході численних дискусій схвалив рішення про створення єдиної двоступеневої 9-річної трудової школи (I — 5-річна школа для дітей 8—13 років, II — 4-річна — 13—17 років). „*Положение о единой трудовой школе*“, прийняте Державним комітетом народної освіти у вересні 1918 р., закріпило два основних принципи радянської школи — єдиний і трудовий, а також обов'язковість, безплатність, спільне навчання хлопців та дівчат, децентралізацію управління шкільною освітою [515, с. 44—49, с. 60].

Поділяючи міркування російських учених Е.Д. Днепров, Р.Ф. Шакірова, вважаємо, що наведений документ ґрунтувався на передових демократичних ідеях початку ХХ ст. — 1917 р., сприяв розвитку приватної ініціативи в освіті, створенню шкільного самоуправління та шкільних рад; скасував покарання, оцінювання, екзамени, домашні завдання тощо; дозволяв функціонування альтернативних підручників, навчальних програм [113, с. 34]. Саме тому на початку 20-х років у РСФРР спостерігався масовий громадсько-педагогічний рух та педагогічний ентузіазм, з'явилися нові форми навчання (комплексне навчання, лабораторно-бригадний метод), але водночас знизилася роль учителя, була відкинута ідея класно-урочної системи.

Принцип єдиної школи, що став основою і українського Проекту єдиної школи в Україні, передбачав наступність усіх ступенів шкільної освіти, а не уніфікацію та однотипність навчальних закладів. Водночас закладені в концепції єдиної трудової школи класовий, партійний принципи (в українському проекті єдиної демократичної школи його не було) проявилися в російській системі шкільної освіти вже в 1923 р., коли „Устав єдиної трудової школи“ проголосив усі школи державними, заборонив приватні школи та альтернативні навчальні програми [113, с. 37; 515, с. 81]. Усі ці процеси в РСФРР безпосередньо позначилися на реформуванні шкільної освіти в УСРР, організаційно-педагогічні засади та практичну реалізацію яких забезпечував Народний комісаріат освіти УСРР (далі Наркомос УСРР, або НКО УСРР).

Зауважимо, що Наркомос УСРР (1917—1946) — державний орган управління освітою (дошкільною, шкільною, позашкільною, вищою) в Україні,

створений на першому Всеукраїнському з'їзді Рад (17 (30) грудня 1917) у Харкові, де було створено Народний секретаріат як український радянський уряд на протигагу Українській Центральній Раді й обрано перших народних секретарів, зокрема освіти — В.П. Затонського. У період діяльності українського уряду Центральної Ради та її освітніх керівних органів (Генеральний секретаріат освіти, Міністерство народної освіти) Народний секретаріат (перестав існувати з квітня 1918) не впливав на розвиток освіти в Україні. 28 листопада 1918 р. при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України створено відділ народної освіти.

29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд перейменовано в Раду народних комісарів, яка діяла під контролем ЦК КП(б)У, фактично — РНК РСФРР і ЦК РКП(б), а відділ освіти — в Народний комісаріат освіти УСРР на чолі з Колегією у складі 5 осіб (Кокошко, Салько, Лобода, Маслюк, Бутвін), який ділився на 7 підвідділів (шкільно-адміністративний початкової освіти, шкільно-адміністративний середньої освіти, професійної освіти, підготовки вчительського персоналу, перегляду і редагування підручників, фінансовий, єдиної трудової школи) [672, арк. 213]. Зі встановленням радянської влади на теренах України він поступово перетворюється в основний керівний орган освіти. 28 березня 1919 р. наказом № 84 за підписом В.П. Затонського Наркомос УСРР проголошується керівним освітнім органом, всі співробітники Міністерства народної освіти з 1 квітня звільняються [665, арк. 58].

Серед архівних матеріалів НКО УСРР під рубрикою „*Постанови НКО про реформу школи*“ знаходимо його перші розпорядження щодо шкільної освіти за підписом В.П. Затонського, а саме: від 4 лютого 1919 р. про виконання урядового *Декрету про відділення школи від церкви*, який забороняв викладання в школах Закону Божого, виконання релігійних обрядів тощо. У *розпорядженні від 1 лютого 1919 р.* до опублікування нового положення про школу окреслювалися орієнтири розвитку шкільної освіти (ліквідація посад директора, інспектора; передача адміністративного та педагогічного керування школою педагогічним радам; ліквідація випускних іспитів, бальної системи, домашніх завдань; запровадження з наступного н.р. семирічного терміну навчання; реорганізація класичних гімназій в загальноосвітні школи та ін.). У *постанові від 9 березня* визначалася мовна політика: проголошення усіх мов рівноправними; надання права населенню обирати мову навчання; розвиток української мови й літератури; введення в школах усіх типів обов'язкового вивчення однієї місцевої мови, історії та географії України [656, арк. 9—14 об.; 657, арк. 25].

У руслі виконання Постанови Тимчасового робітничого і селянського уряду УСРР про передачу всіх навчальних закладів України у підпорядкування відділу освіти Колегія НКО приймає *постанову про закриття навчальних закладів, котрі не відповідали новому суспільному ладу*, а саме: І-ї Київської

Олександрівської гімназії, як школи „антидемократичної і шовіністичної“, Київського Володимирського кадетського корпусу, як „мілітаристичної школи“ та ін. [658, арк. 2].

До відання НКО УСРР перейшли всі навчальні заклади, культурно-освітні установи, що діяли на території УНР. *Постановою Раднаркому України „Про Народний комісаріат освіти“* (6 червня 1919) узаконювалася структура Наркомосу, який підпорядковувався Всеукраїнському центральному виконавчому комітету, Раді Народних Комісарів (широка колегія, керівна колегія, статистичне бюро, секретаріат, відділи: постачання, фінансовий, загальний, організаційно-інструкторський, соціального виховання, мистецтв, вищої школи, шкільний, позашкільний).

Наведені факти свідчать про те, що до розробки законодавчих освітніх документів Наркомос УСРР релізував на теренах України *„Положение о единой трудовой школе“*.

Відразу зазначимо, що протягом 1919—1933 рр. НКО УСРР очолювали державний діяч, учений В.П. Затонський (керував Відділом освіти Тимчасового робітничо-селянського уряду та Народним комісаріатом освіти УСРР з 8 січня 1919 р. до 20 квітня 1920 р. та з 30 жовтня 1922 р. до 14 березня 1924 р., з 22 лютого 1933 р. до 22 грудня 1937 р.); літератор і політичний діяч Г.В. Михайличенко (12 травня — 3 липня 1919 р.), політичний і державний діяч Г.Ф. Гринько (16 лютого 1920 р. — 20 вересня 1923 р.); політичний і державний діяч О.Я. Шумський (10 липня — до кінця серпня 1919 р., вересень 1924 р. — лютий 1927 р.); педагог, громадський і політичний діяч М.О. Скрипник (7 березня 1927 р. — 7 липня 1933 р.) [212, с. 131, с. 133, с. 169, с. 201, с. 232], які стали ініціаторами і творцями реформи шкільної освіти в окреслений період. Особливо вирізняється реформаторська діяльність Г.Ф. Гринька, О.Я. Шумського, М.О. Скрипника на шляху українізації, створення відмінної від російської, власної національно зорієнтованої радянської системи шкільної освіти.

Для створення основоположних документів освітньої реформи при Наркомосі УСРР 8 березня 1919 р. розпочав свою діяльність відділ єдиної трудової школи, основним завданням якого була розробка „теоретичних і практичних питань шкільної революції“ і втілення в життя усіх принципів та справ Наркомосу України [666, арк. 115]. На початковому етапі відділ (це, мабуть, шкільний відділ) складався з підвідділів і відповідних секцій (рахунковий — фінансова, господарча та ін.; шкільної політики та пропаганди — трудового комуністичного виховання, естетичного виховання, фізичного виховання і шкільної гігієни, показових та експериментальних установ, пропаганди; підготовки шкільних працівників — педагогічних навчальних закладів, курсів та з'їздів та ін.; шкільно-адміністративний — 1-го ступеня, 2-го ступеня, обов'язкового і загальнодоступного навчання, бюро у справах

єврейських шкіл, бюро у справах польських шкіл та ін.). Як бачимо, структура відділу розкриває напрями його діяльності. Безпосередньо питанням створення єдиної трудової школи займалася комісія для розгляду і втілення в життя Положення „Єдина трудова школа“ (далі в документах зустрічаються різні назви цієї комісії).

Як наголошується в одному із звітів комісії, „за підставу шкільної реформи було прийнято „Положення про єдину трудову школу РСФРР“, але позаяк життя України з боку національного, економічного, побутового є відмінним в порівнянні з життям Російської республіки, то через це з'явилася необхідність зазначене положення переглянути, переробити, пристосувати його до умов життя України“ [674, арк. 131—132 об.].

Зауважимо, що серед архівних документів Наркомосу УСРР є рукописний правлений варіант Проекту єдиної школи в Україні, в заголовку якого слово „національний“ було викреслено. Звичайно, ми можемо лише висловити припущення, що керівництво Наркомосу УСРР розробляло подальшу стратегію розвитку шкільної освіти, порівнюючи український проект єдиної демократичної національної та російський проект єдиної трудової школи [667, арк. 47—67].

Протягом березня-травня 1919 р. на засіданнях комісії обговорювалися педагогічні засади, на яких мала будуватися єдина трудова школа і які мали бути покладені в основу відповідної декларації комісії про майбутню реформу школи [673].

Вона визначила завдання: запровадити реформу єдиної трудової школи, розробити план її проведення, провести широку агітаційну роботу, здійснити підготовку вчителів до нової школи. Відповідно до завдань працювали підкомісії: теоретична, практична, агітаційна.

Після обговорення на засіданнях підкомісій і пленуму комісія з перегляду статуту і здійснення реформи єдиної трудової школи висуває радянську концепцію розвитку освітньої системи, що знайшла відображення в опублікованому документі „Основи будівництва вільної, єдиної, трудової соціалістичної школи на Україні“ (газета б.н. і б.д.). В цілому пропонувалася модель „єдиної трудової соціалістичної вільної школи“. „Тепер школа повинна перетворитись від дитячого садка до університету в живий єдиний організм, а не бути тільки механічним сполученням мертвих частин“, — саме так у документі обґрунтовувався принцип єдності в освіті. Система освіти акумулювала дитячий садок для дітей 5—7 років, 10-річну загальноосвітню, національну, доступну, світську, трудову, безплатну, обов'язкову, змішану, двоступеневу школу для всіх дітей 7—17 років (на II ступені можливий вільний вибір предметів або поділ на класи відповідно до здібностей і нахилів учнів), вищу школу. Перед загальноосвітньою школою ставилося завдання підготувати „корисного громадянина соціалістичної держави“, а також мета — „вільний

індивідуальний розвиток учня“, що мало сприяти формуванню гармонійно розвиненої особистості. Обов'язковою умовою створення єдиної шкільної системи освіти передбачалася єдність навчальних планів, яка „організовує свідомість дитини, примусить її особу виявитись якнайкраще“. Принцип вільної школи мав реалізовуватися таким чином: після виповнення дитині 15-ти років вона має право вільно вибирати предмети, або навчатися за певним профілем.

У документі автори також обґрунтовують трудовий принцип нової школи, а саме: створення мережі найрізноманітніших професійних курсів для випускників загальноосвітніх шкіл; введення в навчальний процес школи „виховуючого фізичного труда“, активних методів навчання (творення, творчість, активність, творча продуктивна праця учнів). Вони висувують і новий принцип побудови школи — соціальність, що означає, на їхню думку, вивчення зв'язку людини з іншою людиною; організацію праці учня в колективі, співробітництво, а не суперництво; сполучення навчання з корисною творчою працею „для утворення нового громадянського братського життя“.

Національний принцип розглядається в широкому вимірі як рух до інтернаціонального, „до справжнього братства народів“, а у вузькому — як викладання рідною мовою в школах, поглиблене пізнання дитиною фізичного, соціального та інтернаціонального оточення. Як бачимо з документа, вживається термін не „реформа“, а „побудова“ школи, що свідчить про повне перекреслення попередньої шкільної системи. Велика роль у реалізації охарактеризованої концепції освіти відводилася батькам і вчителям [660, арк. 97; 667, арк. 124—124 об.].

На засіданні від 17 квітня (протокол №1) обговорювалися організаційні засади комісії, пропонувалося її реорганізувати в комісію з реформи школи (саме така назва зустрічається в архівних матеріалах). За пропозицією головуючого В.Є. Бутвіна до складу комісії були введені представники від Всеукраїнської учительської спілки, Єврейського учительського союзу, Союзу вчителів-інтернаціоналістів. Зокрема, основний склад був представлений від Наркомосу (А.М. Лобода, О.Ф. Музиченко, Я.Ф. Чепіга, М.К. Харитонов, П.Ф. Якубський та ін.), який мав право залучати і вилучати учасників комісії. На засіданні було вирішено розділити комісію з реформи школи на підкомісії, відразу обравши до них її учасників: практична підкомісія для розробки інструкцій щодо прийому учнів, перевиборів учителів тощо (Веселовський, М.К. Харитонов, А.М. Лобода, П.Ф. Якубський); теоретична підкомісія для розробки пояснювальної записки і схеми трудової школи (О.Ф. Музиченко, Я.Ф. Чепіга та ін.); підкомісія для розробки літератури про трудову школу (В.Є. Бутвін, О.Ф. Музиченко, Я.Ф. Чепіга) [675, арк. 12—13; 676, арк. 23—23 об.].

На численних засіданнях комісії для перегляду і запровадження в життя Положення про трудову школу (в різних протоколах зустрічаються різні

назви — з реформи школи, з реорганізації школи) протягом квітня-травня 1919 р. окрім різних організаційних питань, пріоритетним стало обговорення Положення про єдину трудову школу. На засіданні 12 травня 1919 р. приймається Проект постанови про запровадження в життя основ єдиної трудової школи, в якому визначалися такі попередні заходи: усі чотирикласні та трикласні початкові училища перетворюються в п'ятикласні школи I ступеня з додаванням 1 або 2 років навчання; усі двокласні училища з 5- або 6-річним терміном навчання перетворюються в п'ятикласні школи I ступеня; вищі початкові училища, торговельні школи перетворюються в школи II ступеня; усі середні навчальні заклади (урядові, громадські, приватні п'ятикласні школи I ступеня; 4—7 класи середніх навчальних закладів перетворюються в школи II ступеня, 8 клас ліквідується; школи I та II ступенів мають існувати в окремих приміщеннях [677, арк. 111]. Наведена постанова наркомом освіти була затверджена 5 червня 1920 р. [684, арк. 15].

У архівному рукописному документі (автор не вказується) аналізується діяльність комісії для перегляду та виконання Статуту про єдину, вільну, трудову, соціалістичну школу в Україні (така назва комісії в документі). У цілому була розроблена модель школи-комуни трудового народу на основі широкого самоврядування і як двоступенева обов'язкова світська десятирічна, з рідною викладавою мовою, з вихованням на рідному ґрунті з метою виховання „інтернаціональної людини“. Комісія визначила основні та загальні завдання школи: „вона повинна відбивати в собі всі явища громадського життя, уявляти з себе апарат для виховання громадян. Єдина по духу, єдина по структурі, школа повинна дати широку можливість для поступового розвитку дитини в зв'язку з природними здібностями, а разом з тим дати змогу проявитись активності, творчості і зміцнити їх“ [678, арк. 139 об.]. В основу нової школи покладається трудовий принцип, тобто праця має охоплювати „фізичне та духовне „я“ дитини і розглядатися як фактор виховання, а також бути творчою і радісною.

Результатом роботи комісії для перегляду та виконання Статуту про єдину, вільну, трудову, соціалістичну школу в Україні став проект „Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки“. Порівнявши російський та український варіанти проекту, можна вважати, що в першому його варіанті дещо відрізняється лише його III розділ, про що зазначається в примітці: „Третій розділ уміщуємо в тій редакції, як його було прийнято в Комісії“. Проте пізніше керуюча колегія Наркомосвіти наблизила його до московського проекту [303, с. 248—251; 125, с. 18—24]. Загалом проект складається з п'яти розділів, а саме: I розділ — „Загальне положення про єдину трудову школу“, II — „Основні принципи шкільної праці“, III — „Основні принципи самоуправління єдиної трудової школи“, IV — „Порядок і умови шкільної праці“, V — „Шкільні працівники“. У I розділі визначено підвалини побудови шкільної освіти: замість початкових, вищих початкових шкіл, гім-

назій, реальних училищ, технічних, комерційних та інших типів шкіл створюється єдина трудова школа; всі школи різних відомств переходять у підпорядкування Наркомосу; єдина школа створюється як обов'язкова безплатна двоступенева (I — для дітей від 7 до 13 років — шестирічний курс; II — для дітей від 14- до 17 років — чотирирічний курс), до якої додається дитячий садок для дітей 5—7 років (у російському проекті — I ступінь для дітей 8—13 років — п'ятирічний курс; II — для дітей 13—17 років — чотирирічний курс; дитячий садок для дітей 6—8 років); обов'язкове навчання запроваджується негайно, зокрема для неписьменних дітей, які за віком не можуть бути прийняті до школи загального типу; організуються позашкільні заняття при єдиній школі; вводиться спільне навчання; викладання релігії та виконання обрядів культу не допускаються; для допомоги вчителям при Наркомосі та відділах народної освіти вводиться посада інструктора; наведені положення поширюються і на приватні школи.

У II розділі обґрунтовано основні принципи трудової школи: трудовий принцип як надійний засіб навчання та виховання; праця в школі має бути творчою, радісною, вільною від примусу, планомірною та соціально організованою; навчання має загальноосвітній політехнічний характер; помітне місце в школі відводиться фізичному та естетичному вихованню.

III розділ визначив підвалини внутрішнього управління школою — це „збудована на підставі самоуправління трудова громада“, до складу якої входять учні школи та члени педагогічної ради, тобто всі шкільні працівники.

У IV розділі декларувалися організаційні засади функціонування трудової школи: школа працює протягом 7 днів, з яких один — вільний від занять для екскурсій, вистав тощо; домашні завдання, іспити скасовуються; обов'язковими мають стати гарячі сніданки; діти повинні перебувати під наглядом лікаря; кожній школі виділяється вільна від забудівлі земельна ділянка та ін.

V розділ визначав статус шкільних працівників: директор, учителі, лікар переобираються на відповідні посади згідно з декретом про вибори.

У цілому Наркомос УСРР розробив схему розвитку освіти, в основу якої покладалися два положення: „нова трудова школа може бути створена лише заново навколо живих вогнищ продуктивної громадсько-корисної праці“; професійно-технічна освіта — основа освітньої системи, що пов'язано з основним завданням життя — боротьбою з економічною руїною і відповідно основним завданням школи — планомірною підготовкою кваліфікованих працівників. Усі навчально-виховні заклади об'єднувалися в єдину систему соціального виховання на основі трудового принципу. У систему освіти й виховання мав запроваджуватися і комуністичний принцип „в рідних українським трудівникам формах“, тобто проголошувалася широка підтримка

Наркомосом української школи, запровадження українознавства разом з комуністичною ідеологією, класовими цінностями [675, арк. 13].

Проблема реформи шкільної освіти активно обговорювалася на засіданнях колегії шкільного відділу. Зокрема, на одному з них (протокол №12 від 24 травня 1919) обґрунтовувалася її мета: „Радянська влада повинна в короткий термін створити нову єдину трудову школу“ [669, арк. 75]. Водночас підкреслювалося, що успіх реформи залежить від участі в ній учительства, всього народу.

Наступним етапом після розробки напрямів шкільної реформи, її законодавчих документів є реалізація поставлених реформаторських завдань. Реформування здійснювалося за такими напрямками: ліквідація старої школи і попередньої системи шкільного управління; націоналізація школи; втілення в життя єдиної трудової школи; здійснення загального обов'язкового навчання [662, арк. 116—117].

Серед труднощів на шляху реалізації поставлених завдань у звіті Наркомосу за 1919 р. визначаються такі, як відсутність підтримки вчительства, його непередготовленість до освітніх змін; інертність учнівського середовища, дефіцит приміщень, навчальних посібників, продовольча та паперова криза тощо. У цілому наприкінці 1919 р. встановлена мережа мала такий вигляд: нижчих початкових шкіл — 50244, вищих початкових шкіл — 1211, торговельних шкіл — 20, комерційних училищ — 90, реальних училищ — 74, гімназій — 884, учительських семінарій — 46, учительських інститутів — 9, вищих технічних навчальних закладів — 40 [661, арк. 2]. Як зазначається в звіті Наркомосу УСРР, усі його відділи (соціального виховання, позашкільного виховання, професійно-технічної освіти та ін.) спрямували свою діяльність у напрямі реалізації основних завдань освітньої реформи і погоджували її з радянськими керівними установами.

Одним із засобів реалізації реформи стали організовані Наркомосом УСРР інструкторські курси для вчителів. У списку серед викладачів бачимо відомих освітніх діячів, як-от: В.О. Арнаутов, О.М. Астряб, В.М. Дога, В.Ф. Дурдуківський, А.М. Лобода, Т.Г. Лубенець, О.Ф. Музиченко, В.П. Родніков, С.Ф. Русова, Л.Є. Чикаленко, Я.Ф. Чепіга, С.Ф. Черкасенко [659, арк. 141].

Зі звіту про діяльність шкільно-адміністративного підвідділу дізнаємося про те, що в ході реформи ліквідовувалися гімназії, складалися списки про середні навчальні заклади, формувалася шкільна мережа, тобто нова система шкільної освіти [664, арк. 11].

У цей час Наркомос УСРР звернувся до Наркомосу військових справ з проханням звільнити вчительство від мобілізації в ряди армії, оскільки саме від нього залежить проведення „широкої шкільної реформи“ В одному із

оригінальних документів зазначається: „Нині шкільний відділ Наркомосу проводить надзвичайно важливу роботу у напрямі реформи школи, проектується уведення з наступаючого навчального року в життя України Положення про єдину трудову школу і в даний момент проводиться підготовча робота до цієї крупної реформи як в центрі, так і на місцях: відкриваються в Україні курси з підготовки вчителів для роботи в реформованій школі, в місцевих відділах народної освіти проводиться організаційна робота підготовки необхідних для реформи книжок, навчальних посібників“ [663, арк. 64].

Відповідно з 7 травня 1919 р. над підручникотворенням працювала комісія для перегляду і редагування шкільних підручників і книжок у складі Бутвіна, Голоскевича, Доги, Дорошкевича, Кокошко, Кримського, Лебединцева, Музиченка, Петруся, Постернака, Рожицина, Роднікова, Чепіги, Якубського. Комісія мала такі завдання: розробити теоретичні підходи до створення підручників і книжок для нової школи; з'ясувати придатність існуючих; розробити план видавничої діяльності шкільного відділу (протокол №1 засідання комісії від 13 травня) [670, арк. 39].

Зауважимо, що члени комісії обговорювали теоретичні основи створення підручників для трудової школи. Зокрема, висловлювалися такі ідеї: необхідно розробити підходи до навчання в початковій трудовій школі, а потім створювати підручники (Я.Ф. Чепіга), нові букварі мають розвивати в дитини самодіяльність і активність, читанки — мову дитини (Я.Ф. Чепіга), навчання грамоти має пов'язуватися з життям дитини, дитяча книжка повинна розвивати народну мову, відповідати віковим особливостям дитини (В.М. Дога), в початковій школі не повинно бути предмета рідна мова, а отже і підручники відповідні не потрібні (А.М. Лобода), у трудовій школі букварі не потрібні, організувати національну комісію для розгляду підручників єврейських, польських та ін. (П.С. Постернак); розробка підручників залежить від з'ясування змісту трудової школи (П.С. Постернак) тощо [671, арк. 55—70].

На засіданнях комісії (протокол №6 від 2 червня 1919 р., протокол №9 від 12 червня 1919 р.) обговорювалися питання про рідну мову на II ступені школи, про необхідність шкільних підручників. З доповідями про роль мови в навчальному процесі виступив Петрусь, а літератури — Дорошкевич. Під час обговорення доповідей звучали різні ідеї: вивчення мови має розвивати образотворче мислення, ініціативу, творчість дитини (В.М. Дога). Щодо підручників думки розділилися: підручник з літератури не потрібний (В.М. Дога); підручник з математики потрібний (К.Ф. Лебединцев, Я.Ф. Чепіга). На засіданні колеги при підвідділі шкільної політики та пропаганди (протокол №1, дата відсутня) була створена комісія для розробки навчальних планів та програм у складі 17 осіб (К.М. Дорошкевича, В.М. Доги, В.Ф. Дурдуківського, В.В. Зеньковського, Я.Ф. Чепіги та ін.) [679, арк. 1—69].

Я.П. Ряппо, характеризуючи період реформи лютого-серпня 1919 р. як етап „радянського культурного будівництва в Україні“, зазначає, що „в основу освітньої політики й системи покладено російський проект єдиної трудової школи першого та другого ступеня з 9-літнім курсом навчання“ [405, с. 11]. Вважаємо, що через внутрішні причини (громадянська війна, відсутність зв'язку з регіонами, фінансування) у цей час Наркомос не зміг стати об'єднуючим центром шкільної справи в Україні.

Отже, реалізацію реформи шкільної освіти в контексті освітньої російської парадигми на засадах дидактичного формалізму Наркомос УСРР припинив, зважаючи на реалії вже створеної українськими урядами в період УНР і діючої національної системи освіти (українські школи, навчальні програми і підручники; національний компонент у змісті освіти, побудованого на основі поєднання формальної і матеріальної концепцій тощо), соціально-економічний розвиток УСРР.

3.2. Схема реформування системи шкільної освіти Г.Ф. Гринька (1920—1924)

На формування реформаторського, відмінного від російського, освітнього курсу вплинули такі чинники: запровадження на теренах України нової національної системи освіти в 1917—1919 рр.; початок будівництва радянської системи освіти в Україні пізніше, ніж у Росії, на три роки; наявність після громадянської війни великої кількості безпритульних дітей; відсутність кваліфікованої педагогічної сили; визрівання непу; розвиток важкої промисловості (рудникова, вугільна, металопромислова) та механізація сільського господарства як передумова тяжіння до профосвіти. „Український Наркомос, не зв'язаний ніякими деклараціями про єдину трудову школу, став рішучим прихильником професійної освіти, перегляду освітньої політики РСФСР“, — наголошував Я.П. Ряппо [403, с. 576].

У контексті зміцнення радянської влади в 1920 р. склалася ситуація, коли національна концепція освіти (1917—1920) вже не могла бути реалізованою, а радянська, на зразок російської, не відповідала соціально-економічному й суспільно-політичному розвитку УСРР: „Першою справою радянської влади було схопити, підрахувати все людське лихо, голод, холод, злидні, лютий тиф і мор. Першою справою і Народного комісаріату освіти України була не школа (не до школи було тоді), а врятування дитячого населення. Не школа, а соціальне виховання дітей, їхнє державне забезпечення стало основним завданням Наркомосу УСРР“, — так характеризував причини реформи освіти в УСРР на початку 20-х років Я.П. Ряппо [405, с. 15]. Але основною причиною досліджуваної шкільної реформи була зміна суспільно-політичного

ладу — встановлення радянської політичної системи, у зв'язку з чим і постало завдання „...змінити й перебудувати організаційні форми виховання й навчання, влити новий зміст, рішуче відкидаючи в наших культурних надбудавах елементи капіталістичні й розвиваючи елементи соціалістичні“, — зазначав Я.П. Ряппо [405, с. 31].

Зауважимо, що на створення освітньої концепції Г.Ф. Гринька, яку він презентував українською, російською й німецькою мовами, вплинули реформаторські події, що відбувалися в Західній Європі, безпосередньо ідеї німецького педагога Г. Кершенштайнера, „американська“ модель освіти, що ґрунтувалася на матеріальному концептуальному підході та ідеях прагматизму, а також ідеї Проекту єдиної школи в Україні. На перший погляд, як зазначає історик педагогіки Г. Васькович, проект системи освіти Г.Ф. Гринька базувався на передових принципах: національному, єдиної школи, трудовому і виховному. Але насправді вони були перекручені „на більшовицький лад“: національний тлумачився як інтернаціональний; принцип єдиної школи — першість вступу до школи найбідніших прошарків народу; трудовий принцип — перетворення школи для дітей „в місце праці на власне утримання“; виховний принцип — „виховання дітей фактичними слугами більшовизму“. З погляду вченого, такі „спроби Гринька пов'язатися із Західною Європою не могли бути довготривалі“, але „могли дати Україні цілком інші наслідки, якщо б розвивалися у вільній державі“ [70, с. 3, с. 147—162, с. 153; 411, с. 159].

Проаналізуємо процесуальні та змістові аспекти реформування освіти в даний період [41]. До розробки законодавчих документів Наркомос УСРР у *Тимчасовій інструкції Губвіднародосвіти* (24 лютого 1920 р.) проголосив практичні вказівки щодо функціонування початкової школи (відкривати раніше діючі українські школи; забезпечувати їх підручниками, паливом тощо) та середньої школи (об'єднувати молодші класи з початковою школою; скасовувати старші класи з метою створення професійно-технічної освіти). А також вести боротьбу в усіх апаратах і органах освіти „з вільною й невільною інерцією русифікації, зосереджувати всі зусилля на розвиткові освітніх починань у рідних українським працюючим верствам формах“ [153, с. 10].

Нарком освіти Г.Ф. Гринько (16 лютого 1920 р. — 20 вересня 1923 р.), зважаючи на реалії суспільного життя, розробив схему розвитку шкільної освіти в УСРР, що поступово переросла в систему, і оприлюднив її на I Всеукраїнській нараді освіти (23—25 березня 1920 р.), у якій взяли участь представники від 6 губернських відділів народної освіти. Розроблена схема відрізнялася від системи освіти в РСФРР, бо в її основу покладено соціальне виховання дітей. Вона була санкціонована на нараді, а також підтримана на I Всеукраїнському з'їзді губернських відділів народної освіти (28—30 березня 1920 р.) [680, арк. 17—18].

На початковому етапі реформи освітня політика УСРР була незалежною відповідно до Постанови народних комісарів (7 травня 1920 р.) за підписами наркомів А.В. Луначарського та Г.Ф. Гринька, де проголошувалися засади співпраці: усі зносини в питанні інформації, керівництва освітою між наркомосами здійснюються через Наркомосвіти УСРР; усі декрети Наркомосвіти РСФРР можуть бути запроваджені лише після їх підтвердження Наркомосвіти УСРР [153, с. 16—17].

У контексті суспільно-політичних та соціально-економічних реалій вектор освітньої політики Наркомосу УСРР поступово спрямовувався на соціальний захист дитини. Як зазначав Г.Ф. Гринько, „з початку 1920 р. Наркомос України, починаючи в державному масштабі оприлюднювати свою політику, і зокрема систему виховання дітей, не перевидав „Декларацію“ і „Положення про єдину трудову школу“, а створив свою „Декларацію про соціальне виховання дітей“ [94, с. 11]. З огляду на це при Наркомосі створюється відділ соціального виховання, у роботі якого на чолі з Г.Ф. Гриньком брали участь В.О. Арнаутів, А.І. Гендрихівська, О.І. Попов та ін. На першому ж засіданні Ради відділу (протокол №1 від 25 квітня 1920) була заслухана доповідь його голови про завдання та організацію відділу. Загалом відділ складався із 4 підвідділів, які відповідно ділилися на секції: загально організаційний (секції — управління, адміністративна, організаційна, пропаганди, статистична); науково-педагогічний (секції — підготовки робітників освіти, редакційна, наукової розробки питань виховання); дитячих установ (секції — дитячих будинків, дошкільна, шкільна, позашкільних заходів, дефективних дітей); охорони дитинства (секції — охорони дитячої праці, лікувально-санітарна, соціального виховання).

Стратегічним питанням відділу стала розробка Декларації про соціальне виховання. На одному із засідань (протокол № 10 від 19 червня 1920 р.) слухалася доповідь О.І. Попова (учитель, педагог, організатор освіти) про створення декларації про соціальне виховання, в якій він обґрунтував суть соціального виховання — це охоплення всього життя дитини як істоти активної і соціальної, протягом її розвитку, а також запропонував засади нової шкільної системи. Після обговорення доповіді було прийнято рішення „доручити Попову скласти Декларацію, взявши до уваги зауваження, висловлені під час обговорення доповіді“, а Робсман — скласти пояснювальну записку до Декларації [687, арк. 23].

Після дискусії щодо розробленого проекту на засіданнях відділу і внесення відповідних правок Наркомос УСРР схвалив *Декларацію Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей* (1 липня 1920 р.), що відрізнялася від російських освітніх документів (Положення про єдину трудову школу РСФРР (30 вересня 1918 р.), та Основні принципи Єдиної трудової школи (16 жовтня 1918 р.), в основу яких була покладена ідея єдиної трудової школи. Спираючись на ідею про виховання дитини відповідно до її психофізіологічних

особливостей, марксистську позицію про розпад сім'ї в епоху капіталізму, її неможливість забезпечити дитину всім необхідним, зважаючи на зростання кількості безпритульних дітей як наслідок громадянської війни, українські освітяни перенесли вектор уваги зі школи на дитячий будинок, де дитина могла б отримати все необхідне для життя, виховувалася б у дитячій комуні. Пріоритетною ідеєю цього документа стало гасло „охорона дитини“, або „охорона дитинства“ (навчання, виховання, матеріальне забезпечення дітей).

Перед педагогічною громадськістю ставили такі завдання: організувати дитячі будинки, садки, захистки, постійні трудові колонії, поєднавши в єдину систему шкільну і позашкільну роботу з дітьми (школа плюс клуб, студія, колонія, майдан тощо); реорганізувати школу в дитячий клуб із майстернею, бібліотекою, студією, їдальнею, в якому дитина могла б перебувати протягом дня, у вихідні дні й у свята і який улітку перетворювався б на дитячий майдан чи колонію; охопити всіх дітей до 15 років соціально-педагогічним впливом; сприяти забезпеченню прав кожної як безпритульної дитини, так і тієї, яка проживає в сім'ї (виховання, освіта, матеріальне утримання, охорона здоров'я тощо). Це був документ, що проголосив такі напрями освітньої політики уряду УСРР: соціально забезпечити, охопити навчанням і вихованням велику кількість безпритульних; зробити виховання всіх без винятку дітей справою всього суспільства. У документі, зокрема, зазначається: „Охорона дитинства“ — це перший найзагальніший наш заклик... охорона ця мусить бути одночасно і разом — і освітою, і вихованням, і годуванням, і одяганням, ... зараз — під час руйнації „сім'ї“ — не може бути „навчання“ без охорони, без соціального забезпечення дитини; а постійний і справді — педагогічний, виховуючий догляд за дитиною...“ [105, с. 2—4]. Нова освітня концепція була оприлюднена на педагогічному з'їзді (2—6 серпня 1920) за участю 113 учителів. Уряд закликав учительство взяти активну участь у шкільній реформі [685, арк. 38—40].

Етапною подією в ході реформи стала II Всеукраїнська нарада з освіти (з'їзд) (17—25 серпня 1920 р.) для підбиття перших підсумків реформи, у роботі якої взяли активну участь (усього 254 делегати) представники Наркомосу УСРР (24), губернських відділів освіти (57), профспілок (15), комсомолу (9), жіночих відділів (12), Наркомосу РСФРР (2) та ін. [85, с. 141]. У виступі голова уряду Х. Раковський повідомив, що царизм залишив у спадок неграмотність (60% червоноармійців не вміють читати, писати), яку потрібно ліквідувати. Цю проблему він пов'язав з українізацією української школи, значенням української мови в розвитку школи, суспільства в цілому. Зокрема, Х. Раковський наголосив, що „українська мова, яка є мовою більшості населення, має дійсно стати засобом розкріпачення українських селян, українських робітників“, водночас — має бути засобом поширення комуністичної ідеї й тому для цього потрібно створювати українські підруч-

ники та літературу, запроваджувати українську мову в державні установи [682, арк. 54].

Результатом наради стали схвалені резолюції „*Про соціальне виховання*“, „*Про професійну освіту*“. Наведемо основні положення резолюції „*Про соціальне виховання*“: „руйнування сім’ї як соціально-економічного осередку капіталістичного суспільства... наближує до здійснення ідеї державного виховання і робить систему соціального виховання єдиною доцільною і неминучою“; основною формою соціального виховання є дитячий будинок, який охоплює дітей від народження до 15—16 років, а для підлітків улаштовуються трудові будинки; основним виховним методом має стати трудовий та ін. [85, с. 115—116].

Підбиваючи підсумки наради, Г.Ф. Гринько (рукопис за його підписом) зазначав, що, зважаючи на суспільно-політичні й соціально-економічні реалії, вирішено план культурного будівництва в Україні та його реалізацію скерувати за трьома напрямками, а саме: соціальне виховання дітей, підготовка кваліфікованих робітників, політико-освітня робота. Узагальнюючи значення наради, він визначив такі позитиви: у її роботі взяли участь: державний апарат освіти, профспілки, громадські організації; на нараді панували ініціатива, творчий пошук, смілива критика; нарада рішуче поставила питання про невідповідність реаліям життя „Декларації про єдину трудову школу РСФРР“ і доцільність розробленої Наркомосом УСРР системи соціального виховання. II Всеукраїнська нарада порушила питання про дитячий будинок як основну організаційну форму соціального виховання, визнаючи значення школи як джерела навчання; професійно-технічна освіта визнавалася основою освітньої політики; українізація проголошувалася напрямом освітньої політики [683, арк. 12—20]. Таким чином, II Всеукраїнська нарада схвалила розроблену Г.Ф. Гриньком систему освіти, яка ґрунтувалася на соціальному, трудовому, професійному, національному (інтернаціональному), педоцентричному принципах. Таким чином, на відміну від російської формальної концепції, з цього часу в УСРР починає утверджуватися матеріальна концепція розвитку шкільної освіти.

Одним із основних напрямів освітньої урядової політики стала українізація системи освіти. З огляду на це Рада народних комісарів (далі — РНК) УСРР прийняла постанову (21 вересня 1920 р.), у якій задекларувала такі завдання: доручити Наркомосові розробити план широкого розвитку шкільних закладів усіх ступенів з українською викладовою мовою; негайно ввести вивчення української мови в усіх шкільно-освітніх установах з неукраїнською викладовою мовою; зобов’язати Державне видавництво та Наркомос забезпечити школи українськими підручниками, літературою; доручити Наркомосу через місцеві органи організувати в усіх губернських та повітових містах вечірні школи для навчання радянських службовців української мови тощо [316, с. 47]. У 1921 р. було створено Раду національних меншин при Нарко-

мосі, яка об'єднувала п'ять бюро (єврейське, польське, німецьке, татарське, латвійське). Як повідомляється у звіті Наркомосу УСРР за 1920 р., у школах України було запроваджено навчання українською мовою та курс українознавства [681, арк. 5]. На нашу думку, наведені факти спростовують загальноприйняте твердження про початок українізації в 1923 р.

Про реалізацію реформи свідчить наказ „Основні начала шкільної роботи“ (30 серпня 1920 р.), надісланий до шкіл для практичного користування: основою шкільного життя має бути продуктивна праця як метод викладання; праця в школі повинна бути творчою, радісною, вільною від насильства; в основі навчально-виховного процесу має бути вільний розвиток учнів; домашні завдання скасовуються; покарання в школі не застосовується; з навчального процесу вилучаються латинська мова, Закон Божий (за бажанням учнів релігійні бесіди можуть влаштовуватися приватним чином за межами школи); система оцінювання знань учнів ліквідується, замість неї запроваджується періодична реєстрація успішності учнів тощо [686, арк. 28].

Підкреслимо, що в цей період школа не мала стабільних навчальних планів, програм, бо розроблявся новий зміст освіти. За дозволом Наркомосу УСРР школи могли працювати за складеними органами освіти або ж школами навчальними планами („табелями“), які можна було змінювати залежно від конкретних умов (наприклад навчальний план, складений Київським губвно) (див.табл.3.1.) [162, с. 48—49].

Таблиця 3.1

Навчальний план на 1920/21 н.р., складений Київським губвно, год

№№ п.п.	Предмети	Класи							Усього
		1	2	3	4	5	6	7	
1	Краєзнавство (у зв'язку з рідною мовою, математикою і природознавством)	12	12	13	—	—	—	—	37
2	Рідна мова (українська чи російська)	—	—	—	4	4	4	4	16
3	Друга місцева мова (російська мова чи українська)	—	—	—	3	3	3	3	12
4	Математика	—	—	—	4	4	4	4	16
5	Природознавство	—	—	—	—	—	3	3	6
6	Історія з громадянознавством	—	—	—	2	2	2	2	8
7	Географія	—	—	—	2	2	2	2	8
8	Малювання і ліплення	2	2	2	2	2	2	2	14
9	Ручна праця	2	3	3	3	3	3	3	20
10	Ігри і фізичні вправи	2	2	2	2	2	2	2	14
11	Співи	2	2	2	2	2	2	2	10
Разом		20	21	22	27	27	27	27	173

На практиці реформування структури шкільної освіти здійснювалося так: старші класи гімназій, прогімназій, реальних та комерційних училищ закривалися, а молодші перетворювалися на трудові школи соцвиху. Другий ступінь планувалося організувати як професійну школу.

У цей час уряд, зважаючи на появу великої кількості безпритульних дітей, здійснює практичні заходи щодо розв'язання цієї проблеми. У ході реалізації реформи соціального виховання дітей на виконання *постанови Раднаркому „Про організацію тижня захисту дітей“* (5 вересня 1920 р.) з 1 по 8 жовтня відбулася акція залучення широких кіл громадськості міст і сіл до справи охорони життя, здоров'я і розвитку дітей [689, арк. 1]. З метою реалізації постанови було створено Центральну комісію для проведення тижня захисту дітей. Серед архівних матеріалів знаходимо звіти губернських рад захисту дітей (Київської, Одеської, Харківської та ін.) про цю важливу акцію, а також листівки, які закликали громадськість долучитися до справи. Протоколи Центральної комісії вказують на конкретні заходи: забезпечення дітей харчуванням, підручниками, медичним обстеженням, організація дитячих свят, покращення умов праці підлітків, охорона материнства тощо [690, арк. 5]. Із листівки „До громадян м. Києва. Відозва комісії для проведення тижня захисту дітей“: „Не забувайте цей тиждень дитини. Дайте їм життя, верніть їм школи, садки, клуби...“ [691, арк. 25]. Здобутком цього періоду є створення державно-громадської організації Всеукраїнської центральної ради охорони дітей при Раднаркомі та губернських рад при губвиконкомах, яка об'єднала державу, суспільство навколо питання охорони дитинства.

Отже, Наркомос України у ці роки проводив відносно самостійну освітню політику. Свідченням цього є архівний документ від 30 вересня 1920 р., у якому йдеться про те, що відділи народної освіти України періодично зверталися до Наркомосу УСРР з повідомленнями про циркулярні розпорядження від Наркомосу РСФРР і проханням пояснити, чи повинні обов'язково відповідати на них. Нарком освіти УСРР повідомляв їм, що всі декрети й розпорядження Наркомосу Росії можуть запроваджуватися в Україні лише після підтвердження їх Наркомосом України, а в цілому їх слід розглядати як інформаційний матеріал [688, арк. 17].

З ініціативи Наркомосу УСРР на Всеросійській партійній нараді з питань освіти в Москві (грудень 1920 р.) відбулося перше порівняння двох освітніх проектів Наркомосу РСФРР (тези О.Шмідта, ініціали російською мовою. — Л.Б.) та Наркомосу УСРР (тези Г.Ф. Гринька „Соціалістична освіта юнацтва“) [223, с. 13]. Суперечка розгорілася щодо організації середньої шкільної освіти. Наркомос РСФРР пропонував таку модель: школа І і II ступенів становить єдину трудову школу соціального виховання, два старших класи якої перетворюються в початкові курси технікуму. Наркомос УСРР, спираючись на реальні державні потреби та новітню педагогіку, відстоював позицію, що

загальноосвітня школа має бути семирічною і закінчуватися в 15 років, а далі повинне здійснюватися спеціальне навчання в професійно-технічних школах, технікумах, ФЗУ тощо. Проти цієї точки зору, тобто професіоналізації освіти, виступав Наркомос РСФРР, особливо відділ єдиної школи. До речі, більшість підтримала український проект, зокрема про функціонування дитячого будинку як основи соціального виховання. У звіті Г.Ф. Гринько констатував, „що з моменту наради у нас немає ніяких істотних принципів відмінностей в області культурного будівництва з Наркомосом Радянської Росії“ [683, арк. 207]. Народа сприяла реалізації наміченого Наркомосом УСРР реформаторського курсу.

На продовження прийнятих рішень II Всеукраїнською нарадою освіти (15—27 червня 1921 р.) III Всеукраїнська нарада освіти (липень 1921 р.) (831 делегат — від Наркомосу, Червоної Армії, жіночих організацій, профспілок, комсомолу та ін.) об'єднала різні установи щодо питань освіти навколо Наркомосу, який у цей час оформився організаційно у вигляді системи главків: Соціального виховання, Професійної освіти, Політичної освіти, Видавничого, що підпорядковувалися колегії [283, с. 8].

На нараді розглядалися такі питання: радянське будівництво і Наркомос; роль Червоної армії в освіті; соціальне виховання дітей; чергові завдання головпрофоса; проблема соціально-економічної освіти; система педагогічної освіти та ін. З концептуальними доповідями виступили: Г.Ф. Гринько („Радянське будівництво просвітньої роботи“); В.Є. Бутвін, О.І. Попов („Соціальне виховання дітей“); Я.П. Ряппо („Про завдання Головпрофоса“); М. Астерман („Школа і її внутрішня побудова“) та ін. [460].

У своїй доповіді Г.Ф. Гринько визначив труднощі, що впливали на хід реформи: громадянська війна, іноземна інтервенція, засуха та голод, — а також здобутки на шляху українізації освіти, зокрема в корінних українських губерніях українізацію проведено на 85—90% [460, с. 13].

О.І. Попов, як теоретик соціального виховання дітей, проаналізував значення та хід реалізації Декларації про соціальне виховання дітей в Україні. Підтримуючи марксистську точку зору про сімейне виховання як прерогативу буржуазного суспільства, він доводив, що вихованням дитини має опікуватися держава, і назвав його характерні ознаки: дитина виховується для комуністичного суспільства; дитину виховує комуністичне суспільство силами держави; методи такого виховання повинні спиратися на організацію дитячого колективу; основною формою такого виховання повинні стати дитячий будинок або установа, яка організовує життя дитини (постійний чи денний дитячий будинок); навчання здійснюватиметься в дитячому будинку навколо його комунального господарства. Він пояснив, що висунута в „Положенні про трудову школу РСФРР“ ідея не відкидається, а поглиблюється і розгля-

дається не лише в педагогічному, а й у соціальному аспектах [460, с. 13—15]. Завдання соціального виховання — це підготовка гармонійно розвинених будівників нового комуністичного суспільства. Для його розв'язання потрібно розробити навчальні програми та єдиний навчальний план, у якому мають бути такі предмети: математика, природознавство, географія, історія, азбука праці, фізичне виховання, праця в різних студіях. Шлях реалізації завдання — об'єднання громадськості (комсомолу, жіночих відділів) навколо означеної проблеми.

На нараді Я.П. Ряппо виклав основні ідеї побудови професійно-технічної освіти в Україні, якими доповнив проект розвитку освіти Г.Ф. Гринька. Нова система професійно-технічної освіти ґрунтуватиметься на виробничому принципі, галузях народного господарства і складатиметься з вертикалей (індустріально-технічна, сільськогосподарська, соціально-економічна, медична та ін.) та горизонталей (трудова школа, технікум, інститут). „Ми розсікаємо Академію, Університет за відповідними галузями нашого виробництва; відповідно функціональним ознакам будуюмо школу за виробничим принципом і науку ставимо для обслуговування цих виробничих завдань“, — пояснював суть змін у загальній системі освіти Я.П. Ряппо [460, с. 23—26]. Таким чином, із загальної схеми „вилучено наукову вертикаль“. Для реалізації зазначеної ідеї потрібно було створити досвідні експериментальні установи; розробити та погодити з виробництвом і потребами держави виробничий план, що включав би організаційні форми, нові програми, методи навчання тощо. Отже, III Всеукраїнська нарада підтвердила спрямованість системи соціального виховання дітей віком до 15 років як на пряму реформування шкільної освіти та закріпила нові ідеї щодо розвитку професійної школи.

Проведення шкільної реформи супроводжувалося високою організацією, динамічністю та послідовністю. Як бачимо, водночас з активною роботою документів практично втілювалася нова система, підбивалися підсумки у звітах Наркомосу, з яких можна простежити хід і певні проміжні результати реформування шкільної освіти, зокрема позитивні зрушення: зростала кількість дитячих будинків (у 1921—1922 рр. створено 2000 дитячих будинків, що охопили 140 тис. дітей) та садків, з'явилися дитячі містечка (Чернігів, Полтава, Миколаїв, Вінниця, Київ, Одеса); успішно, хоча дещо стихійно, здійснювалася українізація (в цілому в 63 % установ соціального виховання навчання проводилося українською мовою (Поділля, Полтавщина, Київщина — близько 90%; Волинь — близько 70%; Миколаївщина та Одещина — близько 30%; Харківщина та Донеччина — близько 20%). Пояснимо, що дитяче містечко — це заклад соціального виховання, який об'єднував дитячі комуни (дитячі будинки) за територіальними та адміністративними ознаками і включав дитбудинки-комуни, школи, клуб і бібліотеку, квартири

для педагогічного та технічного персоналу, майстерні, в сільській місцевості — земельну ділянку тощо [82, с. 24—26].

Водночас спостерігалися негативні тенденції, що спричинили внутрішні зміни в загальному курсі реформи: погіршилося фінансування, припинилося розширення мережі дитячих будинків; уповільнилося відродження довоєнної кількості шкіл; голод, організоване та стихійне переселення голодних дітей Поволжя зумовили перегляд системи фінансового забезпечення освітньої галузі — замість єдиного державного фінансування вводиться комбіноване, що поєднує державне та місцеве [80, с. 41—42; 283, с. 10—16; 695, арк. 56].

У звіті Наркомосу про діяльність за 1921 р. VI Всеукраїнському з'їздові Рад (20 листопада 1921 р.) Г.Ф. Гринько виділяє два періоди реформи (перебудова освітніх і виховних систем у радянську систему освіти): перша половина року до III Всеукраїнської наради освіти і друга половина року до IV Наради завгубнаросвіти (кінець листопада), яка систематизувала практичний досвід органів Наркомосу та визначила напрями роботи в кожній галузі культурного будівництва [80, с. 3—5].

Реалії життя вносили корективи в освітню політику — постало питання боротьби з голодом 1921—1922 рр., яку Наркомос УСРР здійснював у двох напрямках: приймання дітей з РСФРР (замість 25 тис. з Надволжя прибуло 50 тис.) та надання допомоги дітям голодуючих губерній України (Донеччина, Запоріжжя, Катеринославщина, Херсонщина, Одещина). Загалом дитячі садки, денні дитячі будинки було знято з державного забезпечення, школи в голодуючих губерніях перетворилися на пункти для харчування. Наводимо такі дані: „в голодуючих губерніях у деяких інтернатах за зиму 1921—1922 рр. до весни змінилося два покоління дітей — перше вимерло повністю від голоду, холоду, епідемій... Учителі голодними в самому прямому значенні цього слова вмирили, так, наприклад в Очакові із 30 педагогів вмерло від голоду 7, в Катеринославській губернії зареєстровано 20 голодних смертей вчителів...” [695, арк. 28]. Через голод зменшувалася мережа шкіл, в окремих повітах перестала існувати, „зростали явища розпусти, грабунки, убивства, людожерство“ [405, с. 23]. Щоб врятувати голодуючих, при Центральній раді захисту дітей України було створено секцію допомоги голодуючим дітям.

У цілому 1921 р. став роком перетворення Наркомосу в єдиний центр забезпечення освітньої галузі в УСРР (підпорядкування системи соціального виховання в Головсоцвісі, професійної освіти — в Головпрофосі, видавничої справи — у видавничому відділі). Розроблена нова радянська система освіти поширилася по всій республіці. „...Вся праця Наркомосу та його місцевих органів 1920—1921 років йшла шляхом найглибшої перебудови системи народної освіти“, — так характеризував цей етап реформи Я.П. Ряппо [405, с. 23].

Таким чином, у ході радянської реформи шкільна освіта на теренах України в складних соціально-економічних умовах кардинально змінювалася, зокрема її структура, зміст освіти, основи навчально-виховного процесу.

Практичні перетворення в шкільній освіті було закріплено у *Кодексі законів про народну освіту УСРР*, розробленому спеціальною комісією Наркомосу УСРР, затвердженому Президією ВУЦВК 2 листопада на основі постанови III сесії ВУЦВК VI скликання від 16 жовтня 1922 р. і введеному у дію на території України з 25 листопада 1922 р. На сесії у своїй доповіді „Про Кодекс законів по народній освіті“ Я.П. Ряппо виклав основні причини створення та зміст документа. Зокрема, він повідомив, що „в той час, коли в РСФРР був прийнятий шкільний підхід, в Україні в 1920 р. стало очевидним, що одним шкільним підходом питання дитячого виховання не розв’язати, і в 1920 р. висувається і розширюється проблема соціального виховання“ [404, с. 139].

Проаналізуємо зазначений документ. Кодекс написано на основі освітніх законодавчих актів ВУЦВК (1920—1922), Декларації про соціальне виховання дітей в УСРР (1920), частково декларації Наркомосвіти РСФРР „Основні принципи єдиної трудової школи“ (1918). Документ створював нормативно-правову базу для розв’язання таких соціальних проблем, як ліквідація безпритульності й забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками. Кодекс складався зі вступу, чотирьох книг (1. „Організація управління і постачання народної освіти“; 2. „Соціальне виховання дітей“; 3. „Професійна і спеціально-наукова освіта“; 4. „Політична освіта і виховання дорослих“), 767 статей. У вступі визначено основні принципи організації, мету і завдання освіти й виховання, структуру системи народної освіти в УСРР. Узаконено такі положення: навчання й виховання підростаючого покоління — одне з головних завдань УСРР, яке має реалізувати Наркомос; мета виховання та освіти — „розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, що ґрунтується на чіткому розумінні законів розвитку природи і суспільства“; завдання органів виховання й освіти — виховання покоління будівників нового комуністичного суспільства; основою побудови виховних і освітніх установ є трудовий процес, життєві потреби, практика; право кожного громадянина УСРР на вільний доступ до освіти; запровадження такої системи освіти: соціальне виховання дітей, професійна освіта юнацтва та молоді, наукова робота й політична освіта дорослих, що взаємно доповнюють одна одну і становлять єдине органічне ціле; освіта дітей до 17-річного віку як загальна, обов’язкова, безплатна і спільна для обох статей; утримання державних освітніх та наукових закладів за рахунок держави з центральних і місцевих ресурсів, з надходжень від трудових колективів, шкільних господарств тощо; підпорядкування усіх навчально-виховних і наукових установ Народному комісаріату освіти як вищому контролюючому державному ор-

гану освіти; українська і російська мови як загальнодержавні обов'язкові для вивчення в навчальних закладах; забезпечення представникам усіх націй і національних меншин, які населяють Україну, виховання і навчання їхньою рідною мовою; виховання й освіта вільні від будь-якого релігійного впливу, відокремлення школи від церкви; відмова від старих методів словесного навчання й ідеалістичної схоластики та здійснення послідовного переходу на нові методи, що ґрунтуються на досвіді й практиці тощо.

У першій книзі окреслено систему управління освітою УСРР, а саме: структуру Наркомосу (Народний комісар освіти, його заступник, колегія, секретаріат, фінансово-економічне управління, головний комітет соціального виховання дітей, головний комітет професійної і спеціально-наукової освіти, головний політико-освітній комітет, Державне видавництво, рада щодо освіти національних меншин), функції усіх підструктур; забезпечення органів і установ Наркомосу (фінансування, матеріальне забезпечення, соціальне забезпечення учнів, видавнича діяльність тощо).

Друга книга визначає завдання, систему соціального виховання дітей і соціальної охорони неповнолітніх у таких закладах: для нормальних дітей (дитячі будинки, інтернати, трудові школи, денні дитячі будинки, дитячі клуби, бібліотеки); для неповнолітніх правопорушників (основний і допоміжний будинок, трудова колонія, трудовий будинок для дівчат, відкритий дитячий будинок для безпритульних дітей); для дефективних дітей (основний і допоміжний будинки); для дослідження, обстеження та розподілу неповнолітніх (приймальники, колектори, досвідно-педологічні станції); позашкільні (дитячі клуби, бібліотеки, організації); комісія у справах неповнолітніх; інститут патронату.

У третій книзі викладено завдання, систему і типи закладів профосвіти (курси, профшколи, технікуми, інститути, школи робітничої молоді, вечірні робітничі технікуми, робітничі факультети), систему наукових установ і органів сприяння вченим (Науковий комітет Наркомосу, Українська академія наук, науково-дослідні кафедри та інститути, наукові асоціації і товариства, Всеукраїнський комітет сприяння вченим тощо).

Четверта книга висвітлює завдання, систему політичної освіти і виховання дорослих (клуби й сільські будинки, екскурсії, виставки, музеї, бібліотеки тощо), значення мистецтва в цій системі [183]. Цей унікальний документ не мав аналогів в інших союзних республіках.

Провідну роль у розробці реформи відігравав Головний комітет (відділ) соціального виховання (Головсоцвих) при Наркомосі в такому складі: В.О. Арнаутов, В.Є. Бутвін (голова), А.І. Гендрихівська, О.І. Попов, І.П. Соколянський, Е. Яновська та ін. Відділ складався з кількох підвідділів: науково-педагогічного — завідувач О.І. Попов, соціально-правової охорони дитинства — Берлін, дитячих закладів — В.О. Арнаутов, організаційно-інструкторського — А.І. Гендрихівська.

Головсоцвих поставив завдання на науково-теоретичному рівні дослідити такі проблеми: завдання, методи й досягнення педології; єдиний виховний процес; особливості виховання підлітків; фізичне виховання; статеве виховання; виховання дефективної дитини; соціальне виховання як результат і як чинник комуністичного суспільства; дитячий колектив як основа соціального виховання; методи соціального виховання; типи дитячих установ; дитячий будинок; від школи до дитячого будинку; єдиний навчальний план; естетичне виховання; облік праці в дитустановах; питання підготовки соцвихователів [695].

Науково-педагогічний відділ Головсоцвиху організував кабінет соціального виховання з комісіями для розробки питань про дитячу книжку, іграшку, казку, про соціальні фактори виховання. У 1922 р. розпочала свою роботу Комісія дитинознавства, яка збирала плани і схеми дослідження дитини, інструкції антропометричних вимірювань та розробила психосоціологічні схеми дослідження дитини [695, арк. 154]. Рішення колегії Головсоцвиху подавалися для розгляду до колегії Наркомосу.

Стратегічно важливим, як і в попередніх реформах, було питання про національну освітню політику [693, арк. 165]. Так, на одному із засідань колегії Наркомосу УСРР (В.О. Арнаутов, А.І. Гендрихівська, В.Є. Бутвін, Я.П. Ряппо та ін.) під час обговорення доповіді В.Є. Бутвіна „Про національну політику Головсоцвиху“ було прийнято рішення: „зважаючи на стихійне зародження дрібнобуржуазної ідеології, як по лінії українсько-петлюрівських груп, так і чорносотенно-російських, застосувати заходи для створення дійсно радянської школи як на російській, так і на українській мовах“ [692, арк. 68]. Серед заходів пропонувалося перевірити в навчальних установах викладацький склад, навчальні посібники, соціальний склад учнів. Після обговорення проблеми „Про національне питання в дитустановах соціального виховання“ (17 листопада 1922 р.) Наркомос запропонував при відкритті навчального закладу враховувати потреби населення щодо рідної мови навчання; стежити за виконанням закону щодо мови викладання в школі (йдеться про Кодекс законів про народну освіту. — *Л.Б.*); суворо стежити за вивченням у дитустановах двох мов — української та російської [692, арк. 245].

На той час радянські освітяни почали дискутувати питання про пріоритетність дитячого будинку чи школи в навчальному процесі. Так, на одному із засідань колегії (24 листопада 1922 р.) у своїй доповіді „Про політику соцвиху“ Л.Р. Менжинська обґрунтувала ідею про те, що саме школа має бути основою здобуття загальної середньої освіти. Доповідач запропонувала єдину систему соціального виховання: від дитячого садка, через 7-річну школу перейти до професійної школи. На заваді реалізації такого плану передусім постали фінансові проблеми. Зокрема, Л.Р. Менжинська наголосила, що з огляду на значне зниження освітнього бюджету та зменшення кількості шкіл схвалено рішення дозволити відкривати платні школи [692, арк. 250—253, арк. 261].

Мабуть, щоб зрозуміти суть змін досліджуваного періоду, варто навести оцінки самих його учасників. На думку Я.П. Ряппо, „якщо 1920—1921 роки радянського культурного будівництва пройшли в збиранні старого спадку і встановлення нових віх, тому 1922 рік цілком присвячений прокладанню нових шляхів, реалізації організаційних форм і поглибленню їх внутрішнього життя“. У 1922 р. розпочався перехід від адміністративно-організаційної роботи до методологічної організації функціонування освітніх установ, „від „схеми“ — до системи, від „системи“ — до складових її елементів, типів установ, від них — до внутрішнього життя, методів роботи“ [404, с. 82].

На даному етапі Наркомос УСРР проводив відносно самостійну освітню політику, хоча постійно звітувався ЦК КП(б)У про свою діяльність [835].

Підкреслимо, що після затвердження декларації про утворення СРСР (30 грудня 1922 р.) посилювався загальносоюзний диктат. Законодавче оформлення розробленої Наркомосом УСРР на чолі з Г.Ф. Гриньком системи освіти не перешкодило впливу на її реалізацію Наркомосвіти РСФФР. На нарадах наркомів освіти союзних та автономних республік (1919—1924) простежуємо прагнення Наркомосвіти РСФФР створити загальносоюзну систему освіти. Про це свідчать питання, які розглядалися, а саме: про організацію Федеральної ради освіти при Наркомосі РСФФР (протокол №3 від 24 лютого 1922 р.); про Положення щодо управління науковими установами на території РСФФР, інших союзних та автономних республік і областей (протокол №4 від 28 квітня 1922 р.); про розробку програм наради з питання про єдність народної освіти (протокол №10 від 23 грудня 1922 р.); доповідь комісії про основні положення союзного комітету з освіти (протокол №11 від 29 грудня 1922 р.); про систему народної освіти (доповідач Н.К. Крупська, співдоповідач Я.П. Ряппо) (протокол № 3 від 29 листопада 1923 р.) та ін. [370, с. 231].

Наводимо такий приклад. На одній з таких нарад заступник наркома освіти Я.П. Ряппо у своїй доповіді „Про систему народної освіти“ в цілому окреслив організаційні основи освітньої системи в Україні (дошкільні заклади — дитячі будинки, садки, майдани тощо для дітей 4—8 років; 7-річна трудова школа — I концентр для дітей 8—15 років, II — 15—17 років як професійна школа). Він визначив відмінність у системах освіти, яка полягала в тому, що в Росії діяла 9-річна двоступенева школа: I ступінь — чотирирічний, II ступінь складався з двох концентрів — трирічного та дворічного. Я.П. Ряппо наголосив, що „...Україна є, безсумнівно, тою частиною Радянського Союзу, яка раніше інших „американізується“..., піде швидкими темпами до великої промисловості і сільського господарства ... Тому ми можемо претендувати на велику „американізацію“ нашої системи, тобто вважати на 15 році професійну освіту продовженням загальної освіти, продовженням соціального, не влаштовуючи паралелізму, з одного боку, другого концентра II ступеня і, з другого боку — професійної школи. Ми вважаємо, якщо в нас в Україні це не створено, то й створювати не слід“ [370, с. 76].

Характерно, що в результаті детального обговорення двох освітніх систем нарада схвалила „Постанову всесоюдної наради наркомів освіти з питань погодження систем освіти“, яка визнала обидві системи освіти РСФРР та УСРР життєздатними, які можуть розвиватися паралельно, що й тривало до 1928 р. [223, с. 51—55]. На перший погляд, це свідчить про погодженість існування двох освітніх систем, однак подальші події показують посилення тенденції уряду РСФРР уніфікувати наукову та освітню сфери, що підтримував ЦК КП(б)У. 24 листопада 1922 р. ЦК КП(б)У звільнив Г.Ф. Гринька від обов'язків наркома „за намагання відокремити процес розвитку освіти в Україні від Росії та інших республік“ (1938 р. — розстріляний) [410, с. 35].

Викладені факти свідчать про те, що попри складні суспільно-політичні та соціально-економічні умови крок за кроком реформа набирала обертів. На підтвердження цієї думки наведемо оцінку Я.П. Ряппо 1920—1922 років, до основних здобутків яких він відніс ліквідацію старих органів освіти, освітніх установ (університети, семінарії, гімназії тощо). Він визначив негативні чинники, що впливали на хід реформи: відсутність коштів, неврожай, голод, які спричинили такі явища, як перетворення шкіл та дитячих будинків на пункти харчування, закриття масових шкіл, передавання масових установ на місцевий бюджет [402, с. 8].

З метою нівелювання здобутків реформи в 1920—1922 рр., особливо на шляху українізації освіти, наркомом освіти було призначено В.П. Затонського (30 жовтня 1922 р. — 14 березня 1924 р.), який „чимало доклав зусиль для того, щоб максимально ліквідувати відмінності, що були між освітніми системами України і Росії“ (запровадження в школах комплексних навчальних програм Наркомосу РСФРР з певними змінами тощо) [212, с. 236].

Проаналізувавши протоколи засідань Наркомосу УСРР за 1923 р., можна виявити такі суперечливі тенденції реформування шкільної освіти. Так, з одного боку, схвалюється рішення про масове видання російського букваря (протокол №81 від 5 січня 1923 р.), а з іншого — про введення до навчальних закладів викладання української мови та українознавства, про план українізації установ соцвиху (протокол №29, 7 серпня 1923 р.) тощо [696, арк. 104; 697, арк. 66, арк. 103].

Характерним явищем було обговорення на засіданнях колегії важливих документів, виступів керівників Наркомосу. Так, на одному із засідань (20 листопада 1923 р.) заслуховувалися і були схвалені зміни, запропоновані Я.П. Ряппо, до доповіді Наркомосу на Союзній нараді наркомів освіти „Основні положення системи освіти УСРР“. У своїй доповіді Я.П. Ряппо пояснив суть шкільної реформи в УСРР: „Враховуючи конкретні потреби теперішнього часу на господарчому фронті в найближчий перехідний період, категорично відмовившись від реорганізації старших класів колишніх загальноосвітніх середніх навчальних закладів і ліквідовуючи їх, Наркомос

УСРР переніс центр складності шкільної реформи на професійну освіту, котра базується на певних галузях праці, намагаючись створити біля нього єдину монолітну систему освіти“ [694, арк. 27—28]. Декларувалася мета школи: „Ні семирічка, ні профшкола не ставлять за мету безпосередню підготовку до вищої школи, їх завдання — готувати до життя“ [694, арк. 29].

Отже, в цілому розроблена Наркомосом УСРР структура шкільної освіти в Україні мала такий вигляд: діти 4—8 років одержують соціальне виховання в дитячих будинках, садках тощо; діти 8—15 років — соціальне виховання та освіту в дитячих будинках і в 7-річній трудовій школі; з метою найшвидшого охоплення дітей молодшого шкільного віку освітою встановлюється в даний період чотирирічна школа як I концентр семирічки, водночас тимчасово допускається функціонування одно-, дво-, трирічних шкіл; учні 15 років протягом двох років продовжують навчання в професійних школах за певною галуззю виробництва або ж у чотирирічних школах робітничої, батрацької молоді.

Після проголошення XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) нової національної політики на основі принципу коренізації в УСРР розпочався на офіційному рівні процес українізації. З огляду на це колегія Наркомосу схвалила низку важливих постанов у напрямі українізації, а саме: „Про введення у навчальні заклади обов'язкового викладання української мови та українознавства“ (протокол засідання № 29 від 7 серпня 1923 р.), „Про план українізації дитячих установ Одеської, Катеринославської, Донецької, Харківської губерній“ (протокол № 31 від 21 серпня 1923 р.), Календарний план українізації апарату Наркомосу в центрі і на місцях (28 серпня 1923 р.) [697, арк. 119, арк. 138]. У шкільну освіту активно впроваджуються українська мова як вищевишукана, українознавчі предмети.

Зі звіту Наркомосу УСРР за 1922—23 н.р. дізнаємося про новий аспект його діяльності в цей період, а саме перехід від матеріального забезпечення установ соціального виховання до науково-теоретичної розробки проблем соціального виховання. Науково-педагогічний комітет Головоцвиху із консультуючого перетворився на центральний і спрямовуючий орган, який діяв через місцеві наукові педагогічні комітети. На базі створених чотирьох досвідних станцій науково перевірялися доцільність діяльності кожного типу установ, навчальні плани, методи виховання. А також — здобутки реформи: збільшення українізованих дитячих установ з 47 до 60 %, забезпечення початкової школи українськими підручниками [699, арк. 1—79]. Зазначимо, що в 1920—1923 рр. через неврожай, голод значно зросла мережа дитячих будинків і зменшилася мережа шкіл. Однак водночас із піднесенням народного господарства, потребами шкільної практики починається зворотний процес — стабілізується школа, постає питання запровадження загального навчання. Разом із зростанням кількості дитячих будинків у 1922 р. народжується нова форма соціального виховання — дитячий комуністичний рух як форма

суспільно-політичного виховання і як фундамент соціального виховання, що поступово охоплює і школу [402, с. 8—12, с. 6, с. 9].

На думку Я.П. Ряппо, 1922—1923 рр. стали передумовою переходу до нового етапу реформування освіти: створення місцевого бюджету як матеріальної бази розвитку масової початкової школи; визначення мети й завдань нових освітніх установ; поступовий перехід учительства на бік Радянської влади [402, с. 9]. Загалом 1920—1924 роки він характеризує як добу „реорганізації цілої старої спадщини та боротьби за існування“ [401, с. 4]. Розмірковуючи над такою оцінкою реформи школи, спираючись на проаналізовані факти, зазначимо, що шкільна освіта в цей період в УСРР кардинально змінювалася, особливо її структура, зміст навчально-виховного процесу, система управління нею. Таким чином, формувалася відмінна від російського зразка матеріальна концепція шкільної освіти, яка передусім відповідала політичному та економічному розвитку українського суспільства.

Про це свідчить і зміст копії протоколу №4 від 3 грудня 1923 р. III Народи наркомів союзних і автономних республік, у роботі якої взяли участь наркоми або їх заступники України (В.П. Затонський, Я.П. Ряппо), Грузії, Білорусії, Вірменії, Карелії, Криму та ін. На Нараді (1—4 грудня) була схвалена Резолюція за доповідями про систему народної освіти, основні положення якої встановлювали ступінь розбіжності української та російської систем освіти: дошкільні установи охоплюють дітей в РСФРР віком 3—8 років, в УСРР — з 4 років; соціальне виховання в обох системах охоплює дітей віком 8—17 років: діти 8—12 років у РСФРР охоплюються школою I ступеня, в УСРР — I концентром семирічки; діти 12—15 років в системі РСФРР охоплюються I концентром школи II ступеня, в системі УСРР — II концентром семирічки; діти 15—17 років — в системі РСФРР — II концентром II ступеня, в системі УСРР — профшколою [698, арк. 202—206]. Особлива увага зверталася на такі розбіжності: в УСРР — дитячі будинки сполучалися зі школами, в РСФРР — дитячі будинки школи не мали; в Україні не існувало II концентру II ступеня, замість нього профшкола виконувала функції соціального виховання та професійної освіти.

Здобутки, недоліки та перспективи освітньої реформи обговорювали учасники Всеукраїнської наради завгубвно (1—7 березня 1924 р.). Зокрема, в резолюції „Діяльність Головоцвуху НКО за 1922/1923 шкільний рік у зв'язку з його черговими завданнями“ оцінювався стан шкільної освіти в УСРР на 1 квітня 1923 р.: школи охоплювали учнів віком 8—11 років на 44,9%, учнів 12—15 років — на 15%, в цілому від 8 до 15 років — на 25,3 %; переважаючим типом школи була трирічна школа, семирічна школа охоплювала лише 5% дитячого населення [455, с. 2]. З огляду на такі низькі показники було визначено стратегічні та перспективні завдання Головоцвуху в освітній сфері: у ході реалізації семирічного навчання установити обов'язковим типом початкової освіти чотирирічну школу; розробити план загального початкового

навчання в її межах; довести кількість семирічок не менш як одну на район; перетворити школу „в дійсно радянську трудову школу, борючись з вербальністю, багатопредметовістю, впливом дрібнобуржуазної стихії, протиставляючи їй строго марксівський підхід у справі виховання молодого покоління“; організувати школи-лікбези для підлітків 12—15 років [455, с. 2].

Я.П. Ряппо у своїй доповіді „Про зв'язок соцвиху з профосом“ обґрунтував засади наступності та взаємозв'язку навчання в установах соціального виховання та професійної освіти, а саме: 7-річна школа соцвиху дає загальну освіту і створює умови для успішного навчання в профшколі; профшколи продовжують 7-річки „на конкретній цільовій установці занять — професіоналізації“; навчальні плани та програми семирічки та профшколи складаються послідовно і об'єднано; перший концентр семирічки має стати загальною обов'язковою школою, а другий — школою неповного охоплення дитинства, профшкола — школою ретельного добору „на підставі соціальної ознаки“, бо загальною масовою бути в найближчі роки не зможе; перехід від семирічки до профшколи відбувається без іспитів; чотирирічну школу продовжує чотирирічна школа фабзавуча, або сільської робітничої молоді та ін. [455, с. 14].

У цей час посилюється ідеологічний принцип в освіті, про що свідчить такий факт. Наркомос надіслав обіжний лист до всіх губнаросів за підписом заступника наркомосвіти Я.П. Ряппо та голови головносоцвиху В.О. Арнаутова, що яскраво свідчило про ідеологізацію, а саме ленінізацію змісту освіти. У листі висловлювалися такі вказівки: на уроках суспільствознавства запровадити спеціальні години для ознайомлення з життям та діяльністю Леніна, його творами, з історією РКП, революційним рухом; у кабінетах суспільствознавства створити „кутки Леніна“; у процесі вивчення інших навчальних дисциплін показувати роль Леніна у господарському та культурному розвитку республіки та ін. [116, с. 94].

Важливою подією даного періоду стало оприлюднення закону Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі — ВУЦВКу) та Ради народних комісарів (далі — РНК) (30 червня 1924 р.) „Про запровадження загального обов'язкового навчання“, який передбачав обов'язкове навчання дітей 8—11 років у чотирирічних школах, і його здійснення протягом 1925—1930 рр., що свідчить про прагнення уряду реалізувати принцип рівного доступу усіх верств населення до здобуття шкільної освіти [702, арк. 134].

Результати реформи шкільної освіти було підсумовано на III сесії Всеукраїнського ЦВК УПІ скликання і втілено у відповідній постанові „Про постановку навчально-виховної та культурно-освітньої справи“ (12 жовтня 1924 р.), що ґрунтувалася на звіті Наркомосу за 1923—24 н.р. У документі констатувалося, що результатом реорганізації, тобто реформи навчально-виховної та культурно-освітньої справи стали нова радянська система осві-

ти, нові організаційні форми (типи установ), новий зміст і нові методи роботи. „Освітня політика і практика Наркомосу за минулий академічний рік, як і в минулі роки, йшла шляхом встановлення та закріплення радянської системи освіти, її організаційних форм змісту та метод, що відповідають потребам і інтересам робітничої класи та широких мас селянства“, — так пояснювалася суть реформування освітньої галузі [320, с. 24]. Далі йшлося про здобутки цього процесу, а саме: стабілізацію мережі масової школи; ліквідацію масової неписьменності; реорганізацію старої „буржуазної“ школи в нову трудову та професійну радянську школу; „пролетаризацію“ навчально-виховних установ; підведення під освітні установи мінімальної матеріальної бази; перепідготовку вчителів тощо. У цілому вважаючи роботу Наркомосу задовільною, ВУЦВК визначив напрями подальшої діяльності в галузі шкільної освіти: боротьбу з дитячою безпритульністю; запровадження загального навчання; ліквідацію неписьменності; забезпечення масової школи підручниками й посібниками; запровадження в трудових міських школах індустріального, а в сільських — сільськогосподарського спрямування в навчанні; зближення політичного виховання засобами соціального виховання з комуністичним рухом; здійснення послідовної українізації школи та ін. [320, с. 26—28]. Таким чином, на цій сесії було остаточно закріплено як дієздатну і практично реальну українську радянську систему шкільної освіти (матеріальна концепція).

Отже, у 1920—1924 рр. українські освітяни розробили радянську модель розвитку освіти в Україні, зокрема шкільної, поклавши в її основу схему (систему) Г.Ф. Гринька, доповнену Я.П. Ряппо й обговорену на численних засіданнях Наркомосу УСРР, освітніх та партійних нарадах у контексті посилення ідеологічного впливу ЦК КП(б)У, втручання в освітню політику Наркомосу РСФРР з метою її уніфікації в загальнорадянську.

Період реформування шкільної освіти в УСРР у 1920—1924 рр. можна поділити на такі підетапи, визначивши особливості кожного з них: 1920—1922 рр. — реорганізація попередньої (національної) системи шкільної освіти, перетворення Наркомосу УСРР у відносно незалежний керівний орган освіти, концептуальне забезпечення нової системи шкільної освіти законодавчими документами; 1922—1923 рр. — реалізація реформи й поширення системи соціального виховання на всій території УСРР, посилення впливу КП(б)У та Наркомосу РСФРР з утворенням СРСР на освітню політику Наркомосу УСРР; 1923—1924 рр. — стабілізація масової школи, встановлення та закріплення української радянської системи освіти. Як організаційний — період 1920—1924 рр. став фундаментом для наступного етапу шкільної реформи 1924—1927 рр.

3.3. Реформування 1924—1927 років як період експериментування й пошуку

Після прийняття Конституції СРСР (26 січня 1924 р.) та Конституції УСРР (травень 1925 р.), що законодавчо закріпила входження України до складу Радянського Союзу і втрату нею статусу суверенної держави, хоч і зі збереженням власного адміністративного центру та державного апарату, посилилися процеси уніфікації союзного уряду щодо української освіти.

Наголосимо, що в другій половині 20-х років у РСФРР у рядах більшовицької партії відбувається дискусія про подальший суспільний розвиток, а в освіті — між прихильниками її професійного та політехнічного змісту, зміцнюється вплив єдиної „генеральної лінії“ партії на розвиток освіти, обмежуються дискусії, закриваються приватні школи, забороняється варіативність навчальних програм [515, с. 85—86], тобто посилюються наміри централізації і створення єдиної державної системи управління освітньою сферою. Наприкінці 20-х років дореволюційна школа в РСФРР була кардинально перебудована, нова шкільна система несформована, оскільки ні уряд, ні Наркомос, ні педагогічні кола не мали єдиного розуміння мети нової школи, зокрема щодо принципу політехнічного навчання [234, с. 80, с. 83]. Усі ці процеси в РСФРР безпосередньо відбивалися на реформуванні шкільної освіти в УСРР.

З моменту керівництва Наркомосом УСРР О.Я. Шумським (29 вересня 1924 — лютий 1927 р.) спостерігається нова хвиля реформи в напрямі збереження самостійності функціонування української системи освіти. Першим кроком на цьому шляху стало підписання союзної угоди (24 жовтня 1924 р.) між народними комісаріатами освіти УСРР та РСФРР про самостійність освітньої політики [212, с. 187]. Проаналізуємо хід реформування шкільної освіти в окреслений період у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних детермінант [30].

На нараді наркомів освіти (29 жовтня 1924 р.) нарком освіти РСФРР А.В. Луначарський у доповіді „Про погодження системи народної освіти в СРСР“, розкритикувавши український проект „Загальні основи народної освіти в СРСР“ (прийнятий на засіданні Малої Колегії Наркомосу УСРР (22 квітня 1924) відповідно до Кодексу законів народної освіти УСРР та Конституції СРСР для її подання на нараду союзних наркомів), категорично не погодився з небажанням українських освітян створювати загальносоюзну мережу професійно-технічної освіти. Він наполягав на затвердженні мережі професійних освітніх навчальних закладів союзним урядом, аргументуючи це існуванням загального плану розвитку народного господарства [370, с. 172; 701, арк. 60, арк. 102—103 об.].

Наводимо основні положення українського проекту Закону „Загальні основи народної освіти в СРСР“ (2 жовтня 1924): виховання та освіта підростаючого покоління і всього населення є завданням СРСР і здійснюється через Наркомоси союзних республік; мета виховання та освіти полягає у створенні „нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, твердою волею, загальнонеобхідною кваліфікацією та з матеріалістичним світоглядом“; в основу навчально-виховних установ покладаються „трудовий процес як фундамент виховання й пізнання“, зв’язок навчання й виховання з народним господарством, практика виховання й навчання, спрямована на пізнання світу; введення нових, побудованих на досвіді та практиці, методів навчання; вільний доступ громадян до навчання; розширення мережі дошкільних установ; організація професійної та спеціально-наукової освіти, спрямованої на підготовку до трудового життя і творчості в якості кваліфікованих працівників і всебічно розвинених свідомих громадян; соціальне виховання є загальним, обов’язковим, безплатним та спільним для хлопців і дівчат; освіта в республіках має бути пронизаною духом інтернаціоналізму, республіки повинні розвивати національно-культурні форми (мову, літературу, мистецтво); виховання й навчання проводяться рідною мовою учнів, російська мова вводиться як обов’язкова в усіх школах з неросійською викладовою мовою; школа відокремлюється від церкви; право приватних осіб та колективів організувати навчання учнів вирішується народними комісаріатами [370, с. 194—198].

Для порівняння також наводимо основні положення розробленого Наркомосом РСФРР проекту „Загальні основи народної освіти в СРСР“ (30 жовтня 1924 р.). Відповідно до союзного договору вищі органи СРСР встановлюють обов’язкові для запровадження по всій його території основні принципи народної освіти, мета яких полягає у створенні умов для братського співробітництва Союзу й перетворення всієї системи народної освіти в знаряддя комуністичного переродження суспільства; затверджують план закладів профтехосвіти, який відповідає загальносоюзним потребам народного господарства, мережу та план діяльності наукових установ. Теоретичні засади організації народної освіти планувалися такі: перетворення шкільно-виховної системи „у зброю ідейного, організаційного та виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви населення з метою виховання покоління, здатного встановити комунізм“; в основу освітньої системи покладалася єдина трудова школа, що має кілька між собою пов’язаних ступенів; загальноосвітня школа є політехнічною і готує кваліфікованих працівників для різних галузей народного господарства; виховна та просвітницька робота будується на принципах комунізму; поступово учні безплатно забезпечуються всім необхідним для навчання; сироти та безпритульні діти здобувають освіту й виховання на державній та громадській основі; освіта будується на принципах загальнодоступності, загальності, обов’язковості;

забезпечення кожному громадянину права здобувати освіту рідною мовою [370, 190—194].

Отже, порівнявши зазначені документи перспективного розвитку шкільної освіти, варто наголосити, що вони ґрунтувалися на таких принципах, як комуністичний, трудовий, єдиної школи, рівного доступу громадян до здобуття освіти, обов'язковості, безплатності, спільного навчання хлопців та дівчат, атеїстичний. А відрізнялися тим, що в українському проекті закону були закладені такі принципи: автономія діяльності Наркомосу УСРР, професійний (підготовка кваліфікованих робітників через професійну освіту), відносно демократичний (уведення нових методів навчання, з дозволу Наркомосу функціонування приватних навчальних закладів), виховний у розумінні комуністичний і національний. Російський проект шкільної освіти, на відміну від українського, ґрунтувався на політехнічному принципі (теоретичне і практичне ознайомлення учнів загальноосвітньої школи з науковими принципами основних галузей виробництва для підготовки до праці на виробництві) і на виховному в розумінні комуністичному. Вочевидь питання уніфікації української системи шкільної освіти в загальнорадянську залишалося на теоретичному рівні.

Яскравим прикладом бажання уніфікувати республіканські освітні системи урядом РСФРР свідчать такі архівні документи (1924). Наркомос РСФРР в особі А.В. Луначарського телеграмою зробив запит до Наркомосу УСРР: „Повідомте телеграфно, чи згодні ви визнати Російську Академію наук загальносоюзною і підпорядкуванням її одному відомству Наркомосу РСФРР“. На телеграмі червоним чорнилом Я.П. Ряппо пише: „Тов. Шумському. Російська Академія обслуговує РСФРР і є союзною тільки лише для підлеглих РСФРР республік та автономних областей. Для України вищим науковим центром є лише Українська Академія Наук, яка повинна бути у рівному становищі з Російською Академією в Союзі РСР. Спробу зробити Російську Академією союзною потрібно відхилити“. У написаній Шумським відповіді простежується чітка позиція щодо цього питання: „Наркомос УСРР рішуче не погоджується з об'явою тієї чи іншої установи РСФРР загальносоюзною, у т.ч. і Російської Академії наук. Мотиви викладені на нараді Наркомів та ін. Україна має Українську Академію наук. Оголошення Російської Академії наук загальносоюзною є спроба підкорити наукові установи відсталих національних культур науковим установам Росії і поставити Російську Академію у привілейоване положення, в т.ч. матеріальне. Це суперечить літері та духу союзної радянської конституції“ [703, арк. 356—358].

Шкільна політика НКО УСРР у 1924—1925 рр. визначалася законом ВУЦВК і РНК „Про запровадження загального навчання“ (30 червня 1924 р.), за яким протягом шести років передбачалося охопити дітей віком 8—11 років загальним навчанням у чотирирічних школах [702, арк. 134]. Даний закон конкретизували такі документи, як постанова РНК „Про шкільну мережу за-

гального навчання“ (25 листопада 1924 р.), постанова ВУЦВК та РНК „Про заходи до переведення загального навчання“ (5 серпня 1925 р.), Резолюція II сесії ВУЦВКу „Про переведення загального навчання на Україні“ (28 жовтня 1925 р.), Постанова IV сесії ВУЦВК IX скликання „Про переведення загального навчання“ (підсумки переведення загального навчання й найближчі перспективи; 23 листопада 1926 р.).

Так, *Постановою РНК „Про шкільну мережу загального навчання“* на території УСРР схвалювався єдиний тип школи — семирічна трудова школа з двох концентрів: I — чотирирічна початкова школа для дітей віком від 8 до 11 років; II — трирічна трудова школа [90, с. 14—17]. *Постановою ВУЦВК та РНК „Про заходи до переведення загального навчання“* проголошувалося обов’язкове та безплатне навчання в перших чотирьох класах трудової школи соціального виховання [90, с. 22—26]. Для реалізації поставленого завдання було створено комісію із загального навчання (26 січня 1925 р.), на засіданнях якої розглядалися організаційні питання, зокрема доповідь соцвиху про орієнтовний план запровадження загального навчання в Україні (В.О. Арнаутов), доповідь соцвиху про реалізацію плану роботи загального навчання на місцях та ін. [704, арк. 103]. Але практично навчання в школах було платним [416, с. 671].

Питання щодо запровадження загального навчання обговорювалося на засіданнях наради в справі загального навчання при Наркомосі (жовтень—грудень 1925 р.). На одному із засідань наради (9 жовтня 1925 р.) О.М. Шумський порушив два завдання реформи — „загальне навчання і наука“, спричинені такими тенденціями: розширення шкільної мережі; брак учителів; катастрофічне становище наукової роботи; незадовільне забезпечення підручниками та ін. На завершення свого виступу нарком освіти наголосив: „У Союзі ми є передовою республікою, тому що економічно ми багатші, а крім того, на 8 році Радянської влади (на Україні на 5 році) ми вже поставили практичну історичну задачу (запровадження загального обов’язкового навчання. — *Л.Б.*)“ [705, арк. 58 об.].

Практично в 1924—1925 рр. зросло охоплення дітей школами в цілому, але шкільна мережа ще була недостатньою (переважали школи I концентру (89,5 %); школи підвищеного типу становили 10,5% і концентрувалися в містах); збільшилася кількість національної мережі шкіл, хоча бракувало вчителів, приміщень, підручників; матеріальний стан шкіл залишався незадовільним [110, с. 36—37]; підвищилася активність учительства, тому виникли нові методи навчання; було опубліковано комплексні програми і розпочалося їх запровадження [405, с. 65].

Загальні принципи нового змісту освіти втілювалися в *Єдиному навчально-муплані соцвиху* (1924). Зокрема, в загальній характеристиці до „Навчально-виховного плану роботи з дітьми шкільного віку“ зазначалося, що в основу

нових комплексних програм для установ соціального виховання УСРР, як і виданих ГУСом в РСФРР програм єдиної трудової школи, покладено вивчення трудової діяльності людей. Загалом програми УСРР та РСФРР були структурно подібні: розподілені за роками і триместрами, розміщені за трьома темами (природа, праця, суспільство). „Коли ми оголошуємо, що програми соцвиху орієнтуються на виробництво, ми вже цим робимо великий крок уперед від старих програм з їх відволікаючими знаннями; коли ми до того ж застосовуємо в педагогічній роботі методи, що ґрунтуються на дитячій активності, ми створюємо абсолютно нову школу, яка не має нічого спільного зі старою“, — так пояснюється суть реорганізації методів та оновлення змісту шкільної освіти [391, с. 134].

У навчальному плані закладалися відмінності для сільської та міської шкіл. Зокрема, були такі особливості побудови комплексних навчальних планів і програм: I концентр (1—4 класи) — у сільській школі комплекси пов'язувалися із сезонними сільськогосподарськими роботами, учні мали здобувати практичні знання з природничих предметів, які зв'язані із сільським господарством (у міських школах — з елементами міської промисловості); II концентр (1—3 класи) — у сільській школі поглиблюються здобуті знання, зокрема про недоліки індивідуального сільського господарства перед колективним (у міських школах — поглиблення знань про міську промисловість з орієнтацією на превалюючі виробництва) [391, с. 134—135]. З огляду на це у навчанні набувають другорядної ролі такі предмети, як мова, література, історія, мистецтво, а пріоритетності — природознавство та математика відповідно до їхньої важливості у виробничій діяльності людини. За новою системою основна форма навчального процесу — урок — замінювалася на практичні заняття практичного працівника з групою учнів за визначеним обсягом знань з допомогою таких методів навчання, як екскурсії на виробництво, в радгоспи тощо. Як бачимо, це була нова форма навчального процесу, абсолютно відмінна від уроку, запровадження якої потребувало ґрунтовної підготовки і перепідготовки вчителства.

Водночас у зміст освіти та навчально-виховний процес вводиться політичний компонент, бо на школу покладалося завдання створити всі умови для того, щоб діти любили республіку, знали її революційну історію та розуміли роль комуністичної партії, комсомолу в її створенні. До змісту освіти закладався обсяг соціально-політичних знань (історія радянської влади, Конституція УСРР та СРСР, організація робітничого класу або історія РКП). Політвиховання з виробничим ухилом декларувалося як невід'ємна частина педагогічного процесу.

Проаналізувавши Єдиний навчальний план соцвиху, можна визначити його як позитивні характеристики, а отже тенденції реформування шкільної освіти: зв'язок змісту освіти з життям, запровадження нових форм, методів навчання (лабораторно-бригадний метод, метод проєктів), що сприяло пе-

дагогічній творчості та експериментуванню вчителства, так і негативні: політизація змісту освіти, заміна курсу історії українського народу на історію комуністичної партії.

У 1924—1925 рр. відбулися зміни в організації Наркомосу: головні комітети соціального виховання, професійної освіти, політичної освіти перетворилися на відповідні управління; було створено Державний науково-методологічний комітет (далі — ДНМК) (2 лютого 1925 р.) за головування заступника наркома Я.П. Ряппо у складі 9 членів (М. Астерман, М.С. Волобуєв, О.С. Залужний, О.Ф. Музиченко, Я.Б. Резнік, І.П. Соколянський, Я.Ф. Чепіга та ін.) із секціями в управліннях; губернські та окружні відділи народної освіти реорганізовано в інспектури народної освіти „в зв'язку із загальною реформою управління“. Як зазначається у звіті Наркомосу протягом 1924—1925 рр. було „законодавчо й організаційно закінчено реформу переходу на триступеневу систему управління“, що сприяло зміцненню зв'язків з місцевими органами освіти [110, с. 6]. Усі зміни визначено Постановою ВЦВК й РНК „Про реорганізацію Народного Комісаріату Освіти УСРР“ (1 квітня 1925 р.) [90, с. 8—9].

ДНМК діяв відповідно до загального операційного плану згідно з потребами освітньої політики та практики. Протягом 1924—1925 рр. комітет розробляв такі питання, як комплексна система навчання, суспільствознавство в школі, наукова організація праці в педагогіці, проблема обдарованості в педагогіці, засоби вимірювання успішності, система політосвіти та ін. [110, с. 100].

Організаційно-педагогічні засади науково-методологічної роботи Я.П. Ряппо виклав у тезах „Організація методологічної роботи“, схвалених Всеукраїнською нарадою губернських і окружних інспектур народної освіти 25—31 травня 1925 р., де визначалися теоретичні підвалини оновлення змісту науково-методологічної роботи — елементи шкільної організації (учні, вчителі, зміст освіти, методи навчання); основні завдання й мета школи („дати своїм вихованцям необхідний класовий орієнтир в дійсності, що оточує..., ґрунтовну підготовку класового борця на господарському й громадсько-культурному фронті“); основи запровадження комплексної системи навчання; введення активних (лабораторно-дослідних) методів навчання; розробка нової системи оцінювання навчальних досягнень учнів; створення єдиного центрального керівного органу науково-дослідною роботою [226, с. 4—5].

Організаційно-педагогічні засади реформи шкільної освіти стали предметом широкої дискусії ІV сесії Науково-педагогічного комітету Головоцеху (1—5 червня 1925 р.) за головування Я.П. Ряппо. Він повідомив, що організаційний етап реформи закінчився й настав час подумати про внутрішній зміст школи, тобто про організаційно-педагогічні засади шкільної освіти,

зокрема про те, як поєднати шкільну організацію з трудовим життям: „Як зробити школу авангардом нашого життя, як зробити школу вождем нашого соціалістичного суспільства?“. На його думку, Наркомос спільно з науково-дослідними органами повинен керувати будівництвом школи із залученням широкого кола вчительства, створивши для цього Всеукраїнський актив методистів й організувавши науково-дослідні досвідні установи, методичну роботу в навчальних закладах. Я.П. Ряппо поставив два важливих завдання, а саме: запровадження в життя комплексної системи; раціоналізації роботи школи. З огляду на це ДНМК мав увести до бюджету затрати на досліді, вимірювання, іспити, тестування усіх процесів школи [707, арк. 1—6]. Під час обговорення основної доповіді виступили О.С. Залужний (про дитячий колектив), О.І. Попов (про перепідготовку вчителя, комплексне навчання), Т.Л. Гарбуз (про комплексне навчання) [707, арк. 11, арк. 222, арк. 233].

Спираючись на оцінки безпосередніх учасників реформування — Я.П. Ряппо, О.Я. Шумського, стверджуємо, що в 1924—1925 рр. відбулися вагомі зрушення в розвитку шкільної освіти, а саме: припинення зменшення шкільної мережі; зосередження роботи Наркомосвіти на навчально-методологічній роботі та визначенні організаційно-педагогічних засад змісту шкільної освіти; значне зростання асигнувань на установи соцвиху з місцевих бюджетів, збільшення зарплатні вчителям; проте мали місце такі недоліки: брак навчальної літератури для дітей; відмінність в охопленні учнів школами в місті й селі; невідповідність більшості вчительства до праці за новими методами навчання [402, арк. 9—10, арк. 12; 377, с. 6—13, с. 12].

До позитивів віднесено й такі моменти: установлення педагогічної системи соцвиху з орієнтацією на суспільно-політичну організацію дитинства; введення загального навчання; здійснення масової перепідготовки вчительства через курси, з'їзди, конференції, гуртки; зростання громадської активності вчительства; поступовий перехід на систему комплексного навчання; забезпечення шкіл новими підручниками та навчальним приладдям; запровадження навчання рідною мовою учнів; українізація установ соцвиху та ін. В цілому все це сприяло підвищенню „якості школи“ [110, с. 42—44; 710, арк. 7—30; 706, арк. 6—7]. Таким чином, аналіз фактів свідчить про те, що 1924 р. став переломним у ході реформи шкільної освіти, оскільки відбувся перехід від організаційного до змістового етапу розробки нового змісту освіти, методів навчання, загалом нової освітньої парадигми.

У 1925 р. уряд вжив низку заходів для українізації радянського апарату, що відбилися в таких документах: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР „Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату“ (30 квітня), Постанова РНК УСРР „Про практичні заходи до українізації радянського апарату“ (16 липня), Положення про підвідділи українознавства та ліквідацію української неписьменності при відділах лікнепу Голов-

окрполітосвіти (1 серпня), Інструкція про українізацію радянських установ на селі (5 серпня) та ін. [324, с. 1—7; 466].

Серед заходів українізації радянського апарату радикальними були такі: діловодство в усіх державних установах та державно-промислових підприємствах проводити українською мовою; зобов'язати Наркомос УСРР активізувати свою діяльність щодо надання допомоги в навчанні співробітників державних установ та підприємств української мови, збільшити тираж відповідних підручників, видати загальний академічний словник української мови й термінологічний із різних галузей наук; заснувати Центральну всеукраїнську комісію для керівництва українізацією; не приймати на службу осіб, які не володіють українською мовою та ін. [345, с. 1—5].

З Операційного плану Наукпедкому Головсоцвиху на 1925—26 н.р. (щорічний Операційний план затверджувався РНК УСРР) бачимо, що в цей період основними напрямками реформи стають зміст освіти й методи навчання: „перехід установ соцвиху на нові комплексні програми і нову педагогічну техніку (комплексний метод, американський метод навчання грамоті, ланкова система)“ [708, арк. 852].

Після створення в 1925 р. ДНМК спостерігаємо його провідну роль у розробці та реалізації реформи шкільної освіти, зокрема в оновленні змісту освіти. На численних засіданнях обговорювалися розроблені відповідними комісіями навчальні плани та програми для школи. Наприклад, після обговорення інформації професора Столярова про роботу Комісії навчальних планів і програм із різних предметів було прийнято такі загальні рішення: звернути особливу увагу на необхідність виховання еволюційного погляду на природні явища і внести відповідні елементи до програмного матеріалу; програму з природознавства перебудувати за комплексною схемою; залучити до участі в роботі комісії учителів шкіл; програми із суспільствознавства, географії, мови й літератури, графічної грамоти, співів та чужоземних мов перебудувати за комплексною схемою (протокол №19 від 30 квітня 1926 р.).

Із протоколів засідань ДНМК (№35 від 22 липня, №36 від 23 липня, №38 від 27 липня та ін.) можна простежити обговорення навчальних програм з усіх предметів 7-річної трудової школи. Наведемо кілька прикладів. Результатом обговорення і схвалення програми з української мови стали такі положення: ввести до програми рубрики — комплекси, теми, підтеми, літературний матеріал, теорію літератури, техніку мови; чітко визначити матеріал щодо формальних знань; увести твори на вільну тему; щодо програми із суспільствознавства висловлені такі зауваження: на початку та наприкінці додати політичні висновки; в пояснювальній записці підкреслити роль історії партії; розширити розділ „Радянське право“ та ін. (№39 від 30 липня 1926). Стосовно програми з художнього виховання дітей приймаються такі правки: у програмі з мистецтва підкреслити суспільно-політичний момент; в перед-

мові розкрити роль мистецтва на шляху підготовки класового борця тощо (№ 49 від 3 серпня 1926) [709, арк. 262—263, арк. 325—326, арк. 333—335, арк. 343—344, арк. 347]. Наведені факти яскраво свідчать про запровадження до змісту освіти ідеологічного принципу.

Таким чином, проаналізувавши організаційно-педагогічні засади реформи в УСРР, можна вважати, що в 1920—1926 рр. поступово Наркомос УСРР розробляв теоретично і реалізовував практично радянську систему шкільної освіти, яка відрізнялася від російської. Звернемося до порівняльної схеми Я.П. Ряппо цих двох систем (див. табл. 3.1) [404, с. 8—10].

У наведеній таблиці Я.П. Ряппо чітко виклав основні засади української радянської шкільної освіти, яка функціонувала до 1930 р., а в останньому пункті акцентував увагу на її подальшому розвитку за „українським зразком і без союзного керівництва“. Загалом він охарактеризував період 1924/25—1927 рр. як перехід від боротьби за існування до зміцнення позицій в умовах зростання народного господарства (розгортання загального навчання, ліквідації неписьменності, поліпшення якості школи) [405, с. 5—7].

Паралельно з фаховими змінами в шкільній практиці у контексті ставлення Сталіна та Кагановича до українізації як „тимчасового тактичного відступу“ загострюються стосунки О.Я. Шумського з ЦК та ЦК КП(б)У. І як наслідок — 27 лютого 1927 р. його звільнили з посади наркома освіти України і вже на лютого-березневого об'єднаному пленумі ЦК і ЦК КП(б)У (1927) він був звинувачений у „націонал-ухильництві“ (т.зв. „шумськізм“), тобто в антипартійній націоналістичній діяльності [103, с. 262]. 13 травня 1933 р. його було заарештовано, засуджено до десяти років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі та звинувачено у діяльності за повалення радянської влади і створення „буржуазної“ Української республіки. 18 вересня 1946 р. О.Я. Шумський покінчив життя самогубством [468, кн. 2, с. 62—63].

Таблиця 3.1

Порівняльна схема української та російської систем освіти

	РСФРР	УСРР
1	2	3
1	Головсоцвих охоплює дітей та підлітків від 3 до 17 років включно	Головсоцвих охоплює дітей від 4 до 15 років включно. Підлітки 15—17 років відносяться до профосвіти
2	Основою та вихідною організаційною формою виховання дітей вважається єдина трудова школа I—II ступенів	Організація виховання дітей представлена як єдине соціальне виховання в різних організаційних формах (школа, дитячий садок, дитячий будинок, дитячий колектив юних ленинців)

Продовження таблиці 3.1

1	2	3
3	Єдина трудова школа — дев'ятирічка (два ступені і три концентри)	Школа соцвиху — семирічка (два концентри)
4	Підлітки 15—17 років навчаються в трудовій школі II ступеня другого концентру, що підпорядковується Головоцвиху	Підлітки 15—17 років навчаються в профшколі, що підпорядковується Головопрофосвіті
5	Основою системи є загальна політехнічна освіта, що впливає на „бронювання“ всіх програм предметів загального розвитку	Основою соцвиху дітей 4—15 років є загальна освіта, основою профосвіти дітей від 15 років є виробнича праця (професіоналізація), щодо якої дається необхідна загальна освіта та створюються програми спеціальних предметів
6	Профшкола будується на знаннях чотирирічки терміном до чотирьох років	Профшкола будується на семирічці терміном два роки і є завершенням повної початкової освіти. Профшкола УСРР повністю відрізняється від школи дореволюційного типу
7	Поряд з профшколою є загальноосвітня школа II ступеня — яскравий приклад дуалізму освітньої системи	Профшкола є єдиною, об'єднує в собі елементи спеціальної та загальної освіти та є прикладом монізму освітньої системи
8	Технікум будується на обсязі семи років навчання в трудовій школі над I концентром II ступеня	Технікум будується над профшколою на обсязі знань семирічки і профшколи
9	Технікум є середньою школою і певною сходинкою до вищої школи	Технікум над профшколою є вищою школою, і не сходинкою до інституту, а завершеним типом школи, яка готує пересічного керівника робіт (майстра, інженера-практика, агронома-інструктора, кооператора тощо)
10	У профосвіті зберігається ще (назва) університет	У профосвіті університети ліквідовані і побудовані єдині інститути відповідно до галузей народного господарства й культурного будівництва (синтез спеціальних і загальних знань)
11	Центр уваги спрямовується на шкільну наступність, тобто перехід від однієї до наступної школи	Увага спрямовується на трудову наступність, засвоєння кваліфікації. Школа профосвіти будується не заради підготовки до наступного ступеня школи, а заради трудової кваліфікації

Закінчення таблиці 3.1

12	На противагу школі II ступеня будуються „школи сільської молоді“ в селі. Термін „молодь“ не правильний, бо мається на увазі вік 12—15 років	Шкіл II ступеня немає. У селі для молоді діють сільськогосподарські школи перехідного типу з 1922 р., а для сільських підлітків 12—15 років в старших класах семирічки здійснюється сільськогосподарський ухил
13	Робітнича освіта об'єднує неоднорідні за соціальним складом навчальні заклади (курси, фабзавучі, конторгучі, профшколи) без включення сюди вечірніх робітничих технікумів	Робітнича освіта — це навчальні заклади, які навчають працюючих на виробництві підлітків, юнаків та дорослих робітників (робітничі курси, школи робітничої молоді, вечірні робітничі технікуми, вечірні робітничі технікуми). Профшколи, в яких навчаються непрацюючі на виробництві підлітки, сюди не входять
14	„Основні засади освіти в РСФРР розуміються так вузько, що їхнє затвердження безперечно викличе утворення союзного органа освіти, що буде суперечити союзній конституції“	„Основні засади освіти в УСРР розуміються як принципи, на базі яких республіки творять республіканську освітню справу, без потреби в союзному освітньому органі“

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що період реформування 1924—1927 рр., плідний пошуками та експериментуванням, можна поділити на підетапи, акцентуючи увагу на особливостях кожного з них: 1924—1925 рр. (розробка підходів до змісту шкільної освіти на засадах комплексності, побудова навчального матеріалу за темами і напрямками, а не за предметами з метою зв'язку навчання з навколишнім середовищем за допомогою активних методів навчання), обґрунтування нових методів навчання (дальтон-план, метод проектів), форми оцінювання знань учнів — метод тестів з метою індивідуалізації навчання та розвитку самостійності учнів, удосконалення системи управління освітньою сферою; 1925—1927 рр. (розробка, запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників тощо).

3.4. Реалізація радянської моделі шкільної освіти в УСРР (1927—1930)

Піднесення народного господарства УСРР у складі Радянського Союзу зумовило потребу в забезпеченні економіки кваліфікованими робітниками, відповідними науковими дослідженнями. Проте радянський уряд міг здійснити плани щодо індустріалізації та колективізації лише за умови суціль-

ної централізованої влади. Саме тому на початку 1927 р. важелі керівництва освітою поступово закріплюються за ЦК КП(б)У. Зокрема, про це свідчить „Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан народної освіти на Україні“, де визначаються позитивні здобутки в освітній галузі, водночас критикується Наркомос УСРР за не розв’язані ним питання (удосконалення навчальних програм, методів навчання, ідеологічне керівництво освітньою справою, підвищення якості школи, „ідеологічне керівництво ростом української культури в справі піднесення її соціалістичних елементів та боротьби з буржуазними впливами“ та ін.). Для реалізації цих та інших завдань потрібно було „забезпечити тверде партійне керівництво в Наркомосі з метою підняти його авторитет в очах партії і в масах“ [314, с. 142; 28].

На початку 1927 р. (січень-травень) у відповідь відбулася поступова реорганізація апарату Наркомосу та його роботи, який тепер складався з двох планових органів: адміністративно-фінансового з інспектурою та науково-методологічного центру. Перед науково-методологічним центром висувалися такі завдання: стабілізувати навчальні плани та програми; створити необхідні підручники; уніфікувати суспільствознавчі та педагогічні дисципліни та ін. [223, с. 59].

Відповідно до „Положення про Український науково-дослідний інститут педагогіки“ (17 лютого 1927) у підпорядкування Наркомосу переходить Український науково-дослідний інститут педагогіки для розвитку в Україні науково-дослідної праці в галузі педагогіки та споріднених з нею наук, а також для підготовки наукових працівників та викладачів педагогічних ВНЗ. Основними напрямками діяльності установи проголошувалися такі: вивчення соціальної спрямованості та обумовленості поведінки особи й колективу в педагогічному процесі; наукове обґрунтування й вироблення відповідної методики і техніки організації цієї поведінки; наукова організація шкільної праці з метою удосконалення трудових процесів на виробництві; вивчення й раціоналізація радянської системи освіти в трьох основних її напрямках: соціального, профосвіти і політосвіти [305, с. 13].

5 березня 1927 р. на засіданні Президії ВУЦВК наркомом освіти УСРР призначено М.О. Скрипника. У своєму привітанні Л.М. Каганович висловив сподівання, що новообраний нарком проведитиме „тверду, класово чітку політичну лінію“, а також оприлюднив підходи до здійснення національної політики: „Ми повинні провести таку лінію, щоб основна маса людей в Україні — українці, що пригноблювалися протягом цілих століть, зростали, як і їхня культура зростала та розвивалась, а зміцнівши, йшла у радянському руслі“ [715, арк. 42—43]. Зазначимо, що О.Я. Шумський був звільнений з посади наркома освіти за викривлення „партійної лінії в національному питанні“, а М.О. Скрипник, на думку партійних органів, мав її „вирівняти“ [416, с. 859].

На засіданнях колегії Наркомосу у цей час розглядалися такі проблеми: про проведення загального навчання (протокол №1 від 12 січня 1927 р.); про операційний план на 1926—1927 роки (протокол №3 від 12 лютого 1927 р.); про висновки до резолюції про стан народної освіти (протокол №5 від 22 березня 1927 р.); про забезпечення шкіл підручниками (протокол №18 від 18 червня 1927 р.); про перспективний план фінансування народної освіти на 1926—1927 — 1930—1931 роки (протокол №18а від 5 липня 1927 р.) та ін. [713, арк. 1, арк. 12, арк. 70, арк. 92, арк. 96, арк. 104, арк. 105].

Незважаючи на серйозні ідеологічні зміни, ДНМК Наркомосу УСРР як керівний орган науково-дослідною роботою в „Обіжнику до всіх членів пленуму“ (20 квітня 1927 р.) за підписом Я.П. Ряппо звернувся до методистів України взяти активну участь у будівництві школи, створенні навчальних планів, програм, методичних посібників тощо [714, арк. 108]. Документ визначив проблеми для наукової розробки, а саме: організація навчального процесу за комплексною системою в молодшому і старшому концентрах; робота вчителя за комплексною системою; методи навчання; норми поведінки вчителя в роботі з дітьми; норми поведінки дітей; дитячий рух за кордоном; шкільне кооперування; мистецтво в школі; оцінка успішності учнів у теорії та практиці; вимоги до нових підручників та ін.

З метою реалізації мовної політики ВУЦВК та РНК УСРР оприлюднили постанову „Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури“ (6 липня 1927 р.), водночас скасувавши низку попередніх постанов, а саме: (Тимчасового робітничо-селянського уряду „Про обов’язкове студювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України“ (1919); ВУЦВК „Про вживання у всіх установах української мови нарівні з великоруською“ (1921); РНК УСРР „Про заведення української мови у школах та радянських установах“ (1921); РНК УСРР „Про заходи в справі українських шкільно-виховничих та культурно-освітніх установ“ (1923) та ін. Проаналізуємо основні положення цієї постанови: мови всіх національностей УСРР є рівноправними; декрети, постанови та накази ВУЦВК, РНК та інших урядових установ публікувати українською та російською мовами, а також мовами нацменшин; до навчального плану шкіл і дитячих будинків увести такі обов’язкові дисципліни: українську мову та українознавство, російську мову; навчання здійснювати у школах фабзавуча, на робітничих курсах рідною мовою учнів, у профшколах та вищих навчальних закладах — українською мовою, за винятком шкіл, призначених виключно для потреб національних меншин тощо. За порушення даної постанови передбачалася кримінальна відповідальність. „Співробітників, що не вживали належних заходів до вивчення української мови або мови відповідної місцевості національної більшості, а також тих з них, що виявляють негативне відношення до українізації, керівники відповідних установ і організацій адміністративно звільняють, не видаючи вихідної допомоги і без

попереджень“, — наголошувалося в постанові [310, с. 1—11, с. 10]. На нашу думку, зміст постанови є неоднозначним. На перший погляд, це було ударом по русифікації освіти, бо постанова забезпечувала навчання рідною мовою учнів в усіх школах, але водночас — і кроком до русифікації, бо в усіх школах російська мова затверджувалася як обов'язкова. Вочевидь мета освітньої політики радянських керівних структур полягала в тому, щоб саме засобом українізації (тимчасова тактика) запровадити російську мову в освітній та в цілому в суспільний простір.

На хід освітньої реформи в УСРР безпосередньо вплинули X Всеукраїнський з'їзд КП(б)У і XV Всесоюзний з'їзд ВКП(б), які накреслили чіткі лінії культурно-освітнього будівництва радянських республік, що обговорювалося на Всесоюзній нараді народної освіти (25—30 червня 1928 р.), де зібралися керівники освіти, викладачі ВНЗ, учителі, представники компартії, комсомолу. Нарада схвалила положення про те, що в УСРР культурне будівництво стало органічною складовою соціалістичного будівництва [181, с. 8]. На основі заслуханих доповідей М.О. Скрипника „Стан та перспективи народної освіти на Україні“, заступника наркома освіти Приходька „Сучасний стан держбюджету НКО“, члена колегії Наркомосу В.Є. Бутвіна „Місцевий бюджет органів НКО“ нарада прийняла резолюцію, яка проголосила стратегічні напрями подальшого розвитку освіти в Україні, а саме: виховання „молодого радянського покоління від дитячого садка до вузу“ водночас із підвищенням „якості школи“; запровадження загального навчання; ліквідацію неписьменності та малописьменності; максимальне поширення професійних шкіл; ліквідацію дитячої безпритульності; покращення матеріального забезпечення освітньої галузі; підвищення фахової підготовки вчительства; залучення широких кіл освітян до методичної роботи; переробку програм для трудової школи та ін. Стосовно національної шкільної політики визнавалося, що процес українізації шкіл ще не відповідає відсотку українського населення в республіці, а забезпеченість російської нацменшини російською школою перевищує відсоток російського населення; українізація українського населення, яке розмовляє мішаною російсько-українською мовою, відбувається повільно; забезпечення національних шкіл рідною мовою є недостатнім та ін. [378, с. 2—3; 379, с. 13—19].

Напередодні II Всесоюзної партнаради з народної освіти (осінь 1928 р.), де мало розглядатися питання про уніфікацію систем освіти союзних республік, Наркомос УСРР оголосив дискусію на сторінках газети „Народний учитель“ і журналу „Шлях освіти“ щодо української радянської системи для виявлення її позитивів і негативів, а головне — її збереження з допомогою громадськості [72, с. 29]. Наркомос УСРР у зверненні до освітян висловив таку думку: „Визнаючи, що в цілому наша українська система освіти правильна й себе виправдала, ми повинні негайно, за участю широких верств суспільства, й в першу чергу всієї маси робітників освіти, переглянути, що

ми маємо на сьогодні... перед нами стоїть питання не ревізії принципів радянської освіти, а перегляд і подальше удосконалення організаційних форм та їх реалізації“ [716, арк. 57—57 об.].

Педагогічна громадськість відгукнулася на звернення Наркомосу УСРР. Наводимо ідеї освітян щодо уніфікації української та російської систем освіти, висловлені на сторінках журналу „Шлях освіти“. Наприклад, М. Кравченко схвалював таку дискусію: „...вперше стоїмо перед фактом широкого обговорення системи освіти радянських республік. До цього часу питання системи освіти в цілому жодного разу ще не підлягали обговоренню з боку широкої громадськості“. Далі, оцінюючи позитивні та негативні сторони обох систем, він зазначав, що після внесення до української системи освіти певних корективів, вона „має за собою всі дані для перетворення її із системи окремої Республіки на систему всього Радянського Союзу“ [197, с. 54]. А. Костюченко висловив таку думку: „...в системі освіти УСРР потрібні корективи. Корінної ломки вимагає лише педагогічна вертикаль. Освітня система УСРР в загальному має залишатися в такому ж стані, як і була. Практика показала її життєздатність“ [195, с. 57].

У руслі попередньої розгорілася дискусія на сторінках тижневого додатка „Виробнича думка“ газети „Народний учитель“. Подаємо кілька думок освітян. „...українська освітня система багато правильніше підійшла до справи, правдивіше визначила шляхи розв’язання проблеми народної освіти. Придбання певної трудової кваліфікації — ось на чому мусить бути скупчена головна увага освітньої роботи“ [160, с. 3]. „Побудування системи освіти за схемою РСФРР та БСРР не витримує критики: по-перше, 9-річка РСФРР — та ж гімназія старого часу, із якої учні вступають до ВУЗу зовсім не обізнані з виробництвом і практикою... За нашою ж системою загальної освіти, семирічка або рівна обсягом знань допоміжна школа даватиме культурну підготовку кадрам, що виконують нескладну операцію, далі політехнічні школи, що політехнізуються, даватимуть підготовку робітникам висококваліфікованим, ...вищі школи-технікуми даватимуть підготовку інженерам функціональним у вузькій галузі керівництва, а інститути — інженерам організаторам виробництва“ [300, с. 5—6]. „Будуючи єдину систему народної освіти, ми повинні зберегти ліпше, що дали наявні системи та усунути їхні хиби“ [279, с. 4]. „Уніфікація системи повинна дати в цьому напрямі перевагу нашій системі освіти на Україні..., треба залишити стабільною українську систему цілком: 4 роки I-й концентр та 3 роки II-й концентр“ [423, с. 7]. Підбиваючи підсумки дискусії, зазначимо, що більшість освітян визнала українську систему освіти ефективною і відповідною основним політичним та економічним завданням радянського будівництва [418, с. 10—11].

Серед архівних матеріалів знаходимо документ Наркомосу УСРР „Підсумки кампанії „Система освіти та обговорення мас“. Передусім у ньому звертається увага на те, що така широка дискусія щодо окресленого питання

відбулася вперше: „Проблема уніфікації системи радянських республік була за той стрижень, навколо якого розгорталась вся кампанія... під гаслом уніфікації йшла оцінка шкільної системи в цілому, так і її окремих частин“ [716, арк. 69 об.]. Далі в документі аналізуються та узагальнюються ідеї, висловлені на сторінках тижневого додатка „Виробнича думка“ газети „Народний учитель“. Серед протилежних думок виділяються такі: цілковита й повна підтримка сучасної схеми РСФРР (наводяться окремі приклади її додержання в 1920—1924 рр.); компромісна оцінка — вибрати найкраще і поєднати в одну; цілковита або часткова відмова від оцінювання обох систем з мотивацією, що їх треба реалізувати. У документі, спираючись на думки більшості, робиться такий висновок: слід оцінити обидві системи; українську систему треба реалізовувати; зважити на нові завдання культурної революції — щільне пристосування освіти до потреб реконструктивного періоду господарства [716, арк. 69 об. — 71 об.].

Саме у такому руслі була побудована концептуальна доповідь Голови ДНМК В.О. Ястржембського „Сучасний стан масової школи та заходи його удосконалення“ на засіданні колегії Наркомосу УСРР (5 листопада 1928), де він проголосив мету реформи — побудувати єдину трудову радянську школу — й послідовно виклав засади, на яких мав будуватися її зміст: людська праця, природа як об’єкт праці, суспільні відносини. В основу програм перших двох концентрів (7-річка) покладені принципи політехнізму та комплексності (вивчення не окремих предметів, а найважливіших вузлів суспільно-трудового життя), концентричності (побудова навчального матеріалу згідно з 7-річною трудовою школою і відповідно до віку дитини — I концентр (8—12 років), II концентр (12—15 років). В основу третього концентру (профшкола або ФЗУ для учнів 15—19 років) був покладений принцип професіоналізації, систематизації і поповнення обсягу загальної політехнічної середньої освіти й політичної освіти (професійно-політична установка).

До змісту освіти вводився й національний принцип (за мовою) та інтернаціональний (за змістом). Саме на таких засадах мали створюватися програми, підручники, перекваліфіковуватися педагогічні кадри. Доповідач визначив недоліки діючої шкільної освіти (відсутність наступності у змісті освіти між трудшколою та профшколою; слабкий зв’язок школи з життям; криза виховної роботи, що ставить під загрозу виховання активного борця за комунізм і свідомого колективіста; подекуди нехтування профшколою і прагнення втиснути в 7-річну школу навчальні програми 9-річної школи РСФРР) та їх причини (низький рівень матеріальної бази, тиск дрібнобуржуазних сил, брак кваліфікованої комуністичної сили, відсутність зв’язку між соцвихом, профосом, політосом). З огляду на це, з погляду В.О. Ястржембського, виникла потреба „рішучого перелому в роботі ДНМК“, що полягав у глибокій ідеологізації змісту освіти з метою „підготовки озброєного знаннями й навичками свідомого й активного борця за комунізм“ [716, арк. 1—7].

На одному із засідань колегії (3 грудня 1928 р.) було схвалено рішення створити єдину програмову комісію для розробки програм для трьох ступенів масової школи, що мала ґрунтуватися на зазначених вище ідеях [711, арк. 6—91, арк. 151—152]. Засідання колегії приймає директиви щодо удосконалення комплексної системи, методів, техніки навчання за нею. Перед ДНМК, Управлінням соціального виховання, Науково-дослідним інститутом педагогіки ставляться такі завдання: зібрати, проаналізувати всю літературу щодо комплексного навчання на теренах СРСР та опублікувати результати роботи; виявити досвід на теренах УСРР праці за комплексною системою; розробити методику і техніку навчання за комплексною системою; усе це здійснити у контексті „політехнізації навчальних закладів та забезпечення виховання будівників соціалізму та активних борців за комунізм“ [711, арк. 153]. Усі зазначені положення було втілено в *Постанові колегії НКО „Про перегляд учбових планів та програм масової школи (визначення основних напрямів роботи ДНМК у цій справі)“* [353, с. 1—4]. На нашу думку, навчальні програми, а отже зміст освіти, ґрунтувався, як і в минулі роки, на засадах наступності, комплексного підходу, трудового принципу, педоцентризму, але певною мірою в них посилюється акцент на політехнічному та комуністичному принципах, активно впроваджуваних в РСФРР.

Для виявлення результатів реформування шкільної освіти звернемося до праць очевидців цього процесу, аналізуючи які, бачимо, що в них висвітлювалася думка щодо результатів реформування шкільної освіти у формі звітності виконання урядових рішень, але в цей період вона була ще об'єктивною. Так, М.О. Авдієнко у статті „Народна освіта на Україні в 1927—1928 році“ відзначає як позитив проведення шкільного перепису (15 грудня 1927), що показав стан шкільної мережі, виявив кількість учнів та вчителів в УСРР. Було встановлено, що 45,6 % дітей віком 8—11 років залишалось поза школою.

У ході реалізації політики радянської влади щодо забезпечення кожної національності рідною школою виявлено такі результати (див. табл. 3.2) [2, с. 20].

Таблиця 3.2

Забезпечення національностей рідною школою, %

Об'єкти дослідження	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці
Кількість населення за національністю (перепис 17 грудня 1926)	80,1	9,2	5,4	1,6	1,4
Учні за мовою навчання (перепис 15 грудня 1927)	75,8	10,6	2,9	0,9	1,4

З таблиці простежується той факт, що українці мають недостатньо рідних шкіл, проте кількість російських шкіл перевищує необхідну. Автор статті

це пояснює тим, що в деяких регіонах УСРР українізації не надається достатньої уваги, зокрема він називає міста, яким притаманні русифікаторські тенденції (Дніпропетровськ, Сталіно, Конотоп, Маріуполь, Чернігів, Миколаїв). М.О. Авдієнко у брошурі „Народна освіта на Україні“ наводить такі дані: переведено 14600 шкіл на українську мову навчання, сотні шкіл на єврейську, польську, німецьку, молдавську та ін. [3, с. 34]. Про результати національної політики свідчать такі показники: на 1 грудня 1928 р. в УСРР налічувалося 557 двомовних (в т.ч. 336 українсько-російських, у 69 школах — українська мова не викладалася), 10 тримовних шкіл. Російська мова вивчалася в усіх школах, але далеко не в усіх школах, зокрема російських, вивчала-ся українська мова [416, с. 861].

М.О. Авдієнко, схвалюючи політику партії щодо охорони дитинства, наголошує, що проблема безпритульності не вирішена, а тенденція зменшення установ інтернатного типу (1914 р. — 142 установи, 1922 — 1280, 1923 — 1726, 1924 — 1055, 1925 — 765, 1926 — 586, 1927 — 525, 1928 — 462) є неприпустимою. Водночас він зазначає, що багато дітей залишається поза межами комуністичного виховання, про яке піклується партія. До позитивних змін він відносить зростання профосвітніх установ та їх українізацію. Однак, на його думку, проблема ліквідації неписьменності стоїть гостро, про що свідчать такі цифри: у 1928 р. серед дітей 8—11 років неписьменних — 45%, серед учнів до 15 років — 73 %, а серед учнів старших віком ще менша кількість [2, с. 22—26]. Тому саме ліквідація неписьменності має стати найголовнішим питанням культурної революції в УСРР. Наведені факти свідчать про низькі показники охоплення дітей шкільною освітою, а отже низькі результати одного із завдань реформи — запровадження загальної обов'язкової освіти.

Порівняємо такі дані, розуміючи, що вони є приблизними: напередодні 1917 р. 54,3% дітей не могли здобувати шкільну освіту [385, с. 315], бо імперський уряд, попри усі домагання педагогічної громадськості запровадити загальне обов'язкове навчання, не був зацікавлений у загальній освіченості народу; у 1918 р. ЦР визначила питання про запровадження загального безплатного навчання в загальноосвітній 7-річній школі одним із пріоритетних; при МНОМ гетьмана П.П. Скоропадського була створена комісія всенародного навчання, яка розробила проект запровадження загального початкового навчання (1918); Директорія УНР схвалила Закон про безплатне обов'язкове навчання всіх громадян України (1919). Таким чином, завдяки освітній політиці українських урядів на 1 січня 1919 р. 31,5% дітей шкільного віку не могли здобувати освіту (див. другий розділ). Це дає підстави вважати, що наприкінці 20-х років реальних зрушень в охопленні шкільною освітою дітей не було. Отже, можна спростувати традиційну думку, яка превалювала на сторінках радянської історико-педагогічної літератури про здобутки радянської влади в запровадженні загальної обов'язкової освіти, оскільки порівняння здійснювалися без урахування діяльності українських урядів у цьому напрямі.

Водночас до позитивів реформування шкільної освіти потрібно віднести затвердження Наркомосом „Українського правопису“ (4 вересня 1928), в основу якого поклалися „найголовніші правила українського правопису“, прийняті Всеукраїнською Академією Наук (17 травня 1919 р., 12 липня та 29 листопада 1920 р.) [312, с. 1], що сприяв уніфікації термінологіки, створенню нових українських програм, підручників для різних типів шкіл.

Наприкінці січня 1929 р. газета „Народний учитель“ оголосила дискусію щодо розроблених Наркомосом УСРР навчальних програм і рекомендувала переглянути діючі навчальні програми „з погляду класових завдань школи, вимог сучасної радянської педагогіки, особливостей дитячої природи, відповідності фізичним та розумовим силам дітей, сучасним шкільним умовам“ [364, с. 1]. Голова програмової комісії ДНМК Д.М. Скуратівський обґрунтував основні вимоги до програм: їх удосконалення в контексті уніфікації системи освіти в СРСР і розробка єдиного навчального плану для всіх типів шкіл; урахування педологічного критерію і водночас потреби народного господарства; запровадження трудового навчання як обов'язкового предмета; використання найкращого з програм РСФРР „з додатком наших особливостей (національних, краєзнавчих, історичних)“; урахування аспектів політичного, інтернаціонального, комуністичного, атирелігійного виховання; забезпечення комплексності; уведення до обсягу знань лише „абсолютно необхідного“ [422, с. 2–3]. Пленум ДНМК затвердив розроблені програмовою комісією навчальні плани та тематику комплексів для різних типів шкіл (23–24 березня 1929 р.), які були побудовані на окреслених засадах (див. табл. 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 3.7) [367, с. 20–21]. У пояснювальній записці програмова комісія звертає увагу на відмінності з попередніми навчальними планами (1927): зменшення годин на розумову діяльність; збільшення годин на виховну, практичну, громадсько корисну діяльність; у II концентрі курс географії розподілено між суспільствознавчим та природничим циклами.

Готуючись до другої всесоюзної партійної наради з питань освіти [717, арк. 38], Наркомос УСРР вкотре став ініціатором дискусії щодо уніфікації української радянської системи освіти. У той час був опублікований збірник „Система народної освіти“ (1929), упорядкований А. Альберштейном та В.О. Ястржембським. На думку упорядників, ознайомлення з уміщеними найавторитетнішими матеріалами в збірці про відмінності в системах освіти УСРР та РСФРР допоможе освітянам узяти участь у дискусії. Вони висловили сподівання, що партійна нарада у своїй роботі спиратиметься на погляди широких кіл учителів, науковців, діячів освіти. А також обґрунтували причини порушення питання про уніфікацію двох систем: єдність класової політики; будівництво спільної суспільної соціалістичної системи; труднощі загального фінансового планування та ін. [7, с. 4].

Таблиця 3.3

Навчальний план I концентру для сільської та міської школи (1929), год

№№ п.п.	Предмети	Класи			
		I	II	III	IV
1	Розвиток мови (письмо, читання, 3—4 гр. розмова)	11	11	13	13
2	Проробка матеріалу з соціально-трудового природничого оточення, гігієни тощо (бесіди, розмови, спостереження, екскурсії, досліди, обслідування, практичні — робоча ліпка, аплікації, малювання)				
3	Лічба й міра	5	5	5	5
4	Фізвиховання (педгімнастика, вправи, гри, спорт)	3	3	3	3
5	Співи	2	2	2	2
6	Громадсько-корисна робота та робота диторганізацій (зв'язок з оточенням, виконання громадських доручень, участь у кампаніях, збори учнівських організацій тощо)	3	3	3	3
7	Праця в майстернях	—	—	2	2
Разом		24	24	28	28

Таблиця 3.4

Навчальний план II концентру (міський варіант), год

№№ п.п.	Предмети	Класи		
		V	VI	VII
1	Суспільствознавство	4	4	4
2	Мови (укр., рос.)	6	6	6
3	Німецька мова	2	2	2
4	Природознавство	6	6	6
5	Математика	4	4	4
		22	22	22
6	Фізвиховання	2	2	2
7	Креслення та малювання	2	2	2
8	Співи, музика	1	1	1
9	Громадсько-корисна праця	3	3	3
10	Майстерні	3	3	3
		11	11	11
Разом		33	33	33

Таблиця 3.5

Навчальний план для ШСМ та сільської 7-річки, год

№№ п.п.	Предмети	Класи	У	УІ	УІІ
1	Суспільствознавство		4	4	4
2	Укр. мова та література		4	4	4
3	Рос. мова та література		2	2	2
4	Природознавство		6	6	6
5	Сільське господарство		2/4	2/4	2/4
6	Математика		4	4	4
7	Креслення та малювання		2	2	2
8	Співи (хор)		1	1	1
9	Фізкультура		2	2	2
10	Практична робота (громадсько-корисна робота, виробнича робота в сільському господарстві та майстернях)		3/6	3/6	3/6
Разом (у таблиці під рискою — години для ШСМ, а над — для звичайної 7-річки)			30/35	30/35	30/35

Таблиця 3.6

Тематика комплексів І концентру трудшколи

Село	Місто
<p><i>1 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Життя та праця в родині й у школі Осінні роботи в сільському господарстві Готування до зими Робота на селі взимку Весняні роботи на селі 	<p><i>1 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Праця та життя в родині і в школі Готування до зими Життя та праця людей міста взимку Весняні праці в місті і селі
<p><i>2 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Наше село Готування до зими Робота на селі взимку Весняні роботи на селі 	<p><i>2 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Життя та праця нашого міста Дрібне виробництво нашого району Наш виробничий заводський район Весняні праці в місті та селі
<p><i>3 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Наше село Проробка сільськогосподарських продуктів (колективного господарства) Обробка волокнуватих матеріалів Фабрично-заводська праця в місті Поліпшення сільського господарства (боротьба за врожай) Зв'язок між містом і селом 	<p><i>3 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> Місто як економічний та культурний центр Наше підприємство Сільськогосподарська праця в селі Зв'язок між містом і селом

Закінчення таблиці 3.6

<p><i>4 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Колективізація та індустріалізація сільського господарства 2. Промисловість та електрифікація країни 3. Соціалістичне будівництво країни 4. СРСР в боротьбі за світову революцію 	<p><i>4 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Колективізація та індустріалізація сільського господарства 2. Промисловість та електрифікація країни 3. Соціалістичне будівництво країни рад 4. СРСР в боротьбі за світову революцію
<i>Політтеми і політдні для обох варіантів і для всіх груп</i>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Жовтнева революція 2. Кривава неділя 3. День Червоної Армії 4. День жінки робітниці 5. Дні пам'яті Шевченка 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Дні Лютневої революції 7. Ленський розстріл 8. День Ілліча 9. День деревонасадження 10. Перше травня 11. День Франка

Таблиця 3.7

Тематика комплексів II концентру трудшколи

Міський варіант	Сільський варіант	
	Виробничі теми	Суспільствознавчі теми
<p><i>5 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Місто 2. Село раніш та тепер 3. Зв'язок між містом і селом 	<p><i>1—5 роки</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Поліпшення дрібного скотарства та птахівництва 2. Як збільшити врожай 3. Як краще виконати весняні роботи 	<p><i>1—5 роки</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Село тепер і раніш 2. Промисловість і робітничий клас раніш і тепер 3. Громадсько-політичне життя раніш і тепер
<p><i>6 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Народне господарство СРСР та індустріалізація 2. Промисловість і робітничі класи до революції та за радянської влади 3. Як розвивався капіталізм та боротьба робітничого класу 	<p><i>2—6 роки</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Як поліпшити та поширити скотарство 2. Як поліпшити та поширити розвиток товарних культур 	<p><i>2—6 роки</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Народне господарство СРСР та індустріалізація країни 2. Як розвивався капіталізм та боротьба робітничого класу
<p><i>7 рік</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Доба імперіалізму та Жовтнева революція 2. Світ перед соціальною революцією 	<p><i>3—7 роки</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Машини та двигуни в сільському господарстві 2. Як організувати та вести сільське господарство 3. Електрифікація сільського господарства 	<p><i>3—7 роки</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Доба імперіалізму та Жовтнева революція 2. СРСР та боротьба за перемогу комунізму в цьому світі

М.О. Скрипник у статті „Система народної освіти“, аналізуючи спільне та відмінне між двома системами освіти й аргументуючи необхідність їх уніфікації відповідно до резолюції X з'їзду КП(б)У, висловив таку думку: „...треба взяти з російської і української системи те, що є живе і відповідає практиці, відкинувши геть усе те, що не відповідає життю і привело до розриву з практичною роботою“ [7, с. 21]. В.О. Ястржембський у статті „Система освіти УСРР“ показав загальні засади української системи освіти й довів, що вона відповідає потребам радянського будівництва і має право на існування, бо формувалася відповідно до соціально-економічних змін (воєнний комунізм, неп, голод, перехід до індустріалізації) під керівництвом комуністичної партії та широких верств радянського суспільства (профспілка, комсомол, господарські органи) [7, с. 19—39, с. 24]. Наведені міркування керівників освіти свідчать про їхнє прагнення й далі розвивати вже практично запроваджену концепцію шкільної освіти.

Стан і перспективи розвитку освіти в УСРР обговорювалися і на XI Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (15 травня 1929 р.). У прийнятій постанові проголошувалося, що „культурно-освітня діяльність“ є „нерозривною частиною цілого соціалістичного перебудовчого процесу“ [311, с. 1]. Документ схвалював урядову політику подальшого реформування освітньої галузі за такими напрямками: ліквідація неписьменності; повне запровадження загального початкового навчання; поширення мережі семирічок із поліпшенням якості навчання, запровадження в них політехнізму; агрономізація сільських шкіл; розвиток комуністичного виховання; побудова української радянської культури за допомогою українізації освіти; підвищення матеріального забезпечення освітньої галузі. Це дає можливість нам стверджувати, що поставлені ще на початку 20-х років реформаторські завдання були реалізовані частково.

Спинимось на декларованому завданні — побудувати радянську українську культуру, що в документі проголошувалася „важливим знаряддям цілого соціалістичного будівництва“. У документі йшлося про позитивні зрушення на цьому шляху, а саме: майже повне переведення трудових шкіл на українську мову навчання (у 1928 р. школи з українською мовою навчання становили 81 %, з російською — 7,1%, решта — школи з рідною мовою нацменшин); часткове — професійних шкіл (з українською мовою навчання — 55,1%, з російською — 11,3%, з мовами інших національностей — решта шкіл) [311, с. 6]. Зважаючи на політичні реалії, такі здобутки були надзвичайно вагомими, але вони не відповідали ідеологічним перспективам СРСР. На нашу думку, українізація освіти, як тимчасова тактика радянського уряду, стала засобом будівництва соціалістичного уніфікованого суспільства. Спираючись на міркування українського історика С.В. Кульчицького, підкреслимо, що головним змістом політики радянської українізації „було укорінення влади в україномовному середовищі“, яка водночас і „сприяла духовному

відродженню“, тому „користувалася підвищеною увагою конкуруючих кланів у Кремлі“ [204, с. 20]. З погляду відомого історика О. Субтельного, процес українізації „ототожнював українську культуру з освітою, модернізацією суспільства та економіки й навіть із державою як такою“, сприяв появі „плідного симбіозу націоналізму з комунізмом“, який міг би задовольнити національні та соціально-економічні потреби українців [442, с. 494—495]. Але подальші події свідчать, що цього не сталося.

Етапною подією в ході реформи стала Всеукраїнська партнарада щодо народної освіти (20 квітня 1930 р.) напередодні всесоюзної. М.О. Скрипник у своїй доповіді „За єдину систему народної освіти“, з одного боку, визнав існування у 20-х роках двох освітніх систем (української та російської), окресливши цей період реформи як експериментування; заперечив визначення відмінностей між ними на національному ґрунті. „Обидві ці системи претендували на загальне значення, претендували на те, щоб стати єдиною і загальною системою народної освіти для всього Союзу“, — зазначив нарком освіти. А з іншого боку, в контексті суспільно-політичних змін він обґрунтував потребу уніфікації системи освіти: „єдиному планові соціалістичної перебудови господарства нашої країни“ має „відповідати єдина система виховання й підготовки потрібних кваліфікованих кадрів“ [420, с. 4—5].

Далі М.О. Скрипник висвітлив основні засади нової єдиної системи освіти: централізація управління єдиною системою комуністичної освіти та виховання (складання єдиного плану культурної п'ятирічки, реорганізація народних комісаріатів освіти з оперативно-адміністративних установ у культурно-освітні для розв'язання ідейно-методичних питань загальної системи і „культурного будівництва того чи іншого народу, національними за формами і пролетарським за змістом“); розуміння терміна „народна освіта“ як системи комуністичного виховання та освіти, що повинна мати міцний зв'язок з „виробничими процесами“, „з господарськими процесами перебудови країни“; наступність усіх ланок освіти як єдиної системи (дошкільна, шкільна, середня освіта, вища школа, науково-дослідна робота); запровадження загального початкового навчання на базі I та II концентрів семирічки; визнання основою шкільної системи освіти семирічної трудової школи для дітей з 8 років (порушив питання про зниження віку початку навчання до 7 років); зв'язок змісту освіти з виробництвом шляхом агрономізації трудової школи в селах (ШСМ) та індустріалізації в містах (ФЗС); побудова третьої ланки освіти середньої школи на базі семирічки — професійні школи, ФЗУ, технікуми; забезпечення наступності навчальних планів і програм усіх ланок освіти; функціонування єдиної монотехнічної семирічної трудової школи на відміну від „російської“ профтехнічної 10-річки та ін. „Я мушу заявити, що хоч є постанова Союзного уряду, яка встановлює таку ланку освітньої системи для всього Союзу, в тому числі і для України, нам треба рішуче й безповоротно висловитися проти доцільності такої ланки, проти доцільнос-

ті встановлення 10-річки“, — аргументував свою позицію М.О. Скрипник [420, с. 19]. Він запропонував компромісний підхід до розв’язання суперечки — проголосив ідею створення професійно-політехнічної школи.

Зазначені ідеї М.О. Скрипник розвинув і в своїй доповіді „Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР“ на II Всесоюзній партійній нараді з народної освіти (27 квітня 1930 р.): „...треба взяти таке настановлення, щоб усе, що є найжиттєздатнішого в теперішніх системах народної освіти — російській, українській, — взяти з тим, щоб завести в єдину нову систему народної освіти для всіх республік СРСР, зваживши на ті чи інші місцеві, національні чи часткові відмінності відповідно до того, як там місцеві, національні особливості будуть виявлені“. Водночас він заявив, що „ні російська, ані українська системи народної освіти не походили з національних особливостей цих народів“ [420, с. 40]. Нарком освіти проголосив ідею про необхідність єдиної для всіх республік системи освіти, перед якою ставилися такі завдання: виховання будівника комунізму; обслуговування виробництва країни; забезпечення освіти для всіх верств населення; уніфікація змісту освіти та методів навчання та ін. [420, с. 54]. Наприкінці доповіді він порушив питання про національну освіту: „...питання про систему народної освіти не стоїть перед нами як питання національне, але єдина система народної освіти припускає потребу передбачати різнобарвні та розмаїті потреби численних народів нашого Союзу“ [420, с. 79—81, с. 84]. М.О. Скрипник доводив, що перед кожною республікою стоїть завдання розгортати національну культуру. Останні його прагнення на партнараді щодо збереження української радянської системи освіти не знайшли підтримки. На нашу думку, саме після II Всесоюзної партнаради розпочалися активні уніфікаційні процеси в освітній сфері.

Зауважимо, що на початку наради А.С. Бубнов (нарком освіти РСФРР) та М.О. Скрипник підписали тези, які перешкодили дискусії щодо розбіжностей між двома освітніми системами. А.С. Бубнов у своїй доповіді пояснив це тим, що „виявилася змога встановити в основному єдність поглядів у нещодавно спірних питаннях у цій галузі“ [61, с. 3].

Отже, загалом досліджуваний період можна поділити на підетапи, визначивши найвагоміші тенденції реформування на кожному з них: I (1927) — реорганізація Наркомосу, створення Українського науково-дослідного інституту педагогіки, встановлення контролю КП(б)У за розвитком української освіти й початок кінця її самостійного функціонування; II (1928—1930) — створення єдиної програмової комісії при ДНМК, розробка єдиного навчального плану та навчальних програм для усіх ступенів шкільної освіти на основі комплексного підходу; боротьба Наркомосу УСРР (дискусії в пресі, обговорення на партійних нарадах, нарадах союзних наркомів) проти уніфікації української концепції шкільної освіти в загальнорадянську.

Вважаємо, що в 1927—1930 рр. реформа шкільної освіти в УСРР поступово переросла в контрреформу 30-х років, яка спрямовувалася на знищення відмінної від загальносоюзної, концептуально обґрунтованої, законодавчо обумовленої і практично реалізованої, національно зорієнтованої радянської системи освіти, про що йтиметься в наступному розділі.

Висновки до третього розділу

1. Через суспільно-політичні, соціально-економічні причини була розпочата українським радянським урядом в контексті будівництва радянської держави шкільна реформа.

Наркомос УСРР на початковому перехідному етапі (1919—1920) шкільної реформи (1919—1930), офіційно відкинувши досягнення національної реформи (1917—1920), але враховуючи реальний стан української освіти, взяв за основу „Положение о единой трудовой школе“ РСФРР і розробив радянську модель шкільної освіти, за якою різні типи навчальних закладів ліквідовувалися, а замість них планувалося створити єдину трудову, безплатну, обов’язкову 10-річну загальноосвітню двоступеневу школу.

В основу нової освітньої парадигми були покладені такі *принципи*: єдиний (наступність усіх ланок загальноосвітньої школи, єдність навчальних планів, структури школи), трудовий (виховуюча фізична, без примусу, праця, активні методи навчання, творча продуктивна праця), соціальний (зв’язок людини з іншою людиною, організація праці в колективі, співробітництво, а не суперництво), національний (у широкому розумінні — рух до інтернаціонального, братства народів; у вузькому — вивчення паралельно з російською української мови або мови національної меншини, історії та географії України; у руслі проголошення усіх мов рівноправними надання права населенню обрання мови навчання), атеїстичний (заборона викладання релігійних предметів і проведення релігійних обрядів у школі), виховний (комуністичне виховання „інтернаціональної людини“; фізичне, естетичне).

Для реалізації урядового стратегічного завдання здійснити „шкільну революцію“ і побудувати єдину трудову школу була створена комісія для розгляду і втілення в життя Положення „Єдина трудова школа“. Залучивши педагогів-практиків (В.Є. Бутвін, В.М. Дога, К.М. Дорошкевич, В.Ф. Дурдуківський, А.М. Лобода, К.Ф. Лебединцев, О.Ф. Музиченко, П.С. Постернак, В.П. Родніков, Я.Ф. Чепіга та ін.), вона розробляла план його запровадження. Комісія підготувала такі документи, як „Основи будівництва вільної, єдиної, трудової соціалістичної школи в Україні“ та „Положення про Єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки“, які не були реалізовані через невідповідність соціально-

економічному та суспільно-політичному розвитку УСРР, прагнення створити національно зорієнтовану систему освіти на ідеологічних (класових) засадах.

2. На другому, організаційному етапі реформи шкільної освіти (1920—1924) в контексті соціально-економічних (збільшення кількості безпритульних дітей, голод, визрівання непу) і суспільно-політичних (зміцнення радянської влади) детермінант, апелюючи до передового зарубіжного досвіду, концептуально розроблялася та апробовувалася відмінна від російської українська радянська система освіти із забезпеченням рівних прав національним меншинам. Автором нової системи освіти став нарком освіти Г.Ф. Гринько. Вона була доповнена його заступником Я.П. Ряппо, обговорена і схвалена на засіданнях колегії, членами різних відділів Наркомосу УСРР, на всеукраїнських освітніх і партійних нарадах. Це була вулканічна, динамічна реформа, в основу якої були покладені такі *принципи*: єдиної школи; соціального виховання (державне опікування вихованням дитини в дитячих будинках для комуністичного суспільства, спираючись на організацію дитячого колективу); педоцентричний (зосередження освітньої політики на дитині); національний (українізація; двомовність); трудовий (активні методи навчання); професіоналізації (монотехнізм); ідеологічний (виховання гармонійно розвиненого громадянина комуністичного суспільства); атеїстичний, — котрі визначили подальше реформування шкільної освіти.

Передбачалися такі основні *напрями* змін: в *управлінні* — поступова його централізація на чолі з Наркомосом УСРР, що підпорядковувався РНК УСРР, під контролем ЦК КП(б)У; у *структурі* — реорганізація діючої шкільної системи і створення системи соціального виховання дітей (дитячий будинок як осередок комуністичного виховання, освіти, матеріального забезпечення, охорони здоров'я дітей; трудова школа, трудові колонії, дитячі містечка, досвідно-педологічні станції та ін. — державні, приватні, мішані); розробка основ єдиної трудової школи (загальноосвітня 10-річна двоступенева з професіоналізацією на її другому ступені, безплатна, обов'язкова, світська); у *змісті освіти* — запровадження матеріальної концепції; українізація; введення російської мови як навчального предмета; вилучення давніх мов; у *методах* навчання — активно-творчі, діяльні; у *вихованні* — соціальне, національно-інтернаціональне, комуністичне через комсомольські та піонерські організації; залучення *вчительства* до проведення реформи на нових засадах; забезпечення мінімальної матеріальної бази для школи.

Найважливішими теоретичними і практичними *результатами* реформи у зазначений період вважаємо такі: розробка концепції шкільної системи освіти, як системи соціального виховання, в рамках радянської парадигми, що змінювалася, і її втілення в основоположних освітніх документах („Декларація Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей“, 1920; „Кодекс законів про народну освіту в УСРР“, 1922; „Порадники про соціальне виховання

дітей“, 1921—1928) й поширення її на всю територію УСРР; проголошення обов’язковим навчання дітей у початкових чотирирічних школах; відкриття нових українських дитячих установ та реорганізація існуючих; українізація змісту освіти; створення можливості здобувати освіту всім верствам суспільства (акцентування уваги на найбільш вразливих прошарках народу).

3. На третьому етапі реформи (1924—1927), котрий оцінюємо як змістовий та кульмінаційний, Наркомос УСРР здійснив реформу „внутрішнього змісту школи“, тобто теоретично обґрунтував організаційно-педагогічні засади шкільної освіти, реалізував та істотно змінив її за такими *напрямами: в управлінні* — створення ДНМК для розробки наукових основ нової шкільної системи освіти; у *структурі* — постановка проблеми та часткове запровадження загального початкового навчання; у *змісті освіти* — його розробка на засадах активності й комплексності, матеріальної прагматичної концепції — мова, література, історія, мистецтво набувають другорядності порівняно з природознавством та математикою; запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників; українізація освіти в масових масштабах; запровадження активних *методів навчання* (дальтон-план, метод проєктів), методу тестів, запозичених з європейської та американської школи для індивідуалізації навчання та розвитку самодіяльності учнів; в *організації навчально-виховного процесу* — заміна уроку на практичне заняття учителя з учнями; скасування домашніх завдань, системи покарань; заміна бальної системи оцінювання на періодичну реєстрацію успішності учнів; підвищення зарплатні вчителям. Загалом позитивно оцінюючи зазначені зміни, негативною тенденцією вважаємо ідеологізацію змісту навчально-виховного процесу.

На заваді реформи стояли такі проблеми: переобтяженість та невідповідність до змін учителя; його низьке матеріальне забезпечення, недостатній фаховий рівень; невідповідність ініціаторів реформи; криза шкільного будівництва тощо. У цей період ЦК КП(б)У посилює дії відносно освітньої політики Наркомосу УСРР, зокрема в напрямі регламентації освітньої галузі, ідеологізації шкільної освіти та її уніфікації в загальнорадянську.

4. У 1927—1930 рр. Наркомос УСРР упроваджував радянську модель шкільної освіти на теренах України, що ґрунтувалася на таких *принципах*, як рівний доступ до здобуття освіти (лише декларовано, бо надавалася перевага незаможним верствам суспільства), обов’язковість і безплатність (лише декларовано), національний (інтернаціональний), педоцентричний, трудовий (діяльний), професіоналізації, науковий, ідеологічний. Модель в цілому підтримала педагогічна громадськість. Однак суспільно-політичні (єдині централізована союзна влада, законодавство, ідеологія) та соціально-економічні (єдині економічна політика, план розвитку народного господарства) реалії УСРР у складі СРСР, незважаючи на прагнення українського керівництва освітою зберегти власну модель шкільної системи освіти, спричинили її поступову уніфікацію в загальнорадянську.

Із зростанням позитивних результатів політики українізації посилювався ідеологічний тиск загальносоюзної комуністичної влади, що виявився у введенні до навчальних планів російської мови як обов'язкової. Реформування проходило за такими ж *напрямами*, як і в попередній період, у контексті боротьби української педагогічної громадськості проти її уніфікації.

Таким чином, в УСРР упродовж 20-х років XX с. була запроваджена єдина система соціального виховання дітей 4—15 років — дитячий садок, дитячий будинок, єдина трудова монотехнічна 7-річна школа або школа „праці“ (I обов'язковий концентр — 4-річна початкова для дітей 8—12 років, після закінчення якої можна було продовжити навчання у 4-річних школах сільської (ШСМ) та робітничої молоді (ФЗУ) для здобуття загальної і спеціальної з продуктивною працею (професіоналізація) освіти; II концентр — 3-річна трудова школа для дітей 12—15 років для здобуття загальної освіти (на практиці 7-річки, 4 і 3-річки). Після закінчення 7-річки можна було продовжити навчання у технікумах для підлітків 15—18 років, у 3-річних професійних школах, потім в інституті відповідно до певної галузі народного господарства. Загалом таку систему освіти оцінюємо як практично орієнтовану, наближену до життя.

В цілому вважаємо, що реформа 20-х років XX ст. відповідала запитам суспільства, носила націонал-комуністичний характер, була динамічною, зорієнтованою більшою мірою на кращий зарубіжний досвід, меншою — на національні традиції, новаційною, педагогічно спрямованою і політично-ідеологізованою, тому і суперечливою.

Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства

1930-1991

*„нічого не варта та школа, де навчання ве-
деться на чужій для дитини мові, де насильство в
основі педагогічного впливу на дитину...“**

М.О. Скрипник

4.1. Контрреформа системи шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську в 30-х — на початку 50-х рр. ХХ ст.

На початку 30-х років ХХ ст. уніфікація української системи освіти в загальнорадянську набирала обертів у контексті соціально-економічних змін (форсована індустріалізація, суцільна колективізація, голодомор) та політичних чинників (формування тоталітарного суспільства, утвердження комуністичної ідеології, монополізації більшовицької партії, зрощення комуністичної партії з державним апаратом, масові репресії, „чистка“ Наркомосу УСРР, поступове згортання українізації тощо). На цей час система шкільної освіти не відповідала новим суспільним ідеалам, зокрема формуванню „нової радянської людини“, яке школа мала здійснювати для функціонування тоталітарної уніфікованої держави. Ось такі основні причини та чинники, що впливали на освітні зміни 30-х років, коріння яких проростало ще в попередньому десятиріччі ХХ ст.

---

* Загальне навчання та політехнізація шкіл // Ком. освіта. — 1931. — №2/3. — С. 15.

У цей період склалася ситуація, коли Наркомос зазнав нищівної критики й перетворився на придаток Відділу шкіл ЦК ВКП(б), яким безпосередньо керував Й.В. Сталін. Російські вчені (Е.Д. Дніпров, Р.В. Шакіров) доводять, що Й.В. Сталін особисто ініціював, ретельно вивчав, рецензував основоположні освітні документи, які без обговорення педагогічною громадськістю приймалися не Наркомосом, а ЦК ВКП(б) [113, с. 39—40, 515, с. 87]. Така традиція керівництва освітньою сферою, коли Наркомос, а потім і Міністерство освіти були реалізаторами ідей Відділу, зберігалася до кінця 80-х років.

Поділяючи думку російських учених Е.Д. Дніпрова і Р.В. Шакірова про зміни в освіті в СРСР у 30-х роках ХХ ст. як контрреформу, у такому ракурсі висвітлюватимемо організаційно-педагогічні засади цього процесу в УРСР [22].

Зазначимо, що в 30-х — на початку 40-х років Наркомос УРСР очолювали М.О. Скрипник (7 березня 1927 — 7 липня 1933 рр.), В.П. Затонський (22 лютого 1933 — 22 грудня 1937 рр.), освітній і партійний керівник Г.С. Хоменко (5 травня — 19 грудня 1938 р.), учитель, освітній керівник Ф.А. Редько (2 квітня 1939 — 28 травня 1940 рр.), освітній керівник С.М. Бухало (26 травня 1940 — 5 березня 1943 рр.), які втілювали урядову освітню політику на теренах України [212, с. 201, с. 232, с. 264, с. 273, с. 284].

Протягом досліджуваного періоду ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли ряд постанов, що кардинально змінили структуру, систему управління та зміст шкільної освіти в УСРР [329, с. 152; 325; 337]. Спинимось на аналізі основних освітніх документів. У постанові „Про загальне обов'язкове початкове навчання“ (25 липня 1930 р.) проголошено незадовільним стан роботи союзних наркомосів, партійних органів; намічено такі завдання у сфері шкільної освіти: запровадження протягом 1930—1931 рр. загального обов'язкового початкового навчання для дітей 8—11 років, переростків 11—15 років за допомогою прискорених форм навчання (дворічні й однорічні школи-курси); початок запровадження загального обов'язкового навчання в школах-семирічках; посилене розгортання шкіл колгоспної молоді. Для реалізації цих завдань передбачалося: збільшення бюджетних асигнувань за рахунок господарських, профспілкових, кооперативних, громадських організацій, широких кіл громадськості (соцзмагання, спеціальні відрахування, допомога шефів, безплатна трудова участь тощо); забезпечення шкіл педагогічними кадрами (збільшення мережі педінститутів, педтехнікумів і курсів, поліпшення матеріального становища вчителів, забезпечення марксистсько-ленінської підготовки та політехнічної кваліфікації вчителів, залучення членів ВЛКСМ для роботи в школах); забезпечення дітей з малозабезпечених сімей безкоштовними підручниками, взуттям, одягом, харчуванням, транспортом; посилення керівництва запровадженням загального обов'язкового навчання парторганізаціями (участь членів партії в роботі комітетів сприяння загальному обов'язковому навчанню, шкільних рад,

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

комітетів батьків); створення комітетів сприяння загальному обов'язковому навчанню; висвітлення перебігу процесу на сторінках преси тощо [341, с. 10—13]. У руслі загальносоюзної постанови ЦК КП(б)У схвалює постанову „Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні“ (23 серпня 1930 р.), що декларувала лише конкретні цифри, а саме: ставилося завдання охопити загальним навчанням 1400000 дітей, з них 500000 підлітків віком 11—15 років та ін. [341, с. 14—17]. Тобто з цього часу розпочинається процес дублювання російських освітніх законодавчих документів в УСРР, освітня політика бере курс на створення єдиної державної системи освіти.

Запровадження загального початкового навчання конкретизувалося низкою постанов 1930 р. Зокрема, Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР „Про загальне обов'язкове навчання“ (14 серпня 1930 р.) ставилося завдання запровадити в 1930/31 н.р. обов'язкове навчання дітей у семирічних школах, що було в цілому позитивним фактором, посилити політехнічний характер загального навчання; а серед засобів їх реалізації — „посилити комуністичне і робітниче ядро серед учителів“ [325, с. 7—10]. Про розвиток національної школи в постановах не йшлося.

Незважаючи на те, що принцип політехнічного навчання для української шкільної освіти був новим, він і не мав єдиного тлумачення у наукових колах. Сформульований К. Марксом як „технологічний“ і розвинутий В.І. Леніним, більшовицьким урядом принцип політехнічного навчання пояснювався як теоретичне і практичне ознайомлення учнів у загальноосвітній школі з основними галузями виробництва, як розвиток трудового принципу і як складова комуністичного виховання. Політехнічне навчання не передбачало підготовку кваліфікованих робітників для певної галузі виробництва [301, с. 53—54, с. 66].

Упроваджуючи ідеї політехнізму, на початку 30-х років М.О. Скрипник намагався зберегти особливості української системи освіти, певні самостійні важелі управління нею в контексті виконання партійних постанов. Так, у звітній доповіді „Загальне навчання та політехнізація шкіл“ на XII Всеукраїнському з'їзді Рад (початок 1931 р.) він охарактеризував їх виконання за такими напрямками: ліквідація неписьменності, запровадження загального початкового навчання; забезпечення нацменшин загальним навчанням, шкіл — педагогічними кадрами, політехнізація шкільної освіти; забезпечення шкіл новими підручниками, фінансове забезпечення шкільної освіти. Щодо загальної освіти нацменшин М.О. Скрипник зауважив, що „нічого не варта та школа, де навчання ведеться на чужій для дитини мові, де насильство в основі педагогічного впливу на дитину, де примусово проходять навчання на чужій, невідомій для дитини мові“, і навів такі дані: російська нацменшина забезпечена на 94,9%, єврейська — на 99,3 %, німецька — на 97,4 %, польська — на 96,9%, болгарська — на 96,3%, грецька і болгарська — на 100 % [421, с. 15]. Як бачимо, Наркомос УСРР намагався відстоювати національ-

ний компонент в освітніх перетвореннях, справедливо вважаючи російську націю нацменшиною на українських землях. Висловлені М.О. Скрипником на з'їзді пропозиції було проігноровано.

Подальшим кроком на шляху створення єдиної уніфікованої системи шкільної освіти стала *постанова ЦК ВКП(б) „Про початкову і середню школу“* (1931), яка, ґрунтуючись передусім на ідеологічних засадах, а потім на потребах шкільної практики та педагогічної теорії, визначила такі основні завдання школи: щодо змісту освіти — переробити навчальні програми відповідно до марксистського вчення, „забезпечивши в них точно окреслене коло систематизованих знань (рідна мова, математика, фізика, хімія, географія, історія); щодо методів навчання — розгорнути боротьбу проти „методичного прожекторства“ (метод проєктів); визнати єдиною формою навчання — урок, обов'язковими іспити; щодо розвитку педагогічної науки — перебудувати науково-дослідну роботу на марксистсько-ленінських засадах; щодо політехнізації школи — забезпечити тісний зв'язок навчання з продуктивною працею (ознайомлення з головними галузями виробництва, збільшення мережі шкільних майстерень, прикріплення шкіл до підприємств, радгоспів тощо); щодо регламентизації організаційних засад шкільної освіти — боротися з порушниками дисципліни; зміцнити керівництво школою партійними організаціями — „взяти під безпосередній нагляд постановку викладання політичних дисциплін у школах-семирічках“ тощо); визнати вчителя провідною особою навчального процесу; „наркомосам союзних республік забезпечити здійснення єдиновладдя в управлінні школою“; розгорнути боротьбу з „правоопортуністичними перекрученнями політики партії, що ведуть до відмови від політехнізації школи, до спроби збереження старої, словесної школи“ [325, с. 10—19; 322, с. 1—7].

Позачергова колегія НКО УСРР схвалила заходи реалізації постанови в документі „З приводу постанови ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу“ (1931): розробку Науково-методичним сектором Наркомосу УСРР та Інститутом педагогіки навчальних програм на основі марксистської методології; проведення інструктажу вчителів щодо нових підходів до викладання навчальних предметів (рідна мова, математика, фізика, хімія, історія, географія); приєднання до „категоричної боротьби проти правоухильництва“, „проти лівого прожекторства й антиленінської теорії „відмирання школи“; „зробити Науково-дослідний інститут педагогіки основним науковим знаряддям НКО“ та ін. [154, с. 23]. Зазначимо, що теорія відмирання школи була розроблена наприкінці 20-х років керівниками Інституту методів шкільної роботи РСФРР М.В. Крупеніною і В.М. Шульгіним, дістала поширення серед частини педагогів УСРР. Прихильники цієї теорії вважали, що в комуністичному суспільстві разом з державою відіме „школа навчання“, а її замінить „школа праці“, „школа-виробництво“, де провідною організаційною формою пропонувався метод проєктів. За цією теорією „виховання комуніс-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

тичної моралі превалювало над навчанням, ідеологія — над освітою, соціальне виховання над шкільним, політехнічне — над загальним, що приводило до недооцінки освіти в розвитку особистості“. Оскільки ця теорія не відповідала уніфікаційним планам урядової освітньої політики, тому вона зазнала критики [298, с. 183, с. 426, с. 427].

Аналіз архівних документів показує, що в даний період Наркомос УСРР поступово перестав відігравати, як у минулі роки, роль законотворчого органу й перетворився на реалізатора загальносоюзної освітньої політики. Зокрема, на позачерговому засіданні колегії НКО УСРР (7 вересня 1931 р., голова М.О. Скрипник, члени колегії — О.А. Полоцький, Корнетов, В.Є. Бутвін, Бенькович, Лукашенко; запрошені — 78 осіб від різних освітніх установ) у ході обговорення постанови ЦК ВКП(б) „Про початкову і середню школу“ (5 вересня 1931 р.) прийнято такі рішення: „...провести загальний перегляд усіх завдань, що дані були від ЦК ВКП(б) Союзного і Республіканського урядів Наркомосові в справі початкової й середньої школи; доручити організацію науково-марксистської переробки програм Науково-методологічному секторові, ... основним організаційним апаратом виконання цих завдань зробити Український інститут педагогіки“ [718, арк. 57].

Хід реорганізації змісту шкільної освіти в контексті зазначеної партійної постанови обговорювався на нараді НКО УСРР (26 жовтня 1931 р.), де заступник керівника Науково-методологічного сектору НКО Т.С. Пасіка (22 березня 1932 р. призначений директором УНДІПу) доповів про створення бригади науковців УНДІПу (їхні керівники були присутні на нараді) для визначення точного обсягу систематичних знань, що їх має забезпечувати початкова і середня школа, та змістові компоненти щодо розробки нових програм: „систему знань будувати на засадах діалектичної методології, партійності й відповідно до завдань соціалістичного будівництва“ [721, арк. 165—166].

Водночас районні відділи освіти доповідали Наркомосу УСРР про план реалізації та хід виконання постанови „Про початкову та середню школу“. В одному із звітів районного інспектора міститься така інформація: зазначену постанову доведено до педагогічних колективів шкіл; проведено районну конференцію освітян, дано вказівки щодо перебудови навчального процесу, але комплексність ще не відкинута, „метод проектів рішуче відкинута“ та ін. [722, арк. 14—16].

Подальшим кардинальним кроком контрреформи стала постанова ЦК ВКП(б) „Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі“ (25 серпня 1932 р.), яка проголосила основні „хиби“ чинних програм (переобтяження навчальним матеріалом; недостатність і навіть відсутність зв'язку між окремими програмами; наявність принципових помилок, зокрема політичного аспекту в суспільствознавстві; недостатність історичного підходу до програм з суспільних предметів) і рекомендувала підходи до розробки

нових навчальних програм. Зокрема, було визнано „необхідним в навчальні програми з суспільствознавства, літератури, мов, географії та історії ввести найважливіші знання, що стосуються національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також елементи краєзнавства СРСР...“ [325, с. 29]. Таким чином, нівелювався зміст освіти української школи через підпорядкування українознавчих навчальних курсів загальносоюзним. У розділі II „Про організацію навчальної роботи і зміцнення шкільного режиму“ засуджувався лабораторно-бригадний метод навчання і проголошувався як основна форма організації навчального процесу урок із застосуванням різноманітних методів навчання; уводився поточний, систематично проваджуваний облік знань учнів; наголошувалося на необхідності зміцнювати свідому дисципліну учнів з правом виключення зі школи порушників без права вступу до школи терміном від 1 до 3 років та ін. У розділі III „Про вчительські кадри“ загалом ставилося завдання створити належні умови вчителюванню для роботи, підвищення педагогічної майстерності задля „виконання ним відповідальних і почесних обов’язків у навчанні і вихованні молодого покоління“ і „беззаперечного і точного виконання директив ЦК і РНК СРСР“ тощо. Отже, постанова встановлювала загальнодержавні єдині вимоги до розробки змісту освіти, навчальних програм на загальнодержавних, ідеологічних, формальних засадах та єдині, а насправді уніфіковані, організаційні основи внутрішнього життя школи (урок як основна форма навчання, методи навчання, система оцінювання навчальних досягнень, дисципліна і покарання учнів). Вважаємо, що з цього часу розпочалося поступове повернення до формальної концепції освіти імперської доби.

На позачерговому засіданні колегії НКО УСРР (29 серпня 1932 р.) у ході обговорення Постанови ЦК ВКП(б) „Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі“ (25 серпня 1932 р.) схвалюються такі рішення: закінчити розробку навчальних програм для політехнічної школи, „забезпечивши в їх побудові та змісті цілковите виконання ухвали ЦК ВКП(б)“, забезпечуючи наступність у змісті освіти між I та II концентрами школи [719, арк. 51—51 об.]. У 1932 р. були введені нові навчальні програми.

Наведені факти та аналіз інших архівних джерел свідчать, що на засіданнях колегії Наркомосу УСРР на початку 30-х років обговорюються заходи й підходи щодо реалізації державної освітньої політики або різні поточні справи. Наркомос УСРР не брав участі в законотворчих процесах, як це було в попередньому десятиріччі [720, арк. 60—61, арк. 83—84].

Керівництво Наркомосу УСРР, в цілому реалізуючи загальносоюзну систему розвитку шкільної освіти, прагнуло все-таки залишити певні відмінності, про що свідчить рішення колегії (протокол № 35, 16 листопада 1932 р.; головував М.О. Скрипник, від УНДІПу був присутній І.О. Соколянський) щодо обговорення проекту колегії НКО РСФРР про основні напрями перегляду програм початкової й середньої школи. „Колегія НКО УСРР вважає,

що програми початкової й середньої школи, що мають відповідати настановам програм комуністичної партії й постанов ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р., мусять бути для даної доби соціалістичного будівництва єдиними для всього СРСР, це зрозуміло, але ніяк не заперечує можливості того, щоб у них відбивалися певні окремішності умов і завдань кожної окремої республіки“, — зазначається в документі [723, арк. 259—260]. Але ці пропозиції залишалися поза увагою союзного керівництва.

Рішучим кроком на шляху реорганізації української освіти під впливом постанови ЦК ВКП(б) „Про роботу української партійної організації“ (24 січня 1933 р.) став листопадовий об'єднаний пленум ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У 1933 р. Так, у своїй доповіді С.В. Косіор підбив підсумки „боротьби з новим націоналістичним ухилом, що його очолював М.О. Скрипник“. Визначаючи найближчі завдання щодо проведення національної політики в Україні, він зробив такий висновок: „Не утворили українських шкіл під час свого панування ні Центральна Рада, ні петлюрівці. І тільки радянська влада створила на Україні українську радянську школу...“ [193, с. 19]. Тобто створення української школи як найголовніше досягнення українських урядів 1917—1920 рр. більшовицький уряд записав до своїх здобутків. Такий стереотип превалював в історико-педагогічній літературі до кінця 80-х років ХХ ст. І це лише один з прикладів фальсифікації більшовицькою владою історії української освіти.

До „здобутків“ української партійної організації більшовики віднесли розгром і „викриття шумськizmu“, тобто боротьбу проти українізації, національного відродження (з іменем Шумського пов'язувався опозиційний сталінському уряду „націоналістичний ухил“), викриття Спілки визволення України (судовий процес в Україні 1929—1935 рр. і засудження 45 відомих діячів української культури і науки, зокрема педагогічної (С.О. Єфремов, В.Ф. Дурдуківський, О.Й. Гермайзе та ін.); українського національного центру, очолюваного М.С. Грушевським тощо. А помилками вони вважали те, що прогледіли „ідейне переродження Скрипника, перехід його на національні позиції і оформлення цілої течії, цілої групи націонал-ухильників, на чолі якої він стояв“. Наркома освіти звинуватили в розумінні ленінської національної політики „не по-ленінському, по-націоналістичному“. Серед завдань національної політики висувалися такі: інтернаціональне виховання мас; підготовка кадрів, „відданих соціалізму“; „масово-політична робота і керування пресою“; зміцнення Наркомосу та наукових установ; боротьба з „буржуазно-націоналістичною контрабандою в галузі історії, політичної економії, аграрної політики тощо“; керівництво літературою і мистецтвом; робота серед національних меншин [193, с. 31, с. 37, с. 41—45; 218, с. 813—814]. Наведена постанова свідчить про зростання боротьби сталінської системи з українською наукою, національно свідомою інтелігенцією, українською школою, педаго-

гічною наукою і педагогічною елітою, а також — про згортання політики українізації.

У руслі попередніх приймається постанова ЦК ВКП(б) „Про підручники для початкової й середньої школи“ (12 лютого 1933 р.), що декларувала припинення виготовлення „робочих книг“, „розсипних підручників“ і запровадження єдиних стандартизованих стабільних підручників; скасовувала право республік видавати без погодження з Наркомосом РРФСР підручники на „базі місцевого краєзнавчого матеріалу“ [325, с. 35]. Поділяючи думку російського ученого Р.В. Шакірова, наголосимо, що цей документ був найяскравішим прикладом партійного диктату щодо школи [515, с. 92].

Для реалізації постанови, фактично уніфікації освітнього процесу, колегія НКО УСРР приймає документ „Про постанову ЦК КП(б)У від 11 березня 1933 р. про підручники для початкової й середньої школи“, в якій визнає, „що до останнього часу Наркомос посідає в цій справі неправильну позицію...“ і тепер „...ставить перед усім педагогічним фронтом завдання розгорнути нещадну боротьбу проти всіляких націоналістичних ухилів, проти українського націоналізму, проти усіляких петлюрівських елементів...“, схвалює складену наркомом освіти УСРР В.П. Затонським та наркомом освіти РСФРР А.С. Бубновим угоду, котра „кладає край штучній ізолюваності в царині роботи на культурному фронті між РСФРР та УСРР та об'єднує сили працівників культурного фронту для здійснення в національних формах дійсно інтернаціонального виховання дітей“. Зокрема у постанові схвалено такі підходи до змісту підручників та навчальних програм: курс історії України викладати рівномірно з курсом історії народів СРСР; у ході розробки програм з історії України, з російської мови в основу покласти розроблені програми з історії, російської мови НКО РСФРР тощо [726, арк. 3—4]. Таким чином, лютнева постанова 1933 р. закріпила в СРСР єдині підходи до розробки змісту освіти; єдині за змістом і формою підручники, забороняла самостійне їх видання в республіках, в т.ч. в УСРР.

Прискорив уніфікацію освітньої галузі, а отже її контрреформу, наказ наркома освіти В.П. Затонського від 31 березня 1933 р. про забезпечення регулярного надсилання до НКО РСФРР усіх протоколів засідань колегії та протоколів нарад заступників НКО УСРР, методичних листів керівників секторів, зразків підручників, програм, навчальних планів, усіх періодичних видань [724, арк. 49].

Педагогічна наука була складовою контрреформаторських урядових процесів. Одним з ударів по УНДІПу, який був визначений центром наукового забезпечення урядової освітньої політики, став наказ заступника наркома освіти УСРР А.А. Хвилі (16 липня 1933 р.). Як зазначається в документі, у ході перевірки в інституті „виявлено величезну засміченість класово-ворожими

буржуазно-націоналістичними, контрреволюційними елементами складу наукових робітників“ і передусім через „повну втрату політичної чуйності з боку директора УНДІПу т. Пасіки“. З огляду на це наказувалося „негайно виключити зі складу наукових робітників УНДІПу Вітика, Приступу, Сарвина як представників контрреволюційного націоналізму; Попова, який був довгий час в таборі буржуазних націоналістів і потрапив до УНДІПу внаслідок притуплення чуйності старого керівництва НКО; зняти з роботи, як втратившого політичну чуйність і не здібного забезпечити потрібну якість наукової роботи професора Крижанівського“ тощо [725, арк. 17].

Партійно-урядові структури вели нищівну боротьбу проти національної школи, національного компонента змісту освіти. Саме про таку освітню політику свідчить архівний документ, де ЦК КП(б)У звинуватив Наркомос України в тому, що той не зробив необхідних висновків із процесу Спілки визволення України. Зокрема, в ньому зазначається (свідомо наведемо велику цитату. — *Л.Б.*), що „Наркомос України не провів належної роботи у напрямі добору відповідних кадрів, не очистив Інститути та установи, які займалися питаннями мови, від буржуазно-націоналістичних елементів. Навпаки, в практичній і теоретичній діяльності органів Наркомоса цим буржуазно-націоналістичним елементам надавалося пряме покровительство. Таким чином, і після процесу СВУ класово-ворожі елементи продовжували свою роботу в області мовознавства. ЦК зазначає, що т.Скрипник як нарком освіти в цих питаннях після того, як замінив Шумського, проводив певну боротьбу проти національних елементів, хоча вже тоді допустив грубі політичні помилки, які змушений був виправляти ЦК (пропозиція Скрипника ввести в український алфавіт кілька латинських літер). Як наслідок т.Скрипник у питанні мови ще більше попав під вплив буржуазно-націоналістичних елементів...ЦК відзначає, що т.Скрипник у питаннях українського правопису займав неправильну позицію, яка дала можливість українським буржуазно-націоналістичним елементам вносити в український правопис і граматику цілий ряд правил, які повертають розвиток української мови на буржуазно-націоналістичний шлях, на шлях відриву від російської мови...“ [836, арк. 63—66]. Далі ЦК доручав Наркомосу очистити український науковий словник від „буржуазно-націоналістичного хлама“ за певними принципами (уніфікувати українську наукову термінологію з тією, яка вживається в Радянському Союзі; вилучити з українського правопису архаїзми, провінціалізми тощо); очистити установи мовознавства від буржуазно-націоналістичних елементів.

Тиск тоталітарної системи, репресії проти інтелектуальної частини українського суспільства, звинувачення на пленумі ЦК КП(б)У (червень 1933 р.) у „націоналістичних збоченнях“, помилках теоретичного та практичного характеру підштовхнули М.О. Скрипника до самогубства [55, с. 352].

У контексті ідеологічних перетворень відбувалася реорганізація Наркомосу УСРР (1930, 1933), суть якої передусім полягала в скороченні штатів, а

насправді в репресіях (на 1 січня 1932 р. — на 103 особи, на 1 грудня 1932 р. — на 34 особи), перетворенні управлінь на сектори тощо [727, арк. 25].

Створення єдиної структури шкільної освіти для всього СРСР забезпечила Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про структуру початкової і середньої школи“ (16 травня 1934 р.), що передбачала такі типи загальноосвітньої школи: початкова школа (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи) і середня школа (1—10 класи). ФЗС (фабрично-заводські семирічки) та ШСМ (школи сільської молоді) перетворювалися в неповні середні школи. Після закінчення неповної середньої школи учні мали право вступати до технікумів, після закінчення середньої — до вищих навчальних закладів. Право призначати завідувачів початкових шкіл та директорів неповних середніх і середніх шкіл надавалося наркомосам союзних та автономних республік [325, с. 36—37].

Кардинальні зміни відбувалися й у змісті освіти, зокрема у вивченні окремих предметів. Постановами „Про викладання громадянської історії в школах СРСР“ від 16 травня 1934 р. (викладання громадянської історії з марксистських позицій в історико-хронологічній послідовності; підготовка нових підручників з історії стародавнього світу, історії середніх віків, нової історії, історії СРСР, нової історії залежних і колоніальних країн) та „Про викладання географії в початковій і середній школі СРСР“ від 16 травня 1934 р. (внесення змін до викладання курсу географії: 5 клас — фізична географія; 6 клас — фізико-географічний огляд частин світу; 7 клас — збільшення обсягу вивчення фізичної географії СРСР, огляд СРСР по республіках; 8 клас — економічна географія СРСР; 9 клас — економічна географія капіталістичних країн; відсутність географії України) регламентувалося викладання зазначених предметів, курси історії та географії України підпорядковувалися відповідним загальносоюзним курсам, встановлювався історико-хронологічний підхід викладу історії [325, с. 37—39].

У руслі подальшого втручання ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у зміст викладання історії стало введення 9 червня 1934 р. до початкової і неповної середньої школи елементарного курсу історії СРСР. А 14 серпня 1934 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР схвалюють подані Й.В. Сталіним, С.М. Кіровим і А. Ждановим зауваження щодо конспектів нових підручників з „історії СРСР“ і „нової історії“, де зазначалося: „Нам потрібний такий підручник історії СРСР, де історія Великої Росії не відривалася б від історії інших народів СРСР..., де б історія народів СРСР не відривалася від історії загальноєвропейської і, взагалі, світової історії“ [325, с. 45—49, с. 49].

Наведені факти свідчать, що протягом кількох років (1930—1934) радянські партійні структури, не оголошуючи про проведення шкільної реформи, за допомогою партійних постанов, використовуючи тоталітарно-репресивні методи, встановили на території України загальнорадянську систему шкільної освіти: систему управління; структуру шкільної освіти; зміст освіти, який

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ґрунтувався на таких принципах, як свідоме і систематичне засвоєння знань учнями з основ наук; політехнізм; виховуюче навчання; зв'язок навчання з продуктивною працею; ознайомлення учнів із загальними науковими принципами виробництва та ін.; єдину форму навчання — урок, з рекомендованими методами навчання (робота з підручником, самостійні роботи, праця в майстернях, екскурсії тощо). Ми поділяємо думку російських учених, що така система шкільної освіти з певними модифікаціями зберігалася до 80-х років і здобула світове визнання через логічність побудови та рівень загальноосвітньої підготовки, проте вона діяла в „жорстких ідейно-політичних рамках“ [173, с. 459].

Накази наркомів освіти ґрунтувалися на постановах ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, виконання яких обов'язково перевірялося. З наказу В.П. Затонського (28 травня 1935 р.) дізнаємося, що в ході перевірки виконання наказу „*Про антирелігійну роботу в школі й серед дорослих*“ (3 грудня 1934 р.) було встановлено, що він зовсім не виконувався, тому нарком освіти взяв цей процес під свій особистий контроль. У зазначеному наказі йшлося про такі заходи: скликати спільну нараду представників ЦР СВБ, ЦК ЛКСМУ, ЦК спілки працівників початкової та середньої школи, Всеукраїнської академії наук (ВУАН) для розв'язання питання антирелігійного виховання в початковій та середній школі; шкільному управлінню розробити директивний лист про посилення антирелігійного виховання в школах, методказівки про антирелігійну роботу в школах, списки рекомендованої антирелігійної літератури для шкільних бібліотек, спеціальний лист про антирелігійну роботу в школі з батьками та ін.; Харківському та Київському науково-дослідним інститутам увести до свого плану на 1935 р. антирелігійну тематику; Дитвидаву та Держнацменвидаву — видання масової дитячої антирелігійної літератури тощо [253, с. 4—5].

У другій половині 30-х років приймається низка партійних документів, що поглиблювали і конкретизували проаналізовані вище напрями контрреформи шкільної освіти. У контексті постанови 1933 р. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „*Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи*“ (7 серпня 1935 р.) встановлювала загальносоюзну систему підручникотворення: заборонено порушувати постанову ЦК ВКП(б) про стабільні підручники, вносити будь-які зміни у видані стабільні підручники; замінювати видані підручники без дозволу ЦК ВКП(б) та РНК СРСР; розсилати наркомосам союзних і автономних республік рукописи підручників, що підлягають перекладові російською тощо [337, с. 7].

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „*Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі*“ (3 вересня 1935 р.) визначила хибі в ході запровадження наркомосами союзних республік єдиної освітньої системи: підміна встановленої структури шкільної освіти (початкова, неповна середня, середня) „ступенями“ і „концентра-

ми“; змінюваність навчальних планів і програм; перевантаженість учнів, незадовільні системи оцінювання їхньої успішності; відсутність єдиних правил для учнів, шкільного статуту; недостатність боротьби з теорією „відмирання школи“ та ін. З огляду на це було встановлено єдину загальну організацію навчального процесу (терміни навчання і канікул, навчальне навантаження учнів, навчальні плани, уведення в союзних республіках додаткового уроку на тиждень для вивчення російської мови і літератури, тривалість уроку, порядок прийому учнів, атестат і перевідне свідоцтво національними мовами, система оцінювання, положення про екстернат, тип учнівського квитка (рідною мовою), форма одягу учнів та ін.) [318, с. 2—4; 319, с. 1—11]. Тобто, зазначений документ закріпив підвалини радянської шкільної системи освіти.

Реалізуючи цю постанову, В.П. Затонський наказом „Про оцінку успішності учнів“ (15 жовтня 1935 р.) запровадив єдину загальнорадянську п’ятиступеневу систему успішності учнів (дуже погано, погано, посередньо, добре і відмінно) [251, с. 2—3].

Оскільки основним реалізатором урядової освітньої політики був учитель, який не був готовий до нових змін у шкільній освіті, Наркомос УСРР видав наказ „Про посилення методичної допомоги учителям“ (27 жовтня 1935 р.), який передбачав такі заходи: організувати при Наркомосі доповіді й лекції для вчителів з педагогічних проблем та методики навчання кожного предмета; видавництву „Радянська школа“ організувати видання систематичного курсу методики викладання української мови і літератури для початкових і старших класів; розробити й видати методики навчання історії та географії, а також хрестоматії із стародавньої історії, історії середніх віків, нової історії, історії СРСР; провести з’їзд математиків, наради вчителів мови і літератури, географії, а також здійснювати контроль за виконанням партійних постанов: зобов’язати інспекторів бути в школі не менше як 6—8 годин на тиждень тощо [252, с. 2—3].

Нищівною стосовно педологічної науки стала постанова ЦК ВКП(б) „Про педологічні викривлення в системі наркомосів“ (4 липня 1936 р.), що засудила педологію як науку, бо вона „базується на псевдонаукових, антимарксистських положеннях“..., зокрема на „законі“ фаталістичної зумовленості долі дітей біологічними і соціальними факторами, впливом спадковості та якогось незмінного середовища“, а також проголосила боротьбу проти педології та її ідеологів [325, с. 56—59; 352, с. 56—58]. Відповідно до загальносоюзної постанови вийшов наказ наркома освіти УСРР В.П. Затонського „Про здійснення постанови ЦК ВКП(б) від 4 квітня 1936 р. „Про педологічні викривлення в системі наркомосів“ (10 липня 1936 р.), котрий визначив конкретні вказівки місцевим органам освіти: викорінення „ворожих антинаукових принципів сучасної так званої педології в теорії та практиці шкільної роботи; ліквідація посад педологів у школах; перекваліфікація викладачів-педологів; ліквідація „обслідувальських кабінетів“; знищення педологічної літерату-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ри тощо [250, с. 6—7]. Результатом такої стратегії стала ліквідація педології як науки про дитину, заборона педагогічних досліджень експериментального характеру, досліджень у галузі вікової психології.

У цей період приймається ряд постанов, які поглиблювали зміни в змісті шкільної освіти. Так, наказом наркома освіти УСРР В.П. Затонського „*Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі*“ (4 вересня 1936 р.) запроваджувалися такі зміни щодо викладання зазначених предметів: 3 і 4 класи — у першому півріччі відведені для вивчення історії години використати для мови чи арифметики, відповідно вивчення історії розпочати в другому півріччі; 5 клас — у тому ж обсязі; 6 клас — у першому півріччі години для суспільствознавства використати для викладання арифметики, історію — в тому ж обсязі; 6 клас — у першому півріччі години для суспільствознавства використати для викладання арифметики, історію — в тому ж обсязі; 7 клас — у першому півріччі години для суспільствознавства використати для викладання рідної мови, історію — в тому ж обсязі; 8 і 9 класи — у першому півріччі замість історії України запровадити нову історію та другу мову; у другому півріччі — історію СРСР та історію України; 10 клас — у першій чверті викладати історію СРСР, у другій — „Проект Конституції СРСР“, у другому півріччі — нову історію та історію колоніальних країн; протягом року замість уроків праці викладати рідну мову та фізику [254, с. 3]. Водночас збільшувалася кількість годин на вивчення фізики за рахунок уроків праці, а також кількість годин для військових занять [255, с. 4] та ін.

Підкреслимо, що новостворена шкільна система освіти була закріплена в Конституції СРСР (1936). Отже, можна вважати, що результатом загальносоюзної освітньої політики СРСР стала єдина загальнодержавна система шкільної освіти, яка ґрунтувалася на таких принципах, як єдиної школи (насправді уніфікації), політехнічний, комуністичний, ідеологічний, централізації та регламентації, атеїстичний. В цілому школу „праці“ 20-х років поступово змінила школа „навчання“: початкова школа (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи) з правом вступу до технікумів, середня школа (1—10 класи) з правом вступу до вищих навчальних закладів.

Варто наголосити, що марсистсько-ленінський принцип політехнізму (політехнічної освіти або навчання) не мав єдиного розуміння і перестав відігравати домінуючу роль в освітній політиці 30-х років. В основному його трактували як максимальне поєднання навчання з продуктивною працею, яка мала відповідати запитам суспільства, але не завжди відповідала віковим особливостям учнів [173, с. 463—464]. У руслі урядової освітньої політики наказом заступника народного комісара освіти УРСР С.Ю. Дитюка „*Про відміну викладання труда в школах*“ (27 лютого 1937 р.) з навчального плану початкової, неповної середньої і середньої школи було вилучено трудове навчання, яке за змістом та організацією не відповідало директивам партії про загальне

та політехнічне навчання, підготовку до вступу до вищих навчальних закладів [249, с. 6—7]. Відміна праці як самостійного предмета пояснюється передусім поставленим завданням — підняти рівень загальноосвітньої підготовки учнів для продовження навчання в технікумах та ВНЗ, а також — слабкістю матеріальної бази майстерень. Проте трудове виховання учнів здійснювалося під час ознайомлення з науковими основами виробництва на уроках природничо-математичного циклу, екскурсій тощо [285, с. 162].

Нестримною тенденцією цього періоду стала глибока русифікація шкільної освіти, яку забезпечувала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У „Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України“ від 20 квітня 1938 р. (підписана головою РНК УРСР Д.Коротченком, секретарем ЦК КП(б)У М.С. Хрущовим), що базувалася на Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) „Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей“. У документі стан викладання російської мови в школах України проголошувався незадовільним через „підривну контрреволюційну“ діяльність „троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УРСР і органах народної освіти“. Обов'язкове запровадження російської мови зумовлювалося „посиленням братерського зв'язку та єднання між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх подальшого господарського і культурного росту“; вдосконаленням українських кадрів у науково-технічних галузях; створенням необхідних умов для проходження громадянами СРСР служби в рядах Червоної армії та флоту [317, с. 5]. Згідно з постановою вводилася до діючих навчальних планів українських шкіл та шкіл національних меншин російська мова як обов'язковий предмет з таким розподілом годин протягом навчального тижня: початкова школа: 2 клас — 2 год, 3 клас — 4 год, 4 клас — 4 год; неповна середня і середня школа: 3 клас — 4 год, 4 клас — 4 год, 5 клас — 5 год, 6 клас — 5 год, 7 клас — 5 год, 8 клас — 4 год, 9 клас — 4 год, 10 клас — 4 год. Перед Наркомосом УРСР ставилися такі завдання: розробити проект навчальних планів з російської мови для початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл на 1938—39 н.р.; переглянути програми з російської мови; для 5—7 класів ввести до змісту російського літературного читання вивчення кращих творів російської літератури, для 8—10 класів — систематичний курс російської літератури; видати відповідні буквар, підручники з граматики, методичну літературу, наочні посібники; увести російську мову до педагогічних навчальних закладів; організувати семінари для підвищення кваліфікації викладачів російської мови і літератури та масову перепідготовку вчителів російської мови тощо.

Постановою №1331 РНК УРСР „Про доповнення постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. „Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України“ (9 жовтня 1938 р.) було збільшено кількість годин для вивчення російської мови у 1938—39 н.р. для початкової школи (протягом

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

семиденного робочого тижня): 2 клас — 3 год, 3 клас — 5 год, 4 клас — 5 год; для неповної середньої і середньої школи: 3 клас — 5 год, 4 клас — 5 год, 5 клас — 6 год, 6 клас — 6 год, 7 клас — 6 год, 8 клас — 5 год, 9 клас — 5 год, 10 клас — 5 год [313, с. 7]. Вважаємо, що наведені постанови остаточно на державному рівні поставили крапку на процесі українізації. Факти свідчать, що освітня політика радянського уряду визначалася суто політичною метою — за допомогою русифікації освіти асимілювати неросійські народи, зокрема український, в єдиний радянський народ як гарант функціонування єдиної унітарної держави.

Підтвердженням подальшого поглиблення контрреформи є документ „Основні міроприємства НКО УРСР на січень-березень 1939 р.“ (31 грудня 1938 р.), де ставилися такі завдання: вивчити стан викладання російської мови в школах; підготувати методичні вказівки школам про покращення викладання російської мови; видати положення про класного керівника школи; видати новий навчальний план для шкіл; підготувати й видати всі навчальні програми на 1939—40 н.р.; видати інструкцію про іспити; розробити критерії оцінок з української та російської мов і літератури, математики; перевірити стан організації політнавчання учителів; разом з ЦК ЛКСМУ скласти положення про учнівські організації в середніх та неповних середніх школах; видати методичний лист „Обмін досвідом кращих шкіл по інтернаціональному вихованню“; провести вибіркове обстеження стану антирелігійної роботи та ін. [728, арк. 1—22].

Після приєднання Західної України (1939) до УРСР, а фактично до СРСР, уряд втілював свою освітню політику і на цих землях, не рахуючись з реальним станом і потребами школи. А саме Наркомос УРСР в інструкції „Про порядок реорганізації шкіл в Західних областях України“ (1939) визначив такі її напрями: реорганізація народних шкіл, гімназій і ліцеїв у початковій, неповній середній (семирічній) і середній школах; переведення шкіл на рідну мову навчання; запровадження обов'язкового вивчення української і російської мов та літератури; введення спільного навчання дівчат і хлопців; запровадження в школах навчальних планів, програм, правил внутрішнього розпорядку, шкільної документації, структури навчального року, системи п'ятиступеневої словесної системи оцінювання (відмінно, добре, посередньо, погано, дуже погано), затверджених Наркомосом УРСР; створення учнівських організацій, батьківських комітетів відповідно до положення для шкіл УРСР; організація методичної роботи відповідно до документів Наркомосу УРСР („Положення про методичну роботу в школі“, „Положення про кущове методичне об'єднання вчителів“ та ін.) [171, с. 3—4].

До шкільної освіти УРСР запроваджувалися нові навчальні плани (1939), в яких відображено усі декларовані зміни в партійних постановах (вилучення трудового навчання, запровадження військового навчання, обов'язкового вивчення російської мови, історії та Конституції СРСР та ін.) (див. табл. 4.1, табл. 4.2, табл. 4.3, табл. 4.4) [171, с. 5—9].

Таблиця 4.1

Навчальний план початкової школи з українською мовою навчання (1939)

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах				
		Підготовчий	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
1	Українська мова	8	12	10	7	6
2	Російська мова	—	—	3	5	5
3	Арифметика	4	7	6	6	6
4	Природознавство	—	—	—	1	2
5	Історія	—	—	—	2	3
6	Географія	—	—	—	1	2
7	Каліграфія	—	2	2	—	—
8	Співи	2	1	1	1	1
9	Малювання	2	1	1	0,5	0,5
10	Фізична культура	2	1	1	0,5	0,5
Усього		18	24	24	24	26

Таблиця 4.2

Навчальний план початкової школи з єврейською і польською мовами навчання* (1939)

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах				
		Підготовчий	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.
1	Рідна мова	8	12	8	4	4
2	Українська мова	—	—	2	3	4
3	Російська мова	—	—	3	5	5

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов.

Таблиця 4.3

Навчальний план для середніх шкіл з українською мовою навчання (1939)

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах										
		Підготовчий	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	9 кл.	10 кл.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Українська мова	8	12	12	7	6	7	7	5	4	4	4
2	Українська література	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	3
3	Російська мова	—	—	—	5	5	6	6	5	3	3	4
4	Російська література	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	3
5	Каліграфія	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Арифметика	4	7	7	6	6	7	1	—	—	—	—

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Закінчення таблиці 4.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
7	Алгебра, геометрія, тригонометрія	—	—	—	—	—	—	5	5	5	5	6
8	Природознавство	—	—	—	1	2	2	2	3	3	2	—
9	Історія	—	—	—	2	3	3	3	2	3	3	3
10	Конституція СРСР і УРСР	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
11	Географія	—	—	—	1	2	2	3	3	2	2	—
12	Фізика	—	—	—	—	—	—	2	3	3	3	3
13	Хімія	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
14	Іноземна мова	—	—	—	—	—	3	2	2	2	2	2
15	Співи	2	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—
16	Малювання	2	1	1	0,5	0,5	1	—	—	—	—	—
17	Креслення	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
18	Фізична культура	2	1	1	0,5	0,5	1	1	1	1	1	1
19	Військове навчання	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Усього		18	24	24	24	26	33	33	33	33	33	33

Таблиця 4.4

Навчальний план для середніх шкіл з єврейською і польською мовами навчання*

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень по класах										
		Підготовчий	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	9 кл.	10 кл.
1	Рідна мова	8	12	10	4	4	4	4	3	—	—	—
2	Рідна література	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2
3	Українська мова	—	—	2	3	4	4	3	3	2	2	3
4	Українська література	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	3
5	Російська мова	—	—	—	5	5	6	6	4	3	3	3
6	Російська література	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	3

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Функціонування уніфікованої освітньої системи потребувало чіткого і систематичного контролю, що й забезпечувало Положення про роботу інспектора шкіл Народного Комісаріату освіти УРСР (16 вересня 1939 р.; затверджений НКО УРСР інспектор шкіл уповноважувався здійснювати державний контроль за роботою початкових, неповних середніх і середніх шкіл та ін. шкільних установ) та ін. [304, с. 4—9].

Проаналізувавши низку наукових праць (Бурганський Н. „Нові програми політехнічної школи“, 1931; Іванов Ю. „Обов’язкове навчання на Україні“, 1931; Кулініч С. „За перебудову роботи педагогічних науково-дослідних установ у світлі рішень ЦК ВКП(б) про початкову і середню школу“, 1931; Полоцький О. „Працювати по-новому, по-новому керувати“, 1931; Карпенко О. „Постанова ЦК ВКП(б) про початкову та середню школу — бойова програма в боротьбі за політехнічну школу“, 1931; Редько В.Ф. „До нових перемог радянської школи“, 1938; Хоменко Г.С. „Здійснення загального обов’язкового навчання“, 1938; Редько Ф.А. „До нових перемог“, 1939; Бухало С.М. „Підсумки 1939—1940 н.р. і основні завдання наступного 1940—1941 навчального року“, 1940) досліджуваного періоду, ми встановили, що через залізні лещата сталінської ідеології, нищівної цензури на сторінки преси не могли пробитися відмінні від партійних ідей українських педагогів щодо реформування шкільної освіти в Україні. Наукові праці мали заідеологізований характер, були побудовані в руслі освітньої політики ВКП(б) та КП(б)У, рішень партійних з’їздів, ідей Леніна та Сталіна, переобтяжувалися статистичною звітністю про збільшення шкільної мережі та контингенту учнів, характеризувалися вихваланням, звітуванням про виконання партійних постанов, приуроченням висвітлення планів і результатів розвитку освіти до роковин Жовтня, ювілеїв вождів тощо [62; 166; 202; 306; 177; 374; 482; 375; 64]. Українська педагогічна наука як фундамент змін в освіті стала складовою радянської педагогічної науки як чинника офіційної ідеології.

Педагогічна преса перетворилася в рупор „на замовлення“ ідеологічних змін у суспільстві, зокрема висвітлювала як „досягнення“ партії ганебний процес — „пролетарський суд над недобитками української петлюрівської контрреволюції, над СВУ“. Теоретики і творці національної школи в 1917—1920 рр. С.О. Єфремов, В.Ф. Дурдуківський та ін. класифікувалися як „теоретики педагогіки українського фашизму“, а їхня система — як „буржуазна, ідеалістична, реакційна теорія“, „шовіністична“, „контрреволюційна“, з якою треба вести „нещадну, непримиренну боротьбу“ [203, с. 31, с. 39—40].

На сторінках преси УНДІП звинувачувався в „припущенні низки грубих викривлень та історичних помилок“, у нерозумінні та викривленні партійної політики в галузі освіти: „...УНДІП цілком підтримував глибокі помилки минулого керівництва Наркомосу України в питанні будування політехнічної школи, ігноруючи рішення Всесоюдної партійної наради в питаннях освіти“, „усі ці теорії про своєрідність України тощо, виголошені свого часу Наркомосвітою на чолі з тов.Скрипником, не лише не зустріли будь-якого опору з боку колективу наукових робітників УНДІП’у, а навпаки, по суті її цілком підтримувалося та в той чи інший спосіб пропагувалося“ [289, с. 18—19].

У руслі партійних постанов оприлюднюються статті відповідно до напрямів освітньої політики уряду: мовна політика (Хвиля А.А. „Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті“; Патинко Г. „Озброймо наших

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

учнів добрим знанням російської мови“ (1933) [480; 293]; підручникотворення (Чавдаров С.Х. „Про методи наукової роботи над підручником“, 1933) [493]; комуністичне виховання дітей (Затонський В.П. „Більше уваги комуністичному вихованню дітей“, 1935) [151]; педологія (Костюк Г.С. „Теорія і практика педологічної псевдонауки“, 1936) [194]; виявлення „хиб“, „шкідництва“ (Затонський В. „Усунути хиби в школі“, 1936) [150]. Вочевидь у 30-х роках альтернативна урядовій педагогічна думка щодо реформування (змін і перетворень) школи відсутня, як це було в імперську добу або в період діяльності українських урядів (1917—1920).

Отже, протягом 30-х років комуністична партія як керівний та ідеологічний чинник суспільного розвитку запровадила загальносоюзну уніфіковану систему в УРСР, законодавчо закріпивши її правове поле в численних постановках, розпорядженнях. У *Зверненні до всіх учителів, працівників органів народної освіти і профспілкових організацій Української РСР*, затвердженому Республіканською нарадою активу НКО УРСР (серпень 1940), у контексті возвеличення „партії Леніна-Сталіна“ проголошувалося стратегічне завдання щодо розвитку шкільної освіти — здійснити загальне семирічне навчання на селі й середнє 10-річне в місті, а для цього перед учительством висувуються такі завдання: боротися з неуспішністю, другорічніцтвом учнів; наповнювати навчально-виховний процес таким змістом, щоб він виховував „у дітях безмежну любов і відданність соціалістичній батьківщині, комуністичній партії, великому Сталіну“, свідому дисципліну; вивчати кращий досвід учителів Радянського Союзу; розгорнути соціалістичне змагання для реалізації зазначених постанов та ін. Як і в попередніх освітніх документах 30-х років, у зазначеному також фігурують терміни „радянська педагогіка“, „радянські методи навчання“ тощо [327, с. 2—4].

З метою реалізації одного із стратегічних завдань контрреформи — русифікації шкільної освіти — Наркомос УРСР оприлюднив постанову „*Про запровадження навчального плану в школах УРСР*“ (1940), яка вносила корективи щодо розподілу годин на вивчення української, російської мов та літератури (див. табл.4.5, табл. 4.6) [342, с. 20—21]. Корективи вносилися й до навчальних планів шкіл з єврейською, польською та іншими мовами навчання (російська мова: I півріччя — 3 год на тиждень, II — 2 год; російська література: I півріччя — 2 год, II півріччя — 3 год). Порівнявши таблиці, ми побачили парадоксальну картину: кількість годин для вивчення української мови в школах з російською мовою навчання така сама й навіть у 10 класі зменшується, проте кількість годин для вивчення російської мови в школах з українською мовою навчання перевищує відповідну кількість годин у школах з російською мовою навчання.

Таблиця 4.5

Зміни в навчальному плані для шкіл з українською мовою навчання, год

№.№ п.п.	Предмети	Класи					
		8		9		10	
		1939— 1940 н.р.	1940— 1941 н.р.	1939— 1940 н.р.	1940— 1941 н.р.	1939— 1940 н.р.	1940— 1941 н.р.
1	Українська мова	2—1	1	2—1	1	2	2—1
2	Українська література	2	3—2	2	3—2	2	2—3
3	Російська мова	3	3—2	3	3—2	3	3—2
4	Російська література	2	2—3	2	2—3	2	2—3

Таблиця 4.6

Зміни в навчальному плані для шкіл з російською мовою навчання, год

№.№ п.п.	Предмети	Класи					
		8		9		10	
		1939— 1940 н.р.	1940— 1941 н.р.	1939— 1940 н.р.	1940— 1941 н.р.	1939— 1940 н.р.	1940— 1941 н.р.
1	Російська мова	2	2—1	2	2—1	2	2—1
2	Російська література	3	3—4	3	3—4	3	3—4
3	Українська мова	2—1	1	2—1	1	2—1	1
4	Українська література	2	3—2	2	3—2	2	3—2

Таким чином, проаналізувавши хід та організаційно-педагогічні засади контрреформи 30-х років ХХ ст., доходимо висновків, що в умовах тоталітарного режиму, повного ігнорування громадсько-педагогічної думки планомірно й системно, за допомогою партійних постанов з глибоким руйнівним прихованим підтекстом, українська шкільна освіта перетворилася на уніфіковану загальнорадянську політизовану в результаті згорання українізації, посилення внутрішньошкільного контролю та контролю за школою, вчительством; регламентації та ідеологізації змісту навчально-виховного процесу (введення єдиних навчальних планів, шкільного режиму, системи оцінювання, підходів до підручникотворення; збільшення кількості годин на вивчення російської мови; запровадження обов'язкового вивчення російської мови в українських школах, паралельного функціонування російських та українських шкіл; установа єдиної шкільної системи освіти (єдина десятирічна з 4-річною початковою школою, неповна 7-річна школа); перегляд навчальних програм на предмет уведення історії та географії СРСР та підпорядкування відповідно цим курсам історії та географії України; уведення до змісту зазначених предметів біографій вождів, вилучення національно-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

го матеріалу; запровадження єдиних підручників, уроку як основної форми навчального процесу; посилення контролю за дисципліною учнів; стимулювання розгортання соцзмагань за стовідсоткову успішність учнів, що набула формального характеру; надання права виключно Наркомосу призначати директорів шкіл; надання пріоритетності в навчальному процесі комуністичній ідейності), а також підпорядкування педагогічної науки офіційній ідеології; боротьби з „методичним прожекторством“, „буржуазно-національними елементами“, „педологічними викривленнями“ тощо.

Як свідчать дослідники В.М. Марочко та Г. Хілліг, протягом 30-х років репресій зазнали наркоми освіти (Г.Ф. Гринько, О.Я. Шумський, М.О. Скрипник, В.П. Затонський), їхні заступники, вчені секретарі; співробітники та директори УНДІПу (О.І. Попов, І.П. Соколянський, Т.С. Пасіка та ін.); вчительство (у 1929—1934 рр. — 30%), тому в 1937 р. школі бракувало 30 тис. учителів [224, с. 21, с. 92, с. 255, с. 286]. Ці та інші факти дають підстави стверджувати про цілеспрямоване і системне знищення сталінським урядом української інтелігенції, зокрема освітян, через що українська освіта зазнала катастрофічних втрат.

Певною мірою загальмувала розвиток контрреформаторських процесів Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр., у ході якої радянський уряд змушений був пристосовувати шкільну освіту до проблем воєнного часу (порушення навчального процесу, використання шкіл як шпиталів, зменшення кількості шкіл, воєнізація навчально-виховного процесу), тобто наближатися до реалій життя. Так, у доповідній записці Наркомосу УРСР „*Про роботу шкіл УРСР в 1941—1942 н.р. та про підготовку до навчального року*“ (за підписом С.М. Бухала, 17 травня 1942 р.) акцентувалася увага на таких завданнях: відновити в школах заняття на звільнених від німецької окупації територіях, провести облік і охопити навчанням дітей шкільного віку, укомплектувати школи кадрами, „організувати доброякісну навчально-виховну роботу в школах... та забезпечити комуністичне виховання учнів в умовах вітчизняної війни, мобілізувати учителів та учнів на допомогу фронту, взяти участь в сільськогосподарських роботах“ [729, арк. 57].

Зміни в шкільній освіті даного періоду відображено в низці освітніх документів: запровадження роздільного навчання учнів („Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943—44 н.р. в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст“, 16 липня 1943 р.); підвищення заробітної плати вчителям та запровадження для них нагороди („Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам початкових і середніх шкіл“, 11 серпня 1943 р.; „Про встановлення значка „Відмінник народної освіти в союзних республіках“, 8 квітня 1944 р.); запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів („Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки

учнів в початкових, семирічних і середніх школах“, 11 січня 1944 р.); введення обов'язкових випускних екзаменів для учнів, які закінчили початкову, семирічну, середню школу; нагородження золотими і срібними медалями учнів середньої школи за особливі успіхи при відмінній поведінці („Про заходи до поліпшення якості навчання в школі“, 21 червня 1944 р.) та ін.

У 1945 р. через певні суспільно-політичні зміни українське освітнє законодавство набуває певною мірою самостійного характеру і з'являються такі постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У: „Про підручники з української та російської мови для початкових шкіл УРСР“, 1 березня 1945 р.; „Про зміни в навчальних планах і програмах початкової школи та перших-четвертих класів семирічної і середньої школи УРСР“, 5 вересня 1945; „Про організацію додаткового (одинадцятого) педагогічного класу при 6 жіночих середніх школах“, 13 вересня 1945; „Про поліпшення вивчення іноземних мов у семирічних і середніх школах УРСР, 1946; „Про відміну військової підготовки юнаків і дівчат 5—7 класів, дівчат 8—10 класів і про зміни програм допризовної військової підготовки учнів 8—10 класів, 22 серпня 1946 та ін. [325].

Центральна комісія для виявлення наслідків німецько-фашистської окупації на території України (створена 1 грудня 1943 р.) на чолі з С.М. Бухалом оприлюднила такі статистичні дані щодо втрат у ході війни в галузі української освіти: із діючих у 1941 р. 29814 початкових і середніх шкіл повністю знищено 8108 і частково — 10062 школи; знищено 6 млрд 770 тис. 919 томів книжок, рукописів та унікальних видань [732, арк. 54—55]. Таким чином, реалії повоєнної ситуації обумовили коло завдань у шкільній освіті: відбудова шкільних приміщень, зміцнення матеріально-технічної бази шкіл; забезпечення шкіл педагогічними кадрами, підручниками, методичними посібниками.

Для реалізації цих та інших завдань ЦК КП(б)У на прохання Наркомосу (1944) затвердив колегію в такому складі: П.Г. Тичина (голова), О.М. Філіпов, А.Г. Яцун, О.М. Русько (заступники Наркомосу), І.Ф. Строй (начальник Управління вищої школи), О.Г. Сивець (начальник Управління шкіл), П.Р. Чамата (директор Інституту педагогіки), М.М. Грищенко, С.Х. Чавдаров (співробітники Інституту педагогіки) [730, арк. 579; 731, арк. 16].

Архівні та опубліковані джерела свідчать, що в ті роки структура й організаційні основи шкільної освіти не змінювалися. Проте під впливом воєнних дій зверталася більша увага на військове навчання та фізичне виховання. Так, колегія у новому складі розглянула питання щодо поліпшення військового навчання та фізичного виховання в середній та вищій школі [731, арк. 16], яке мало „...виховувати мільйонні маси учнів в дусі безмежної любові до Батьківщини і відданості Радянській владі“ [733, арк. 12—13], що поглиблювало ідеологічні засади радянської школи.

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Отже, партійно-урядові структури одноосібно здійснили контрреформу, або приховану реформу, в контексті загальносоюзних перетворень у соціально-економічній та суспільно-політичній сферах, яка кардинально змінила філософію освіти. У цей час Наркомос УРСР, втративши свою самостійність і законотворчу роль у створенні освітнього законодавства, став реалізатором загальносоюзної освітньої політики.

Після кількох років послаблення стандартизації, уніфікації та авторитарних методів керівництва освітою у воєнні роки, починаючи з 1946 р., всі ці процеси набирають нових обертів. Слід зазначити, що 25 березня 1946 р. Раднарком УРСР було перейменовано в Раду Міністрів УРСР, а наркомоси союзних і автономних республік, зокрема освіти, — на міністерства [737, арк. 7].

З новою силою в умовах тоталітарного суспільства й остаточного утвердження сталінської ідеології посилюється тиск на інтелігенцію, ведеться боротьба проти „націоналізму“, „космополітизму“, „низькопоклонства“ перед Заходом. Особливо ці процеси посилюються, коли КП(б)У очолив 1947 р. Л.М. Каганович. За його керівництва протягом 1946—1951 рр. було видано 12 партійних постанов ідеологічного спрямування проти інтелігенції, а невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розцінювалося як прояв українського буржуазного націоналізму [55, с. 437—439]. Всі ці явища впливали й на розвиток освіти.

Зокрема, про це свідчить постанова ЦК КП(б)У „Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в „Нарисі історії української літератури“ (24 серпня 1946 р.), яка закріпила нищівну боротьбу комуністичної партії проти української культури, освіти. У документі засуджено авторів „Нарису історії української літератури“ С.І. Маслової, Є. Кирилюка та ін. за те, що вони „перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури й подали її в буржуазно-націоналістичному дусі“; не показали спільності походження, єдності і взаємозв'язків українського і російського народів; „не піддали критиці політичні погляди ліберальної течії в українській літературі (П. Куліш, Б. Грінченко та ін.), вихваляючи буржуазно-націоналістичних письменників початку ХХ ст. (Олесь), діячів контрреволюційної Центральної Ради та Директорії (В. Винниченко, І. Стешенко)...“; не показали роль літератури в формуванні соціалістичного світогляду людей тощо. З огляду на це було схвалено рішення: „зобов'язати Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У посилити боротьбу проти всяких проявів ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології, піддати критиці буржуазно-націоналістичні перекручення історії української літератури Грушевським і його „школою“ [325, с. 87—90].

Реагуючи на визначені урядові завдання, колегія Міністерства освіти УРСР схвалює постанову „Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови й літератури для шкіл УРСР“ (14 вересня 1946 р., оригінальний архівний документ), яка вплинула на зміст відповідних

навчальних предметів. У документі „викриваються“ виявлені „буржуазно-націоналістичні концепції“ в програмах і підручниках з української мови та літератури, вказуються „недоліки“ їх змісту: „ідеалізується далеке минуле України, українських письменників..., протаскуючи наклепницькі націоналістичні „теорійки“ про те, що національне самопізнання становить основний зміст творчості Котляревського, Квітки, Шевченка“; „не скеровується учителів на вивчення ідеологічних зв'язків української літератури з великою російською літературою“ тощо); пропонуються заходи реалізації виявлених „недоліків“: посилення контролю з боку Міністерства освіти УРСР за створенням і виданням „високоякісних та ідейно-витриманих“ підручників; проведення роз'яснювальної роботи серед учительства з метою „викорінення буржуазно-націоналістичних концепцій у навчальній і виховній роботі шкіл“; розробка нових програм з української мови та літератури, методичних вказівок користування діючими підручниками; розгортання критики шкільних підручників, програм, методичних вказівок Інститутом педагогіки, на сторінках журналу „Радянська школа“; встановлення нового порядку затвердження підручників рецензійними комісіями; піднесення фахового та ідейно-політичного рівня інспекторів управлінь тощо [736, арк. 218—223].

З огляду на зазначений документ після обговорення стану викладання української літератури в школах УРСР колегія схвалила постанову „*Про стан викладання української літератури в школах УРСР*“, що констатувала „помилки“ (недостатній ідейний рівень, „відрив розвитку літератури від класової боротьби, від революційного руху на Україні та в Росії“, „недостатнє висвітлення впливу передових ідей російської літератури на українську“, „недостатність уваги до питань ідейно-політичного виховання“) у викладанні предмета і пропонувала такі заходи для їх ліквідації: прискорити видання навчальних програм і підручників з української літератури, скласти методичний лист про підвищення ідейного рівня викладання української літератури [738, арк. 103—107].

У результаті обговорення стану викладання історії СРСР та історії України в школах УРСР колегія Міністерства освіти схвалила постанову „*Про стан викладання історії СРСР та історії України в школах УРСР*“ (22 листопада 1947 р.) відповідно до постанов ЦК КП(б)У „Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР“ і „Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР“. У документі йшлося про „недоліки“ у викладанні зазначених предметів (у цілому „низький ідейний рівень викладання“, „матеріали про Київську державу подають в дусі антинауковому, антимарксистському“, „матеріал історії України розглядають ізольовано від історії інших народів“, „у висвітленні ряду питань історії України скочуються на позиції українського буржуазного націоналізму“ тощо) і про заходи їх ліквідації, зокрема переробку діючих програм та підручників відповідно до вимог постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань тощо [739,

арк. 269—272]. Проаналізовані документи свідчать про спрямованість урядової освітньої політики 40-х років ХХ ст. проти української школи на засадах ідеологізації, радянзації, русифікації.

Пізніше на нараді, присвяченій роботі щодо підвищення ідейно-методичної якості підручників з української та російської мов і читання для початкової школи, за головування міністра освіти П.Г. Тичини (15 грудня 1947 р.) обговорювалося виконання відповідних урядових постанов з виправлення „хиб і помилок, припущених в 1943—44 рр.“. У цій нараді брали участь автори підручників С.Х. Чавдаров, С.М. Канюка та ін. У своєму зверненні до присутніх П.Г. Тичина наголосив: „Ми повинні забезпечити такий ідеологічний та методологічний рівень наших підручників, який би відповідав вимогам Сталінської п’ятирічки, який би піднімав все вище і вище комуністичну свідомість нашого молодого покоління...“. У відповідь під час обговорення проблеми автор підручника „Українська мова“ Канюка зазначив, що книга для читання в початковій школі має бути в руках учителів потужним знаряддям, це з одного боку, а з другого — я ставив перед собою завдання, щоб на цьому художньому матеріалі діти могли навчатися мови, розвивати свою мову, лексику, полюбити українську мову [740, арк. 81].

У руслі реалізації постанови Ради Міністрів УРСР (22 серпня 1946 р.) „Про відміну військової підготовки юнаків і дівчат 5—7 класів, дівчат 7—10 класів і про зміни програм допризовної військової підготовки учнів 8—10 класів“ (22 серпня 1946 р.) затверджуються подані Міністерством освіти навчальні плани для шкіл УРСР (табл. 4.7, табл. 4.8) [735, арк. 110—116]. У примітці до навчальних планів повідомляється, що в 5—10 класах жіночих шкіл на фізичну підготовку відводиться по 1 год на тиждень, а вільну годину у 8—10 класах можна використати на вивчення педагогіки, стенографії, рукоділля на вибір школи.

У січні 1947 р. в Москві Рада Міністрів СРСР (голова Й.В. Сталін) створила комісію для підготовки проекту закону „Про основні засади в області освіти“ (в архівному документі про зміст не йдеться) на чолі з міністром вищої освіти СРСР С.В. Кафтановим (ініціали російською мовою. — Л.Б.). Склад комісії (заступник голови комісії — міністр освіти РСФРР А.Г. Калашніков, члени комісії: міністр юстиції СРСР Н.М. Ричков, заввідділом шкіл ЦК ВКП(б) Н.Н. Яковлев, президент АПН РСФРР І.А. Каїров, міністр освіти Грузинської РСР В.Д. Купрадзе, міністр освіти УРСР П.Г. Тичина та інші особи — представники РСФРР) свідчить про те, що в управлінні освітою утверджувалися традиції імперської доби, коли освітня урядова політика окремих націй підпорядковувалася загальносоюзній [734, арк. 51—52]. Серед архівних документів є лист П.Г. Тичини на ім’я голови Ради Міністрів УРСР, де повідомлялося про результати обговорення в Міністерстві освіти цього документа — цілковите його схвалення, окрім єдиної помилки (чотирикласні школи замість „первичные“ назвати „початковими“, а семикласні школи замість „початкові“ назвати „вищими початковими“) [742, арк. 202].

Таблиця 4.7

**Навчальний план початкової та середньої школи
з українською мовою навчання (1946), год**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова	12	10	11	6	4–5	4	3	1	1	1
2	Українська література	—	—	—	—	2	2	2	3	3	3
3	Російська мова	—	3	5	5	4	4	4	3–2	3–9	3
4	Російська література	—	—	—	—	2	2	2	2–3	2–3	2–3
5	Каліграфія	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Арифметика	7	6	6	6–7	6	—	—	—	—	—
7	Алгебра	—	—	—	—	—	4–3	3–2	3–2	2	3–2
8	Геометрія	—	—	—	—	1	2–3	2–3	2–3	2	1
9	Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	—	—	1–2	2–3
10	Фізика	—	—	—	—	—	2	2–3	3	3–2	3–4
11	Хімія	—	—	—	—	—	—	3–2	2	2	3
12	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
13	Природознавство	—	—	—	1–2	2	3	2	2	2–3	—
14	Географія	—	—	—	3–2	3	2	2	2	2–3	—
15	Історія	—	—	—	3–2	2	2	2	4	4–3	4
16	Конституція СРСР, Конституція УРСР	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
17	Іноземна мова	—	—	—	—	5–4	4	3	3	3	4–3
18	Військова і фізична під- готовка	1	1	2	2	2	—	2	2	2	2
19	Малювання	1	1	0,5	0,5	—	—	—	—	—	—
20	Креслення	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
21	Співи	1	1	0,5	0,5	—	—	—	—	—	—
Разом		24	24	25	27	33	33	33	33	33	33

Таблиця 4.8

**Навчальний план початкової та середньої школи
з російською мовою навчання (1946)*, год**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова	12	10	11	6	4–5	4	5	3	3	3
2	Російська література	—	—	—	—	2	2	2	3	3	3
3	Українська мова	—	3	5	5	4	4	4	3–2	3–2	2–3
4	Українська література	—	—	—	—	2	2	2	2–3	2–3	2–3

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Колегія Міністерства освіти, підбиваючи підсумки розвитку шкільної освіти в УРСР за 1947/48 н.р., називає його „етапом у відбудові й зміцненні радянської школи на Україні“ й водночас відзначає певні успіхи цього процесу: зростання мережі шкіл, забезпечення шкіл підручниками, педагогічними кадрами; до здобутків віднесено і зростання „ідейного рівня знань учнів“. Серед „недоліків“ називаються такі: „У навчально-виховній роботі все ще трапляються випадки формалізму, аполітичності, безідейності; частина вчителів викладає свої предмети на низькому ідейно-теоретичному й науковому рівні... Учням таких шкіл не прищеплюється достатньою мірою марксистсько-ленінського світогляду, зокрема на уроках літератури, історії, Конституції СРСР і УРСР, географії, природознавства“; „окремі вчителі фізики, хімії, географії та ін. дисциплін ще не викоринили у своїй викладацькій роботі елементів низькопоклонства перед буржуазною культурою“; недостатній рівень знань з російської мови в школах з неросійською (в т.ч. українською) і неукраїнською мовами навчання“ тощо. Далі йдуть вказівки щодо змісту кожного предмета, а саме: особливу увагу звернути на засвоєння учнями російської мови; озброїти учнів „ленінсько-сталінським принципом партійності літератури“, розкрити учням суть методу радянської літератури — соціалістичного реалізму, показувати радянську літературу як „найпередовішу“ в світі, „при викладанні історії боротися з ворожими буржуазно-націоналістичними концепціями Грушевського та його „школи“ та ін. Виконання усіх поставлених завдань було обов'язковим і суворо контролювалося різного рівня освітніми органами [741, арк. 238—270]. Складається враження, що в другій половині 40-х років у ході ідеологічної обробки (через освіту, пресу) свідомість більшості українців стала залежною від комуністичних утопічних ідеалів, якими вони вже свідомо керувалися у своїй праці, зокрема в освітній галузі.

На кінець 1952/53 н.р. в УРСР функціонувало 28687 шкіл, у т.ч. початкових — 12563, семирічних — 11707, середніх — 4417; за мовною ознакою: українських — 25464, російських — 2958, молдавських — 175, угорських — 98, польських — 6 [745, арк. 1—2]. Проаналізувавши звіти кількох наступних років, можна простежити зростання кількості шкіл (1953/54 н.р. — усього 29549 шкіл, у т.ч. українських — 25192, російських — 4027, молдавських — 173, угорських — 98, польських — 6), зокрема кількості російських шкіл і зменшення українських. Проте зміст навчально-виховного процесу був єдиним [746, арк. 2].

У 1952/53 н.р. у школах УРСР запроваджуються нові навчальні плани, у яких спостерігаємо поєднання української мови і літератури, російської мови і літератури в один предмет, появу нових предметів — психології, логіки (див. табл. 4.9, табл. 4.10) [743, арк. 2]. Навчальні програми для 1—10 класів 1953 р. будувалися на постановках 30-х років й мали формувати матеріалістичний

світогляд учнів, виховувати їх у „дусі комунізму“, радянського патріотизму, відданості батьківщині — СРСР [744, арк. 207]. У навчальних програмах не було поняття „український народ“. Україна не розглядалася як держава, не вивчалася історія, географія України тощо. Як бачимо, зміст освіти перетворився на інструмент реалізації суспільно-політичних ідеологем та планів тоталітарного режиму — стерти національну свідомість українського народу, замінивши її на загальнорадянську.

Таблиця 4.9

**Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи
з українською мовою навчання (1952—53 н.р.)**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість год на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова і література	13	10	11	6	7	6	5	4	4	4
2	Російська мова і література	—	3	5	5	6	6	6	5	5	5
3	Каліграфія	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
4	Арифметика	6	6	5	6	6	2	—	—	—	—
5	Алгебра	—	—	—	—	—	3	3—2	3—2	2	2
6	Геометрія	—	—	—	—	1	2	2—3	2—3	1—2	2
7	Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
8	Фізика	—	—	—	—	—	2	2—3	3	3—2	3—4
9	Хімія	—	—	—	—	—	—	2	2	2	3
10	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
11	Природознавство	—	—	—	1—2	2	3	2	2	2—3	—
12	Географія	—	—	—	2	3—2	2	2	3—2	2—3	—
13	Історія	—	—	—	3—2	2	2	2	4	4—3	4
14	Конституція СРСР, Конституція УРСР	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
15	Іноземна мова	—	—	2	2	3—4	3	3—2	2—3	3	4—3
16	Фізичне виховання	1	1	2	2	2	—	2	2	2	2
17	Малювання	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—
18	Креслення	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
19	Співи	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—
20	Психологія	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
21	Логіка	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Разом		24	24	27	29	33	33	33	33	34	34

Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з російською мовою навчання (1952—53 н.р.)

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова і література	13	10	11	6	7	6	5	4	4	4
2	Українська мова і література	—	3	5	5	6	6	6	5	5	5

Отже, на теренах України протягом 30—50-х років замість „школи праці“ 20-х років з професіоналізацією на II ступені була запроваджена загальноосвітня 10-річна школа „знання“ або „навчання“. В цілому проголошений на початку 30-х років принцип політехнізму, тобто політехнічне навчання, а також трудового виховання не розроблялися ні теоретично, ні практично. Школи поступово відійшли від політехнізму, забезпечуючи вивчення основ наук та підготовку до ВНЗ. Ми поділяємо думку російського вченого М.В. Богуславського, що в цей період відбулося повернення до гімназії імперської доби, яка отримала назву „сталінська гімназія“ [54, с. 107]. Вважаємо, що навчання у такій школі сприяло підвищенню рівня теоретичних знань учнів, але водночас віддаляло її від потреб суспільства. Саме тому XIX з’їзд КПРС (жовтень 1952 р.) проголосив перебудову школи з метою наближення її до життя, порушив питання про політехнізм.

Таким чином, період контрреформування шкільної освіти в Україні у 30—50-х роках ХХ ст. доцільно поділити на такі етапи, визначивши найхарактерніші особливості кожного з них: 1930 — 1946 рр. — прихована реформа, або реорганізація української шкільної освіти в ході партійно-радянських урядових постанов, боротьби з українізацією, масових репресій проти освітян; 1946 — поч. 50-х років ХХ ст. — реалізація або поглиблення радянської системи шкільної освіти в умовах регламентації освітнього простору.

Можливо, забігаючи наперед і поділяючи міркування російських учених (Е.Д. Днепров, А.В. Морозов, О.І. Піскунов, Р.В. Шакіров та ін.), зазначимо, що запроваджена єдина загальнорадянська державна система освіти в СРСР, у т.ч. в УРСР, у 30-х роках діяла, особливо не змінюючись, у контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант до кінця 80-х років ХХ ст., оскільки загальні організаційно-педагогічні засади шкільної освіти зберігалися (класно-урочна система, єдині навчальні плани, програми, підручники, п’ятибальна система оцінювання знань учнів, загальна структура початкової і середньої школи). Водночас стверджуємо, що завдяки

здобуткам реформи періоду УНР (1917—1920), боротьбі у 20-х роках освітян за українську радянську систему українська мова як навчальний предмет та мова навчання залишилися в шкільній освіті, а ділова українська мова — у сфері управління освітою.

Зі смертю вождя й моногегемона тоталітарного режиму Й.В. Сталіна (5 березня 1953), який особисто контролював освітню, як і всі інші, сферу, поступово почали відбуватися демократичні зміни в її розвитку.

„Ми повинні підготувати до трудової діяльності розумних, мислячих робітників і колгоспників, здатних не тільки оволодіти технікою і технологією праці в сфері певної спеціальності або ряду споріднених спеціальностей, але й невпинно підвищувати рівень своїх знань і трудової майстерності відповідно до вимог, які виникатимуть у зв'язку з революційними перетвореннями в техніко-економічній базі нашого суспільства“*

В.О. Сухомлинський

4.2. Реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956—1964 рр. як складова десталінізації суспільного життя

Після смерті Сталіна в Радянському Союзі відбулися зміни в суспільному житті (лібералізація, десталінізація), які спричинили позитивні трансформації і в Україні (уповільнення процесу русифікації, припинення кампанії проти націоналізму, розширення прав республіки в економічній сфері та міжнародній діяльності, збільшення кількості українців у ЦК КПУ, Верховній Раді УРСР, часткова реабілітація жертв сталінських репресій тощо).

У середині 50-х років XX ст. з початком науково-технічної революції перебудова економічної сфери вже потребувала не лише кваліфікованих ро-

---

* Розумова праця і зв'язок школи з життям // Вибр. тв.: В 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 5. — С. 56.

бітників, як у добу індустріалізації, а й підготовлених високоосвічених працівників, отже перегляду діючої системи освіти, освітньої політики уряду в цілому. Зазначимо, що педагогічні підвалини реформи були започатковані на XIX з'їзді КПРС (1952), який проголосив необхідність запровадження політехнічного навчання в середній школі, а тому, починаючи з 1954 р., в УРСР проводився експеримент з виробничого навчання учнів старших класів (8—10) на базі промислових підприємств, колгоспів тощо [58, с. 31]. До речі, цього ж року було відновлено спільне навчання хлопців і дівчат у школах [298, с. 266]. Ідею реформування освітньої галузі було порушено на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.), що став могутнім імпульсом так званої „хрущовської відлиги“ і констатував реалізацію загального обов'язкового семирічного навчання та створення умов для запровадження 10-річного навчання. М.С. Хрущов проголосив мету реформи — школа має забезпечувати учнів загальною та політехнічною освітою і водночас готувати їх до практичної діяльності в народному господарстві. Проголошення реформи в контексті демократичних змін спричинило дискусію українських освітян щодо мети, напрямів і умов перебудови освіти. Реалізатором урядової освітньої політики було Міністерство освіти УРСР, яке протягом окресленого періоду очолювали Г.П. Пінчук (1949—1957), доктор філологічних наук, професор І.К. Білодід (1957—1962). Розглянемо процесуальні та змістові (напрями, принципи, наслідки) аспекти реформи.

Проект директив XX партійного з'їзду став предметом дискусії на Республіканській нараді завідувачів облвно (3—4 лютого 1956 р.) при Міністерстві освіти УРСР. До речі, такі наради в Україні стали можливими з певним демократичним оновленням суспільства. Учасники наради, розглядаючи проблеми шкільної практики, вносили пропозиції щодо перетворень у галузі шкільної освіти, а саме: збільшити термін навчання з 10 до 11 років у зв'язку з тим, що запровадження політехнічного навчання спричинило перевантаження учнів; відповідно переглянути навчальні плани і програми, збільшивши кількість годин на вивчення фізики та хімії; розробити новий статут школи та ін. Прозвучала думка щодо реального стану української школи (О.Г. Сивець): „... українські школи, як правило, знаходяться на околицях, а в центрі міста важко знайти українську школу. В Харкові в центрі є тільки одна українська школа №6; в м. Києві навколо Хрещатика є 17 російських шкіл і 3 українські, причому це українські школи такі, що там частина російських класів. Для того, щоб поступово нарощувати класи з українською мовою навчання, слід ставити питання про організацію класів з українською мовою навчання при російських школах, щоб дати можливість дітям, для яких рідною мовою є українська мова, відвідувати школу за місцем проживання“. Ці міркування насамперед розкривають наслідки русифікаторської урядової політики і водночас бажання української педагогічної громадськості її змінити [747, арк. 116].

З метою узагальнення досвіду політехнічного навчання в школах УРСР відбулася Республіканська наукова конференція (27—28 червня 1956 р.), де було окреслено суть політехнічного навчання, яке в УРСР здійснювалося „ шляхом засвоєння учнями знань про наукові основи фізики, хімії, біології, математики, креслення, географії і під час навчально-виробничих екскурсій, практичних занять з учнями 5—7 класів в майстернях на навчально-дослідних ділянках“. Міністерство освіти в 1954—1955 рр. як експеримент запровадило в окремих школах виробниче навчання для учнів 8—10 класів на заводах, фабриках, МТС і в колгоспах, радгоспах, до яких були прикріплені школи. Передбачалося, що учні оволодіють загальноосвітніми і політехнічними знаннями, а також спеціальностями кваліфікованих робітників промисловості чи сільського господарства. У 1955—1956 рр. виробниче навчання було запроваджено в 459 середніх школах із 60 спеціальностей кваліфікованих робітників [748, арк. 11, арк. 23]. У ході експерименту виявлено такі негативні тенденції: недостатня кваліфікація вчителів з політехнічного навчання; низький рівень залучення учнів до практичної діяльності; перевантаження школярів; відсутність посібників для вивчення основ виробництва; погане матеріальне забезпечення майстерень; недостатнє наукове забезпечення тощо. На жаль, виявлені недоліки не були проаналізовані у ході подальшого реформування.

Наголосимо, що на відміну від попередніх років українські освітяни дістали можливість розробляти власні навчальні плани та програми, для чого було створено відповідні комісії при Міністерстві освіти УСРР. На нараді голів комісій з удосконалення старих і розробки нових навчальних планів та програм для середніх шкіл (7 вересня 1956 р.) обговорювався зміст удосконалених програм. Наводимо деякі думки учасників наради: „ комісія опрацювала програми. Вони звільнені від „культу особи“ (Бугайко); „ комісія працювала над скороченням і розвантаженням програм. У нас були окремі комісії по арифметиці, алгебрі, геометрії, тригонометрії... У нас деякі розходження в скороченнях в порівнянні з Москвою... Ми робили це за місяць, а там люди працюють над цим протягом 15 років“ (Гельфанд); „ комісія по історії опрацювала матеріали і подала до Міністерства свої висновки. Але треба сказати, що мало враховано наших зауважень з історії СРСР і новітньої історії. Ми якось ще боїмося порушити те, що зроблено в Москві. Ми тричі подавали свої зауваження, але вони не знайшли ще відображення. Щодо підручника „Історія України“ — тут борг за Міністерством освіти і відділом науки ЦК КП. Нам не сказали — буде курс, чи не буде“ (Лисенко); „ комісія ставить питання перед Міністерством освіти про видання курсу географії України“ (Діброва); „ програми для спецшкіл вимагають великого удосконалення. До цього часу був переказ з програм РРСФР. Зараз ми повинні скласти нові програми... Ми чекаємо вказівок“ (Романенко) тощо [749, арк. 2—5]. Заступник міністра освіти П. Дудник повідомив, що справді йдеться про створення нових навчальних планів і програм: „ Ми повинні створити щось оригінальне,

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

нове, яке б відповідало завданням політехнічної школи, — зазначив він. З огляду на це було створено предметні комісії на базі Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР (далі — НДІП УРСР) для розробки „оригінальних навчальних програм“, генеральну комісію на чолі з М.М. Грищенком для встановлення ділового контакту з АПН РРФСР [749, арк. 6—7].

Проблеми реформування змісту шкільної освіти обговорювалися на Республіканській нараді завідувачів відділів шкіл облвно та директорів інститутів удосконалення кваліфікації учителів про підсумки роботи шкіл УРСР за 1955—1956 н.р. (1—2 жовтня 1956 р.). Начальник управління шкіл О.Г. Сивець у доповіді уже говорив не лише про кількісне зростання шкіл, учнів, а й про негативний вплив на зміст навчально-виховної роботи культу Сталіна: „...перед нами стоїть завдання проробити велику роботу, щоб вижити наслідки культу особи в справі навчання і виховання дітей“, зі змісту підручників та програм, виховної роботи [750, арк. 45—46].

Сміливим був виступ директора Харківського інституту удосконалення вчителів Бабича, який заявив про необхідність обговорення на нарадах теоретичних питань педагогіки. Він засудив висновок журнальної статті „Подолати до кінця культ особи в педагогіці“ (автор не вказується. — *Л.Б.*) про те, що в педагогіці не було застою, і зазначив: „Я вважаю, що це відсутність мужності визнати правду до кінця. Був застій, а як же?“ [750, арк. 103]. Іноваційною була думка про правове урівноваження вивчення української та російської мов у школах: „...у м. Хмельницькому створювати українські школи складно через те, що в російських школах екзамен складається лише з російської мови, а в українській школі з російської та української мов“ [750, арк. 142].

На різного рівня освітянських нарадах порушувалися проблеми викладання трудового навчання, зокрема такі: відсутність підготовлених кадрів, навчальної програми для навчання в класах з виробничим навчанням; недостатнє забезпечення шкіл підручниками; незадовільне фінансування та матеріальне забезпечення тощо [751, арк. 1—5; 752, арк. 1—10].

На той час було висунуто ідею про створення шкіл-інтернатів як основної форми комуністичного виховання, що знайшла своє відображення в низці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: „Про організацію шкіл-інтернатів“ (1956), „Про затвердження положення про школи-інтернати“ (1957). Предметом широкої дискусії у пресі, на різноманітних нарадах освітян став проект „Тимчасового положення про школу-інтернат“ (1956).

В обговоренні освітньої політики уряду, зокрема питання про створення системи виховання дітей у школах закритого типу, взяв участь директор Павлівської школи В.О. Сухомлинський. Так, 8—10 травня 1956 р. він виступив на нараді при ЦК КПРС з питання щодо виконання рішень XX з'їзду про організацію шкіл-інтернатів. Свої ідеї він виклав на 90 с. друкованого тексту,

які не збігалися з державними. Цей текст став основою статті „До питання про організацію шкіл-інтернатів“, що зберігалася в архіві Василя Олександровича і була вперше опублікована лише в 1988 р. [446, с. 393—402; 452, с. 82—88]. За життя педагога стаття не друкувалася, оскільки не відповідала офіційному баченню розв'язання проблеми. Спинимося на її основних положеннях [20].

Павлиський директор дав оцінку розробленому Інститутом теорії та історії педагогіки АПН РРФСР для Міністерства освіти РРФСР „Тимчасовому положенню про школу-інтернат“ і акцентував увагу на його основних ідеях. У положенні доводилося, що школа-інтернат — це в майбутньому нова система суспільного виховання, а існуюча система не відповідає новим завданням побудови комунізму й потребує реорганізації. Переваги школи-інтернату порівняно із загальноосвітньою середньою школою полягають у тому, що „школа-інтернат, як закритий виховний заклад, захистить вихованців від дурного впливу вулиці, дасть можливість здійснити певну систему виховних заходів...“ [452, с. 82].

Педагог категорично відкинув думку про те, що потрібно ізолювати дітей від негативного впливу навколишнього середовища шляхом відриву їх від сім'ї та виховання з двох років, а можливо, й з народження, в закладах закритого типу [452, с. 83]. На сторінках преси, в офіційних документах звучали різні ідеї щодо організації шкіл-інтернатів, а саме: віддавати дітей до шкіл-інтернатів з двох років чи ще краще з народження; передбачити функціонування в системі „Школа — інтернат“ дитячих ясел для дітей до 2 років, дитячого садка для дітей від 2 до 7 років, загальноосвітньої політехнічної школи-інтернату для дітей і підлітків 7 — 17—18 років; перебування дітей у сім'ї лише під час відпустки; перебування школярів протягом тижня в інтернаті, відвідування сім'ї лише у вихідні дні тощо. І все це мало сприяти підвищенню продуктивності праці, громадській діяльності батьків. Звичайно, Василь Олександрович не міг погодитися з такими ідеями: „Не заохочувати віддання дітей у виховний заклад, а домагатися того, щоб батьки щодня виховували своїх дітей, — у цьому полягає шлях зміцнення сім'ї і радянського суспільства в цілому“ [452, с. 84]. Саме в родинному оточенні виховуються такі моральні якості, як відповідальність, любов до рідної землі та народу, почуття морального обов'язку перед батьками, а у майбутньому й власними дітьми. Як зазначав Василь Олександрович, у дітей, які виховуватимуться не батьками, не буде в кого переїмати життєвий досвід, а це завдасть шкоди патріотичному вихованню, бо „любов до батьківщини починається з любові до батьків, дітей, сім'ї“ [452, с. 84].

В.О. Сухомлинський не погодився і з думкою про те, що виховання взагалі й зокрема любові до праці в школах-інтернатах є більш ефективними, і зупинився на системі трудового виховання учнів Павлиської середньої школи, яке здійснювалося в тісному взаємозв'язку школи та батьків. Учні 3—7

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

класів Павлівської школи працювали в політехнічних гуртках (на той час їх було 30) під керівництвом учителів чи учнів старших класів. На думку педагога, діти протягом кількох років повинні займатися одним видом праці, тоді вони зможуть пізнати творчий характер повсякденної праці, бо бачитимуть її кінцевий результат. Учні 8—10 класів були прикріплені до МТС, робітничих майстерень, агрономів, зоотехніків. Таким чином, здобуваючи загальну освіту, вони опановували різноманітні спеціальності. Це сприяло розвитку різних здібностей, а також готувало учнів до життя, серйозної праці на виробництві.

Розмірковуючи над ідеєю створення шкіл-інтернатів для вдосконалення системи виховання, Василь Олександрович звернув увагу на такі недоліки загальноосвітньої школи, як навчання дітей у другу зміну, наявність дітей, яких залишають дома без догляду. Тому він запропонував модель школи майбутнього: заняття в школі повинні проводитися в одну зміну; для позакласної роботи у школі мають бути відповідні приміщення, а також майстерні, навчально-дослідна ділянка, спортивний зал, їдальня, кабінет лікувальної гімнастики, читальний зал, кабінет лікаря, кімната для ігор. Діти повинні навчатися чотири години, а потім за бажанням батьків у групах продовженого дня вчити уроки, працювати в гуртках, займатися спортом. Бажано, щоб молодші школярі виконували домашні завдання під керівництвом учителів. У школі діти повинні мати можливість пообідати, відпочити й повернутися додому водночас з батьками. Звичайно, і так вважав Василь Олександрович, доцільним є перебування учнів молодшого та частково середнього шкільного віку в групах продовженого дня. А в учнів 8—10 класів потрібно виховувати „самодіяльність, ініціативність, а не постійно їх опікувати“ [452, с. 87—88]. В.О. Сухомлинський вважав за потрібне покращити матеріально-технічну базу шкіл, особливо сільських; організувати групи продовженого дня для учнів 1 класу і в разі потреби для учнів 2—7 класів.

Проаналізувавши основні положення маловідомої статті „До питання про організацію шкіл-інтернатів“ В.О. Сухомлинського, в якій він розкрив своє ставлення до ідеї загального суспільно-державного виховання дітей з двох років у школах-інтернатах, ми побачили, що він категорично виступав проти неї і вважав її небезпечною і необґрунтованою, а пропонував зміцнювати шкільно-сімейне виховання.

На сторінках періодичної преси спостерігаємо педагогічні ідеї, але в рамках дозволеного — подолання культу особи Й.В. Сталіна, зокрема в змісті освіти. Зазначимо, що стаття С.Х. Чавдарова і М.М. Грищенка „Невідкладні завдання педагогічної науки“ викликала дискусію педагогів на сторінках журналу „Радянська школа“ в рубриці „Обговорення статті „Невідкладні завдання педагогічної науки“ [494, с. 11—21]. Учені визначили нові завдання педагогічної науки: розробка наукових основ запровадження виробничого навчання; наукове дослідження і створення нових програм і підручників для

початкових і середніх шкіл; удосконалення системи освіти, зокрема створення спеціальних, експериментальних шкіл, шкіл-інтернатів; установа терміну навчання, обсягу знань у початковій і середній школі; вивчення досвіду, експериментування та ін. Сміливо звучала думка про урядову освітню політику, зокрема про забезпечення змісту освіти в УРСР: „Як досі встановлюється зміст шкільних програм? Міністерство освіти РРФСР разом з Інститутом методів навчання АПН РРФСР виробляють свій проект програм, який і запроваджується в життя без широкого обговорення їх на нарадах учителів, на наукових сесіях, на сторінках педагогічної преси. До обговорення цих державних документів Міністерство освіти і науково-педагогічні заклади союзних республік фактично не залучаються. Таке явище не можна визнати нормальним“ [494, с. 14].

Учені, вчителі відгукнулися на зазначену статтю та ініціювали можливість самостійної діяльності, незалежної від московського центру. Наводимо деякі приклади. М.М. Лисенко зазначав: „Великої шкоди у вивченні історії завдав культ особи, який знайшов відбиття перш за все в шкільних програмах, підручниках та інших посібниках як для учнів, так і для вчителів“ [210, с. 8]. Учений наполягав на тому, що в школах України слід увести курс історії УРСР. А оскільки це не було передбачено в навчальних планах 1956/57 н.р., він рекомендував учителям „звернути особливу увагу на використання на уроках історії СРСР місцевого краєзнавчого матеріалу“ [210, с. 15].

Розвиваючи погляди ініціаторів дискусії, О.М. Русько та А.С. Бугай висловили нові ідеї щодо організації навчально-виховного процесу: нова система освіти має бути єдиною і не двоступеневою (середня школа, ВНЗ), а триступеневою (загальноосвітня школа, середній спеціальний заклад, ВНЗ) з продуктивною працею на кожному її ступені. Щоб розв'язати питання політехнічного навчання, на думку вчених, потрібно визначити зміст поняття „найважливіші галузі сучасного промислового і сільськогосподарського виробництва“ й відповідно розробити окремі загальноосвітні предмети для ознайомлення з виробничим навчанням; з'ясувати доцільність запровадження у школах таких предметів, як основи електротехніки, машинознавства тощо; створити фундаментальну працю, де узагальнювався б досвід здійснення політехнічного навчання через фізику, хімію, біологію, математику. Щоб розв'язати питання трудового виховання, педагогічна наука має визначити „початки трудового виховання учнів молодших класів; трудове навчання і виховання учнів середніх класів; участь у продуктивній праці населення сіл, робітничих селищ і міст (окремо для кожного випадку) учнів старших класів“ [400, с. 29].

Крізь призму статті С.Х. Чавдарова та М.М. Грищенка українські вчителі, викладачі, науковці висловлювали ідеї щодо організації виробничого навчання в школах України [473; 481; 458; 516; 386]; поліпшення методичної підготовки вчителя [91, с. 22—24]; організації навчально-виховної роботи,

політехнічного навчання, трудового виховання [400]; ліквідації другорічництва [68] та ін. Тобто реформа спричинила ґрунтовні науково-педагогічні дослідження із зазначених проблем.

Після 15-місячної дискусії професори С.Х. Чавдаров і М.М. Грищенко підбили її підсумки та визначили ідеї, з якими варто погодитися, а саме: „педагогічна наука не знайшла ще належної поваги і визнання в школах“; треба удосконалити навчальні плани і програми; розкрити зміст поняття „загальна освіта“; поліпшити підготовку педагогічних кадрів; зберегти, особливо в сільській місцевості, початкову школу; визнати виробничу підготовку учнів у середній школі складовою політехнічного навчання; надати більшої уваги комуністичному моральному вихованню; визначити трудове виховання однією з умов всебічного, а значить і морального виховання учнів; викоринити догматизм у педагогічній теорії та практиці. Вони також узагальнили ідеї педагогічної громадськості, з якими не погодилися: ліквідувати 7-річні й створити 5-річні початкові та 5-річні середні школи; передбачити те, що запровадження в школах виробничого навчання може перетворити загальноосвітню школу в професійну; не порушувати 10-річного терміну навчання; не запроваджувати фурацій та ін. [495, с. 3—17].

Після публікації підсумкової статті на сторінках журналу „Радянська школа“ спостерігаємо нову хвилю дискусії щодо перетворень у галузі, де схожу на ту, що відбувалася на початку ХХ ст. Однак, якщо дискусія в імперську добу спричинила реформу на урядовому рівні, то в 1956 р. проголошена урядом освітня реформа сприяла розгортанню дискусії стосовно перебудови школи.

Протягом 1957 р. на численних нарадах у Міністерстві освіти обговорювалися питання щодо оновлення змісту освіти. Зокрема, на нараді в міністра освіти (6 березня 1957 р.) стосовно навчальних програм ставилися такі завдання: обговорити питання запровадження історії України; обґрунтувати поняття „трудове виховання“; ввести до атестата оцінку з праці; для школи з 11-річним терміном навчання визначити необхідну кількість класних кімнат; розв’язати питання матеріального забезпечення тощо [753, арк. 20—23].

29 квітня 1957 р. міністр освіти І.К. Білодід схвалив нові навчальні плани для початкової, семирічної та середньої школи (10 років) з українською та російською мовами навчання і для шкіл з польською, угорською та молдавською мовами навчання на 1957/58 н.р. (див. табл. 4.11, табл. 4.12, табл. 4.13, табл. 4.14, табл. 4.15) [764, арк. 1—7]. Порівнявши нові плани з попередніми (1939), бачимо збільшення кількості годин на вивчення російської мови та літератури в усіх школах та зменшення їх на вивчення української мови і літератури в школах з українською та російською мовами навчання; запровадження замість логіки та психології таких предметів, як праця і практичне заняття, практикум із сільського господарства й електротехніки; вилучення предмета „каліграфія“. У пояснювальній записці до нових навчальних

планів передбачався поділ на групи для занять у майстернях, на шкільних навчально-дослідних ділянках, фізкультурою (дівчата і хлопці), а також під час вивчення іноземних мов.

Навчальні плани для шкіл з польською, угорською та молдавською мовами навчання відрізнялися від навчальних планів для шкіл з українською та російською мовами навчання тим, що з них взагалі було вилучено навчальний предмет „українська мова та література“ на відміну від навчальних планів 1939 р., куди українська мова та література входили як окремі предмети [764, арк. 5—7]. Нові навчальні плани включали лише російську мову й літературу, рідну мову та літературу. Вочевидь радянський уряд у контексті загальної реформи здійснював „приховану“ русифікацію.

Таблиця 4.11

**Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи
з українською мовою навчання на 1957/58 н.р.**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова і література	13	10	11	6	7–6	6–5	5	4–3	3	3
2	Російська мова і література	—	3	4	4	5–6	5–6	6	5–4	4	4
3	Арифметика	6	6	6	6	6	2	—	—	—	—
4	Алгебра	—	—	—	—	—	2	3	4–3	2	2
5	Геометрія	—	—	—	—	—	2	2	2–3	2	2
6	Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
7	Фізика	—	—	—	—	—	2	2–3	3	4	5–4
8	Хімія	—	—	—	—	—	—	1–2	2	3–2	3–4
9	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
10	Природознавство	—	—	—	1–2	2	2	3–2	2	1–2	—
11	Географія	—	—	—	2–1	3–2	2	2	2	2	—
12	Історія	—	—	—	2	2	2	2	3–4	4–3	4
13	Іноземна мова	—	—	—	—	3–4	3	3–2	2–3	2–3	3
14	Фізичне виховання	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
15	Малювання	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—
16	Співи	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
17	Креслення	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1
18	Праця і практичне заняття	1	1	1	2	2	2	2	—	—	—
19	Практикум із сільського господарства й електротехніки	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
Разом		24	24	25	27	34	34	35	35	35	35

Таблиця 4.12

**Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи
з російською мовою навчання на 1957/58 н.р.***

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова і література	13	10	10	6	7—6	6—5	5	4	4	4
2	Українська мова і література	—	3	4	4	5—6	5—6	5	4—3	3	3

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Таблиця 4.13

**З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи
з польською мовою навчання на 1957/58 н.р.**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Польська мова і література	13	10	10	6	7—6	6—5	5	2—3	2	2
2	Російська мова і література	—	3	4	4	5—6	5—6	6	6—5	5	5

Таблиця 4.14

**З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи
з угорською мовою навчання на 1957/58 н.р.**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Угорська мова і література	13	9	9	5	6	6—5	5	2—3	2	2
2	Російська мова і література	0—3	4	5	5	6	5—6	6	6—5	5	5

Таблиця 4.15

**З навчального плану початкової, семирічної та середньої школи
з молдавською мовою навчання на 1957/58 н.р.**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на навчальний тиждень									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Молдавська мова і література	13	9	9	5	6	6—5	5	2—3	2	2
2	Російська мова і література	—	4	5	5	6	5—6	6	6—5	5	5

З річного звіту Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1956/57 н.р. з'ясовуємо, що реформа в Україні здійснювалася в контексті загальносоюзної за такими напрямками: запровадження загального 7-річного навчання (учні 5—7 класів були охоплені на 96,7%); розширення середньої (учні 8—10 класів — на 93,1%) і політехнічної освіти, забезпечення зв'язку навчання з життям та суспільно корисною працею, розширення мережі шкіл з виробничим навчанням; підвищення рівня навчально-виховної роботи (зміцнення дисципліни за допомогою трудового виховання, соціалістичних змагань тощо); розширення в школах мережі груп продовженого дня; будівництво шкіл, розробка та затвердження Радою Міністрів УРСР Положення про школи-інтернати Міністерства освіти УРСР; оновлення змісту освіти (перегляд навчальних програм та підручників) згідно з постановою ЦК КПРС „Про подолання культу особи та його наслідків“ (вийшли перероблені підручники з української літератури для учнів 5—7 і 10 класів, з новітньої історії та історії СРСР для 10 класу тощо). На початку 1956/57 н.р. в УРСР діяло 29517 шкіл (початкових — 12678, семирічних — 10812, середніх — 6027), у т.ч. українських — 25182, російських — 4072, молдавських — 161, угорських — 98, польських — 4 [754, арк. 3].

Проаналізовані джерела свідчать, що Міністерство освіти УРСР, порівнюючи з 30-ми — початком 50-х років XX ст., реалізовувало урядову освітню політику, спираючись на громадсько-педагогічну думку. Але, як і в попередні роки, воно погоджувало свою діяльність у ЦК КП України. В освітньому просторі зберігалися загальносоюзні комуністичні ідеологічні канони (русифікація, ленінізація) [755, арк. 3; 756, арк. 13].

Та й у плані Міністерства освіти на 1958 р. в контексті головного завдання — „виконувати рішення Комуністичної партії і Радянського Союзу в галузі народної освіти“ — визначалися такі напрями реалізації перебудови шкільної освіти: розширення мережі загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів тощо; „поліпшення якості навчання та індивідуально-виховної роботи у всіх установах народної освіти, виходячи із завдань комуністичного виховання підростаючого покоління“; поліпшення політехнічного, зокрема виробничого навчання, естетичного виховання учнів; зміцнення матеріально-технічної бази; перехід шкіл на однозмінне навчання [757, арк. 5].

Як бачимо, Міністерство освіти УРСР (структура — управління шкіл, підготовки вчителів, управління кадрів; відділи — дитячих будинків, дошкільного виховання, фізичної підготовки, художнього виховання, позашкільних закладів) очолило процес обговорення шкільної реформи, виявлення проблем навчально-виховного процесу, розробки змісту освіти, але в загальносоюзних рамках і в руслі партійних директив. Водночас з'явилися перші після довгого мовчання думки українських освітян щодо розвитку національної освіти.

Наступним і головним етапом реформи стало прийняття закону „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР“ (1958). Необхідність змін у шкільній освіті обумовлювалася об'єктивними причинами. По-перше, з метою розгортання науково-технічної революції, подолання відставання СРСР у галузі науки і техніки від країн Заходу радянське керівництво здійснило перерозподіл коштів для забезпечення народної освіти. По-друге, виробництво потребувало кваліфікованих робітників. Після закінчення школи випускники, які не вступили до вищих навчальних закладів, ішли на виробництво, не маючи відповідної підготовки. Історик педагогіки А.Д. Бондар зазначав, „що школа, даючи учням знання основ наук, недостатньо готувала їх до життя“, „школа обмежувалася переважно словесними методами навчально-виховної роботи, не приділяла належної уваги залученню дітей і молоді до посильної участі в суспільно корисній праці“ [58, с. 152]. Відповідно й був оголошений курс на подолання відірваності школи „навчання“, що діяла в 30—50-х роках, від життя.

Розглянемо хід розробки документа, який мав забезпечити педагогічні засади реформи, крізь призму участі у цьому процесі педагогічної громадськості. 18 квітня 1958 р. М.С. Хрущов виступив на XIII з'їзді ВЛКСМ з доповіддю „Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства“, де в котрий раз заявив, що в роботі середніх шкіл й вищих навчальних закладів є серйозні недоліки. З них найголовніший — це відірваність середньої школи від життя й від виробництва. На його думку, школа має виховувати повагу до фізичної праці, готувати до трудової діяльності на фабриках, заводах, у колгоспах тощо. Він запропонував більше уваги приділити вечірнім школам робітничої молоді, у яких можна здобути середню освіту і які повинні не тільки готувати учнів до вступу у вищі навчальні заклади, а й здійснювати професійну освіту; використати школи ФЗН як форму здобуття загальної освіти та трудових навичок і підготовки до навчання у ФЗУ [488, с. 11, с. 19, с. 22—23].

Виступ М.С. Хрущова став предметом широкої дискусії на науково-практичній конференції з питань виробничого навчання (18—19 квітня 1958 р.), де прозвучали такі доповіді: „Стан і заходи поліпшення виробничого навчання в школах УРСР“ (І.К. Білодід); „Про обсяг знань з основ промисловості і сільського господарства для класів з виробничим навчанням шкіл УРСР (М.М. Грищенко); „Психологічні питання детального удосконалення виробничого навчання“ (Г.С. Костюк). Міністр освіти І.К. Білодід констатував, що в 3452 середніх школах УРСР (55,1%) здійснюється виробниче навчання за 44 спеціальностями кваліфікованих робітників згідно з новими, відмінними від масової школи навчальними планами і програмами. Міністр поставив завдання протягом двох наступних років запровадити виробниче навчання в усіх школах України, ліквідувавши виявлені недоліки, а саме: переобтяженість і неузгодженість з основами наук та основними галузями

виробництва програм та підручників; недостатнє залучення до розробки програм і підручників з виробничого навчання досвідчених учителів, методистів, науковців; непідготовленість учителів; низький рівень наукових праць з виробничого навчання через „недосконалість методів наукових досліджень“, бо „наукові працівники іноді обмежуються поверховими, епізодичними спостереженнями, не вивчають ґрунтовно роботи школи і вчителя, мало застосовують педагогічний експеримент“; викладання вчителями фізики, хімії, біології, математики, креслення без належного зв'язку з виробничим навчанням; проведення виробничого навчання в одному класі за багатьма профілями; відсутність навчальних кабінетів тощо [759, арк. 4, арк. 7, арк. 31—41]. Наведений факт свідчить про те, що зміни в освіті мають ґрунтуватися на педагогічному експерименті, психолого-педагогічних дослідженнях, тобто реформа має проводитися на науково-педагогічних засадах. Доказом висловленого міркування було рішення провести експеримент — створити в кожній області по одній 8-річній школі, які працюватимуть за новими перехідними навчальними планами і програмами, а в майбутньому й новими підручниками [765, арк. 99, арк. 106].

Як бачимо, у зв'язку з реформою школи виникла потреба в її науково-педагогічному забезпеченні, що підтвердила Республіканська нарада заступників голів облвиконкомів, завідувачів шкіл обкомів КП України, завоблвно, голів обкомів профспілки з питання подальшого розвитку педагогічної науки в Україні (11 червня 1958 р.). В обговоренні доповіді директора НДІПу УРСР О.М. Руська „Про дальший розвиток педагогічної науки в Україні“ у критичному ракурсі учасники наради акцентували увагу на таких проблемах: „...у нас дуже мало за останній час приділяється уваги педагогічному експерименту“, „...у нас немає справжнього науково-психологічного аналізу навчальних планів, програм, підручників“, „...навчальний план повинен складатися з наукових педагогічних засад, щоб ми знали, яке коло знань повинні дати в школі..., а над цим Інститут педагогіки ще як слід не працює“, „...щорічні зміни в програмах, підручниках не зміцнюють нашої школи“, „Відставання педагогічної думки від вимог суспільства і викликає безумовно і відставання нашої школи“, „УНДІП, Інститут психології не вживає практичних заходів до перебудови своєї роботи відповідно до рішень XX з'їзду КПРС“, „наукова робота кафедр педінститутів і університетів республіки ніким не планується і не координується в загальнореспубліканському масштабі..., що викликає паралелізм в роботі і приводить нерідко до кустарщини“ тощо [762, арк. 2, арк. 52—56, арк. 73—75]. Висловлені міркування свідчать про прагнення науковців переосмислити процесуальні та змістові засади реформи школи на наукових, а не на політичних засадах, відповідно до потреб суспільства.

Як уже зазначалося, Міністерство освіти УРСР вивчало громадську думку щодо реформи школи, зокрема освітяни висловлювали такі пропозиції: політехнічна школа має бути восьмирічною, де навчання розпочинається із

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

7 років; треба збільшити кількість годин на трудове виховання, запровадити домоводство; навчання розпочинати з 8 років; переробити навчальні програми і створити стабільні підручники; посилити виховну роботу в школі, особливо естетичну; школа має бути триступеневою (I ступінь — 1—4, II ступінь — 5—8, III ступінь — 9—11 класи з виробничим навчанням, ремісничі училища, ФЗН, технікуми, вечірні, заочні школи); Держплан повинен розробити мережу працевлаштування випускників відповідно до набутих ними спеціальностей; відкриття шкіл з фуркаціями за профілями може спричинити помилки у визначенні нахилів дитини, конфлікти з батьками тощо [83, арк. 3—17]; неприпустимим є те, що „учні семирічної школи майже не вивчають історії своєї Батьківщини“ [132, с. 11]. Як повідомляє російська дослідниця Л.І. Анайкіна, спираючись на архівні та опубліковані матеріали, АПН РРФСР пропонувала зберегти загальноосвітню школу основною формою здобуття середньої освіти, а Міністерство освіти РРФСР — двоступеневу загальноосвітню школу: I — 1—8 класи (школярі здобувають загальноосвітні знання); II — 8—11 класи (учні поєднують навчання з професійною підготовкою, працюючи на підприємстві) [8, с. 181]. Чи враховувалися висловлені ідеї в офіційному реформуванні?

Офіційний проект реформи щодо подальшого розвитку освіти в СРСР М.С. Хрущов виклав у *записці* (червень 1958 р.), схваленій Президією ЦК КПРС і опублікованій у пресі. Проект мав два розділи „Про середню школу“, „Про вищу школу“. Визнавши головним недоліком середньої та вищої школи відірваність від життя, він вважав, що передусім до суспільно корисної праці на підприємствах, у колгоспах слід залучати всіх без винятку учнів після закінчення ними семи-восьми класів. Усю систему освіти потрібно спрямувати на забезпечення добре підготовлених кадрів — інженерно-технічних, сільськогосподарських, медичних, наукових, педагогічних та ін. З цією метою середню освіту слід поділити на два етапи. Семирічна або восьмирічна освіта має бути обов'язковою. У восьмирічній школі, на першому етапі середньої освіти, треба приділити увагу вивченню основ наук, політехнічній підготовці й трудовому вихованню, фізичній підготовці й розвитку доброго художнього смаку. Не можна допускати перевантаження учнів, але потрібно передбачити уведення до навчальних програм для дівчат крою та шиття, кулінарії; поліпшити матеріальну базу шкіл, ліквідувати багатозмінність занять тощо. Другий етап освіти може здійснюватися кількома шляхами. Після семи-восьмирічного навчання школярі можуть здобувати освіту, а також виробничі знання і трудові навички протягом двох-трьох років у школах типу фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). Інший шлях — після завершення восьмирічки юнаки і дівчата йдуть працювати на виробництво й можуть набувати професії різними шляхами: на виробництві (короткострокові курси, бригадне учнівство), в спеціальних одно- чи дворічних професійних школах, у школах ФЗУ й аналогічних сільськогосподарських школах. На дум-

ку М.С. Хрущова, найдоцільнішим є навчання без відриву від виробництва у вечірніх (змінних) школах робітничої молоді, системі заочної освіти [66, с. 14]. Реорганізацію школи планувалося провести протягом трьох-чотирьох років. У новій системі освіти передбачалося функціонування шкіл для обдарованих дітей у математиці, музиці, образотворчому мистецтві тощо з метою підготовки їх до навчання у відповідних вищих навчальних закладах. Проект запропонував обов'язкове восьмирічне навчання, збільшення кількості шкіл-інтернатів, замість діючої десятирічки такі типи навчальних закладів для здобуття повної середньої освіти, як загальноосвітні школи з виробничим навчанням, школи типу фабрично-заводського учнівства (сільськогосподарські), вечірні школи робітничої молоді (основний тип), заочні школи. Перебудова вищої освіти полягала в її наближенні до виробництва. В цілому зазначені положення були покладені в основу загальносоюзного Закону про школу (така назва зустрічається в тогочасній педагогічній літературі).

В.О. Сухомлинський узяв найактивнішу участь в обговоренні зазначеної записки. Василь Олександрович не лише висловлював свою думку на сторінках педагогічної преси, а й написав лист до М.С. Хрущова (13 червня 1958 р.), де обґрунтував свій погляд на реформування системи освіти [19]. Слід підкреслити, що цей лист протягом тридцяти років зберігався в сімейному архіві й був опублікований лише в 1988 р. в журналі „Советская педагогика“. У цьому документі особливо яскраво висвітлено особисте ставлення В.О. Сухомлинського до процесів, які відбувалися в суспільстві й школі наприкінці 50-х років XX ст.

Василь Олександрович, в цілому погоджуючись з оцінкою основного недоліку загальноосвітньої школи, який полягав у відірваності навчально-виховного процесу від життя, не погодився з твердженням про те, що середня загальноосвітня школа готує лише до вступу у вищі навчальні заклади. Так, у Павлівській середній школі ще на початку 50-х років учні здобували не лише загальну середню освіту, а й масові робочі спеціальності на вибір: тракториста, комбайнера, токаря, слюсаря, електротехніка, майстра тваринництва, агротехніка. З першого дня перебування дитини в школі й протягом десяти років тут здійснювалася психологічна й моральна підготовка її до праці. Василь Олександрович доводив, що така практика підготовки учнів до виробничої праці існує в сотнях українських шкіл, і висловлював подив, що цей факт не знайшов відображення в записці.

В.О. Сухомлинський висловив також сумніви щодо обов'язковості дворічного виробничого стажу для вступу до вищого навчального закладу, бо більшість випускників ідуть на виробництво не заради праці, а для того, щоб вступити до вищого навчального закладу. „...Не освіта здобувається для праці, як повинно бути, а праця розглядається як сходинка, що дає право на подальшу освіту“, — зазначав педагог [451, с. 98]. Василь Олександрович підводить до думки, що в школі має бути планомірна, цілеспрямована, моральна

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

підготовка до праці, що передусім залежить від змісту навчально-виховної роботи: „Сам зміст роботи загальноосвітньої школи має бути таким, щоб дитину з першого дня перебування в школі оточувала атмосфера поваги до праці, благоговіння перед працею, глибокої шани до неї, щоб моральний ідеал праці проймав усю діяльність“ [451, с. 98]. Водночас він досить гостро виступив проти висловленої в доповідній записці думки, що загальноосвітня школа дає абстрактні знання. „Саме життя переконує, що добре поставлене викладання гуманітарних предметів відіграє в підготовці до праці не меншу роль, ніж набуття безпосереднього досвіду трудової діяльності, конкретних умінь та навичок“, — наголошував В.О. Сухомлинський [451, с. 99]. Людина має жити багатим духовним життям.

Педагог доводив, що причиною недоліків існуючої системи освіти є не рішення ЦК партії 30-х років, а те, що в процесі розвитку виробництва, економіки до системи освіти не вносилися відповідні корективи. А прагнення внести зміни до системи освіти розцінювалися як „ревізія положень марксизму-ленінізму“ і могли призвести до негативних наслідків.

В.О. Сухомлинський окреслив своє бачення шляхів перебудови народної освіти — це створення різних типів єдиної політехнічної школи, яка повинна готувати всіх до праці. Проте одним із її завдань залишалася підготовка молоді до вступу у вищі навчальні заклади. Тому вважав, що потрібно піднімати теоретичний рівень школи.

Стосовно ідей про створення спеціальних шкіл для особливо здібних дітей педагог зазначав, що навіть найздібніші і найталановитіші учні повинні навчатися в загальній масі дітей і молоді. По-перше, на його думку, наявність талановитих дітей у будь-якому колективі відіграє велику роль у духовному житті всіх учнів. По-друге, створення спеціальних шкіл може сприяти такому негативному явищу, що діти відповідальних працівників і стануть тими талановитими і здібними. Він вважав, що варто створювати спеціальні школи для талановитих учнів лише в галузі мистецтв.

Василь Олександрович не погодився з положенням про скасування золотих і срібних медалей. Він пропонував присуджувати золоті медалі учням, які протягом десяти років отримували похвальні грамоти, а срібні — тим, які їх одержували протягом трьох-чотирьох років. Далі педагог висловив думку про те, що в загальноосвітній школі, як і в інших типах, учні повинні здобувати робочу спеціальність, а моральне й духовне виховання має спрямовуватися на підготовку до праці.

Першим етапом загальноосвітньої середньої школи, як вважав В.О. Сухомлинський, має бути восьмирічна політехнічна школа, де учні здобуватимуть теоретичні знання. Спираючись на власний досвід, пропозиції педагогів та батьків, він довів, що в семирічній школі діти надзвичайно перевантажені.

І особливо це стосувалося шкіл у союзних республіках, де діти вивчали три мови: рідну, російську та іноземну. Василь Олександрович акцентував увагу на питанні, яке зовсім не порушувалося в доповідній записці, — на здоров'ї дітей, яке погіршувалося в зв'язку з перевантаженням.

Павлиський учитель запропонував у ході створення нових програм для восьмирічної школи за основу взяти програму семирічної, водночас доповнивши її серйозним курсом праці в майстернях і на навчально-дослідних ділянках. На його думку, восьмирічна школа має бути єдиною як для міста, так і для села. Учні після закінчення восьмирічної школи повинні володіти вміннями та навичками, пов'язаними як і з технікою, так і з тваринництвом та рослинництвом. Для здійснення цих завдань треба значно поліпшити матеріальну базу школи.

На базі восьмирічної школи Василь Олександрович пропонував створити такі шість типів шкіл: одно-дворічні групи або курси, школи індивідуального і колективного учнівства; ремісничі училища і школи ФЗУ; школи механізаторів сільськогосподарського виробництва; технічні училища з тричотирирічним терміном навчання для підготовки висококваліфікованих фахівців; середні спеціальні навчальні заклади (технікуми), які готують спеціалістів середньої кваліфікації; вечірні середні школи робітничої і сільської молоді, які дають середню освіту й допомагають удосконалюватися в робітничій спеціальності.

Кілька слів про перший тип — одно-дворічні групи або курси, школи індивідуального і колективного учнівства. Вони функціонуватимуть на базі фабрик, заводів, тракторних чи польових бригад тощо. Учні в них можуть бути пов'язані зі школами, які їх випустили. Такі групи діятимуть як при восьмирічних, так і при повних середніх школах. Навчати підлітків 14—16 років повинні передовики виробництва. Водночас підлітки мають перебувати у сфері виховного впливу школи. Василь Олександрович описує з досвіду Павлиської школи приклад діяльності зазначених груп [451, с. 102].

Проаналізувавши ідеї В.О. Сухомлинського, доходимо висновку, що вони мали прогностичний, випереджальний характер і не втратили своєї значущості для сучасного розвитку освіти. У листі до М.С. Хрущова щодо змісту реформи школи павлиський учитель відкрито виступив проти офіційної освітньої політики за збереження загальної середньої освіти як основної у всебічному розвитку людини, що в цілому не знайшло відображення, як і ідеї інших педагогів, в урядовому документі.

В основу проекту тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні“, схвалених Пленумом ЦК КПРС 12 листопада 1958 р., покладені висловлені ідеї М.С. Хрущова. Оpubліковані тези широко обговорювалися на різних зібраннях і в пресі [346, с. 3—23]. У тезах з'явилися також нові по-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ложення, серед яких п.19 про навчання в школах рідною мовою. З метою розвантаження (насправді русифікації) учнів у процесі вивчення трьох мов (російської, української, іноземної) пропонувалося надати батькам право обирати школу для навчання за мовною ознакою („союзною“, тобто російською, чи республіканською) та обов’язкову для вивчення мову (українську або російську) [271, с. 24—25]. Це положення викликало негативне ставлення українських освітян, про що свідчить обговорення тез на нараді директорів шкіл з питань прищеплення учням трудових навичок (25—27 листопада 1958 р.). Директори, спираючись на думки вчителів та батьків, висловлювали такі ідеї: „Ми не можемо погодитися з тим, щоб батьки вибирали для своїх дітей школу, тому що школа з українською мовою навчання не буде укомплектована“ (Качан); „Я вважаю, що діти повинні на Україні вивчати російську та українську мови, але більшість шкіл мають бути українськими. Російська школа повинна бути одна на район. Якщо батьки будуть вибирати школу для дітей, то в місті буде російська школа, а в селі — українська“ (Менжинська); „...питання зміцнення українських шкіл потребує особливої уваги“ (Лук’яненко); „Я не можу погодитися з тим, що батьки можуть самі вибирати школу для своїх дітей, тому що тоді не буде ні однієї української школи“ (Рябошапка) тощо [763, арк. 1—2, арк. 8, арк. 10, арк. 11].

Загалом директори шкіл внесли щодо проекту реформи такі пропозиції: створення 11-річної школи; закріплення 8-річних шкіл за певним виробництвом; виготовлення шкільними майстернями певної продукції; створення 11-річних шкіл з певними нахилами; навчання у 8-річній школі розпочинати з 8 років, інша думка — з 7 років; створення шкіл з продовженим днем; удосконалення системи підготовки педагогічних кадрів; покращення фінансування школи тощо. Директори київських заводів акцентували увагу на таких проблемах: підприємства не можуть забезпечити роботою всіх учнів; не можна давати дітям складну роботу; потрібно забезпечити заводи фінансово; стовідсоткове працевлаштування підлітків є нереальним; після закінчення 8-річок учнів 15 років на роботу відповідно до законодавства брати не можна тощо. Проаналізовані факти яскраво свідчать про неузгодженість урядового проекту реформи з реаліями життя (економічного, фінансового, правового), що в результаті й спричинило її уповільнення [763, арк. 1—18].

У продовження висловленого зазначимо, що протягом травня-грудня 1958 р. Міністерство освіти УРСР готувало ґрунт для впровадження реформи шляхом проведення нарад з різних питань перебудови роботи школи [759, арк. 115; 761, арк. 59—109]. На одній з нарад (29 липня 1958 р.) начальник управління шкіл О.Г. Сивець на основі аналізу численних пропозицій від різних установ, громадян стосовно перебудови школи зазначив, що в цілому громадськість підтримує створення 8-річної школи і це знайшло відображення в Законі про школу. Водночас він зупинився на проблемах реформи, зокрема

необхідності великих фінансів на її реалізацію, забезпеченості випускників робочими місцями: „Справа в тому, що це живі діти, які закінчують 8-річну школу... І державі треба створити умови, щоб учень був підготовлений до життя. Держава каже: 25%, а решту ми розпустимо. Ця схема обговорювалася без широкого кола робітників і батьків...“ [760, арк. 9—31]. Конструктивним був виступ Г.С. Костюка, який висловив сумнів стосовно деяких положень запропонованого М.С. Хрущовим проекту: „На мою думку, недоцільно після 15 років направляти підлітків на виробництво... Це стосується переростків, а всіх інших треба направляти в інші професійні школи, які підготують їх, а потім вони успішно включаться у виробництво“. Також він висловився за необхідність функціонування „стаціонарної загальноосвітньої школи“ з виробничим навчанням, де основним є здобуття знань, бо „рання юність — кращі роки для навчання“, до якого додається праця, що готує до майбутньої практичної діяльності. Учений не погодився з ідеєю про можливість здобувати юнаками та дівчатами, які працюють по 6—8 год, повноцінну загальну освіту у вечірніх школах; запропонував розробити критерії виявлення обдарованих дітей [760, арк. 22—24].

Після широкого обговорення педагогічною громадськістю проголошених урядом освітніх змін сесія Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 р. прийняла закон „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР“ [134]. Аналіз основних положень документа свідчить про те, що висловлені українськими освітянами ідеї про мову навчання, про загальноосвітню школу як основний тип шкільної освіти, про недостатнє фінансове і матеріальне забезпечення реформи не знайшли реалізації в Законі про школу 1958 р. Проте вважаємо винятково важливим сам процес обговорення загальносоюзного закону та прийняття республіканського. В цілому зазначений документ мав важливе значення, бо узаконив замість обов'язкової 7-річної освіти 8-річне обов'язкове навчання як підґрунтя переходу до загальної середньої освіти; заклав основи створення нової системи масової освіти. До недоліків відносимо проголошення заочного та вечірнього навчання основною формою здобуття середньої освіти, а також запровадження ранньої професіоналізації, що спричинило зменшення кількості годин на загальноосвітні предмети.

Проаналізувавши стенограми засідань колеґії Міністерства освіти УРСР (І.К. Білодід, Г.К. Гончаренко, С.Т. Завало, П.Л. Миргородський, Т.С. Петрусенко, О.М. Русько, О.Г. Сивець, Ф.В. Усенко та ін.), з'ясовуємо, що протягом січня 1959 р. до схвалення українського варіанта закону обговорювалася „Схема системи народної освіти“ в УРСР [767, арк. 2—3]. Звернемося до стенограми зазначеного засідання. Заступник міністра Т.С. Петрусенко представила розроблену відповідно до загальносоюзного закону схему народної освіти, за якою після закінчення 8-річної загальноосвітньої трудо-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

вої політехнічної школи молодь могла піти на виробництво, в технікуми чи середні загальноосвітні трудові політехнічні школи, школи робітничої і сільської молоді, поєднані з вищою школою. Щодо проекту висловив пропозиції Г.С. Костюк: „...по цій схемі виходить, що учні спочатку працюють, а потім вчаться. Треба, щоб в схемі було видно, що вони (учні. — *Л.Б.*) водночас працюють і вчаться. В схемі нічого не сказано про мистецькі школи... Мені здається, що з технікумів можна передбачити прямий шлях до вищої школи — це треба показати в схемі відповідною лінією“ [771, арк. 9]. Мабуть, запропоновані відмінності від загальносоюзного закону ще були не на часі, оскільки члени колегії Міністерства акцентували увагу на відповідності української схеми загальносоюзному закону, тому схема так і залишилася на папері [771, арк. 10—11].

Позитивним аспектом досліджуваної реформи стало широке залучення до її розробки наукових кадрів, що відображено в затвердженому колегією документі „План роботи науково-дослідних інститутів педагогіки та психології по розробці перебудови системи шкільної освіти“ (1959), який складався з конкретно визначених завдань (розробка навчальних планів та програм для всіх типів шкіл, вимог до наукового змісту й побудови підручників, шляхів удосконалення форм і методів навчання, шляхів керівництва розвитком здібностей учнів у процесі навчання, нових підходів до роботи піонерських організацій та ін.). Стосовно розробки навчальних планів перед науковими установами ставилося таке завдання: „Дати наукове обґрунтування, визначити правильне співвідношення загальної політехнічної і професійної освіти, поєднання навчання та чергування періодів навчання і відпочинку, забезпечення нормального фізичного розвитку дітей і молоді“ [771, арк. 67—68]. Для реалізації цих завдань було створено комісію на чолі з О.М. Руськом та Г.С. Костюком (О.Г. Сивець, П.А. Корнієнко, К.І. Швецов, Ф.Л. Лесик, В.І. Помагайба, І.Ф. Тесленко, В.І. Масальський, М.Й. Розенберг, О.Г. Дзевєрін, М.М. Лисенко, Б.М. Мізерницький, П.Р. Чамата, І.О. Синиця, К.М. Сторчак, О.Т. Діброва, А.Г. Бондар, О.Р. Мазуркевич, О.М. Раєвський, Є.О. Мілер’ян) [771, арк. 69—71].

Невдовзі (13—14 січня 1959 р.) на засіданні колегії за головування І.К. Білодіда О.М. Русько та О.Г. Сивець доповіли про роботу над новими навчальними планами і програмами: „При складанні першого варіанта навчальних планів для всіх типів шкіл ми ставили собі за мету підготувати учнів до життя, до трудової діяльності, підвищити рівень загальнополітичної освіти, усунути перевантаження“ [770, арк. 158]. Загалом вони запропонували такі зміни: зменшення тижневого навантаження; збільшення кількості годин на трудове політехнічне виховання і працю учнів, хімію, виробниче навчання, на мову і літературу, тобто поєднати матеріальну і формальну концепції змісту освіти. Під час обговорення доповіді виступив Г.С. Костюк, який повідомив про на-

раду при АПН у Москві (9 січня), де також дискутувалося питання перебудови школи, навчальних планів і програм, питання про розвантаження учнів, про перехід на 5-денний термін навчання тощо [770, арк. 167].

У цей час українські освітяни не лише перекладали з російської мови українською, як це було в 30-х — на початку 50-х років, а й на основі загальносоюзного закону працювали над його українським варіантом, зберігаючи стратегічні ідеї. Так, заступник міністра освіти П.Л. Миргородський на засіданні колегії (13—14 січня) зазначив: „Ми відредагували вступну частину, написали більш оригінально, ніж в законі. 2 ст. ми написали більш конкретно. В 5 ст. ми вносимо деяку конкретизацію. Вносимо питання про те, що молодь може складати екстернатом іспити за 8-річну і 11-річну школу. Ми конкретизували про трудове навчання в школі. В проект закону ми вносимо питання про дошкільне виховання. В 9 статті ми дещо конкретизуємо і вносимо питання про переведення 7-річних у 8-річні“ [770, арк. 169]. Під час обговорення проекту члени колегії висловили думки щодо не розв’язаних у законі питань: медичного обслуговування учнів; мови навчання в школі; упущення інформації про школи сільської молоді; необхідності формулювання окремого розділу про дошкільне виховання та ін.

„Проект плану переходу шкіл УРСР на нову систему“ (схвалений 2 лютого 1959 р.) передбачав, починаючи з 1959/60 н.р., протягом чотирьох років здійснити перебудову школи за такою схемою: початкові школи залишити такими, якими вони є, або перетворити на шкільні філіали 11-річок; усі 7-річки перетворити на 8-річки, а частину за наявності відповідної бази та кількості учнів — на 11-річки; середні школи, які мають хорошу базу для виробничого навчання, в 1959—1960 рр. перетворити на середні школи з виробничим навчанням (поступово стануть 11-річними); школи, які не мають виробничої бази, але мають достатній контингент учнів та педагогічні кадри, на два роки залишити 10-річними для створення відповідної бази й потім перевести на 11-річні; школи, що не мають відповідної бази, достатнього контингенту учнів і педагогічних кадрів, можна приєднати до шкіл з виробничим навчанням чи перетворити на школи робітничої або сільської молоді. Далі О.Г. Сивець запропонував схему поступового переходу на нові навчальні плани і програми [771, арк. 3—6].

Проаналізовані факти свідчать, що реформа школи була проголошена без ґрунтовної науково-педагогічної розробки, педагогічного експериментування, тобто педагогічна наука забезпечувала реалізацію директивної урядової освітньої політики. Однак у цілому обговорення нового Закону про школу, розробка та зміст плану переходу на нову систему, зміст шкільної освіти свідчать про виважений підхід Міністерства освіти УРСР до запровадження реформи. Характерною тенденцією цього періоду було залучення до розробки змісту освіти інститутів педагогіки і психології.

Негативною тенденцією реформування шкільної освіти в УРСР вважаємо реалізацію положення про вибір батьками мови навчання дитини, що продовжило русифікаторську політику щодо української системи освіти самодержавного уряду Російської імперії, сталінського уряду у напрямі створення єдиного радянського народу. Наведемо такий приклад. Під час обговорення на колегії Міністерства порядку прийому учнів до школи за мовою навчання виступив начальник навчально-методичного відділу управління шкіл Б. Мізерницький, який констатував, що в результаті навчання в Україні двома мовами значно зросла кількість російських шкіл (Київ — 30 % дітей навчається українською мовою, 70% — російською; Одеса — 10% — українською мовою, 90% — російською; Луганськ — 7% українською, 93 % — російською). З огляду на це він зазначив: „На Україні існує така мережа шкіл, що батьки можуть вибрати школу з тією чи іншою мовою навчання. Ми вважаємо, що мова викладання в школі повинна залежати від національної більшості учнів, які проживають в даному районі. Вивчення двох мов не заважає, а допомагає учням. У тих районах України, де багато росіян, будуть існувати школи з російською мовою навчання і 1—2 школи з українською мовою навчання“ [772, арк. 65—66]. Як бачимо, виступ мав суперечливий характер і не містив конкретної пропозиції. Колегія не могла прийняти рішення, що не відповідало б загальнорадянському трактуванню. Таким чином, Закон про школу ніс не лише позитивні зміни, а й мав негативні характеристики, зокрема сприяв збільшенню російськомовних шкіл, русифікації змісту освіти.

В Україні відповідний Закон прийняла п'ята сесія Верховної Ради УРСР 17 квітня 1959 р., який відповідав загальносоюзному. Проаналізуємо зазначений документ. Закон „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР“ (17 квітня 1959 р.) має вступ, чотири розділи: „Про середню школу“, „Про професійну-технічну освіту“, „Про середню спеціальну освіту“, „Про вищу школу“. Зазначимо, що Закону, порівняно з загальносоюзним, притаманні і свої особливості. Зокрема у вступі серед здобутків розвитку освіти в Україні звертається увага й на те, що до революційних подій 1917 р. не було жодної державної школи з українською мовою навчання, а на час написання Закону їх налічувалося понад 25 тис., також „було забезпечено навчання дітей рідною мовою“ [139, с. 3].

У цілому ж у вступі окреслюються причини необхідності перебудови школи відповідно до нової програми дальшого розвитку народного господарства. Як головний недолік радянської школи розглядається „певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, хто закінчує школи, до практичної діяльності“. Тому й зміст перебудови народної освіти полягав у „підготовці всебічно освічених людей, які глибоко знають відповідні галузі науки і техніки, спеціалістів для промисловості, сільського господарства і будівництва“ [139, с. 5].

Перед школою ставилося завдання не лише формувати матеріалістичний світогляд як основу наукового пізнання світу, а й виховувати духовно багату, морально чисту, фізично досконалу, всебічно розвинуту й освічену, свідому бути корисною суспільству, працьовиту людину.

Розглянемо розділ „Про середню школу“. Передбачалося уведення замість загальної обов'язкової семирічної освіти загального обов'язкового восьмирічного навчання для дітей і підлітків віком від 7 до 15—16 років. Згідно із Законом восьмирічна школа вважалася неповною середньою загальноосвітньою трудовою політехнічною школою, де навчально-виховна робота мала будуватися „на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних в їх віці форм суспільно корисної праці“ [139, с. 7]. Пріоритетними напрямками виховання дітей у школі визначалися такі, як любов до праці, готовність до суспільно корисної діяльності, моральне, естетичне, фізичне, професійне виховання з метою ознайомлення учнів з різноманітними видами праці, виявлення здібностей та підготовка до вибору майбутньої професії.

Повну середню освіту можна було здобути в навчальних закладах таких типів: 1) вечірні (змінні) середні загальноосвітні школи робітничої і сільської молоді — 3 роки; 2) середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням — 3 роки; 3) технікуми та інші спеціальні навчальні заклади. Подальшого розвитку мали набути профільні середні загальноосвітні школи з виробничим навчанням, де низка предметів викладалася б іноземними мовами, а найздібніші діти навчалися музики, хореографії, образотворчого мистецтва.

Далі в Законі, у зв'язку з новими завданнями, йшлося про розвиток шкіл-інтернатів, спеціальних навчальних закладів, про терміни й умови втілення Закону в життя, мову навчання, систему виховної роботи, організацію виробничого навчання на промислових підприємствах і в колгоспах, роль учителя в навчанні й вихованні підростаючого покоління, підвищення рівня роботи науково-дослідних інститутів педагогіки і психології, педагогічних інститутів тощо.

Так, ст.9 декларувала: „Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не проводиться викладання в даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів“. А далі Закон доручав Раді Міністрів УРСР забезпечити „необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання в школах з українською мовою або іншою мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і сві-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

тової культури, а також української мови в школах з російською або іншою мовою навчання всіма учнями, батьки яких і самі учні обрали цю мову для вивчення“ [139, с. 10]. Ми свідомо майже повністю відтворили зміст ст.9, що яскраво свідчить про мовну політику союзного уряду в напрямі здійснення планомірної русифікації в Україні з метою асиміляції українського і створення єдиного радянського народу.

Спинимося на ст. 18, у якій наголошується на необхідності „перепідготовки вчительських кадрів, підвищення їх ідейно-теоретичного рівня, забезпечення шкіл кваліфікованими викладачами політехнічних дисциплін, укомплектування їх учителями з необхідною освітою“, а також визначається завдання — поліпшити умови праці й побуту вчителів, що є позитивом. Характерною тенденцією радянських реформ є визнання учителя основною фігурою державних перетворень.

Висувалися нові завдання і перед педагогічною наукою — розробити наукові основи змісту навчання й виховання молоді, приділити більше уваги питанням політехнічного, професійного навчання, середньої спеціальної освіти, узагальненню та поширенню передового педагогічного досвіду (ст. 19).

Не поділяючи такі закладені в документі принципи шкільної освіти, як загальна обов’язкова професіоналізація та русифікація шкільної освіти, все ж наведемо його позитивні характеристики — системність, комплексність, наступність і взаємозв’язок усіх освітніх ланок. Новий освітній документ, акцентуючи основну увагу на відставанні школи від життя, намітив перспективи розвитку загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої школи в тісному взаємозв’язку [27].

Після розробки і прийняття законодавчої бази реформи розпочався її найскладніший період — реалізація Міністерством освіти УРСР, у ході якої простежуються досягнення і прорахунки реформи.

Відразу ж після прийняття Закону на засіданнях колегії із залученням науковців науково-дослідних інститутів педагогіки та психології, традиційно представників відділу шкіл ЦК КПУ обговорювалися проекти навчальних планів для загальноосвітніх шкіл УРСР; обсяг знань учнів 8-річної середньої загальноосвітньої школи, схвалених до друку у вигляді матеріалів (10 квітня 1959 р.) [774, арк. 5—7]. Зі стенограми засідання дізнаємося про те, що навчальні плани виносилися на загальне широкомасштабне обговорення й були погоджені з навчальними планами федерації, проте відрізнялися від них наявністю таких предметів, як українська мова, українська література, історія УРСР [775, арк. 12; 776, арк. 46—49]. Навчальні плани були складені для шкіл з українською чи російською мовою навчання і відрізнялися лише пріоритетністю викладової мови.

Протягом травня на засіданнях колегії в ході обговорення був схвалений план заходів Міністерства освіти УРСР на виконання Закону про зв'язок школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР (9 травня 1959 р.) та систематичного контролю за виконанням поставлених завдань [777, арк. 9]. З метою реалізації реформи Міністерство освіти УРСР направило розпорядження (9 липня 1959 р.) завідувачам обласних, районних і міських відділів освіти провести серпневі наради вчителів щодо перебудови школи [766, арк. 58—63]. Репрезентовані факти свідчать про те, що процесуально реформа здійснювалася „згори“ шляхом директивних розпоряджень від вищих керівних органів освіти до конкретної школи.

Реалізація реформи широко дискутувалася на другому з'їзді вчителів (14—16 жовтня 1959 р., Київ), де міністр освіти УРСР І.К. Білодід у своїй доповіді підсумував її педагогічні результати, а саме: введення з 1954 р. і розвиток виробничого навчання в ряді шкіл України як важливої форми політехнізації та підготовки до трудового життя; розробку навчальних планів для всіх типів шкіл (113 назв) та запровадження в 1—6 класах нових, а в 7 і частково 8 класах перехідних навчальних планів і програм; запровадження загальнообов'язкового 8-річного навчання з послідовним здійсненням системи трудового виховання учнів, психологічної і практичної підготовки до праці на уроках праці (1—4 класи), практичних занять у майстернях (5—8); введення самообслуговування учнів у школах, у школах-інтернатах, дитячих будинках; розробка 16 навчальних планів для вечірніх шкіл; реорганізація 61% десятирічок у середні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням; відкриття 204 шкіл-інтернатів, які мають стати лабораторіями передового педагогічного досвіду для проведення широкого педагогічного експерименту; створення авторських колективів для написання підручників (345 назв, в т.ч. 92 з виробничого навчання); навчання дітей обраною батьками мовою; запровадження в VІІ—VІІІ класах вивчення історії УРСР; збереження випускних і перевідних іспитів; переведення 92 % школярів на однозмінне навчання тощо.

Міністр назвав конкретні приклади шкіл (№126 м. Харків, №12 м. Сімферополь та ін.), де учні успішно поряд із середньою освітою здобували професійну підготовку в тісному поєднанні з продуктивною працею, виконуючи замовлення базових підприємств; школи, які успішно поєднували виробниче навчання учнів з роботою в учнівських бригадах колгоспів (1959 р. — 4809 учнівських бригад, охоплено 300 тис. учнів), відзначивши Богданівську середню школу на чолі з І.Г. Ткаченком, в учнівських будівельних та ремонтно-будівельних бригадах (охоплено 150 тис. учнів). Він справедливо визначив основною фігурою перетворень в освіті вчителя, назвавши вчителів-ентузіастів (директор Павлівської середньої школи В.О. Сухомлинський, директор середньої школи робітничої молоді №1 м. Краматорська М.С. Лисенко, директор середньої школи №126 м. Харкова М.В. Самойлик та багато ін.)

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

[454, с. 15—16, с. 24—26, с. 40—41]. Наведені факти свідчать про інноваційні зміни у школах (учнівські виробничі бригади, учнівські ремонтно-будівельні бригади), які відбувалися завдяки педагогам-новаторам.

Також він звернув увагу на такі проблеми: недостатність уваги Міністерства освіти до шкіл робітничої та сільської молоді; низький рівень забезпечення шкіл відповідною базою для здійснення виробничого навчання (шкільні й міжшкільні майстерні, спеціальні навчально-виробничі цехи, сільськогосподарська техніка та ін.).

Новою тенденцією порівняно з дореформеним періодом стала критика діючої системи освіти у виступах делегатів з'їзду. Прозвучали такі думки: М.Ф. Бойко (завідувач Харківського обласного відділу освіти) — надати право вчителю обирати методи навчання, звільнити вчителя від надмірного опікування, регламентації; підвищити авторитет учителя, покращивши його побутові умови; переглянути „Правила для учнів“; підвищити вимоги не лише до вчителя, а й до Міністерства освіти тощо [454, с. 51—52]; Ю.М. Савченко (директор Ново-Витковської школи Львівської обл.) — роботу АПН РРФСР та Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР перенести з кабінетів до масової школи; налагодити постачання шкіл відповідними промисловими матеріалами для здійснення виробничого навчання; О.О. Ніколаєва (директор школи №71) — поліпшити забезпечення шкіл завідувачами майстерень [454, с. 145, с. 149] тощо. Висловлені міркування свідчать про відсутність належної матеріальної та фінансової бази для запровадження декларованих урядових змін у шкільну практику, відставання від реалій педагогічної науки.

Попри висловлені освітянами конкретні вимоги змін шкільної освіти з'їзд у зверненні до вчительства закликав боротися з „буржуазною ідеологією, передусім з українським буржуазним націоналізмом“ [454, с. 181]. Цей факт, а також закладена в змісті освіти системна русифікація дають підстави стверджувати, що реформа мала внутрішньосистемний характер і в цілому ідеологічні канони превалювали над педагогічними. У цей період шкільна освіта не могла розвиватися як національна, бо в її основу покладалася комуністичний принцип. Водночас, незважаючи на матеріальні, фінансові труднощі і завдяки ентузіазму вчительства, школа на теренах України в цей період розвивалася як трудова в різних формах (учнівські виробничі бригади, шкільні й міжшкільні майстерні, спеціальні навчально-виробничі цехи та ін.), що потребувало ґрунтовної розробки змісту шкільної освіти.

Для обговорення змісту шкільної освіти, а саме проектів навчальних планів і програм для різних типів загальноосвітніх шкіл, на з'їзді було створено 15 секцій, очолюваних відомими українськими вченими: учителів 1—4 класів (Л.Д. Ніколенко, В.І. Помагайба); учителів української та російської мов і літератур (Б.М. Мізерницький, В.І. Масальський, Г.М. Коцеру-

ба); учителів математики, фізики (І.Ф. Тесленко, І.М. Якименко); учителів хімії і біології (Т.Ю. Деміновецька, Я. Раскіна); учителів географії (О.Г. Діброва); учителів історії (П.Л. Уховська, М.Л. Лисенко); учителів іноземних мов (Н.М. Самілюк, Г.Г. Трубій); учителів виробничого навчання (Ф.Л. Лесик, Г.О. Степанов); естетичного виховання (Г.М. Заленська, О.Г. Раввінов); директорів і завучів шкіл робітничої і сільської молоді (В.І. Чепель); фізичного виховання (І.М. Оніщенко). У роботі секцій узяло участь 1474 особи (839 делегатів і 635 запрошених — учені Академії наук УРСР, Академії сільськогосподарських наук УРСР, наукові працівники, вчителі, керівники шкіл та ін.). У ході дискусій були визначені невідкладні завдання у подальшій роботі над програмами й підручниками, серед яких виділимо передові та важливі для оновлення школи: посилити зв'язок викладання основ наук з виробництвом; активізувати методи навчання і розвиток самостійності учнів; чітко визначити обсяг знань і вмій. Але визначалася й мета розробки нового змісту освіти — підвищення рівня комуністичного виховання учнів [454, с. 185—186]. Наведений факт показує суперечливість аналізованої реформи: з одного боку — широка участь українських науковців, учителів у розробці змісту освіти, що свідчить про певні демократичні зміни, певну самостійність українських освітян у законотворчому процесі. А з іншого — формування радянської людини на засадах комуністичної моралі як мета освіти й виховання залишалася незмінною підвалиною штучно створеної унітарної держави СРСР.

Освітні орієнтири в досліджуваній період, як і в попередні роки, визначали партійні з'їзди. Так, позачерговий XXI з'їзд КПРС (29 січня — 5 лютого 1959 р.) та XX з'їзд КП України (16—17 січня) намітили заходи реалізації основних напрямів реформи, що знайшли своє втілення в ряді постанов ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР [178; 261, с. 196—217]. Спинимося на деяких з них. Відразу зазначимо, що ці документи не виходять за рамки радянської ідеології, зокрема побудови змісту освіти на марксистсько-ленінських методологічних засадах, загальної мети шкільної освіти — комуністичного виховання учнів.

Проте, на нашу думку, *постанова ЦК КП України „Про стан і заходи дальшого розвитку педагогічної науки в УРСР“* (25 липня 1959 р.) позитивно змінювала традицію розробки змісту освіти, що існувала в 30-х — на початку 50-х років в СРСР, в т.ч. в УРСР. Саме Міністерство освіти УРСР та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР разом з науково-дослідними інститутами педагогіки та психології, педагогічними інститутами та університетами у зв'язку з реформою освіти мають створювати науково обґрунтовані навчальні плани, програми, підручники, наочні посібники для всіх типів загальноосвітніх шкіл; науково визначити зміст і обсяг загальної, політехнічної та професійної освіти. До позитивів відносимо апелювання до

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

передового педагогічного досвіду, педагогічної спадщини А.С. Макаренка та інших видатних радянських педагогів [178, с. 260—262, с. 265; 123].

Очевидні зрушення у викладанні історії в українських школах закріпила *постанова „Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР“* (4 січня 1960 р.): було розроблено проекти нових навчальних планів і програм, зокрема з історії УРСР, Конституції СРСР і Конституції УРСР; підготовлено для обговорення підручник з історії УРСР; видано посібник з Конституції СРСР і Конституції УРСР для 10 класу, методичні посібники [178, с. 283].

Ряд постанов узаконив організаційно-педагогічні засади нової системи шкільної освіти. У схваленому постановою Ради Міністрів УРСР *Положенні про восьмирічну школу* (16 серпня 1960 р.) визначено мету, завдання, організацію, структуру, основи навчально-виховної роботи, управління 8-річною школою тощо. Перед нею ставилися такі завдання: комуністичне виховання (трудове, моральне, фізичне, естетичне, інтернаціональне); надання учням міцних основ загальноосвітніх і політехнічних знань; здійснення тісного зв'язку навчання з життям, підготовка до майбутньої трудової діяльності й до продовження середньої освіти на основі поєднання навчання із суспільно корисною продуктивною працею [178, с. 301]. Після закінчення школи випускники, працюючи в промисловості чи сільському господарстві, могли продовжити навчання у вечірніх (змінних) і заочних середніх загальноосвітніх школах або вступати до середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням, міських і сільських професійно-технічних училищ, технікумів та інших спеціальних навчальних закладів.

Інноваційний потенціал документа закладений в розділі „Навчально-виховна робота“, який урізноманітнював форми та методи навчання. Проголошуючи основною формою навчально-виховної роботи в школі урок, водночас вводяться екскурсії, заняття в майстернях, на шкільних навчально-дослідних ділянках, у процесі яких застосовуються бригадні, групові та індивідуальні форми роботи учнів; у навчальній роботі використовуються різноманітні методи, „що забезпечують всебічний розумовий розвиток учнів, самостійність та ініціативу їх, заохочують дітей до активної розумової діяльності, свідомого й міцного засвоєння знань, прищеплюють їм навички і вміння застосовувати набуті знання на практиці“. До позитивів відносимо спрямування позакласної та позашкільної роботи на ознайомлення дітей з різноманітними видами праці; на розвиток здібностей дітей у галузі техніки, науки, сільського господарства, мистецтва через організацію гуртків, студій, товариств, олімпіад тощо [178, с. 304].

Згідно з *„Положенням про середню загальноосвітню трудову політехнічну школу з виробничим навчанням“* (16 серпня 1960 р.) запроваджувалася трирічна безплатна, спільна для хлопців і дівчат як самостійна навчальна установа у складі 9—11 класів або разом з восьмирічною школою в складі I—XI кла-

сів середня загальноосвітня трудова політехнічна школа з виробничим навчанням. Професійна підготовка учнів у таких школах мала здійснюватися за спеціальностями, номенклатура яких визначалася виконкомом міських Рад депутатів трудящих разом з відповідними раднаргоспами з урахуванням віку, стану здоров'я, особливостей праці юнаків і дівчат. Після закінчення такої школи учні одержували разом з атестатом свідоцтво про набуту спеціальність і виробничу кваліфікацію, за відмінні успіхи могли бути нагороджені золотими або срібними медалями, працювати за обраною спеціальністю і вступати до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів [178, с. 315—328]. Згідно з „*Положенням про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу робітничої і сільської молоді та заочну середню загальноосвітню школу*“ (18 серпня 1960 р.) запроваджувалися трирічні навчальні заклади при підприємствах, радгоспах тощо, де навчання здійснюється без відриву від виробництва і спирається на виробничий досвід учнів [178, с. 329—339]. Відповідно до „*Положення про школу з подовженим днем*“ (16 серпня 1960) — 8-річні школи, в яких учні перебували протягом усього дня і до яких приймалися діти за заявами батьків, котрі працюють і не можуть забезпечити надійний догляд за своїми дітьми [178, с. 340—352].

Законодавчо обумовлена шкільна система освіти реалізовувалася практично. У річному звіті Міністерства освіти (1959—1960) підбивалися підсумки першого року здійснення реформи і зверталася увага на такі тенденції: зростання мережі шкіл (усього 36432, з них початкових — 12851, 8-річних — 10845, середніх — 6373, вечірніх, змінних і заочних, робітничої і сільської молоді — 5502); збільшення будівництва шкіл на кошти колгоспів та місцевих органів; видання 36 назв навчальних планів та 76 програм для різних типів шкіл, 111 назв підручників українською та 113 назв російською мовами; запровадження в усіх школах виробничого навчання відповідно до 150 різних спеціальностей) та ін. У ході реформування виявилися й недоліки. Один з них полягав у тому, що профіль виробничого навчання визначався без урахування наявності бази й потреби в кадрах для народного господарства, а також перспективи влаштування вихованців за виробничими спеціальностями [780, арк. 1—93, арк. 50].

На другому році (1960—1961) реалізації реформи Міністерство відзначило такі зміни: зростання шкільної мережі (всього 37664 школи, з них початкових — 12930, 8-річних — 11300, середніх — 6593, робітничої і сільської молоді — 103, спеціальних шкіл — 191); інтенсивне запровадження 8-річного навчання; скорочення двозмінного навчання; видання 248 назв підручників і посібників та ін. [782, арк. 1а, арк. 94].

В цілому можна вважати, що наприкінці 50-х — на початку 60-х років в УРСР була запроваджена нова система шкільної освіти, основною ідеєю якої була послідовна педагогічна та психологічна підготовка учнів до праці (збільшено кількість годин на трудове навчання, порівняно із 7-річною шко-

люю, кількість годин на практичні заняття в майстернях, введено 2-тижневу виробничу практику), яку вважаємо доцільною.

У ході реформи, як уже неодноразово підкреслювалося, спостерігалася негативна тенденція — реалізація державної освітньої політики у напрямі русифікації шкільної освіти, яка в радянській історико-педагогічній літературі не висвітлювалася. Так, вивчаючи щорічні звіти Міністерства, можна простежити кількісні зміни шкіл за мовною ознакою і особливо швидкі темпи зростання шкіл з російською мовою навчання та зменшення кількості шкіл з українською мовою навчання. Наводимо архівні дані. У 1958/59 н.р. було 25380 шкіл з українською мовою навчання, з російською — 4054, молдавською — 157, угорською — 99, польською — 3, українською і російською — 1, угорською і російською — 1 [778, арк. 2]. У 1959/60 н.р. з українською мовою навчання налічувалося 25307 шкіл, з російською — 4199, молдавською — 148, угорською — 99, польською — 3, українською і російською — 304, молдавською і російською — 8, з угорською і російською — 1 [780, арк. 2]. У 1960/61 н.р. шкіл з українською мовою навчання було 25377, з російською — 4309, молдавською — 146, угорською — 99, польською — 3, українською і російською — 302, молдавською і російською — 10, угорською і російською — 1 [782, арк. 1 а].

Про поглиблення русифікації через шкільну освіту свідчить схвалена колегією Міністерства освіти УРСР *довідна записка „Про навчальний план з російської мови і літератури в школах УРСР“* (26 травня 1960 р.). У документі порівнюється тижневе навантаження учнів з російської мови та літератури в школах РРФСР, УРСР, БРСР і наголошується на кількісному відставанні відповідних показників в українських школах. Тому ставилися завдання збільшити кількість годин на вивчення російської мови в українських школах, щоб наздогнати білоруські школи: „Для того, щоб забезпечити таку ж кількість годин, як і в школах з білоруською мовою навчання, необхідно в II і III класах збільшити на 0,5 годин на російську мову за рахунок відповідного зменшення української мови“ [779, арк. 4]. Загалом же навчальні плани УРСР, БРСР, РРФСР з решти предметів нічим не відрізнялися.

Навчальні плани 1961/62 н.р. для шкіл з російською, молдавською, польською та угорською мовами навчання відрізнялися від планів для шкіл з українською мовою навчання лише кількістю годин, відведених на вивчення рідної і другої мов (див. табл. 4.16, табл. 4.17, табл. 4.18, табл. 4.19, табл. 4.20, табл. 4.21) [348, с. 18—19]. Зазначимо, що нові навчальні плани відрізнялися від попередніх такими нововведеннями: наявністю нових предметів (10 клас — курс економічної географії зарубіжних країн, 11 клас — замість Конституції СРСР і УРСР — основи політичних знань, 9 клас — цивільна оборона); збільшенням кількості годин на трудове виховання й виробниче навчання; дозволялось ділити на дві групи 5—8 класи на уроках іноземної мови, на практичних заняттях з виробничої практики, при наявності в класі більше 25 учнів; роздільними уроками фізкультури для хлопців та дівчат у 9—11 класах та ін.

Таблиця 4.16

**Навчальний план для восьмирічної та середньої школи
з українською мовою навчання на 1961/62 н.р.**

№№ п.п.	Назва предмета	Кількість тижневих годин на клас								Середня школа з виробничим навчанням		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
											Ва- ріант №1	Ва- ріант №2
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Українська мова	12	8	8—7	6	4—3	4—3	2	3—2	—	—	—
2	Українська літе- ратура	—	—	—	—	2	2	2	2	3	3—2	3
3	Російська мова	—	4	6—7	7	3—4	3	2	2—3	—	—	—
4	Російська літера- тура	—	—	—	—	2	2	2	2	—	—	—
5	Арифметика	6	6	6	6	6	6	2	—	—	—	—
6	Алгебра	—	—	—	—	—	2	3	3—2	2	2—1	2
7	Геометрія	—	—	—	—	—	2	3	2—3	2—1	1	2
8	Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	—	—	0—1	1—2	1—2
9	Фізика	—	—	—	—	—	2	2	3	4	3—4	4
10	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
11	Хімія	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2	—
12	Природознавство	—	—	—	3—2	—	—	—	—	—	—	—
13	Біологія	—	—	—	—	2	2	2	2	2—1	—	—
14	Практичні за- няття на шкіль- ній навчально- дослідній ділянці	—	—	—	—	0—1	0—1	0—1	—	—	—	—
15	Географія	—	—	—	—	2	2	2	2	—	—	—
16	Історія	—	—	—	1—2	2	2	3—2	4—3	3—4	4	6—1
17	Конституція СРСР і УРСР	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0—4
18	Іноземна мова	—	—	—	—	4—3	3	3	2—3	2	2	2
19	Ручна праця	2	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—
20	Практичні занят- тя в майстернях і уроки домоводства	—	—	—	—	2	2	2	2	—	—	—
21	Виробниче на- вчання	—	—	—	—	—	—	—	—	10	11	5
22	Малювання	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Закінчення таблиці 4.16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
23	Креслення	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
24	Музика і співи	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—
25	Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Усього		24	24	26	29	33	34	34	35	36	36	36
26	Навчально-виробнича практика (тижнів на рік)	—	—	—	—	1	1	2	—	2	2	—
27	Факультативні заняття	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2

Таблиця 4.17

З навчального плану для восьмирічної та середньої школи з російською, молдавською, польською та угорською мовами навчання на 1961/62 н.р.

№№ п.п.	Назва предмета	Кількість тижневих годин на клас								Середня школа з виробничим навчанням		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
											Ва-ріант №1	Ва-ріант №2
	<i>У школах з російською мовою навчання:</i>											
1	Російська мова	12	10	11	10—9	4	5—4	2	4—3	—	—	—
2	Українська мова	—	2	3	3—4	3	2	2	2	—	—	—
3	Українська література	—	—	—	—	2	2	2	1—2	3	3—2	3
	<i>У школах з молдавською, польською і угорською мовами навчання:</i>											
1	Рідна мова	12	8	8—7	6	4—3	4—3	2	3—2	—	—	—
2	Рідна література	—	—	—	—	2	2	2	2	2	2	2
3	Російська мова	—	4	6—7	7	3—4	3	2	2—3	1	1	1

Таблиця 4.18

**Навчальний план для робітничої молоді
з українською мовою навчання на 1961/62 н.р.**

№№ п.п.	Назва предмета	Кількість тижневих годин по класах							
		3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова	6	6	3	3	2	2	1—0	1—0
2	Українська література	—	—	1	1	1	1	2	2
3	Російська мова	—	—	3	3	2	2	0—1	—
4	Російська література	—	—	1	1	1	1	2	2
5	Арифметика	6	5	5—4	1	—	—	—	—
6	Алгебра	—	—	—	2	2	2	2—1	2—1
7	Геометрія	—	—	—	2—1	2	1—2	1	1—2
8	Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	0—1	1
9	Природознавство	—	—	1—2	1—2	1	1	1	—
10	Історія	—	—	1	1	2	2	2	3—2
11	Конституція СРСР і УРСР	—	—	—	—	—	—	—	0—1
12	Початкові відомості поточної політики	—	1	—	—	—	—	—	—
13	Географія	—	—	1	1	1	1	—	—
14	Фізика	—	—	—	—	2—3	3—2	2—3	3
15	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	0—1
16	Хімія	—	—	—	—	—	1	2—1	2
17	Іноземна мова	—	—	2	2	2—1	1	2	1
18	Креслення	—	—	—	—	—	1	1	—
	Усього	12	12	18	18	18	19	18	18
19	Факультативні заняття з іноземної мови	—	—	—	—	—	—	2	2
20	Підвищення професійної кваліфікації (факультативно)	—	—	2	2	2	2	2	2
21	Консультації	—	—	2	2	2	2	2	2
	Усього	12	12	22	22	22	23	24	24

Таблиця 4.19

**Навчальний план для робітничої молоді
з російською мовою навчання на 1961/62 н.р.***

№№ п.п.	Назва предмета	Кількість тижневих годин по класах							
		3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова	6	6	4	4	2	2	1—0	1—0
2	Українська мова	—	—	2	2	2	2	0—1	—

* Відрізняється від попереднього лише навантаженням з української та російської мов.

Таблиця 4.20

**Навчальний план для сільської молоді
з українською мовою навчання на 1961/62 н.р.**

№№ п.п.	Назва предмета	Кількість тижневих годин на клас								
		3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Українська мова	6	6	3	3	2	2	1—0	1—0	1—0
2	Українська література	—	—	1	1	1	1	1	2	2
3	Російська мова	—	—	3	3	2	2	0—1	1—0	—
4	Російська література	—	—	1	1	1	1	2	2	2
5	Арифметика	6	5	5—4	1	—	—	—	—	—
6	Алгебра	—	—	—	2	2	2	2	2—1	2
7	Геометрія	—	—	—	2—1	2	1—2	1	1—2	1—2
8	Тригонометрія	—	—	—	—	—	—	0—1	1	1
9	Природознавство	—	—	1—2	1—2	1	1	1	—	—
10	Історія	—	—	1	1	2	2	2	2	2
11	Конституція СРСР і УРСР	—	—	—	—	—	—	—	—	0—1
12	Початкові відомості поточної політики	—	1	—	—	—	—	—	—	—
13	Географія	—	—	1	1	1	1	—	—	—
14	Фізика	—	—	—	—	—	2—3	3—2	3	3—2
15	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	0—1
16	Хімія	—	—	—	—	—	1	2—1	2	2
17	Іноземна мова	—	—	2	2	2—1	1	2	1	2—1
18	Креслення	—	—	—	—	—	1	1	—	—
	Усього	12	12	18	18	18	19	18	18	18
19	Факультативні заняття з іноземної мови	—	—	—	—	—	—	2	2	2
20	Підвищення професійної кваліфікації (факультативно)	—	—	2	2	2	2	2	2	2
21	Консультації	—	—	2	2	2	2	2	2	2
	Усього	12	12	22	22	22	23	24	24	24

Таблиця 4.21

**Навчальний план для сільської молоді
з російською мовою навчання на 1961/62 н.р.***

№№ п.п.	Назва предмета	Кількість тижневих годин по класах								
		3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Російська мова	6	6	4	4	2	2	1—0	1—0	1—0
2	Українська мова	—	—	2	2	2	2	0—1	0—1	—

* Відрізняється від попереднього лише навантаженням з української та російської мов.

Прерогативою означеної епохи стала можливість обговорювати процесуальні та змістові аспекти, хід реформи школи. Так, на Республіканській нараді директорів сільських шкіл з питань перебудови роботи шкіл (4—5 квітня 1961 р.) її учасники порушували проблеми реалізації реформи: дати дітям можливість обирати професію, а не нав'язувати її; покращити матеріальну базу для ефективного запровадження виробничого навчання; забезпечити школи відповідними кадрами; серед випускників добирати здібних учнів для продовження навчання, щоб „мати не тільки хороших виробників, а й людей, які рухатимуть науку вперед“; створювати виробничі бригади не за єдиним шаблоном, а за певними напрямками; ліквідувати другорічництво та ін. [781, арк. 1, арк. 41, арк. 46, арк. 121, арк. 129, арк. 134, арк. 137]. З пропозицій освітян щодо реформування освіти простежується ще одна проблема — низький рівень матеріально-технічного забезпечення шкіл, більшість з яких не мали навчальних майстерень, обладнання для політехнічного навчання, хоча в цьому процесі брали участь підприємства, радгоспи тощо. Спираючись на оцінки ходу реформування безпосередніх її учасників, можна стверджувати, що саме зазначені ними негативні тенденції спричинили уповільнення і згортання реформи.

Міністерство освіти, дослухаючись до думок громадськості, намагалося шукати шляхи подолання виявлених проблем реформування шкільної освіти, а саме: розробити основні принципи визначення спеціальностей для виробничого навчання; удосконалити систему профорієнтації учнів; підвищити рівень виховної роботи з метою виховання любові та поваги до праці; підняти рівень загальноосвітньої підготовки учнів через урізноманітнення форм і методів навчально-виховної роботи, активізації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання, вироблення вміння творчо використовувати набуті знання на практиці, ґрунтовно переглядати зміст предметів природничо-математичного циклу на предмет ознайомлення учнів з доступними досягненнями та відкриттями; забезпечити високий рівень викладання через організацію перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, вивчення передового досвіду; підвищити рівень керівництва й контролю з боку органів народної освіти; розширити шкільне будівництво, матеріально-технічне оснащення шкіл тощо [50, с. 3—9]. Зазначені підходи стали основою постанови Верховної Ради УРСР „Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР“ (4 липня 1962 р.) [309].

У даному контексті варто наголосити й на змінах у змісті виховання у зв'язку із прийняттям нової Програми партії (1961) з її моральним кодексом будівника комунізму. Як підкреслює О.В. Сухомлинська, у цей період не лише змінюється парадигма моралі, а її починають розглядати „як складову структури особистості й суспільних відносин, шлях погодження особистісних і суспільних інтересів“ в умовах колективу. Найповніше духовно-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

морально-етичні питання у своїх працях („Духовний світ школяра“ та ін.) розкрив В.О. Сухомлинський, зокрема увів до педагогіки поняття „духовність“, „культура почуттів“ та ін. [445, с. 15].

Василь Олександрович у своїх працях („Комуністична ідейність — основа морального виховання“ (1959), „Розумова праця і зв'язок школи з життям“ (1959), „Розум і руки“ (1961), „Людина неповторна“ (1961), „Як же виховати любов до праці?“ (1961), „Суспільство і вчитель“ (1961) та ін.) розмірковує над реалізацією порушеної урядом стратегічної мети освіти про зміцнення зв'язку школи з життям [447, с. 35—45; 448, с. 80—96; 449, с. 53—69; 450, с. 108—122]. Зокрема, він довів, що важливе місце в її здійсненні посідає „зв'язок розумової праці з життям, її творчий характер, розвиток сил розуму“. На його думку, тлумачення відриву навчання від життя як порушення пропорції між розумовою і фізичною працею є примітивним і призводить до помилок та перекручень у діяльності деяких практичних працівників [449, с. 55]. Навчання має розвивати силу розуму, прищеплювати дітям уміння використовувати здобуті знання в трудовій діяльності. За В.О. Сухомлинським, готовність людини до життя визначається знаннями, здобутими „активними розумовими зусиллями, поєднанням роботи рук і творчості думки“ [449, с. 53—69, с. 55].

У зв'язку з новими завданнями, поставленими Законом перед школою, павлівський педагог переглядає питання про інтелектуальний розвиток людини. У школі, якою керував Василь Олександрович, ця проблема розв'язувалася з першого дня перебування там дитини. Вчителі початкових класів дбали, щоб предметом мислительних операцій дітей були явища природи, праця людини. На думку педагога, в основі трудової діяльності має бути дослідницька мета. Лише така праця поглиблює знання, формує творчий і діяльний розум [449, с. 56].

Таким чином, Василь Олександрович бачив зміцнення зв'язку школи з життям у тісному поєднанні розумової і фізичної праці. Виховання жадоби до знань, любові до праці, віри в свої сили, уміння долати труднощі, виявляти здібності й таланти в дитини — ось такі завдання стояли перед учителем і школою. Успіх реалізації поставлених завдань полягав у постійному інтелектуальному зростанні вчителя, у його зв'язку з життям, у постійній праці над собою, оскільки він має бути взірцем для всіх і в усьому. У своїх працях видатний педагог довів, що на вчителя як провідника основних положень реформи покладалася важлива роль — виховувати духовно багату, гармонійно розвинуту, підготовлену до розумової і фізичної праці людину. Проаналізувавши ідеї В.О. Сухомлинського крізь призму урядової освітньої політики, стверджуємо, що в працях педагога чітко простежується відродження принципу дитиноцентризму як підвалини гуманістичної педагогіки. Ми поділяємо думку російського дослідника реформ Е.Д. Днепрового про те, що „педагогічним прапором часу стало ім'я В.О. Сухомлинського, якого піз-

ніше офіційна педагогіка піддала остракізму за педагогічне вільнодумство та абстрактний гуманізм“ [113, с. 49—50].

Незважаючи на складнощі, непродуманість шляхів реформування, наприкінці 1963 — на початку 1964 рр. в УРСР, як і в СРСР, було здійснено перехід на нову систему шкільної освіти, запроваджено нові типи середніх шкіл, зросла творча активність учителів та альтернативна педагогічна думка, з'явилися вчителі-новатори (О.В. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко та ін.), які ініціювали створення авторських шкіл. Так, на сторінках журналу „Радянська школа“ (1962) до здобутків реформи, окрім наведених вище, включено ще й такі: удосконалюються форми і методи навчання (лекційно-практична форма навчання вчителя середньої школи м. Кіровограда О.О. Хмури) та виховання; застосовується досвід активізації викладання вчителів Липецької області; зменшується кількість другорічників; зростає роль громадськості у зміцненні навчально-матеріальної бази шкіл тощо [118, с. 3—6].

Підбиваючи підсумок, пропонуємо поділити загальний процес реформування школи 1956—1964 рр. на два етапи: I (1956—1959) — розробка і прийняття законодавства, і II (1959—1964) — реалізація реформи, яка підпорядковувалася партійно-державному керівництву, як і в попередні роки, здійснювалася за такою схемою: на з'їздах КППС, КП України підбивалися підсумки виконання тих чи інших завдань у галузі освіти і визначалися нові в контексті партійних документів, що узгоджувалися з Відділом шкіл ЦК КПУ, Радою Міністрів УРСР. Водночас із послабленням командно-адміністративної системи, пошуком нових методів управління народним господарством відкрився простір для творчого пошуку шляхів підвищення ефективності навчальної і виховної роботи, нових методів навчання.

Наголосимо, що в ході реформи статус Міністерства освіти УРСР не змінився і був закріплений як республіканський орган, що виконував директиви й розпорядження радянського уряду й комуністичної партії в галузі освіти, визначених у „Положенні про Міністерство освіти УРСР“ (4 січня 1962 р.) [783, арк. 2]. В цілому урядові стратегічні перетворення не торкалися управлінської сфери.

На думку російського вченого М.В. Богуславського, найголовніший урок реформи полягає в тому, що „професійне навчання і професійна підготовка не є сферою, іманентно притаманною школі“. Розвал „хрущовської реформи освіти“ відбувся ізсередини і був спричинений спротивом педагогів, „переконаних у тому, що їхні вихованці повинні вчити логарифми, а не опановувати кладку цеглин“ [54, с. 190]. Перехід на нову шкільну систему й нові терміни навчання був поспішним, формальним, тому викликав негативну реакцію працівників освіти, батьків (Л.І. Анайкіна) [8, с. 188]. Аналізована реформа мала суперечливий і половинчастий характер насамперед через запровадження професійної освіти учнів на виробництві без урахування їхніх

інтересів (Р.В. Шакіров) [515, с. 112]. Поділяючи міркування російських учених, зазначимо, що в цілому реформа не принесла очікуваних результатів через відсутність комплексного плану фінансового, матеріально-технічного, правового й педагогічного забезпечення.

Отже, недоліками реформи вважаємо такі: відсутність комплексної програми реалізації реформи й відповідно підведеної матеріально-технічної та фінансової бази; обов'язкове, без урахування інтересів учнів, проходження професійного навчання на виробництві за спеціальностями, до яких вони не завжди поверталися після закінчення школи, та труднощі працевлаштування учнів; право вибору батьками мови навчання для дітей, збільшення кількості годин на вивчення російської мови, що спричинило зростання кількості російських шкіл; панування марксистсько-ленінської ідеології в основі навчально-виховного процесу; перевантаження навчальних програм виробничим навчанням, що призвело до зниження загальноосвітньої підготовки учнів; централізація управління освітою, хоч і з певним послабленням командно-адміністративного тиску.

На нашу думку, саме з таких причин ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР постановою *„Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням“* (10 серпня 1964 р.) змінили строк навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням на базі 8-річних шкіл, запровадивши замість трирічного дворічний і задекларувавши такі завдання: перехід здійснити протягом двох років; зобов'язати союзні міністерства освіти переробити навчальні плани і програми; зобов'язати ЦК компартій, Ради Міністрів союзних республік вжити заходів для своєчасного влаштування випускників шкіл на роботу, а також для зміцнення матеріальної бази підприємств, радгоспів, колгоспів, де здійснюється виробнича підготовка учнів [261, с. 218]. У жовтні 1964 р. супротивники М.С. Хрущова усунули його від влади, а саме з посади Голови Ради Міністрів СРСР (займав її з 1958 р.). Дану постанову оцінюємо як часткове згортання Закону про школу, що здійснюватиметься поступово в ході директивних часткових змін.

„Шкільна реформа не дає результатів тому, що люди, які її проголосили, практично нового нічого не запропонували. „Новаторство“ колишнього Міністерства освіти СРСР зводилося до дрібних, жахливих бутафорських заходів, які, закономірно, нічого дати не могли“*

В.Ф. Шаталов

4.3. Часткові зміни і наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті в 1964—1984 рр.

Після усунення М.С. Хрущова від влади період „хрущовської відлиги“ поступово переріс у брежнєвську епоху з притаманними їй характерними змінами в соціально-економічній сфері (відставання від науково-технічного розвитку, проведення суперечливої економічної реформи 1965 — поч. 70-х років, бюрократизація, тенденції до стагнації, кризові явища) та суспільно-політичній (курс на „стабілізацію“ (консервація діючого режиму) після Празької весни 1968 р., бюрократизм, згортання гласності, посилення монополізму КПРС, командно-адміністративна система, закритість, кризові явища); посиленням ідеологічного диктату у духовній сфері і виникненням дисидентства як нової форми духовної опозиції, що позначилися на розвитку шкільної освіти в УРСР. Ми навели характерні тенденції соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку УРСР у 1964—1984 рр. для того, щоб у подальшому зупинитися лише на ініційованих партійно-урядовими структурами змінах у шкільній освіті. Однак підкреслимо, що цього разу уряд не проголосив проведення реформи, але за допомогою партійних постанов регламентував подальші зміни загальноосвітньої школи. Саме тому ми їх типологізуємо як часткові, внутрішньосистемні, бо вони не виходили за межі радянської концепції шкільної освіти. Як і в попередні роки, реалізатором освітньої урядової політики було Міністерство освіти УРСР. Керували даними процесами міністри освіти: державний і громадський діяч, доктор хіміко-технологічних наук А.Г. Бондар (1962—1967), учитель, викладач, кандидат історичних наук, професор П.П. Удовиченко (1967—1971), освітній діяч, доктор географічних наук, професор О.М. Маринич (1971—1979) [296, с. 63, с. 453, с. 305].

---

* За чертой привычного: Ответы учителя-новатора на заданные журналистом Н. Столяровым вопросы о проблемах перестройки общеобразовательной школы“. — Донецк : Донбасс, 1988. — С. 30.

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Як уже зазначалося, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР постановою „Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням“ (10 серпня 1964 р.) схвалили рішення про переведення середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням з 11-річного на 10-річний термін навчання [328, с. 218]. Найголовнішим напрямом реформування стало запровадження загальної середньої освіти, а першим кроком на шляху його реалізації став перехід школи з 11-річного терміну навчання на 10-річний, що спричинило насамперед переробку навчальних планів і програм і означало перехід школи на новий зміст освіти.

Питання „Про перехід середніх шкіл з 3-річного на 2-річний термін навчання та готовність шкіл республіки до нового 1964—65 н.р.“ розглядалося на нараді завоблвно при Міністерстві освіти УРСР (17 серпня 1964 р.), де було роз’яснено суть нових змін завоблвно, які мали їх донести до кожної конкретної школи: зменшення терміну навчання є частиною загальної проблеми „удосконалення школи“, але це не означає повернення до старої 10-річки, навпаки, середня школа й далі розвиватиметься як трудова політехнічна з виробничим навчанням, котре потрібно організувати „раціонально, правильно, розумно“ [784, арк. 4]. Подальшого розв’язання потребували такі проблеми: перегляд і визначення спеціальностей та профілів навчання; організація виробничої практики; поліпшення матеріальної бази школи; забезпечення учнів робочими місцями та ін. Щодо розробки нового навчального плану було наголошено, що Міністерство „намагалось максимально наблизитись до плану шкіл федерації“, зокрема з таких предметів, як російська мова і література, історія, суспільствознавство, фізика, астрономія, хімія, географія, креслення [347, с. 2—3]. На нашу думку, це був один із кроків до згортання „хрущовської“ реформи, яка показала, що більшість шкіл не мала відповідних умов для здійснення обов’язкової професійної підготовки учнів.

Водночас на нараді акцентувалася увага на такому явищі, як появи великої кількості „майстрів педагогічної справи, новаторів“; а після відвідування зльотів „передовиків народної освіти“ у Миколаєві, Херсоні, Донецьку та їхніх шкіл — на зменшенні в них другорічників, зростанні успішності, кількості медалістів [784, арк. 13]. Тобто паралельно з директивними освітніми змінами продовжував розвиватися новаторський рух учителів як результат реформи 1956—1964 рр.

На думку М.В. Богуславського, відставка М.С. Хрущова спричинила рішучий поворот від попередньої освітньої політики, спрямованої на посилення трудового навчання школярів, виробничої практики старшокласників і збільшення обсягу політехнічних знань у змісті освіти, тобто створення трудової школи, яка не стала домінуючою в радянській педагогіці. У 1965—1966 рр. розпочалася „дуже солідно підготовлена реформа змісту освіти“

на наукових основах у руслі загального курсу на прискорення науково-технічного прогресу [54, с. 189].

Для розробки змісту середньої освіти Академія наук СРСР і Академія педагогічних наук РСФСР спільною постановою (15 грудня 1964 р.) створили комісію зі статусом загальносоюзного науково-педагогічного центру. До неї увійшли вчені різних галузей наук (30 академіків, понад 100 професорів), 60 учителів, директори підприємств, письменники, діячі мистецтва та ін. При цій комісії було створено 15 предметних робочих комісій з учених, учителів на чолі з академіками АН СРСР, АПН РСФСР, відомими ученими гуманітарних і природничих наук (О.М. Арсеньєв, К.А. Іванович, О.І. Маркушевич, Д.А. Епштейн та ін.). Вони обґрунтували загальнодидактичні ідеї, вимоги до нових навчальних програм та концептуальні ідеї нового змісту освіти, а саме: посилення ідейно-виховної та світоглядної спрямованості змісту шкільної освіти; врахування темпів науково-технічного прогресу і постійного збільшення наукової інформації; включення до змісту шкільної освіти нових даних науки за їх наступністю із класичними досягненнями в контексті нового [8, с. 189—190]. В цілому вчені розробили низку заходів, „спрямованих на те, щоб дидактична система враховувала принцип єдності формальної і матеріальної освіти і мала розвивальний ефект („моменти“ дедуктивної побудови навчального предмета, встановлення зв'язків у середині предмета і між предметами, різні аспекти розгляду одного й того ж поняття, зближення тем за подібністю або протиставленням тощо)“ [285, с. 92].

Для підготовки нових навчальних планів та програм для 10-річної школи Міністерство освіти УРСР створило 13 комісій [785, арк. 40—41]. Комісії розробляли навчальні плани і програми, спираючись на запропоновані загальносоюзним центром теоретичні підходи, зокрема на таких засадах: підвищення наукового рівня та ідейно-виховного впливу змісту освіти; поєднання підготовки учнів середніх шкіл до праці і продовження освіти; раціональний розподіл навчального матеріалу та визначення характеру навчання на різних ступенях середньої освіти; створення умов для розвитку нахилів і здібностей учнів, для підготовки їх до самоосвіти та продовження освіти без відриву від виробництва; врахування наслідків науково-педагогічних досліджень, що ведуться в РРФСР і УРСР [786, арк. 1—4].

Результатом дворічної роботи загальносоюзної центральної комісії з розробки змісту освіти став *Типовий навчальний план і програми 1966р.*, який містив основні ідеї побудови нового змісту освіти: підвищення ідейно-теоретичного змісту навчальних курсів; скорочення довідково-інформаційного матеріалу для вивчення; науково обґрунтоване співвідношення фактів і висновків; орієнтація на зміну запам'ятовування формул, правил, числових показників, крім тих, які необхідні для розвитку вмінь і навичок користування довідково-енциклопедичними виданнями для творчої пізнавальної діяльності; раціональний розподіл теоретичного матеріалу за ступенями навчання.

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Типовий навчальний план містив такі нововведення: було збільшено кількість годин на факультативні заняття на вибір учнів за рахунок зменшення кількості годин на обов'язкові предмети; уведено самостійний предмет „трудове навчання“ для забезпечення формування в учнів системи політехнічних знань, культури праці, міцних трудових умінь і навичок [8, с. 191]. У новому навчальному плані 43% часу відводилося на гуманітарний цикл, близько 36% — на природничо-математичний, 9% — на працю, 7% — на фізичне виховання, 5% — на мистецтво [407, с. 4]. Таким чином, створювалися умови для ґрунтовного вивчення як гуманітарних, так і природничих наук, а в цілому — для всебічного і гармонійного розвитку школярів.

Зважаючи на нові положення щодо змісту освіти та через непідготовленість (фінансова, матеріальна, правова, педагогічна) до реалізації ідеї реформи школи 1956—1964 рр. про обов'язкову професіоналізацію шкільної освіти, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про часткові зміни трудової підготовки в середній загальноосвітній школі“ (23 лютого 1966 р.) відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР про поправку до Закону про школу 1958 р. (14 березня 1966 р.) скасувала обов'язкову професійну підготовку учнів у тих школах, де для цього не було необхідної виробничої бази. У постанові „Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах УРСР“ зазначалося, що в середніх загальноосвітніх школах учні здобуватимуть середню загальну і політехнічну освіту та одержуватимуть трудове виховання, а „при наявності умов й професійну підготовку“ [363, с. 2]. Отже, уряд був змушений відмовитися від суцільної професіоналізації середньої школи і повернутися до 10-річної загальноосвітньої школи.

Загалом загальносоюзна комісія, обґрунтовуючи засади нового змісту освіти, виходила з основної мети школи — забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості, озброєння учнів міцними знаннями з основ наук, підготовки молоді до життя, до вибору професії. Проте посилення після 1968 р. в змісті освіти ідеологічної складової з метою формування комуністичного світогляду учнів ми розглядаємо як регресивне явище, спрямоване проти природного розвитку дитини.

Загальні підходи до побудови нового змісту освіти реалізовувалися Міністерством освіти УРСР. Так, навчальні плани для шкіл з українською та російською мовами навчання обговорювалися на засіданні позачергової колегії Міністерства (10 травня 1966 р.), де А.Г. Бондар повідомила про те, що вони різняться між собою лише кількістю виділених годин на вивчення української та російської мов. Наводимо деякі факти з дискусії щодо цього питання: у школах з українською мовою навчання планувалося для вивчення української мови 44,5 год, російської — 24,5 год; у школах з російською мовою навчання для вивчення російської мови — 50 год, української — 19 год. Міністр наголошувала: „Зменшення на українську мову — погано, але і до цього була така кількість годин в позаминулому році, і, крім того, українську

мову в російській школі вивчаємо як розмовну. Це не найкращий варіант, але так було раніше, тільки в 1965—66 робили зміни і очевидно несправедливо, тому що російську мову вивчають всі“ [787, арк. 27]. Альтернативну думку висловив директор НДІПу УРСР В.І. Чепелев: „... українська мова не менш складна, ніж російська. Тут дві сторони: діти вивчають мову, мовне оточення українське, можна дати менше годин. З другого боку — у нас велика зацікавленість, щоб в українській школі діти села знали російську мову. У нас ніде не стояло питання, щоб діти не вивчали російську мову в українській школі. Російську мову вивчають всі, а українську мову не всі... ми ставимо не в рівні умови дві мови“. У відповідь прозвучали такі думки: „В жодній республіці немає такого урівноваження. В національних школах дається більше годин на російську мову“ (О.Г. Сивець), „Чому ми не можемо сказати, що хочемо, щоб діти, які вчаться в українській школі, краще знали російську мову“ (Є.С. Березняк) та ін. Незважаючи на позицію В.І. Чепелева, який кілька разів наголошував на тому, що потрібно шукати шляхи для урівноваження мов, запропоновану міністром освіти кількість годин для вивчення мов було схвалено [787, арк. 28—30]. 14 червня 1966 р. були затверджені навчальні плани для шкіл з російською або українською мовою навчання й викладання низки предметів іноземною мовою; для шкіл м. Севастополя з російською мовою навчання; для шкіл з угорською, польською та молдавською мовами навчання; для вечірніх (змінних) з прискореним проходженням курсу 3—8 класів з російською або українською мовою навчання та ін.) (див. табл. 4.22, табл. 4.23) [792, арк. 1—5].

Таблиця 4.22

**Навчальний план для шкіл з російською мовою навчання
й викладання низки предметів іноземною мовою на 1966/67 н.р.**

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на тиждень по класах									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Російська мова	12	9	9	8	4	3—4	2	2	—	—
2	Російська література	—	—	—	—	2	2	2	3—2	4	4
3	Українська мова	—	3	3	3	3	3	2	2	—	—
4	Українська література	—	—	—	—	2	2	2	2—3	4	4
5	Арифметика	6	6	6	6	6	2	—	—	—	—
6	Алгебра	—	—	—	—	—	2	4—3	3	4	4
7	Геометрія	—	—	—	—	—	—	2	2—3	2	2
8	Історія	—	—	—	2	2	2	3—2	3	4	3
9	Бесіди про наше суспільство	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
10	Суспільствознавство	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
11	Природознавство	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Закінчення таблиці 4.22

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
12	Географія	—	—	—	—	2	2	2	3	2	—
13	Біологія	—	—	—	—	2	2	2	2	—	2
14	Фізика	—	—	—	—	—	2	2	3	5	5
15	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
16	Креслення	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—
17	Хімія	—	—	—	—	—	—	2	2	4	3
18	Іноземна мова	3	3	4	4	5	5—4	4—5	3	3	3
19	Образотворче мистецтво	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—
20	Співи і музика	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—
21	Фізична культура	2	2	2	1	1	1	1	1	—	—
22	Трудове навчання	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3
23	Громадянська оборона	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Всього		27	27	28	30	33	34	34	36	36	36
24	Практика:										
	— днів на рік	—	—	—	—	6	6	12	—	24	—
	— годин на рік	—	—	—	—	18	24	48	—	144	—
25	Факультативні заняття	—	—	—	1	1	1	1	1	3	3
26	Фізична культура за рахунок факультативних занять	—	—	—	1	1	1	1	1	1	1

Таблиця 4.23

Навчальний план для шкіл з українською мовою навчання й викладання низки предметів іноземною мовою на 1966/67 н.р.*

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на тиждень по класах									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова	12	8	7—8	6	4—3	3—4	2	2	—	—
2	Українська література	—	—	—	—	2	2	2	2—3	4	4
3	Російська мова	—	4	5—4	5	3—4	3	2	2	—	—
4	Російська література	—	—	—	—	2	2	2	3—2	4	4

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Колегія після обговорення схвалила постанову „Про підготовку до переходу шкіл республіки на нові навчальні плани і програми“ (16 вересня 1966). У своїй доповіді В.І. Чепелев охарактеризував процесуальний аспект розробки нових програм, повідомивши, що в основу створення нових програм із специфічних предметів для України (українська мова, російська мова для українських шкіл, російська та українська літератури, трудове навчання, історія, географія) покладені розроблені Центральною комісією для розробки змісту освіти (м. Москва) підходи. В цілому ж і над іншими програмами велася

спільна робота з Центральною комісією [788, арк. 61—65, арк. 103]. Як бачимо, Міністерство освіти УРСР реалізовувало загальносоюзну освітню політику, рішення чергових партійних з'їздів і пленумів, що визначали шляхи розвитку освітньої галузі. Про посилення загальносоюзного впливу на розвиток освіти в УРСР свідчить Указ Президії Верховної Ради УРСР (6 серпня 1966 р.), відповідно до якого статус Міністерства освіти УРСР змінювався з республіканського на союзно-республіканський [459, с. 153].

У руслі реалізації основної мети директивного реформування — запровадження загальної середньої освіти — ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР (відповідно ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР) оприлюднили постанову *„Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи“* (10 листопада 1966 р.) (*„Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР“* (8 грудня 1966)), яка констатувала запровадження загального обов'язкового 8-річного навчання й водночас невідповідність рівня навчальної та виховної роботи загальноосвітньої школи зростаючим вимогам життя. Постанова задекларувала стратегічне завдання партійно-державних органів у галузі народної освіти — здійснити в основному до 1970 р. загальну середню освіту. А також ставилися завдання Міністерству освіти УРСР, науково-дослідним інститутам педагогіки та психології: запровадити науково обґрунтовані навчальні плани і програми, „взявши за основу підготовлені Академією наук СРСР, Академією педагогічних наук СРСР рекомендації щодо навчальних планів і програм“; „привести зміст освіти у відповідність з вимогами розвитку науки, техніки і культури“; забезпечити наступність у вивченні основ наук з 1 по 10 клас; подолати перевантаження учнів; забезпечити створення стабільних підручників, методичних посібників тощо; починаючи з 7 класу, запровадити факультативні заняття; розробити план переходу республіки на нові плани і програми; запровадити протягом п'яти років у сільських школах для вивчення російської мови в класах з кількістю учнів понад 25 чол. поділ на дві підгрупи; розробити заходи щодо поліпшення естетичного виховання учнів; створити належні умови для роботи та підвищення кваліфікації вчителів тощо [343, с. 2—8; 182, с. 2].

Фактично дана постанова узаконила розроблені провідними радянськими науковими структурами засади нового змісту освіти згідно з тогочасним розвитком науки з метою підвищення рівня освіченості і культури випускників загальноосвітньої школи, підготовки їх до життя і праці. Відкинувши ідеологічні нашарування, зазначимо, що навчальні плани і програми мали б розроблятися на таких засадах: обґрунтування провідних наукових ідей, доступних для засвоєння учнями; визначення матеріалу, який би забезпечував формування уявлень і понять, які є опорою для засвоєння провідних ідей науки; створення єдиної системи понять, фактів, умінь і навичок; урахування психічного розвитку учнів та ін. [285, с. 90—91].

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Звітуючись про виконання постанови „Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи“, міністр освіти УРСР П.П. Удовиченко повідомив про такі зміни в освітньому просторі республіки: розроблено й затверджено стабільні навчальні плани, нові програми з усіх предметів, створюються нові та удосконалюються діючі підручники; оголошено закритий конкурс новостворених підручників, у який включилося понад 140 авторів; розпочато планомірний перехід шкіл на нові програми; розгорнуто широку експериментальну перевірку нових програм; запроваджено факультативні заняття у 7—10 класах тощо [465, с. 11—21; 789, арк. 1—5, арк. 5].

У 1966/67 н.р. функціонувало 28977 шкіл, з них: 10605 початкових, 11711 8-річних, 6661 середніх, 4217 вечірніх (змінних) і заочних, 10 санаторно-лісних та ін. типів шкіл. За мовами навчання школи розподілялися так: з українською мовою навчання — 23510 (4594 тис. учнів); з російською — 4723 (2646 тис. учнів); з молдавською — 124; з угорською — 73; з польською — 2; з двома мовами навчання (українська і російська, угорська і російська, молдавська і російська та ін.) — 545 [790, арк. 3—4]. Протягом року простежувалися такі позитивні тенденції: зростання шкільного будівництва за рахунок колгоспів; забезпечення шкіл новими програмами, підручниками (192 назви підручників видано в Україні, а 129 — у Росії). Про глибоку ідеологізацію змісту освіти свідчать факти зі звіту Міністерства освіти за 1966—67 н.р. „Поліпшилось викладання української мови і літератури в У—Х класах. Зусилля вчителів цих предметів були спрямовані на формування комуністичних переконань..., вчителі домагаються того, щоб уроки були глибоко ідеологічні“; „У процесі вивчення історії і суспільствознавства основна увага приділяється засвоєнню комуністичної і спрямовуючої ролі КПРС“ [790, арк. 18, арк. 32].

Спираючись на проаналізовані архівні та опубліковані джерела, можемо зробити висновок про те, що удосконалення змісту освіти в школах УРСР здійснювалося за визначеними загальносоюзними підходами, типовим навчальним планом, який був розроблений спеціальною комісією при АПН СРСР, що висвітлювалося вище. У навчальному плані відбулися такі зміни: скорочення терміну початкового навчання з 4-річного до 3-річного; вивчення систематичного курсу основ наук не з 5, а з 4 класу; зменшення кількості обов'язкових навчальних занять для учнів; уведення в 7—10 класах необов'язкових для учнів факультативних занять на їхній вибір. Це ми вважаємо позитивними зрушеннями. У навчальних програмах відбулися такі загальні зміни: повніше відображені досягнення науки, техніки, культури, що є позитивом; нові програми з історії та суспільствознавства розроблені відповідно до прийнятих партійних та урядових постанов, що сприяє „формуванню комуністичних переконань і марксистсько-ленінського світогляду“, свідчить про поглиблення ідеологічної складової змісту освіти. Перехід на нові навчальні програми, а отже і зміст освіти, який ґрунтувався на науково-

му, трудовому, політехнічному, ідеологічному, комуністичному принципах, планувалося завершити до 1970—71 н.р. [791, арк. 3—21].

Велику роль у ході реалізації стратегічного завдання — удосконалення змісту загальної освіти — відігравав НДІП УРСР спільно з АПН СРСР. Зокрема, на основі 4-річного експерименту в УРСР, вивчення відповідних досліджень у РРФСР, НДІП УРСР, очолюваний директором В.І. Чепелевим, розробив нову систему та зміст початкової освіти для трирічної початкової школи з урахуванням того, що українські школярі вивчають дві мови. Нові навчальні програми і підручники передбачали „піднесення теоретичного рівня початкового навчання, забезпечення оптимальних умов для розумового розвитку дитини, виховання її мислення, оволодіння загальним умінням учитися, ефективними прийомами самостійної роботи, формування позитивних рис, особистості молодшого школяра“ [791, арк. 167].

Позитивною тенденцією цього періоду вважаємо освітні зміни на основі психолого-педагогічних досліджень. Так, поставлене урядом завдання здійснити перехід початкової школи з чотирирічного на трирічний термін навчання спричинило ґрунтовні дослідження групою російських учених (Л.В. Занков, Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов та ін.) проблеми оптимізації змісту і методів початкового навчання. В СРСР, в т.ч. УРСР, проводився широкий педагогічний експеримент з означеної проблеми (1965—1970). Подружжя учених Н.Ф. Скрипченко та О.В. Скрипченко створило при середній школі №166 м. Києва одну з перших лабораторій для дослідження навчання, виховання і розвитку молодших школярів. На базі цієї лабораторії були зібрані дані про вплив змісту й методів навчання на інтелектуальний розвиток дітей. Розпочатий експеримент пізніше був підтриманий на школах Павлоградського району Івано-Франківської області. Після такої апробації узагальнений досвід цих шкіл упроваджувався в усі початкові класи шкіл України. У ході експерименту було створено нові програми, розроблено зміст навчання, підготовлено поурочне планування з кожного розділу програми (мов, читання, математики, фізичного та естетичного виховання). Тоді ж вийшли нові підручники Н.Ф. Скрипченко та Т.Ю. Горбунцової з читання для 1—2 класів [43].

Так, на Республіканській нараді про поліпшення „Читанки“ для 1 класу (4 березня 1969 р.) науковці інститутів педагогіки та психології, вчителі, письменники, співробітники Міністерства обговорювали підготовлену Н.Ф. Скрипченко, Т.Ю. Горбунцовою, О.Ф. Шинкаренку „Читанку“. Щодо її змісту розгорілася дискусія. Н.Ф. Скрипченко повідомила, що в „Читанці“ переважають твори українських письменників. У відповідь український письменник Шумило зазначив: „Ви говорите, що багато українських письменників. Може, цифра достатня, але „Читанка“ вийшла безнаціональна... Коли зробити початок з Леніна, чому після Леніна не почати словами Т.Г. Шевченка: „...учитесь..., читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь“. Н.Ф. Скрипченко підтримала висловлену ідею: „Я тримаю в руках

„Родную речь“ й не бачу жодного перекладу з українських творів... Правильно говорить т. Шуило, що „Читанка“ справляє враження безнаціональної. Треба порушити таке питання. Ми називаємо „Читанки“... Я тримаю „Родную речь“ — книга для читання. Я даю дитині „Родную речь“ і цю „Читанку“. Так яка мова для дитини рідна? Треба і нам називати „Рідна мова“ чи „Рідне слово“. Ці передові ідеї підтримав і заступник міністра освіти А.М. Алексюк [794, арк. 14, арк. 31]. Репрезентований факт свідчить про бажання українських учених створити природний для української дитини підручник, зміст якого ґрунтувався б на національному принципі, що не відповідало тогочасній загальносоюзній концепції змісту освіти.

У цілому, на думку Я.П. Кодлюк, у 1971/72 н.р. в УРСР завершився перехід до 3-річної початкової школи: „були розроблені нові навчальні плани і програми, створені нові підручники та методичні й навчальні посібники (саме у 70-ті роки відбулося становлення навчально-методичних комплексів); з'явилися нові навчальні предмети: математика, природознавство, запроваджувалося позакласне читання“ [184, с. 131].

Вочевидь у 1964 — на початку 70-х рр. трудова школа та ідея її обов'язкової професіоналізації починає поступатися „школі навчання“, яка мала давати міцні знання, розвивати пізнавальну активність учнів і готувати їх до вступу до ВНЗ. У цей час з'являються факультативи, створюються спеціалізовані школи та інтернати фізико-математичного і природничого профілів. Педагогічні пошуки здійснюються щодо таких проблем, як диференціація (форма організації навчальної діяльності з урахуванням нахилів, інтересів, здібностей учнів) та індивідуалізація навчального процесу (його організації з урахуванням індивідуальних здібностей учнів), стимулювання пізнавальної активності учнів (формування позитивного ставлення учнів до змісту і процесу навчання, до ефективного оволодіння знаннями за оптимальний час) [54, с. 189]. Розробники нового змісту освіти сподівалися на підвищення ефективності навчального процесу, поліпшення умов для інтелектуального розвитку учнів та якості їхньої загальноосвітньої підготовки [60, с. 4]. Спираючись на міркування сучасних учених (Л.І. Анайкіна, М.В. Богуславський, О.В. Сухомлинська та ін.), наголосимо, що реформування змісту загальної освіти в зазначений період здійснювалося на високому рівні, було серйозним, продуманим і виваженим. Позитивно характеризувалося поєднання в змісті освіти розвивальної і репродуктивної функцій при збереженні матеріального підходу (дидактичний матеріалізм) [443, с. 168—169]. Розробка змісту освіти відповідала соціальному замовленню суспільства школі, здійснювалася на основі взаємозв'язку та розвитку ідей педагогіки, психології, часткових методик, їх експериментальної перевірки у шкільній практиці [8, с. 192].

У 1969 р. розпочалася широка кампанія створення підручників. З Доповідної записки Міністерства освіти Раді Міністрів УРСР (25 травня 1970 р.) дізнаємося про те, що Міністерство освіти СРСР розробляло підручники з таких предметів: математика для 4—10 класів, історія, суспільствознавство, географія, біологія, фізика, астрономія, креслення, хімія, трудове навчання для 4—10 класів. На Міністерство освіти УРСР покладалося завдання розробляти підручники лише з таких предметів: російська мова та література, рідна мова та література, історія та географія УРСР, математика, трудове навчання для 1—3 класів, природознавство, іноземні мови, образотворче мистецтво, музика і співи, фізвиховання, факультативні курси [795, арк. 32]. Перехід початкової і середньої школи на новий зміст освіти викликав потребу у підготовці вчителів до роботи в школі, тому в цей період інтенсивно створюються посібники для вчителів із залученням до цього процесу відомих учених.

Підкреслимо, що, попри скасування обов'язкової професійної підготовки учнів, у 1969/70 н.р. у 586 школах України проводилася професійна підготовка старшокласників із спеціальностей тракториста, комбайнера, токаря тощо; трудове навчання здійснювалося за одним-двома напрямками, професійна підготовка — з однієї-двох спеціальностей; трудове виховання в сільських школах здійснювалося через виробничі бригади (4 тис. бригад) тощо [520, с. 3—4].

Незаперечним досягненням радянських реформ стало зростання шкільної мережі на теренах України, про що свідчить така статистика (див. табл. 4.23) [793, арк. 2a].

Таблиця 4.23

Загальноосвітні школи
(без шкіл робітничої, сільської молоді та заочних)

Роки	1914/15	1940/41	1945/46	1967/68
Кількість шкіл				
Загальна:	26069	30881	28470	29267
• початкових	25106	15310	17365	10487
• 8-річних (7-річних)	386	10957	8467	11517
• середніх	577	4435	2321	6930
• інших	—	179	317	333

Як уже висвітлювалося, невід'ємною складовою урядової освітньої політики радянської доби була ідеологізація змісту навчально-виховного процесу, яка особливо посилилася після придушення руху за реформу (Празька весна) в Чехословаччині 1968 р. і виникнення в урядових колах „празького синдрому“ призупинення будь-яких демократичних суспільних проявів, нетерпіння до національного самоусвідомлення. Тому 70-ті роки XX ст. — це період, наповнений суперечливими тенденціями.

З одного боку — курс на стабілізацію суспільного розвитку, покращення життя населення, його соціального захисту, а з іншого — боротьба з дисидентством, вільнодумством, ігнорування діяльності педагогів-новаторів. У науковій сфері посилюється вплив психології на навчання та виховання, апелювання до спадщини А.С. Макаренка з метою розвитку ідеї залучення учнів до суспільно корисної продуктивної праці. Освітню політику цього періоду російський учений М.В. Богуславський так схарактеризував: „Ніяких реформ, серйозних партійних рішень щодо розвитку освіти не приймалося..., на з'їздах і Пленумах ЦК в загальному обговорювалися питання освіти, але мова йшла про екстенсивні аспекти: ширше і більше“ [54, с. 216—218].

Проаналізувавши направлені до Верховної Ради УРСР документи Міністерства освіти УРСР початку 70-х років ХХ ст. („Про стан підвищення освітнього і професійного рівня та трудовлаштування молоді, яка закінчила загальноосвітні школи УРСР у 1970 р.“, 14 жовтня 1970 р.; „Про здійснення загального обов'язкового навчання і запровадження середньої освіти для молоді в УРСР“, 8 жовтня 1970 р.), зазначимо, що в освітянській галузі реалізовувалися основні напрями Закону про школу 1959 р. (запровадження загального обов'язкового 8-річного навчання; розгортання мережі шкіл-інтернатів та груп продовженого дня; збільшення кількості учнівських виробничих бригад; створення міжвідомчих рад професійної орієнтації учнів при всіх обласних, районних і міських відділах освіти; поліпшення матеріально-технічної бази), урядових постанов 1964 та 1966 рр. (запровадження 10-річної загальної середньої освіти; переведення початкової школи на 3-річний термін навчання; плановий перехід на нові навчальні плани і програми (91 назва), підручники; запровадження для учнів 7—10 класів факультативних занять). Гострою і нерозв'язаною залишалася проблема працевлаштування випускників, які разом з атестатами про середню освіту одержували свідоцтво про набуту професію (станом на 1 жовтня 1970 р. працевлаштовано було лише 55 %). Спостерігалися такі негативні тенденції: непогодженість планів працевлаштування з підприємствами, колгоспами, установами; використання праці неповнолітніх на шкідливих роботах [796, арк. 1—9; 797, арк. 22—36; 798, арк. 36—39].

Проголошений курс на створення загальноосвітньої обов'язкової середньої школи був закріплений у новому *Статуті середньої загальноосвітньої школи* (8 вересня 1970 р.), який розв'язав проблему паралельного здобуття повної загальної середньої освіти з професійною підготовкою молоді до праці, зокрема надав можливість випускникам 8-річних шкіл здобувати повну середню освіту в загальноосвітніх повних 10-річних школах (9—10 кл.), у середніх спеціальних навчальних закладах (технікумах протягом трьох-чотирьох років), у школах робітничої та сільської молоді (9—11 кл.). У Статуті середня загальноосвітня школа проголошувалася єдиною,

трудовою, політехнічною, безплатною, позарелігійною, спільною для обох статей. Єдність школи мала забезпечуватися єдиними навчальними планами, програмами, педагогічними принципами, що свідчить, з одного боку, про утвердження тих змін шкільної освіти, що відбулися, починаючи з 1964 р., а з іншого — про закріплення уніфікованої загальносоюзної системи шкільної освіти. Ст. 3 щодо мови навчання фактично підтвердила відповідне положення Закону про школу 1959 р.: „Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання..., учні за бажанням можуть вивчати мову іншого народу СРСР“. Регламентувалася така структура шкільної освіти: початкова школа — 1—3 (4) класи, 8-річна — 1—8 класи; середня школа — 1—10 (11) класи. У документі визначено головні завдання середньої загальноосвітньої школи, серед яких чимало педагогічного характеру (давати учням загальну середню освіту; забезпечувати всебічний гармонійний розвиток дітей; готувати учнів до життя, свідомого вибору професії), а також — ідеологічного (формувати в учнів марксистсько-ленінський світогляд, виховувати в учнів почуття радянського патріотизму; здійснювати комуністичне виховання в дусі вимог морального кодексу будівника комунізму тощо) [361, с. 3—5].

Відповідно Міністерство освіти схвалило нові навчальні плани для загальноосвітніх шкіл УРСР (27 листопада 1970 р.) на 1971—72 н.р. (для загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з українською або російською мовою навчання; для середніх загальноосвітніх шкіл з виробничим навчанням з українською або російською мовою навчання; для середніх загальноосвітніх шкіл з виробничим навчанням по підготовці механізаторів сільського господарства, або автосправи; для шкіл Кримської області, для шкіл м. Севастополя, для шкіл з болгарською, гагаузькою, молдавською, польською, угорською мовами навчання) (див. табл. 4.24, табл. 4.25) [802, арк. 19—59].

Порівнявши зазначені навчальні плани з попередніми (1966), бачимо зменшення кількості годин на вивчення української мови, а також відсутність української мови та літератури в навчальних планах для шкіл Кримської обл. і м. Севастополя, для шкіл з болгарською, гагаузькою, молдавською, польською та угорською мовами навчання. Окрім того, на той період у сільських школах з українською, угорською, молдавською та ін. мовами навчання учні 4—7 класів ділилися на дві групи для вивчення російської мови (див. табл. 4.24, табл. 4.25) [802, арк. 5].

Таблиця 4.24

Розподіл навчальних годин у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з українською мовою навчання на 1971/72 н.р.

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на тиждень по класах									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова	12	8	8—7	5	4	3	2—3	2	—	—
2	Українська література	—	—	—	2	2	2	2	3	4	4—3
3	Російська мова	—	4	4—5	4	4	3	2	2	—	—
4	Російська література	—	—	—	—	2	2	2	3	4	3—4
5	Математика	6	6	6	7	6	6	6	5	6	6
6	Історія	—	—	—	2	2	2	3—2	3	4	3
7	Суспільствознавство	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
8	Природознавство	—	1	2	2	1	—	—	—	—	—
9	Географія	—	—	—	—	2	3	2	3	2	3
10	Біологія	—	—	—	—	2	2	2	2	1	3
11	Фізика	—	—	—	—	—	2	2	3	5	5
12	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
13	Креслення	—	—	—	—	—	—	1	2	—	—
14	Хімія	—	—	—	—	—	—	2	2	3	3
15	Іноземна мова	—	—	—	—	3	3	3	2	2	1
16	Образотворче мистецтво	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—
17	Співи і музика	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—
18	Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
19	Трудове навчання	2	1	1	1	2	2	2	2	2	2
20	Початкова військова підготовка	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Усього		24	24	25	28	33	34	34	36	37	37
21	Навчально-виробнича практика: (кількість годин на рік)	—	—	—	9	18	24	48	—	144	—
22	Факультативні заняття	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1

За дорученням відділу науки й навчальних закладів ЦК КПУ на виконання постанови ЦК КПУ „Про стан та дальше поліпшення викладання української та російської мов і літератур в школах УРСР“ (2 квітня 1969 р.) Міністерство освіти періодично аналізувало зміни в мережі загальноосвітніх шкіл щодо мов навчання. Наводимо одну з таких таблиць (див. табл. 4.26) [800, арк. 195].

Таблиця 4.25

Розподіл навчальних годин у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з російською мовою навчання на 1971/72 н.р.*

№№ п.п.	Назва предметів	Кількість годин на тиждень по класах									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова	12	9	9	5	4	3	2—3	2	—	—
2	Російська література	—	—	—	2	2	2	2	3	4	4
3	Українська мова	—	3	3	4	4	3	2	3	—	—
4	Українська література	—	—	—	2	2	2	2	3	4	4

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Таблиця 4.26

Мережа загальноосвітніх шкіл в УРСР

	1958—59		1969—70		1971—72		Зміни за 13 років
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	+ більше - менше
Усього шкіл:	29977		27915		26690		-3357
• українською мовою	25366	84,8	22471	80,5	21328	80	-4038
• російською мовою	4049	13,5	4784	17,1	4665	17,5	+616
Усього учнів (тис.)	5324,4		7493,8		7439,8		+2115,4
З них навчаються:							
• українською мовою	3752,8	70,6	4549,3	60,8	4458,2	60	+706,9
• російською мовою	1524,6	28,6	2876,6	38,3	2919,9	39,3	+1395,3

Як повідомляється у довідці, „наведені вище табличні дані свідчать про те, що кількість шкіл, у яких навчання проводиться українською мовою, поступово зменшується, а кількість шкіл, де навчання проводиться російською мовою, збільшується“; „на нових житлових масивах у містах і робітничих селищах відкриваються переважно школи-новобудови з російською мовою навчання“; для дітей військовослужбовців в багатьох районах відкриваються додаткові класи і окремі школи з російською мовою навчання, „деякі батьки домагаються, посилаючись на Статут школи, звільнення дітей від вивчення української мови і літератури, щоб полегшити їх навчання та вивільнити додатковий час для навчання в музичних школах, різних студіях тощо“ та ін. А завдячувати таким „досягненням“, наголошується в документі, потрібно Закону про школу та Статуту школи. Далі наводяться такі дані за 1970/71 н.р.: серед 158 шкіл м. Донецька є 3 школи з українською мовою

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

навчання; серед 97 шкіл м. Запоріжжя — 3 з українською мовою навчання; серед 215 шкіл м. Києва — 45 з українською, 38 з двома мовами (українською та російською), 132 з російською мовою навчання; серед 90 шкіл м. Львова — 48 з українською, 29 з російською, 11 з двома мовами; у 18 педінститутах викладання предметів ведеться переважно українською мовою, в 12 — здебільшого російською [800, арк. 196—198]. Наведені факти свідчать про системну і послідовну приховану русифікацію радянським урядом шкільної освіти в УРСР [46].

У руслі запровадження загальної обов'язкової середньої освіти за дорученням Міністерства освіти СРСР АПН СРСР розробляє перспективні шляхи розвитку радянської загальноосвітньої школи на найближчі 25 років, зокрема напрями удосконалення змісту, методів, організаційних форм навчання і виховання. Як зазначав російський учений М.М. Скаткін, зміст освіти має забезпечувати загальноосвітні та політехнічні знання, розвивати творче мислення, творчі здібності, комуністичний світогляд учнів [419, с. 18]. У цей період удосконалюються на науково-педагогічних засадах навчальні програми, підручники, методи навчання з метою забезпечення високої якості навчально-виховного процесу.

Отже, зміст шкільної освіти на початку 70-х років в УРСР оновлювався на розроблених центральною загальносоюзною комісією і закріплених у типовому навчальному плані та програмах 1966 р. теоретичних підходах. Новаційною вважаємо ідею розвивального навчання, яка закладалася в нові програми, а також зумовлювала перебудову загальнодидактичних і специфічних методів навчання, спрямованих на активізацію самостійної пізнавальної діяльності учнів; удосконалення основної форми навчання — уроку та ін. Важлива роль відводилася факультативним заняттям для підвищення рівня знань, розвитку індивідуальних інтересів і здібностей учнів.

Тенденцією даного періоду була часта зміна навчальних планів. Відповідно до Статуту середньої загальноосвітньої школи рішенням колегії Міністерства освіти УРСР (17 січня 1972 р.) навчання в 1972/73 н.р. в загальноосвітній трудовій політехнічній школі з українською, російською та іншими мовами навчання мало здійснюватися за новим навчальним планом [799, арк. 45—48]. У пояснювальній записці до навчального плану в окремій рубриці „Про вивчення російської мови у сільських школах“ зазначалося, що в сільських школах з українською, молдавською та угорською мовами навчання, а також у школах з російською мовою навчання, де переважно навчаються діти болгарської, угорської і молдавської національностей та гагаузької народності, на уроках російської мови четверті-восьмі класи з кількістю учнів понад 25 чоловік діляться на дві групи [242, с. 6]. Про вивчення української мови в пояснювальній записці до навчальних планів інформації немає. Такий же підхід до вивчення російської та української мов був узаконений і в навчальних

планах середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1974/75, 1975/76 н.р., до речі, в яких передбачався поділ учнів для вивчення російської мови і в міських школах з угорською та молдавською мовами навчання [244, с. 4; 245, с. 3]. Як бачимо, радянський уряд створював найсприятливіші умови для вивчення російської мови в школах УРСР.

Підсумки реалізації напрямку реформування — запровадження загальної середньої освіти — підбили Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і про подальший розвиток загальноосвітньої школи“ (червень 1972 р.) і Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР (7 липня 1972 р.), в яких поставлені завдання здійснити до 1975 р. перехід на нові навчальні плани і програми, підручники; обладнати навчальні кабінети, вжити заходів для зміцнення матеріально-технічної бази шкіл тощо [362, с. 9—17].

Остаточну крапку над Законом про школу 1958 р. поставив Закон Верховної Ради СРСР „Про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту“ (19 липня 1973 р.), який проголосив зазначений закон таким, що втратив чинність. А також було доручено „Верховним Радам союзних республік привести законодавство союзних республік у відповідність з Основами законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту“ [142, с. 3]. На нашу думку, цей закон офіційно закріпив верховенство загальносоюзного законодавства, підпорядкованість йому освітньої діяльності союзних республік, у т.ч. УРСР.

Загалом документ „Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту“ (1973) формально підтвердив реально діючу радянську систему освіти: дошкільне та позашкільне виховання, загальна середня, професійно-технічна, середня спеціальна й вища освіта і відповідні типи навчальних закладів: окремо початкові школи в складі 1—3(4) класів, 8-річні школи в складі 1—8 класів і середні школи в складі 1—10(11) класів. Школи-інтернати, що вважаємо позитивним зрушенням, перетворювалися на навчальні заклади лише для тих дітей, які не мали необхідних умов для виховання в сім'ї. Загальноосвітня єдина, трудова, політехнічна школа проголошувалася основною формою здобуття загальної середньої освіти, в якій виробниче навчання дозволялося за наявності відповідних умов [281]. У ст. 20 було конкретизовано положення про мову навчання: „Батьки або особи, що їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу з відповідною мовою навчання“. Воно фактично повторювало зміст такого ж положення Закону про школу 1959 р. та Статуту загальноосвітньої школи [281, с. 9]. В цілому, погоджуючись з думкою російського ученого Л.І. Анайкіної, зазначимо, що „нове законодавство“ підвело ризику під експериментуванням хрущовської доби і „не містило в собі нічого принципово нового“, а лише узаконювало реальний стан шкільної освіти [8, с. 194]. У строгій відповіднос-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ті до Основ законодавства СРСР і союзних республік Верховна Рада УРСР схвалила Закон УРСР про народну освіту (1974) [144, с. 31—47].

Невдовзі Міністерство освіти доповідало ЦК Компартії України про виконання ст. 20 Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту та ст. 3 Статуту середньої загальноосвітньої школи про вивчення української мови (13 лютого 1974 р.): „У відповідності з встановленим порядком директори шкіл розглядають заяви батьків і задовольняють їх прохання про звільнення їх дітей від вивчення української мови... За вибірковими даними обласних відділів народної освіти від вивчення української мови в середньому звільнено 3—5 % учнів 2—8 класів“ [803, арк. 86]. Також повідомлялося, що вивчення української літератури здійснювалося згідно з листом Міністерства освіти (28 жовтня 1968 р.), а саме: учні, які не вивчали раніше української літератури, за заявами батьків звільнялися від її вивчення; учні, які не володіли українською мовою, на уроках української літератури могли відповісти російською мовою.

Міністерство освіти подало до ЦК Компартії України такі пропозиції щодо поліпшення вивчення російської та української мов у школах УРСР (26 лютого 1974 р.): посилити відповідальність керівників шкіл і органів народної освіти за дотриманням Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту стосовно мови навчання в загальноосвітній школі; удосконалити діючі і створити нові оригінальні підручники з російської та української мов і літератури, методичну літературу тощо; розширити мережу шкіл з поглибленим вивченням російської мови та літератури і збільшити охоплення учнів факультативними заняттями тощо [804, арк. 124; 805, арк. 34—35].

Як бачимо, в проаналізованих освітніх документах терміни „реформа“, „реформування“ відсутні. Найчастіше звучить завдання удосконалювати загальноосвітню систему й систему комуністичного виховання. У різних документах 1976 р. Міністерство освіти УРСР констатувало, що в республіці в цілому завершено перехід до загальної середньої освіти, удосконалено навчальні програми для I—III класів, у яких максимально враховано все позитивне з програм початкової школи Російської Федерації та інших союзних республік [222, с. 6]. На той час в УРСР функціонувало 22613 масових денних шкіл, зокрема такі навчальні заклади: початкові (4694), 8-річні (9780), середні (8139) [372, с. 5].

Підкреслимо, що в 1976 р. у НДПі України було створено лабораторію з проблем навчання і виховання дітей шестирічного віку на чолі з Н.Ф. Скрипченко. Лабораторія очолила широкий експеримент у чотирьох районах Волинської, Донецької, Львівської та Черкаської областей і деяких містах Дніпропетровської області. Експеримент показав, що значна більшість

дітей-шестиліток готові до систематичного навчання. Під час експерименту наукові співробітники лабораторії проводили місячні курси перепідготовки вчителів, вихователів, керівників шкіл, методистів районних і обласних відділів народної освіти, на яких розглядалися питання специфіки навчання та виховання дітей шестирічного віку, особливості форм, методів навчання, режиму дня, участі батьків і громадськості в цьому процесі, відпочинку й харчування дітей. Було складено програми для підготовки класів з усіх видів навчальної діяльності (навчання читання, письма, математики, роботи з дитячою книжкою, ручної праці; ознайомлення з навколишнім світом, фізичне та естетичне виховання) [43, с. 507—511]. Співробітники лабораторії (М.В. Богданович, М.С. Вашуленко, О.Я. Савченко, Н.Ф. Скрипченко та ін.) зробили вагомий внесок у розробку дидактичних, навчально-методичних посібників для вчителів і вихователів, які працювали з шестилітніми дітьми. Зокрема, було створено нові підручники (М.С. Вашуленко, Н.Ф. Скрипченко. „Буквар: для підготовчих класів загальноосвітніх шкіл“, 1978; О.Я. Савченко, Н.Ф. Скрипченко. „Струмочок: Зб. творів для позакласного читання у 2 кл.“, 1978; М.В. Богданович, Л.П. Кочина „Математика“, 1978 та ін.). Водночас погоджуємося з думкою учених Я.П. Кодлюк, О.Я. Савченко, що в цей період зміст освіти визначався на основі єдиної (загальносоюзної) типової програми, його національна специфіка відображалася лише в курсах рідної мови й читання [184, с. 131].

Загалом до позитивів цього періоду включаємо зростання мережі загальноосвітніх шкіл; закріплення законодавчо необхідного освітнього обов'язкового 10-річного терміну навчання; ґрунтовну науково-педагогічну розробку змісту шкільної освіти, зокрема початкової ланки; розвиток дидактичної науки, удосконалення методів навчання. Проте, як зазначає О.Я. Савченко, із зростанням тривалості шкільної освіти „її зміст змінювався без наукового обґрунтування, за вказівками партії“ [407, с. 4]. Вважаємо, що Міністерство освіти, українська педагогічна наука були виконавцями загальносоюзної освітньої політики, у контексті якої функціонувала шкільна освіта, визначався її зміст в УРСР, що спричинило поглиблення кризи української школи, яка була залежна від загальносоюзних директив.

Про поглиблення стагнаційних явищ в українській освіті свідчить і Республіканська науково-практична конференція „Шляхи підвищення ефективності вивчення російської мови в школах УРСР у руслі рішень ХХУ з'їзду КПРС“ (м. Одеса, жовтень 1976 р.), рекомендації якої покладені в основу рішення колегії (26 жовтня 1976 р.), направленою до всіх освітніх установ для виконання. Перед обласними відділами освіти ставилися такі завдання: розробити і провести конкретні заходи для вдосконалення викладання російської мови та літератури в школах; забезпечити збільшення кількості шкіл і класів з поглибленим вивченням російської мови та літератури; завершити роботу із створення та обладнання кабінетів російської мови у всіх школах

республіки. Педагогічна преса мала висвітлювати роль російської мови та літератури в напрямі „формування комуністичних переконань“, інтернаціонального та патріотичного виховання учнів, а також кращий педагогічний досвід викладання російської мови та літератури. Телебачення й радіо були зобов'язані організовувати систематичні передачі для осіб, які вивчають російську мову. Видавництва „Радянська школа“, „Вища школа“ мали забезпечити видання „покращеної якості поліграфічного виконання навчальної та методичної літератури з російської мови і літератури для вчителів, учнів, студентів“ [270, с. 4—6]. Інформацію про підсумки конференції Міністерство направило до ЦК Компартії України [806, арк. 77]. Як бачимо, ідеологізація та русифікація української освіти здійснювалася планомірно й системно з метою формування в учнів зневаги до рідної мови, історії, культури.

Здобутки і прорахунки змін та перетворень в освіті освітяни обговорювали на ІУ з'їзді вчителів УРСР (28—30 березня 1977 р.). У своїй доповіді міністр освіти О.М. Маринич, визначивши певні досягнення (майже 99 % випускників 8 класів продовжують навчання в середніх закладах) акцентував увагу на реаліях реформування: неможливість працюючої молоді здобувати середню освіту; відсутність тісного зв'язку між загальноосвітньою школою і закладами системи профтехосвіти; відсів учнів із вечірніх і заочних шкіл; необ'єктивність оцінювання знань школярів та ін. На перший погляд поставлене завдання щодо розвитку і вдосконалення середньої освіти було обґрунтованим і доцільним. Водночас зазначені міністром шляхи його розв'язання, зокрема „піднесення ідейної комуністичної спрямованості навчально-виховного процесу“, розробка навчальних програм на основі діючого типового, затвердженого Міністерством освіти СРСР ще в 1966 р. плану, не несли нічого нового, а лише поглиблювали ідеологізацію та регламентацію освітнього простору. Водночас міністр звернув увагу ще на два аспекти, що є, на нашу думку, позитивним явищем: на необхідності глибокого вивчення досвіду роботи вчителів-новаторів і на зростання ролі науки в процесі переходу на новий зміст освіти тощо. До речі, серед новаторів, досвід яких заслуговує вивчення, він назвав таких: учитель фізики В.Ф. Шаталов (Донецьк), учителька англійської мови Т.Л. Сірик (Полтава), учителька історії Л.М. Проценко (Миколаїв), учителька математики М.П. Мартинова (Харків) та ін. [513, с. 35—43].

Етапною в ході директивного реформування стала постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР „Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці“ (22 грудня 1977 р.), що закріпила визначені раніше напрями змін в освітній галузі: розвиток загальної середньої освіти; удосконалення трудового навчання та підготовка учнів до вибору професії у сфері матеріального виробництва; зміцнення зв'язку виробництва з матеріально-технічною базою шкіл; посилення уваги до трудового виховання та профорієнтації учнів; підвищення ролі гуманітарних

предметів як основи формування „марксистсько-ленінського світогляду, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму“ [340, с. 7]. Відповідно до визначених критеріїв постановою спричинила перегляд навчальних планів і програм. У навчальних планах загальноосвітніх шкіл на 1978/79 н.р. передбачалися такі зміни: зняти вивчення креслення в 9 класі й завершувати у 8 класі; на вивчення української мови і літератури в 9 класі шкіл з українською і російською мовами навчання відвести замість чотирьох три години на тиждень; зменшити кількість часу на вивчення української літератури другої половини XIX — початку XX ст. на одну тижневу годину; у 10 класі зняти вивчення української і російської мов або ж передбачити його на факультативних заняттях [807, арк. 113—114].

Офіційно процес русифікації закріпила постанова Ради Міністрів УРСР „Про заходи подальшого удосконалення вивчення і викладання російської мови в УРСР“ (2 листопада 1978 р.). Невдовзі О.М. Маринич доповідав про її виконання, зокрема про те, що з метою забезпечення 4—10 класів спеціалістами російської мови планувалося порівняно з 1979 р. збільшити набір студентів до педагогічних інститутів, а саме: в 1981 р. на 300 чол., у 1982/85 н.р. на 400 чол. і на наступні роки на 850 чоловік [808, арк. 90]. Про „масштабність“ планів Міністерства стосовно русифікації шкільної освіти свідчать архівні дані — це повідомлення про виконання постанови міністра освіти М.В. Фоменка (16 травня 1979 р.) про терміни поділу класів міських і сільських шкіл на підгрупи для вивчення російської мови: 1980/81 н.р. — перші класи, 1981/82 н.р. — другі класи, 1982/83 н.р. — треті; 1983/84 н.р. — четверті; 1984/85 н.р. — п'ятішості; 1985—86 н.р. — сьомі-восьмі класи [809, арк. 160].

У руслі виконання постанови питання про покращення викладання російської мови в школах УРСР систематично розглядалося на колегії Міністерства, вчительських конференціях; у НДІ педагогіки було створено сектор методики російської мови та літератури; у школах з українською мовою навчання кількість годин на вивчення російської мови і літератури було збільшено з 39 до 43, у школах з російською мовою — з 62 до 66, у школах з угорською, молдавською і польською мовами навчання — з 57,5 до 59 год на тиждень; поступово здійснено поділ на підгрупи в ході вивчення російської мови в 1—3 класах та в 4—8 класах міських шкіл з українською, молдавською, угорською та польською мовами навчання (в сільських школах — з 1970 р.); уведено навчання російською мовою в підготовчому класі шкіл з українською мовою навчання; удосконалено програми з російської мови та літератури; розширено мережу класів з поглибленим вивченням російської мови та літератури; зміцнено навчально-матеріальну базу навчання російської мови (кабінети, діафільми, телепередачі тощо); здійснено перевірку вивчення російської мови та літератури в багатьох областях УРСР та ін. [810, арк. 1—5]. Таким чином, партійно-урядові структури пильно стежили за викладанням російської мови й літератури в українських школах.

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

Завершення переходу до обов'язкової середньої освіти згідно з радянськими традиціями задекларував XXVI з'їзд КПРС (1981) й проголосив „нові“ завдання в галузі освіти (підвищення якості навчання, трудового і морального виховання в школі; зміцнення зв'язку навчання з життям; ліквідація формалізму щодо оцінки результатів праці учителів та учнів). Це спричинило нову хвилю оновлення змісту освіти, тобто розробку навчальних програм (1981—1982). Учні 1—3 класів тепер набували початкової трудової підготовки й до закінчення 8-річної школи мали здобути знання про найважливіші сфери трудової діяльності, про робочі професії; а от учні 10—11 класів у шкільних майстернях, міжшкільних УПК, навчальних цехах підприємств теоретично знайомилися з технікою, технологіями, організацією виробництва згідно з 18 професіями, а також здобували початкові трудові навички, що свідчить про посилення матеріальної складової в шкільній освіті [8, с. 197].

26 травня 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову „Про додаткові заходи для покращення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік“, а ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР — „Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про додаткові заходи для покращення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік“ (10 червня 1983 р.). М.В. Фоменко, доповідаючи ЦК Компартії України про виконання зазначених постанов, повідомляв таке: посилено контроль за виконанням постанов; проведено відповідні учительські конференції; в поточному році запроваджено поділ 1—8 класів на підгрупи для вивчення російської мови, 8—10 класів — для вивчення російської літератури в школах з українською, угорською, молдавською і польською мовами навчання; значно розширено мережу шкіл і класів з поглибленим вивченням російської мови; удосконалено відповідні навчальні програми; розширено випуск навчально-методичної літератури до підручників з російської мови, книжок „Шкільна бібліотека“ російською мовою; для обладнання кабінетів російської мови і літератури збільшено фінансування; збільшено набір студентів до педінститутів, аспірантів на спеціальність „російська мова і література“; систематично проводяться республіканські семінари методистів, завідувачів кабінетів, учителів російської мови і літератури; збільшено періодичність журналу „Російська мова і література в середніх навчальних закладах УРСР“; передбачено асигнування для підвищення з 1 вересня 1984 р. на 15% ставок заробітної плати вчителям російської мови і літератури підготовчих, 1—3 класів, 4—10 класів у школах з неросійською мовою навчання в сільській місцевості та ін. [812, арк. 10—13].

Після перевірки стану викладання російської мови і літератури в школах Хмельницької обл. Міністерство освіти УРСР опублікувало наказ (17 грудня 1982 р.), що зобов'язував усі обласні відділи освіти вивчити довідку, яка

висвітлювала виявлені недоліки. Зокрема наказ містив такі пункти: „ціленаправлено здійснювати керівництво і контроль за станом викладання російської мови“, підвищити якість перепідготовки учителів російської мови; систематично надавати допомогу вчителям малокомплектних шкіл у процесі викладання російської мови; розробити заходи вдосконалення викладання російської мови і літератури в школах з поглибленим вивченням цих предметів; до 1 вересня 1983 р. подати в Міністерство освіти УРСР інформацію про виконання наказу тощо [269, с. 10—13].

Відповідно до Статуту середньої загальноосвітньої школи та постанови щодо вивчення російської мови й літератури в школах УРСР колегія Міністерства освіти склала і затвердила навчальні плани на 1984/85 н.р. (для середньої загальноосвітньої школи з українською (російською) мовою навчання, для середньої загальноосвітньої школи з українською (російською) мовою навчання з викладанням ряду предметів іноземною мовою, для шкіл (класів) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням математики, фізики, хімії). У пояснювальній записці з'явилася рубрика „Про вивчення російської мови“ (у попередніх планах — „Про вивчення російської мови в сільських школах“). З цього часу і в міських, і в сільських школах на уроках російської мови 1—8 класи та на уроках російської літератури 4—10 класи з кількістю понад 25 осіб могли ділитися на дві групи [246, с. 3]. Сприятливі умови створювалися, як і в попередніх планах, для вивчення іноземних мов (організація груп з 8 осіб, у школах з вивченням ряду предметів іноземною мовою класи ділилися на 2—3 групи), для занять з трудового навчання (здвоєні уроки, поділ класів на 2 групи), з викладання фізичної культури (роздільно для хлопців і дівчат), що вважаємо позитивними змінами. Про підходи до вивчення української мови й літератури в пояснювальній записці не йшлося.

Наголосимо, що на шляху реалізації поставленого урядом стратегічного завдання запровадження та удосконалення загальної середньої освіти плано-мірно й системно створювалися найсприятливіші умови в загальноосвітній школі для викладання російської мови та літератури [339]. Разом з негативними тенденціями (русифікація, ідеологізація, перевантаження школярів) зростало будівництво шкіл, розвивалися міжшкільні виробничі комбінати, де учні здобували трудову й політехнічну освіту, допрофесійну підготовку, з'явилися школи-комплекси — новий навчально-виховний заклад, який включав загальноосвітню школу, будинок піонерів, гуртки тощо [8, с. 196].

Як бачимо, тенденцією часткового урядового директивного реформування 60—80-х років стало визначення необґрунтованих завдань для школи (запровадження загальної середньої освіти) та вимагання їх стовідсоткового виконання, реалізацію яких мала забезпечувати психолого-педагогічна наука, що дійсно активізувало наукові розробки. Назвемо основні дидактичні теорії, які розроблялися в цей період (за Ю.В. Васьковим): програмоване навчання (Н.Ф. Талізїна), теорія поетапного формування розумових дій

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

(Н.Ф. Тализіна, П.Я. Гальперін), теорія проблемного навчання (І.Я. Лернер, А.М. Матюшкін, М.І. Махмутов), теорія розвивального навчання (Л.В. Занков, Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов), теорія пізнавального інтересу (Г.І. Щукіна); теорія оптимізації навчально-виховного процесу (Ю.К. Бабанський) та ін., що безпосередньо впливали на розвиток школи [69, с. 19, с. 52].

У цей час радянська дидактика широко досліджує проблему активізації методів навчання, що було характерною тенденцією в усі часи розвитку школи та педагогічної науки. З'являються нові класифікації методів навчання: за рівнем пізнавальної діяльності учнів — М.М. Скаткін, І.Я. Лернер; на бінарній основі, як методи викладання та навчання, — М.І. Махмутов, Ю.К. Бабанський та ін. Актуалізуються проблеми удосконалення уроку як реакція на досвід липецьких учителів кінця 50-х — початку 60-х років, котрі відмовилися від комбінованого уроку як єдиної форми побудови навчального процесу з поділом його на ізольовані функціональні частини; проблеми обліку знань учнів [285, с. 124—125]. Утім, такий підхід спричинив появу в 60—80-х роках ґрунтовних праць з методології та теорії змісту шкільної освіти російських учених, ідеї яких вплинули на розвиток української педагогічної науки. Новим етапом у розвитку дидактики в Україні стала праця В.О. Онищука „Узагальнення і систематизація знань учнів (IV—VIII класи)“ (1970), написана на основі проведеного дидактичного експерименту в школах і присвячена методиці й техніці проведення уроків узагальнення і систематизації знань учнів. У монографії „Типи, структура і методика уроку в школі“ (1973) учений на основі наукових підходів та експериментальної перевірки розкрив зовнішню і внутрішню структуру, методику й технологію різних типів уроків. Ідеї вченого про дидактичні засади уроку в школі знайшли своє продовження і розвиток у праці „Урок в современной школе“ (1981) [467, Кн. 2, с. 474—479]. Проте, на думку М.В. Богуславського, в окреслений період розвиток педагогічної та психологічної науки значно випереджав масову шкільну практику, „де вимушено домінувало нівелююче ставлення до особистості школярів“ [54, с. 218].

Альтернативою до офіційного директивного реформування у цей період були авторські школи (Павлівська середня школа, Богданівська середня школа, Сахнівська середня школа та ін.), педагогічне новаторство (В.О. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко, В.Ф. Шаталов та ін.), започатковані у ході реформи 1956—1964 рр. як наслідок послаблення командно-адміністративної системи, відкриття простору для творчої ініціативи. Відзначаючи їхній величезний внесок у розвиток шкільної освіти, водночас зважаючи на предмет нашого дослідження, лише коротко охарактеризуємо діяльність авторських шкіл, які з'явилися в контексті громадсько-політичного руху „шістдесятників“. Зазначимо, що авторська школа — це теоретико-емпірична система, розроблена педагогом-практиком, на якій ґрунтувався навчально-виховний процес школи. Погоджуючись з думкою російського вченого Р.В. Шакірова,

наголосимо, що виникнення таких шкіл свідчило про прорив в одноманітній уніфікованій навчально-виховній роботі радянської школи [515, с. 133].

Найбільш відомою в Україні та за її межами є Павлиська середня школа Кіровоградської області (1948—1970). Н.А. Калініченко виділяє такі основні педагогічні ідеї, розроблені В.О. Сухомлинським, що сприяли вдосконаленню навчально-виховного процесу в Павлиській середній школі: гуманізація шкільного життя, гармонійна взаємодія всіх учасників навчально-виховного процесу (педагогів, учнів, батьків, громадськості); дидактична система з науково-філософським обґрунтуванням, спрямована на індивідуалізацію навчання; розвиток здібностей, обдарувань вихованців; розвиток пам'яті, мислення, творчості, фантазії; діти і природа — основа розвитку особистості школяра; громадянське і трудове виховання; піклування про здоров'я і фізичне виховання учнів; батьківська педагогіка як складова родинного виховання [175, с. 226—230]. Наприкінці 60-х років педагог створив праці „Етюди про комуністичне виховання“ (1967), „Серце віддаю дітям“ (1969), „Народження громадянина“ (1970) та ін., глибокі своїм гуманістичним, педоцентричним змістом всупереч офіційній урядовій освітній політиці, авторитарно-догматичній школі. В результаті він був звинувачений в „абстрактному гуманізмі“, що стало причиною його передчасної смерті, тобто В.О. Сухомлинський „став жертвою того самого соціалістичного суспільства, яке так безмежно любив“ [54, с. 208].

Ми поділяємо думку М.В. Богуславського про вдале поєднання у педагогічній системі В.О. Сухомлинського комуністичної переконаності та традицій української народної педагогіки [54, с. 208]. Василь Олександрович Сухомлинський працював в умовах радянської ідеологеми, суттю якої було створення радянської культури, асиміляція різних народів в єдиний радянський, що мало стати міцним фундаментом радянської державної системи. В цих умовах українські освітяни намагалися зберегти коріння і витoki рідного народу через відповідно поставлений навчально-виховний процес у школі. Яскравим прикладом цього стала Павлиська середня школа, тобто практичний досвід педагогічного колективу на чолі з її директором В.О. Сухомлинським і його педагогічна спадщина.

Проаналізувавши праці В.О. Сухомлинського („Методика виховання колективу“, „Ми продовжуємо себе в дітях“, „Серце віддаю дітям“, „Сто порад учителям“ та ін.), вважаємо, що культурологічними засадами його спадщини були народні, а саме українські традиції, на яких будувався навчально-виховний процес у Павлиській школі. Передусім це сприяло вихованню патріота і громадянина української землі, водночас — збереженню і розвитку українських традицій, культури в умовах тоталітарного суспільства. Розроблена Василем Олександровичем концепція виховання, яка витікає з глибин рідного народу, була природною для української дитини, вона виходила за межі радянської ідеологеми і стала своєрідним містком у майбутнє. Най-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

кращі норми моралі українського народу (возвеличення природи і людської праці; шанобливе ставлення до батьків і взагалі до своїх прашурів; відповідальне ставлення батьків до виховання дитини; захоплення, вшанування і наслідування героїзму захисників рідної землі; любов до своєї Батьківщини тощо) засобами української мови, пісні, казки, гри, обрядів, фольклору через виховні заходи (свята, бесіди, екскурсії тощо), навчальний процес втілювалися в життя Павлівської школи і знаходили продовження в родинах учнів, передавалися наступним поколінням [45]. Як уже наголошувалося, творча спадщина В.О. Сухомлинського мала значний вплив на подальший розвиток освіти в Україні і стала джерелом громадсько-педагогічного руху педагогіки співробітництва другої половини 80-х років.

Продовжувачем ідей В.О. Сухомлинського був його соратник, педагог-новатор І.Г. Ткаченко, директор Богданівської середньої школи №1 Знам'янського району Кіровоградської області (1944—1970) [44, с. 485—491]. Як зазначає Н.А. Калініченко, Богданівська школа в колишньому Радянському Союзі славилася вдумливою, змістовною, зорієнтованою на дитину системою навчально-виховної роботи й оригінальною новаторською моделлю трудового навчання і виховання“ [175, с. 270]. Зокрема, у школі було створено комплекс політехнічної трудової підготовки школярів, який включав: науково-теоретичну підготовку старшокласників, де провідними були природничі науки і основи сільськогосподарського виробництва; систему практичних робіт старшокласників у технічних гуртках та гуртках сільськогосподарського дослідництва; виконання трудових завдань під час навчально-виробничої практики в навчально-дослідному господарстві учнівської бригади [175, с. 279].

Демократичним і гуманістичним змістом, розвитком творчих здібностей учнів вирізнялася також Сахнівська середня школа Корсунь-Шевченківського району на Черкащині, яку понад сорок років очолював О.А. Захаренко. В основі концепції Сахнівської „школи самореалізації“ було положення про „зміну домінанти парадигми з соціально орієнтованої до гуманістично орієнтованої, де особистість розглядається як самоцінність, і головною метою виховної діяльності висувається її повноцінний розвиток, а далі — зростання соціальної ролі людини“ [175, с. 319].

Широке визнання у цей час здобув досвід педагога-новатора В.Ф. Шаталова, який у вересні 1970 р. розпочав експеримент у 8 класі Донецької середньої школи, №13. Учитель розробив новаторську систему навчання: змінював структуру уроку (опорний конспект, сигнали), тематичний зміст навчальних програм, методи навчання (магнітофонне опитування, груповий контроль, ланцюжкове опитування). Він побудував навчальний процес на засадах взаєморозуміння і взаємоповаги між учителем і учнем [516, с. 136]. З його досвідом прагнули ознайомитися тисячі вчителів, але яким працювати „за Шаталовим“ не дозволялося [54, с. 268—269]. Наголосимо, що авторські школи,

в яких панували гуманістичні традиції, творчість, індивідуальний підхід до учня, демократичні стосунки вчителя й учня, відрізнялися від масової авторитарної загальноосвітньої школи, котра розвивалася згідно з офіційною освітньою політикою.

Проте державні структури офіційно не визнавали новаторства, коріння якого сягало в 50-ті роки XX ст. Причини такого ставлення до педагогів-новаторів В.Ф. Шаталов пояснював тим, що проголошення на початку 70-х років XX ст. запровадження загальної середньої освіти не було підкріплено ні матеріально, ні науково, але владні структури вимагали його виконання. Невелика група вчителів чесно намагалася його виконувати й на фоні загальної інертності та фіктивної звітності про 99% успішність учнів таким чином виглядали „прожекторами“ [517, с. 30]. Вважаємо, що новаторство поступово перетворювалося в альтернативний урядовій освітній політиці та традиційній педагогіці рух, що й було основною причиною його ігнорування, і стало підвалиною педагогіки співробітництва другої половини 80-х років XX ст.

Підбиваючи підсумок, розділимо період директивних змін шкільної освіти в 1964—1984 рр. на два етапи, визначивши характерні тенденції кожного з них: I (1964—1970) — державне реформування змісту шкільної освіти у руслі стимулювання педагогічних та психологічних досліджень; II (1970—1984) — „топтання на місці“, консервування діючої шкільної системи, посилення ідеологічного компонента в навчально-виховному процесі; відставання від педагогічної науки та ігнорування педагогічного новаторства, наростання стагнаційних явищ. У цей час на теренах України діяла єдина державна система шкільної освіти (3-річна початкова школа, 8-річна школа, 10-річна загальноосвітня, трудова, політехнічна середня школа, санаторно-лісні, шкільні інтернати).

Загалом результатом директивних урядових змін, на думку Е.Д. Днепров, стала криза радянської системи освіти на початку 80-х років XX ст., зокрема школи, яка через монопольне одержавлення та уніфікацію була позбавлена громадської ініціативи, педагогічної творчості, внутрішньої багатоманітності й перетворилася в „різновидність робочого будинку підневільної праці“, в „закритий режимний заклад“. У такій школі учень не мав права освітнього вибору. „Реалізуючи основну соціально-педагогічну установку адміністративно-командної системи у напрямі формування „гвинтиків“ цієї системи, школа пішла шляхом усереднення особистості. Таким чином, вона позбавила не тільки особистість, а й себе здатності до розвитку, що об’єктивно вело до підризання культурного коріння націй і народностей, інтелектуального потенціалу суспільства“, — зазначає вчений [113, с. 52—53]. У цілому радянську освітню політику він характеризує як „політичний ілюзіонізм влади“, „міфотворчість“, а реформи — як „розпорошені“, „несистемні“. Хибність урядової освітньої політики Е.Д. Днепров убачає в постановці глобалізованих цілей (середній „всеобуч“ та ін.) і неприродних цілей (загальна професійна підго-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

товка учнів), які були обов'язкові для виконання й водночас не підкріплені ні науково, ні фінансово. А вимога стовідсоткового охоплення та виконання призводила до ірреальних показників [113, с. 54]. Саме тому кожна реформа призводила до нових помилок, загострення шкільних проблем, застою, регресу шкільної системи освіти, що сталося і з реформою 1984 р. Шкільна освіта потребувала продуманих, обґрунтованих, апробованих і кардинальних, а не часткових внутрішньосистемних директивних змін.

„...нам треба бути дуже обережними у так званих освітянських революціях. Не варто тішитися ілюзіями, що з допомогою якогось сміливого і прогресивного проекту справи швидко і радикально поліпшаться. Пам'ятаймо: немає інституції більш консервативної ніж школа... Тож нам необхідно залишити все, що на рівні здорового глузду, відповідає потребам нашого часу. І паралельно відмовитись від того, що застаріло. Згодом поступово будемо переходити до нових систем і моделей“*

І.А. Зязюн

4.4. Зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи (1984—1991)

Науково-технічний прогрес, інтенсифікація економіки, запровадження нових технологій, комп'ютеризація економіки потребували змін у шкільній освіті, зокрема підготовлених, всебічно розвинених, високоосвічених фахівців. Як зазначає російський учений Е.Д. Дніпров, на прийняття рішення про необхідність реформи освіти вплинула реформа в США. Саме в 1983 р. після оприлюднення доповіді Національної комісії з удосконалення освіти „Країна в небезпеці“, де порушувалося питання про реформу освіти, „в перерві чергового Пленуму ЦК КПРС К.У. Черненко та Ю.В. Андропов „поради-

---

* „... у мені кожен вчитель побачить свого захисника“ // Радянська освіта. — 1990. — №70, 31 серпня. — С. 2.

лись і вирішили“ провести шкільну реформу, не погодивши своє рішення навіть з Міністерством освіти, для якого ця реформа стала цілковитою несподіванкою“ [113, с. 40]. Вона була ініційована „згори“ і схвалена Пленумом ЦК КПРС (10 квітня 1984 р.) та закріплена однойменними постановами ЦК КПРС (10 квітня 1984 р.) і Верховної Ради СРСР „Про основні напрями загальноосвітньої і професійної школи“ (12 квітня 1984 р.), розробленими спеціальною комісією ЦК КПРС [172, с. 3].

Відомий російський педагог Ю.К. Бабанський зазначав, що понад три місяці освітяни (більш як 130 млн людей) обговорювали реформу. Це показало різнополюсність поглядів щодо перспективних шляхів розвитку шкільної освіти, які частково були враховані Комісією Політбюро ЦК КПРС на чолі з К.У. Черненком. У цілому більшість висловилося за те, щоб загальноосвітня школа була опорою навчання, активної праці, „школою громадянського становлення нової особистості“. Висвітлюючи основні положення законодавчих документів, учений охарактеризував шкільну реформу як комплекс великих заходів, спрямованих на підвищення якості освіти, комуністичного виховання і всебічного розвитку учнів [17, с. 6].

Розглянемо організаційно-педагогічні засади реформи шкільної освіти 1984 р., яка була проголошена без розробки наукового і фінансового забезпечення шляхом вольових рішень керівних структур. У своїй доповіді на Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар К.У. Черненко наголосив, що реформа школи має загальнополітичне значення, бо в умовах науково-технічної революції „кожне нове покоління повинне підніматись на вищий рівень освіченості й загальної культури, професійної кваліфікації і громадянської активності“. А для цього, на його думку, потрібно „усунути наявні недоліки у сфері освіти, в тому числі в керівництві нею“; „треба думати про те, щоб ідеї реформи були повністю втілені в життя, не залишилися на папері“; саме „підвести під усю роботу з перетворення школи міцну матеріальну й організаційну базу“ [368, с. 8—9]. Він визначив загальні підходи стосовно здійснення реформи: поетапне підвищення зарплати вчителям; проведення реформи протягом двох п'ятирічок з унесенням правок; урахування загального стратегічного орієнтира — формування всебічно розвиненої особи; створення в різних галузях економіки кілька мільйонів робочих місць; поліпшення викладання всіх загальноосвітніх предметів, зокрема гуманітарних тощо [368].

У постанові „Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи“ (10 квітня 1984 р.) та в документі „Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи“ схвалено напрями реформи, які, на нашу думку, мають декларативний характер: підвищення якості освіти й комуністичного виховання підростаючого покоління; поліпшення трудового навчання і професійної орієнтації учнів; удосконалення навчальних програм, підручників, методів навчання та виховання; послаблення навантаження

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

школярів і розвантаження змісту освіти; покращення трудового виховання (громадянського, сімейного); зміцнення матеріально-технічної бази школи; удосконалення управління освітою; забезпечення системи народної освіти педагогічними кадрами та підвищення їхніх матеріально-побутових потреб [350; 351; 280, с. 5]. Певною мірою проголошувалося повернення до 1958 р., коли загальноосвітня школа орієнтувалася на обов'язкову її професіоналізацію.

Передусім пропонувалася така дещо змінена структура шкільної освіти: початкова школа (1—4 класи, поступовий перехід на навчання з 6 років з елементами трудової підготовки), неповна середня школа (5—9 класи, професіональна орієнтація та загальнотрудова підготовка), середня загальноосвітня професійна школа (10—11 класи загальноосвітньої школи, середні професійно-технічні училища, середні спеціальні навчальні заклади). Учні 8—11 класів могли на вибір поглиблено вивчати деякі предмети фізико-математичного, хіміко-біологічного й суспільно-гуманітарного циклів на факультативних заняттях; учні 10—11 класів на уроках трудового навчання могли оволодіти масовими професіями. Після закінчення загальноосвітньої школи випускники могли вступати на однорічні відділення середніх професійно-технічних училищ, до середніх спеціальних навчальних закладів з дво-трирічним терміном навчання, ВНЗ. Підвалиною загальної освітньої парадигми була ідея про „зближення і поєднання загальноосвітньої та професійної школи“ [280, с. 6]. Таким чином, запропонована одинадцятирічна загальноосвітня школа відрізнялася від реформованої одинадцятирічної школи другої половини 50-х років тим, що загальну середню освіту можна було здобувати не лише в школі, а й у ПТУ, середніх спеціальних навчальних закладах.

З метою підвищення якості навчально-виховного процесу передбачалися такі заходи: удосконалення змісту освіти (уточнення переліку й обсягу матеріалу предметів, що вивчаються; усунення перевантаженості навчальних програм і підручників; чіткий виклад основних понять та ідей навчальних предметів з висвітленням у них нових досягнень науки і техніки; докорінне поліпшення постановки трудового виховання, навчання і професійної орієнтації в загальноосвітній школі; посилення політехнічної спрямованості змісту освіти; озброєння учнів знаннями та навичками використання сучасної обчислювальної техніки, широке використання комп'ютерної техніки в навчальному процесі; визначення по кожному предмету і класу оптимальних обсягу знань, умінь та навичок); координація зусиль за всіма напрямками комуністичного виховання (ідейно-політичне, трудове, моральне, естетичне); удосконалення форм, методів і засобів навчання; зменшення граничної наповнюваності класів; удосконалення чинних і створення нових підручників, посібників з усіх курсів. Стосовно мови навчання зазначалося: „Вжити додаткових заходів щодо поліпшення умов для вивчення поряд з рідною мовою

російської мови, добровільно прийнятої радянськими людьми як засобу між-національного спілкування. Вільне володіння російською мовою має стати нормою для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади“ [280, с. 8].

Щоб удосконалити управління освітою, поліпшити професійне навчання планувалося створити міжвідомчі комісії в центрі й на місцях — від Ради Міністрів СРСР до виконкомів міських і районних Рад народних депутатів; упорядкувати систему інспекторського контролю за роботою шкіл; запровадити передовий досвід; поліпшити умови для творчої роботи директорів шкіл; підвищити роль класного керівника; докорінно поліпшити умови роботи сільських шкіл; керівництво первинними партійними організаціями навчальних закладів тощо. Отже, у документі йшлося про вдосконалення внутрішньошкільного контролю, а не про зміни системи управління освітою, що безпосередньо залежало від суспільних змін. Загалом реформа повинна була бути довготерміновою, здійснюватися поетапно впродовж 1984—1990 рр.

Проаналізувавши урядові документи, стверджуємо, що проголошена реформа (напрями, зміст, принципи) нічого нового не несла, окрім змін структури шкільної освіти. Вважаємо її останньою спробою радянського уряду зберегти діючу уніфіковану систему освіти, зокрема підвищивши зарплату вчителям. Не мали перспектив покладені в основу декларативної реформи, як і в попередніх реформах, принципи обов'язкової професіоналізації загальноосвітньої школи, комуністичний, ідеологізацій, русифікації.

У низці постанов декларувалися шляхи реалізації реформи [338; 470; 471; 472; 356]. Так, постанова „*Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи*“ (1984) спричинила перехід (1986) середньої загальноосвітньої школи на 11-річний термін навчання за рахунок додавання одного року в початковій школі, що вже було наприкінці 50-х років. Узаконювалася така структура шкільної освіти: початкова школа — 1—4 класи; неповна середня — 5—9 класи; середня загальноосвітня і професійна школа — 10—11 класи та середні професійно-технічні училища, середні спеціальні навчальні заклади. Інноваційність змін полягала в тому, що ПТУ та середні спеціальні навчальні заклади переставали бути тупиковими напрямками і також почали давали середню освіту, як і загальноосвітні школи. Також Міністерству освіти СРСР доручалося в тримісячний термін розробити новий типовий навчальний план загальноосвітньої одинадцятирічної школи і порядок його запровадження в 1986/87 н.р. за чітко регламентованою кількістю навчального часу на тиждень, визначеними годинами для факультативних занять, з відповідним збільшенням кількості годин на продуктивну працю, додатковим виділенням 2—3 год на вивчення російської мови в національних школах союзних республік [470, с. 20].

Постанова визначала шляхи переходу на навчання дітей з 6-річного віку (розробка конкретного плану; визначення змісту навчання; підготовка під-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ручників і посібників; установлення для 6-річних дітей 35-хвилинної тривалості уроку тощо).

Після обговорення на колегії Міністерство УРСР схвалило *комплексні заходи з реалізації Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи* (14 червня 1984 р.), а саме: створення програми реалізації реформи; підвищення якості навчально-виховного процесу (розробити і впровадити на основі типових навчальні плани для 11-річної загальноосвітньої школи, нові навчальні програми для 1—4 класів початкової школи; удосконалити зміст навчальних програм з української мови і літератури, географії та історії УРСР, з угорської, молдавської, польської мов і літератур, підвищивши ідейно-теоретичний рівень, практичну спрямованість тощо; запровадити новий курс суспільствознавства, новий підручник з історії СРСР та УРСР; розробити та запровадити нові програми з трудового навчання, початкової професійної підготовки учнів 8—11 класів за найбільш поширеними спеціальностями, програму курсу „*Основи виробництва. Вибір професії*“; „з метою дальшого поліпшення умов для вивчення в загальноосвітній школі російської мови“ удосконалити програми з російської мови для національних меншин, розширити мережу шкіл з поглибленим вивченням російської мови і літератури та ін.; увести факультативний курс „*Етика і психологія сімейного життя*“); перехід на навчання в школі з шести років; вивчення і впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес; здійснення ідейно-політичного, морального, естетичного й фізичного виховання учнів; удосконалення управління освітою тощо [811, арк. 5—52].

Після затвердження законодавчих документів настає період реалізації реформи. Зазначимо, що Міністерство освіти УРСР у цей час очолювали учитель, директор школи, дійсний член АПН України М.В. Фоменко (1979—1990) та доктор філософських наук, професор І.А. Зязюн (1990—1991), які керували процесом перетворень в освіті в останні роки радянської епохи [296, с. 466, с. 216].

У руслі урядової постанови „*Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи*“ приймається *загальносоюзний Типовий навчальний план середньої загальноосвітньої школи* (лютий 1985 р.), на основі якого було розроблено плани для шкіл УРСР і передбачалися такі зміни: введено 1 год на тиждень для вивчення курсу „*Основи виробництва. Вибір професії*“; збільшено кількість годин на трудову підготовку та вивчення предметів естетичного циклу, на математику, суспільствознавство, іноземні мови; запроваджено трудову практику для учнів 5—10 класів; професійну підготовку учнів 8—11 класів на базі НВК, навчальних цехів підприємств, колгоспів, радгоспів; розширено факультативні курси та ін. Співвідношення годин гуманітарного та природничо-математичного циклів предметів було відповідно таким: 41 і 36 % (у попередньому плані — 40—36 %). Відповідним чином були розроблені нові навчальні програми за та-

кими підходами: врахування науково-технічних досягнень; посилення світоглядної, виховної і політехнічної спрямованості; відведення більшої кількості годин для практичних і лабораторних занять на уроках вивчення фізики, хімії, біології тощо; розвантаження від другорядного матеріалу; побудова матеріалу за лінійним принципом і єдиною структурою; визначення вимог до знань і вмінь учнів, норм оцінювання; врахування досвіду радянської педагогіки тощо [344, с. 221—223; с. 18—24].

Реалізація реформи загальноосвітньої і професійної школи мала здійснюватися за основними визначеними напрямками: удосконалення навчально-виховного процесу (пошук нових форм і методів навчання, навчальних програм і підручників, підготовка нових правил переведення й випуску учнів; зміни в оцінюванні їхніх навчальних досягнень; підготовка переходу на навчання дітей з 6-річного віку (розроблено нові навчальні плани, проекти програм і підручників; у плановому бюджеті республіки збільшено видатки на створення відповідних умов для навчання); інформатизація навчального процесу (запроваджуються мікропроцесори й мікрокалькулятори; з 1 вересня 1985 р. вводиться курс „Основи інформатики і обчислювальної техніки“); трудове виховання й підготовка учнів до продуктивної праці в народному господарстві (використовувати чинну та створювати нову базу; організувати необхідну кількість робочих місць; запроваджувати затверджене Радою Міністрів СРСР Положення про базове підприємство школи); підвищення авторитету вчителя (сприяння творчій діяльності, розширення ідейного світогляду, збільшення заробітної плати; підвищення відповідальності за результати навчання і виховання школярів); перебудова системи внутрішньошкільного та інспекторського контролю (не перевірка, а аналіз уроків директорами шкіл; організація відділами народної освіти методичної роботи, спрощення звітності, ліквідація формалізму і „процентоманії“); широка роз'яснювальна робота серед школярів і батьків стосовно завдань реформи; подальше покращення ідейно-політичного й морального виховання молоді; зміцнення і розвиток матеріальної бази [477, с. 16—24].

Проаналізувавши хід прийняття реформи, бачимо, що спочатку загальноносоюзні партійні, урядові структури розробили і схвалили основні засади реформи без широкого обговорення та експериментування, потім законодавчі документи направлялися в республіки, в т.ч. в УРСР, для реалізації Міністерством освіти під керівництвом ЦК Компартії України, а на місцях — обласними, районними та ін. відділами освіти під контролем відповідних відділів обкомів (відділ науки і навчальних закладів), райкомів партії [185, с. 98; 358; 357; 360]. Тобто, схема реформування, відпрацьована у 30-х роках, зберігалася до цього часу. Загалом погоджуємося з думкою О.Я. Савченко про те, що „реформа згори“ 1984 р. „зазнала повного фіаско й закінчилась науковими розмовами на сторінках преси“ [406, с. 213]. Такої ж думки і російський учений Е.Д. Днепров: „Вона (реформа. — Л.Б.) тільки загострила

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

кризу школи. Насправді її навіть не можна назвати реформою. Вона не мала ніякої провідної ідеї, ніякої концепції та стратегії, ніякої методології“, ... у ході розробки реформи не проводився попередній критичний аналіз стану шкільної сфери, концептуальних основ реформи та механізмів її здійснення. Помилковими положеннями реформи російський учений вважає: злиття загальної та професійної освіти, професіоналізацію загальноосвітньої школи та ін. [113, с. 54—55]. В цілому знову ж таки у державі не була створена належна матеріально-технічна база для реалізації нововведень; запровадження обов'язкової професійної підготовки учнів викликало нарікання батьків, супротив керівників підприємств. Поділяємо міркування Р.В. Шакірова про те, що „трудовий принцип школи перевівся в утилітарну навчально-виробничу працю, яка була формальним додатком до книжного навчання, або засобом штучної професіоналізації загальної освіти“ [515, с. 225].

Реалізацію реформи забезпечував НДІ педагогіки УРСР на чолі з М.Д. Ярмаченком, а саме: інститут готував рекомендації щодо запровадження в республіці переходу до навчання з 6-річного віку, здійснював науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу в школі та нових програм і підручників для початкової школи і з ряду навчальних предметів, які вивчаються у 5—8 класах і є в компетенції Міністерства освіти УРСР (більшість програм і підручників створювалося загальносоюзним міністерством. — *Л.Б.*) та ін. [6, с. 19]. Ми погоджуємося з думкою Я.П. Кодлюк, що загальнодидактичні проблеми змісту освіти в Україні до кінця 80-х років практично не досліджувалися [184, с. 31].

Українські вчені на сторінках преси обґрунтовували педагогічні засади реформи. Так, С.У. Гончаренко, висвітлюючи підвалини нового освітнього закону 1984 р., зосередився на факторах, від яких залежить успіх реформи: майстерності і фаховій підготовці вчителя [93, с. 68]. І.А. Зязюн також звернув увагу на визначну роль учителя у ході реалізації реформи, підвищення рівня його фахової підготовки [163, с. 16]. В.Ф. Паламарчук наголошувала на тому, що „розв'язання важливих завдань реформи школи буде тим успішнішим, чим активніше використовуватимуться надбання психолого-педагогічної науки“ [290, с. 16].

Нового забарвлення набирає реформування освіти після проголошення радянським урядом на чолі з М.С. Горбачовим (квітень 1985 р.) курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, відбуваються кардинальні зміни в суспільно-політичному житті — поступово починають відроджуватися демократичні традиції, проголошується перебудова в СРСР, яка в результаті закінчилася розпадом унітарної держави. В Україні боротьба за демократичний суспільний розвиток загострилася особливо після Чорнобильської трагедії (26 квітня 1986 р.), яка виявила глибинну кризу тоталітарного суспільства.

Утім, незмінним напрямом урядової освітньої політики залишалася русифікація шкільної освіти. Так, Міністерство освіти УРСР продовжувало реалізовувати постанову „Про додаткові заходи по покращенню викладання російської мови в національних середніх загальноосвітніх школах“ (1983) і схвалило *додаткові заходи* в цьому напрямі (14 серпня 1985 р.): створити нові програми з російської мови та літератури для початкової школи, для поглибленого вивчення російської мови в загальноосвітній національній школі та ін.; „з метою створення сприятливих умов для вивчення російської мови систематично здійснювати серед учнів, учителів, батьків пропаганду ролі і значення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування і важливого фактора інтернаціонального виховання радянських людей“ тощо [813, арк. 37—42].

Колегія Міністерства освіти, реалізуючи урядову освітню політику, схвалила рішення про перехід на нові навчальні плани і програми в 1986/87 н.р., у пояснювальній записці до яких, крім традиційних, з'явилися рубрики „Про організацію навчально-виховної роботи з учнями I класу (діти 6-річного віку) чотирирічної початкової школи“, „Про вивчення курсу „Основи інформатики і обчислювальної техніки“. У рубрику „Про вивчення російської мови“ введено положення про поділ учнів I класу (25 осіб) для вивчення російської мови [354, с. 3—5; 247, с. 3—26].

У ході реформування, про що дізнаємося з різних документів (звітів Міністерства, повідомлень), простежувалися проблеми, схожі з тими, що виникли ще в ході реформи 1956—1964 рр.: у процесі здійснення професійного навчання базові підприємства не забезпечували учнів робочими місцями [814, арк. 132]; низький рівень якості знань і практичних навичок учнів [815, арк. 73—74]; відсутність належної матеріально-технічної бази, зокрема обладнаних кабінетів, достатнього методичного забезпечення, збільшення змінності занять під час переходу на навчання дітей з 6-річного віку в школах і дошкільних закладах тощо [355, с. 3—5; 359, с. 29—32].

Однак процес змін в освітній галузі, як і всього суспільного ладу, був незворотнім. У 1985 р. педагоги та вчителі-новатори, прихильники реформаторських змін в освіті, об'єдналися навколо „Учительской газети“. Головний редактор — шістдесятник В.Ф. Матвеев запросив у підмосковне селище Переделкіно сім учителів-новаторів: С.М. Лисенкову, М.П. Щетиніна, І.П. Волкова, Ш.О. Амонашвілі, В.А. Караковського, Є.М. Ільїна, В.Ф. Шаталова, які протягом 25-річної експериментальної роботи в своїх класах і школах розвивали ідеї гуманістичної педагогіки.

Педагоги 18 жовтня 1986 р. виступили в „Учительской газеті“ з маніфестом „Педагогика сотрудничества“, лейтмотивом якого стала ідея педагогіки співробітництва вчителя з учнями, що на той час за дорученням КПРС була

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

засуджена Президією Академії педагогічних наук СРСР [517, с. 26—27; 213, с. 70]. Маніфест педагогів-новаторів містив такі найголовніші ідеї: співробітництво учителя з учнем; навчання без примусу; ідея складної мети; ідея опори; ідея вільного вибору; ідея випередження; творча продуктивна праця; творче самоуправління; ідея самоаналізу; колективне творче виховання; співробітництво з батьками та ін. [294, с. 1—2]. Проти педагогіки співробітництва виступили вісім радянських академіків [435, с. 1—2]. Вони звинуватили педагогів-новаторів у запозиченні ідей В.О. Сухомлинського; в ігноруванні вимогливості вчителя до учня, а значить — спадщини А.С. Маркаренка; С.М. Лисенкову — у відсутності вимогливості, В.Ф. Шаталова — відповідальності, Ш.О. Амонашвілі — поваги до наукової педагогіки, та всіх їх разом — у політичній неблагонадійності тощо. У відповідь В.Ф. Матвеев у статті „В поисках истины“ (1986) доводив, що діяльність педагогів-новаторів широко підтримали різні освітянські кола, тому що „в ній цілісно поєднано передову практику і науку“. Він наголосив, що педагогіка співробітництва справді ґрунтується на ідеях В.О. Сухомлинського, але в розвивальному аспекті в конкретних навчальних методах та методиках. І водночас він зауважив: „Не будемо згадувати, як деякі нинішні академіки воювали з В.О. Сухомлинським, як наклеювали на нього ідеологічний ярлик буржуазності, некласовості, абстрактного гуманізму“ [225, с. 2]. На підтримку педагогіки співробітництва всупереч офіційній педагогіці виступив у своїй статті С.Л. Соловейчик „Педагогика застоя“ (1988), де він прогнозував, „наскільки нам легше було б з дітьми, якби усі ці двадцять років теорія виховання йшла за В. Сухомлинським“ [434, с. 1]. Після оприлюднення змісту педагогіки співробітництва тисячі педагогів почали впроваджувати в практику нові методичні підходи.

На другій зустрічі педагоги-новатори (селище Цинандалі поблизу міста Тбілісі, осінь 1987 р.) обговорювали проблему демократизації особистості — „розвиток і розкріпачення усіх її здібностей і духовних сил“ [108, с. 2]. На третій (Москва, лютий 1988 р.) — йшлося про розробку механізмів оновлення або методики оновлення школи, технологію неперервної педагогічної творчості. На нашу думку, серед багатьох новаційних ідей пріоритетною є така: „педагогіка співробітництва — не частковий метод, а педагогічне мислення епохи перебудови, яке ґрунтується на кращих традиціях радянських педагогів“ [233, с. 1—2].

Навколо „Учительской газеты“ об'єдналися вчителі, відомі вчені, пізніше Тимчасовий науково-дослідний колектив „Школа“, Творча спілка учителів. Матеріали трьох зустрічей педагогів-експериментаторів були опубліковані китайською, словацькою, болгарською, грузинською мовами, але не російською, що свідчить про ставлення офіційної політики до громадсько-педагогічного руху — педагогіки співробітництва.

На четвертій зустрічі „Войдем в новую школу“ (1988) педагоги-експериментатори, педагоги-вчені В.В. Давидов, В.П. Зінченко, Б.М. Неменський, керівник Тимчасового науково-дослідного колективу „Школа“ Е.Д. Днепров, публіцисти В.Ф. Матвеев і С.Л. Соловейчик обговорювали концепцію нової школи. Вони підтримали концепцію, розроблену Тимчасовим науково-дослідним колективом, в основі якої були ідеї педагогіки співробітництва на протигагу концепції АПН СРСР [81, с. 2]. Учасники зустрічі узагальнили негативні риси шкільної освіти, проти якої зростав громадсько-педагогічний рух: школа пригнічує і ламає дитину; адміністративно-командна система бореться з новим і новаторами, творчими вчителями; адміністративно-каральна педагогіка не хоче поступитися педагогіці співробітництва; в учнів знизився інтерес до навчання; школа стала бездуховною, руйнує культуру тощо. „Наші діти в небезпеці! В школі панує насилля. Дітей звинувачують і ображають старші, на дітей кричать педагоги, школа стає тривожним місцем для дитини...“, — такий заклик лунав зі сторінок газети [81, с. 2]. На нашу думку, інноваційний потенціал розробленої нової концепції школи полягає в проголошенні її основою гуманістичної педагогіки як педагогіки співробітництва та педагогіки розвитку. Тобто пропонувалося замість школи, яка дає знання і вміння, створити школу, яка розвиває дитину, щоб вона могла і хотіла здобути знання і вміння.

Потужним каталізатором перетворень в освіті став педагогічний рух за назвою „педагогіка співробітництва“, в якому брали участь українські педагоги М.П. Гузик, О.А. Захаренко, В.Ф. Шталов та ін. Вони гостро критикували діючу системи освіти, розвиток офіційної педагогічної науки і „вимагали демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу, індивідуального підходу до дитини як повноцінної особистості, співпраці й співробітництва в процесі взаємодії учителя й учнів тощо“ [444, с. 64]. Як зазначає учений М.В. Богуславський, „в душі партійного вбивства“ у 1989 р. В.Ф. Матвеева звільнили з посади редактора газети, яку підпорядкували ЦК КПСР, що спричинило розвиток тяжкої хвороби і його смерть [54, с. 272]. Як бачимо, у даний період склалася ситуація, коли паралельно з реалізаторською діяльністю Міністерства освіти УРСР, урядовою освітньою політикою зростає альтернативний їй громадсько-педагогічний рух за оновлення шкільної освіти на демократичних і гуманістичних засадах.

Під тиском громадсько-педагогічного руху державні структури проголошують лозунги про демократизацію життя, гласність, критику недоліків, розвиток самоуправління. Відповідно перед освітянами було поставлено такі завдання: завершити перехід на одинадцятирічне навчання, починаючи з 6-річного віку; вдосконалювати зміст освіти з урахуванням науково-технічного прогресу; підвищити технічну оснащеність навчального процесу, комп'ютерну грамотність молоді; розширити міжшкільні навчально-виробничі комбінати; створювати робочі місця для учнів тощо.

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

У цей час загальну комп'ютеризацію називали „реформою у реформі“ [257, с. 2—3]. З трибуни XXVII з'їзду КПРС (1986) М.С. Горбачов наголосив: „Розпочата реформа загальноосвітньої і професійної школи..., темпи та глибина реалізації передбачуваних реформою заходів ще не можуть задовольнити нас“ [227, с. 48]. У його доповіді звучали ідеї про запровадження гласності, демократії, удосконалення національних відносин у СРСР. Суголосною з урядовою була думка міністра освіти М.В. Фоменка, висловлена на одній із партійних нарад (1986), яка актуалізується й нині: „Вимога сьогодення — подолати в педагогічному процесі відсталість і рутину, а все краще із надбання радянської школи, перевірене багаторічним досвідом, використовувати творчо, збагачуючи новими, прогресивними формами і методами роботи“ [479, с. 5].

Відповідно на засіданні колегії (18 лютого 1987 р.) Міністерства освіти УРСР проголошувалося рішення „всіляко сприяти розвитку демократії в установах і закладах освіти, гласності, створенню атмосфери принциповості, критики, самокритики в роботі...“ [816, арк. 42—46].

Про відродження демократичних тенденцій в освітній галузі свідчить У з'їзд учителів УРСР (1987). Учасники освітнього форуму (2200 делегатів) сміливо обговорювали нагальні проблеми, а саме: шляхи докорінних змін у навчанні та вихованні; подолання стереотипів, формалізму, заорганізованості в навчально-виховному процесі; поширення передового педагогічного досвіду, зокрема новаторів [371].

Проаналізувавши доповідь М.В. Фоменка на з'їзді, зокрема виділені ним здобутки реформи протягом трьох років (створено понад 450 тис. робочих місць для учнів; охоплено навчанням більш як половину дітей 6-річного віку; введено нові курси „Основи інформатики та обчислювальної техніки“, „Етика і психологія сімейного життя“; збільшено набір студентів до педагогічних ВНЗ; зросло будівництво шкіл; збільшено заробітну плату вчителям), можна стверджувати, що це було косметичне рихтування діючої системи шкільної освіти, яке по суті не змінювало її філософії. Певним зрушенням вважаємо проголошення керівними структурами причин негативних тенденцій і нерозв'язаних завдань реформи: інерція і консерватизм у проведенні реформи, зведення реформи до організаційно-господарських питань та удосконалення окремих положень, заорганізованість шкільного життя та відсутність творчого пошуку, ігнорування новаторської думки, нерозуміння вчительством значення реформи, пасивність широких кіл громадськості, батьків, учнів у здійсненні реформи тощо. Вперше на офіційному рівні за увесь період розвитку радянської школи до її недоліків віднесено активізацію процесу звільнення учнів від вивчення української мови за вимогою батьків [371, с. 17—29].

З огляду на це декларувалося завдання реформи — глибоко та якісно перебудувати зміст, форми, методи навчання і виховання. А для його розв'язання

потрібно уникнути перевантаження навчальних програм і виховувати любов до рідної мови та літератури, забезпечити демократизацію діяльності вчителя, визнавши його головною фігурою реформи тощо. З трибуни з'їзду вперше за багато років звучала передова думка стосовно вивчення рідної мови українців: „Нас турбує те, що в ряді областей в школах з російською мовою навчання дещо активізувався процес звільнення учнів від вивчення української мови за вимогою батьків. Це явище справедливо викликає занепокоєння вчителів, письменників, громадськості“ [371, с. 20]. Таким чином, на офіційному рівні в УРСР прозвучала ідея відмови від русифікації освіти, за відродження і повноцінне функціонування в освітньому і культурному просторах української мови.

Наводимо думки делегатів щодо реформи школи: „Діти — це не той об'єкт, на якому можна ставити не до кінця продумані експерименти“ (Н.А. Калініченко, директор школи Кіровоградської обл.); „...чому на уроках у майстернях клас ділиться на підгрупи, а під час виробничої праці — ні? Довго ще вчитель буде прохачем не лише обладнання і матеріалів, але й самої праці? (А.А. Малахов, учитель з Кримської обл.); „...потрібно законодавчо закріпити обов'язковість її (української мови. — Л.Б.) вивчення: внести відповідні зміни в ст. 4-у Статуту школи“ (Ю.І. Павленко, вчителька з Луганської обл.); „...багато формалізму в керівництві школою“ (М.Є. Школьник, учителька з Хмельницької обл.), „...успіх перебудови школи буде визначатися мірою індивідуального підходу до кожного учня“ (Б.Є. Патон, президент Академії наук УРСР), „...ще одна штучно створена проблема — діяльність педагогів-новаторів не вкладається у стандартні форми шкільних інструкцій. Чому ми про них дізнаємося в основному від журналістів?“ (А.І. Єгорова, директор школи з Херсонської обл.); „...передусім необхідно докорінно обновити апарати органів управління народною освітою на всіх рівнях, в першу чергу Міністерства освіти СРСР“ (В.В. Ошийко, завідуючий Тарашанським райвно Київської обл.) та ін. [371, с. 49, с. 50, с. 51, с. 54, с. 55, с. 60, с. 63]. Отже, педагогічна громадськість, як це було на початку XX ст. і до 1930 р. та в 1956—1964 рр., дістала знову можливість відкрито і об'єктивно висловлюватися щодо реформування шкільної освіти.

З періодичного звіту Міністерства ЦК Компартії України „Про хід здійснення реформи в УРСР“ (10 вересня 1987 р.) дізнаємося про оцінку Міністерством поточних наслідків реформи, зокрема позитивних: збільшення будівництва шкіл, кількості робочих місць та шкіл, закріплених за підприємствами; зростання кількості дітей, охоплених навчанням з 6-річного віку (62%), та ін. У зазначеному документі дається оцінка й негативним явищам, які спостерігалися в процесі реалізації реформи: повільне зростання якості навчання й виховання дітей; лібералізм в оцінці знань; „помилкове орієнтування Міністерства освіти СРСР і АПН СРСР не на кардинальну, а тільки на часткову модернізацію змісту освіти“; масове залучення учнів до вироб-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ничої праці без створення необхідної матеріальної бази, юридичних підстав, без педагогічного обґрунтування введення обов'язкової виробничої праці в ранньому шкільному віці (2—4 класи); повільна і хвороблива перебудова учительських колективів (стереотипи, шаблони, консерватизм у роботі); підвищення зарплатні педагогічним працівникам без диференційованого підходу призвело до зрівнялівки й не стало стимулом; реформа не передбачила ефективних методів управління школою тощо [817, с. 48—50].

Невдовзі після українського і напередодні Всесоюзного вчительського з'їзду редакція журналу „Радянська школа“ звернулася до вчителів і викладачів з пропозицією охарактеризувати хід реформи та труднощі її реалізації, зокрема відповісти на питання: чому гальмується реформа? Наводимо думки освітян щодо зазначених проблем. Так, учителька зі Львова Є.Ф. Петришина акцентувала увагу на таких проблемах: завантаженість учнів уроками; відсутність удосконалених програм та підручників; мала кількість годин на вивчення української мови й літератури та ін. На її переконання, „без справжнього співробітництва вчителів і учня, без радикальних змін у методах навчання, без утвердження нового педагогічного мислення успіх реформи школи неможливий“. Професор Вінницького педуніверситету ім. М.О. Островського А.В. Щербо зауважив, що „треба надати можливість учневі, вчителю і школі в цілому працювати в режимі довір'я, дати реальне право на пошук і всіляко підтримувати його“ [10, с. 4]. Учителька математики з Херсонщини назвала такі причини гальмування реформи: консервативність, інертність думки і дій педагогів, перевантаженість учнів (6—7 уроків, продуктивна праця, гуртки, факультативи, домашні завдання); формальний зв'язок шкіл і педвузів; формально-бюрократичний стиль керівництва (надмірна кількість нарад, планів, звітів) [10, с. 6]. Учителька географії з Криму зазначила таке: „...ось уже четвертий рік реформи. Деякі зміни в житті школи відбулися, і їх неважко помітити: нова структура навчання, комп'ютеризація, велика увага до трудового навчання, і, нарешті, підвищено зарплату вчителям. І все ж головного, ради чого було запроваджено реформу загальноосвітньої і професійної школи, — кардинального поліпшення навчання й виховання школярів — не сталося“. Вона назвала причини таких результатів реформи: невідповідність вчительства до перебудови; повільне входження в практику педагогіки співробітництва; відсутність робочих місць на підприємствах та організаціях для здійснення продуктивної праці, а також приміщень і належної матеріальної бази для створення груп продовженого дня; складність нових програм тощо [10, с. 8—10]. Таким чином, учителі, спираючись на реалії шкільної практики, виступили проти авторитарної шкільної освіти, за її реформування на засадах педагогіки співробітництва.

На сторінках преси вчені у свої статтях, певною мірою позбавлених ідеологічних канонів, обґрунтовували шляхи подолання в освітній сфері авторитарності та перебудови школи на демократичних засадах (О.І. Вишнев-

ський) [75, с. 6—12]. Аналізуючи зміст педагогіки співробітництва, діяльність учителів-новаторів (Ш.О. Амонашвілі, В.Ф. Шаталова, С.М. Лисенкової), Ю.Г. Гільбух доводив, що „педагогіка співробітництва зробила істотний крок у напрямі ліквідації в наших школах гіпертрофії (надмірного застосування) контрольної функції педагога і посилення натомість його організаційної функції“ [89, с. 12—21, с. 17]. Репрезентовані факти свідчать про поступове злиття в одне русло урядової освітньої політики та громадсько-педагогічного руху за реформування шкільної освіти на демократичних засадах.

Конструктивні напрями дійової перебудови системи народної освіти, кардинальні зміни в реформуванні загальноосвітньої і професійної школи визначили лютневий Пленум ЦК КПРС (1988) та XIX Всесоюзна конференція КПРС (червень 1988 р.). На державному рівні в критичному ракурсі було визначено причини невдач реформи: „еволюційний характер реформи вступив у суперечність з революційною суттю, розпочатою партією перебудовою“, тобто система освіти потребувала не „деякого оновлення“, а „корінного оновлення“; „концепція реформи зорієнтована на екстенсивні підходи до виконання школою свого соціального завдання“, тобто швидкими темпами збільшувалося направлення восьмикласників в СПТУ за рахунок штучного зменшення набору учнів у дев'ятий клас тощо; реформа не будувалася на демократизації системи народної освіти, що передбачає залучення широких кіл учительства, учительських колективів та ін. [231, с. 11—12]. А також — шляхи „поглиблення перебудови школи“: розвиток єдиної, трудової, політехнічної школи як різнотипної; становлення загальноосвітньої школи як базової ланки в системі неперервної освіти; проголошення мети школи — забезпечення якості знань учнів; надання школі права на творчість, вибір методів навчання тощо; створення різних моделей школи, які б розвивали творчі здібності школярів; розвиток індивідуальних здібностей учнів; зняття зі школи обов'язку готувати робітничі кадри для народного господарства і надання їй можливості сконцентрувати свій потенціал на забезпеченні високої якості загальної освіти і трудового виховання молоді; визнання вчителя „ключовою фігурою перебудови середньої і вищої школи“ [231, с. 14—20, с. 50]. Як бачимо, в основу документа покладені ідеї педагогів-новаторів, зокрема про демократизацію освіти як запоруку подальших освітніх перетворень. Було внесено „зміни в установки реформи освіти, спрямувавши її насамперед на формування й реалізацію Концепції загальної середньої освіти як базової для наступної підготовки кадрів кваліфікованих робітників і спеціалістів“ [92, с. 77].

Українські вчені, педагоги на сторінках преси активно висловлювали ідеї щодо перебудовчих процесів, проекту Концепції загальної середньої освіти. Так, С.У. Гончаренко зазначив, що „у застійний період поступово гальмувався розвиток усєї системи освіти. Протягом десятиріч ми на-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

стільки були зачаровані своїми успіхами (часто бажаними, уявними), що не помітили, як почали відставати від інших країн“. Причиною такого явища учений вважав „включення професійної освіти в систему загальної, спроби механічно об'єднати їх“ [92, с. 78]. Саме тому він підтримав рішення уряду про зняття із загальноосвітньої школи обов'язку масово готувати робітничі кадри. На його думку, в основі концепції загальної середньої освіти мають бути такі ідеї: наповнення змісту базової середньої освіти науковими знаннями про сучасний світ, його матеріальну єдність, закономірний зв'язок явищ; створення інтегративних курсів; розвиток індивідуальних інтересів та здібностей дитини; створення різноманітних шкіл, гнучких навчальних планів і програм, розширення диференційованого навчання, розвиток мережі спеціалізованих шкіл та класів із поглибленим вивченням деяких предметів тощо [92, с. 78—80].

Відомий вчитель-новатор В.Ф. Шаталов дав свою характеристику радянським реформам: „Шкільна реформа не дає результатів тому, що люди, які її проголосили, практично нового нічого не запропонували. „Новаторство“ колишнього Міністерства освіти СРСР зводилося до дрібних, жадлих бутафорських заходів, які, закономірно, нічого дати не могли“ [517, с. 30]. До причин невдач багатьох реформ він відніс і те, що жодну з них не було апробовано широким експериментом [517, с. 38]. Щодо навчання українською мовою в школах УРСР відомий педагог зазначив: „Національна мова! Чи може вона не вважатися рідною для тих, хто родився і виріс в Україні, по чийй землі ходили і яку всією силою художника прославили Шевченко, Коцюбинський, Леся Українка, Марко Вовчок... Чому ми повинні забувати ці імена, підрубувати своє коріння, ставати іванами, які не пам'ятають свого роду? Надзвичайно святим це все є для нас, щоб віддавати вивчення української мови і літератури на відкуп простого бажання. А якщо це бажання — елементарна лінь, лінь напружити мізки, потрудитися, ще й ще раз заглянути в книжку“ [517, с. 65]. В цілому можемо стверджувати про відродження в цей час об'єктивної педагогічної думки в Україні щодо освітньої урядової політики.

Питання про хід перебудови середньої і вищої школи на нових засадах обговорювалося на засіданні колегії Міністерства освіти УРСР (10 березня 1988 р.) за участю її членів (В.Ю. Тараненко, В.М. Курило, В.П. Шепотько, І.С. Хоменко, В.І. Максименко, К.О. Потапенко) та запрошених — директора НДІ педагогіки (М.Д. Ярмаченко), заступника директора НДІ психології (А.А. Корнієнко), ЦІУВ (І.П. Жерносек), керівників педагогічної преси та ін. У схваленій відповідній постанові в контексті певних досягнень (зміцнення матеріальної бази, зростання будівництва шкіл, обладнання кабінетів інформатики й обчислювальної техніки та ін.) акцентувалася увага на недоліках реформи („глибина і темпи реформи не відповідають потребам суспільства на новому етапі перебудови“; „значна частина керівників і вчителів,

педагогічних колективів ще не повністю усвідомили необхідність перебудови навчально-виховного процесу“, недостатньо поширюється передовий педагогічний досвід, перевантажені навчальні плани і програми, повільно створюються умови для навчання дітей з 6-річного віку та ін.) і їх причинах. Основна причина таких недоліків — „...прагнення відділів освіти, керівників установ і закладів освіти реалізувати ідеї реформи старими методами. Повільно відбувається процес демократизації, відмова від командних методів управління, дріб'язкової опіки вчителя, розвантаження від невласливих його праці обов'язків, підвищення самостійності і відповідальності колективів навчальних закладів за якість знань і рівень вихованості учнів“ [818, с. 5—8].

Поділяючи зазначені ідеї, все ж таки варто виділити певні здобутки реформування: збільшення кількості середніх шкіл, створення закладів „Школа-дитячий садок“, зменшення кількості вечірніх шкіл; уведення нових навчальних предметів — „Ознайомлення з навколишнім світом (1—2 кл.)“, „Основи інформатики і обчислювальної техніки (9—10 кл.)“, „Етика і психологія сімейного життя (9 кл.)“, „Основи виробництва. Вибір професії (7—8 кл.)“ тощо.

На нашу думку, у цей час вагомі зрушення відбулися в розвитку початкової освіти, а саме: завершення у 1989—90 н.р. переходу на 4-річний термін навчання; створення українськими методистами підручників для початкової школи (Н.Ф. Скрипченко, О.Я. Савченко, О.І. Мельниченко — українська мова; І.П. Гузик — російська мова; М.В. Богданович, Л.П. Кочина, М.М. Левшин — математика; Н.М. Бібік, Н.С. Коваль, Л.К. Нарочна — ознайомлення з навколишнім світом, природознавство) тощо. Ми поділяємо думку Я.П. Кодлюк, що реформа 1984 р. сприяла активізації підручничотворення в галузі початкової освіти в Україні, однак суттєво не змінила його методологічних і змістових засад [184, с. 138—141].

Наприкінці 80-х років лише розпочався процес розробки змісту освіти на нових методологічних засадах. Так, колегія Міністерства (25 травня 1988 р.) схвалила заходи реалізації найважливішого завдання — „досягнення високої якості навчання і виховання учнівської молоді в умовах прискорення соціально-економічного розвитку, демократизації суспільного життя“ [819, арк. 3]. Для цього планувалося створити відповідні органи демократичного управління; розробити нові різноваріантні навчальні плани; створити нові авторські колективи для написання підручників для початкових класів, з української мови і літератури, історії і географії УРСР тощо.

1 червня 1988 р. Державний комітет народної освіти СРСР на чолі з Г.А. Ягодіним для розробки концепції загальної середньої освіти створив Тимчасовий науково-дослідний колектив (ВНІК) „Школа“ під керівництвом Е.Д. Днієрова у складі 50 відомих учених психологів і педагогів

(Ш.О. Амонашвілі, В.В. Давидов, Б.М. Бім-Бад, І.Я. Лернер та ін.) як опозицію АПН СРСР. Обидві концепції загальної середньої освіти — „ВНІКа“ та АПН СРСР — після публікації в „Учительской газете“ протягом чотирьох місяців активно обговорювалися освітянами. Державний комітет народної освіти СРСР (липень–серпень 1988 р.), а потім III Всесоюзний з’їзд працівників народної освіти (20–22 грудня 1988 р.), спираючись на громадсько-педагогічну думку, схвалили розроблені „ВНІКом“ „Концепцию общего среднего образования“ та „Положение о средней общеобразовательной школе“, таким чином підтримали ідеї співробітництва, гуманізму, демократизму, водночас піддавши критиці консервативну позицію АПН СРСР [54, с. 247, с. 275–276; 407, с. 4]. Саме цей з’їзд, на думку Е.Д. Днепров, вивів освіту із „застійного буття“, визначив її нову ідеологію, нову шкільну реформу [113, с. 97]. До речі, вперше на радянському освітянському форумі були представлені республіканські, зокрема з України, освітні програми та проекти.

Демократичні зміни в суспільстві безпосередньо сприяли національному відродженню українського народу — його мови, освіти, культури. На відміну від минулих років у пояснювальній записці до навчальних планів середніх загальноосвітніх шкіл на 1988/89 н.р. (з українською і російською мовами навчання, м. Севастополя, з угорською, молдавською і польською мовами навчання та ін.) замість рубрики „Про вивчення російської мови“, з’являється рубрика „Про вивчення української, російської та інших мов“. Інноваційним стало таке положення: „...у IX–X класах передбачено додатково час на вивчення української, російської та інших мов, а також збільшено кількість годин на рідну мову (мову навчання) у VI, VII, VIII класах“ (див. табл. 4.27, табл. 4.28) [248, с. 3–4].

У подальших навчальних планах також спостерігаємо позитивні зміни. Так, у перехідних навчальних планах на 1989/90 н.р. „зроблено перші кроки з реалізації ідей нової концепції загальної середньої освіти щодо гуманітаризації та інтеграції навчальних курсів“. Про це йдеться в пояснювальній записці [243, с. 3–5]. Серед змін привертають увагу такі: дещо зменшено обов’язкове навантаження учнів, виділено час на індивідуальні і групові заняття у 1–4 класах та на профільне навчання в старших класах; дозволено використовувати частину годин, передбачених на індивідуальні і групові заняття, профільне навчання, для введення нових курсів („Рідний край“, „Ритміка“ тощо); доручено раді школи вибирати варіанти навчальних планів з урахуванням інтересів учнів, відповідної матеріальної бази, а також за наявності підготовлених педагогічних кадрів; при проведенні практичних занять з комп’ютерами дозволено ділити учнів на дві групи; крім поділу школярів на групи для вивчення російської та іноземної мови, уведено поділ учнів у школах з російською мовою навчання для вивчення української або іншої національної мови і літератури та ін.

Таблиця 4.27

**Навчальний план середньої загальноосвітньої школи
з українською мовою навчання на 1988/89 н.р. (перехідний)**

№№ п.п.	Навчальні пред- мети	Кількість годин на тиждень по класах												
		1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Українська мова	7—6	8	9	13—11	8	8	6—5	4—3	4—3	3—2	2	0—1	0—1
2	Українська література	—	—	—	—	—	—	2—3	2—3	2	2	3	4	3
3	Російська мова	0—2	3	4—5	1—3	5	6	3	3—4	2—3	2	2	0—1	—
4	Російська література	—	—	—	—	—	—	3—2	3—2	2	2	2	3	3
5	Математика	4	6	6—5	6	6	5—6	6	6	6	6	6	5—4	4
6	Основи інформатики та обчислювальної техніки	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
7	Історія	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2—3	3	4	3
8	Основи Радянської держави і права	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
9	Суспільство-знавство	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
10	Етика і психологія сімейного життя	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
11	Ознайомлення з навколишнім середовищем	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Природознавство	—	—	1	—	1	2	1	—	—	—	—	—	—
13	Географія	—	—	—	—	—	—	—	2	3	2	2	2—1	—
14	Біологія	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2	1	2—1
15	Фізика	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	3	4	4
16	Астрономія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
17	Хімія	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3—2	2	3
18	Креслення	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—
19	Іноземна мова	—	—	—	—	—	—	4	3	2	2	1	1	1
20	Образотворче мистецтво	2—1	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—
21	Музика	2	1	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—
22	Фізкультура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
23	Початкова військова підготовка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
24	Трудове навчання	2	2	2	1	1	1	2	2	2	2	2—3	3	4
Разом		20	24	26	25	25	27	32	33	33	34	35	35	36
25	Факультативні заняття	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	3	3
26	Трудова практика (днів)	—	—	—	—	—	—	10	10	10	16	—	20	—

Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з російською мовою навчання на 1988/89 н.р. (перехідний)*

№№ п.п.	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень по класах												
		1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Російська мова	7	8	10	12	10	11	6—5	4	4—3	3—2	2	0—1	0—1
2	Російська література	—	—	—	—	—	—	3	3	2	2	3	4	3
3	Українська мова	—	3	3—4	—	3	3	3	3	2—3	2	2	0—1	—
4	Українська література	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2	2	3	3

* Від попереднього відрізняється лише кількістю годин на вивчення мов і літератур.

Як бачимо, в процесі проголошеної, але невдалої реформи 1984 р. в контексті зародження демократичних суспільних змін визрівала нова освітня реформа, яка проголосила принципи деідеологізації, деуніфікації освітньої галузі. Хоч партійні структури, Комітет Верховної Ради СРСР, військове відомство і гальмували проведення нової освітньої реформи [213, с. 70], проте демократичні тенденції дедалі наповнювали суспільне життя, набирали обертів в освітній галузі.

Аналіз протоколів засідань колегії Міністерства освіти УРСР свідчить, що протягом 1988—1989 років справді відбулися суттєві зміни в шкільній освіті УРСР, а саме: відкрито 200 шкіл з українською мовою навчання; удосконалено навчальні плани та програми з української мови та літератури (на 5 год на тиждень збільшено час на вивчення цих предметів, введено вивчення рідної мови в 9—10 класах); удосконалено навчально-методичні комплекти з української, російської, інших національних мов та літератур; майже в 4 рази збільшено мережу шкіл, у яких відкрито класи з поглибленим вивченням української мови та літератури; завдяки посиленню роз'яснювальної роботи серед дітей і батьків з 4 до 2,9% скоротилася кількість учнів, які на основі чинного законодавства звільняються від вивчення української мови (у школах з російською мовою викладання) тощо [820, арк. 1—6]. Отже, з відродженням демократичних традицій у суспільному, освітньому просторах кардинально міняється мовна політика, зміст мовної освіти.

Саме це показує доповідь голови Держкомосвіти СРСР Г.О. Ягодіна „Завдання народної освіти в удосконаленні міжнаціональних відносин“ на квітневому Пленумі ЦК КПРС (1989), у якій він звернув увагу на такі негативні наслідки національної політики радянського уряду: „...багато людей не знають своєї рідної мови, історії, літератури...Створюється небезпека втра-

ти деякими народами свого національного коріння. Помилки в розв'язанні національних проблем у галузі освіти і культури, які нині так боляче б'ють по перебудові, значною мірою зумовлені деформацією ленінських принципів міжнаціональних відносин, що проявилися в 30-ті роки і збереглися до наших днів... Набуло широких масштабів активне насаджування російської мови і російської культури...“ [525, с. 3—4]. Вочевидь таку національну освітню політику урядові союзної структури визнали хибною. У контексті зазначеного була проголошена підтримка діяльності союзних республік у напрямі „удосконалення викладання національної культури, історії, мови“, надання національній мові державного статусу. Водночас порушувалася ідея про національно-російську двомовність як основну форму мовного розвитку радянського суспільства. В обговоренні проблеми взяли участь відомий педагог Ш.О. Амонашвілі, представники з України: завідувач кафедри Чернівецького державного університету Л.І. Сандуляк, викладач ПТУ №1 м. Одеси М.М. Палтишев та ін. Підсумовуючи дискусію, Г.О. Ягодін зазначив, що, незважаючи на різні погляди, в цілому накреслено „загальні шляхи до удосконалення міжнаціональних відносин“ [519, с. 11, с. 20].

У цей час Міністерство освіти УРСР формує відносно союзної освітньої політики власну національну, про що свідчать такі факти. Так, проаналізувавши проект „Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту“ у руслі висловлених зауважень, Міністерство дійшло висновку, що в документі потрібно зазначити: „Вивчення національної мови в школах з російською мовою навчання, а також порядок і умови звільнення від її вивчення визначаються Законодавством союзних республік“ [822, арк. 153].

Міністр освіти М.Ф. Фоменко у відповідь на розпорядження Ради Міністрів УРСР повідомив (16 червня 1989 р.), що „Міністерство народної освіти УРСР вивчило можливість і за погодженням з Міністерством фінансів УРСР вносить пропозицію прийняти розпорядження Ради Міністрів УРСР про здійснення, починаючи з 1 вересня 1989 р., поділу класів (груп) на дві групи (підгрупи) при вивченні української мови і літератури у навчальних закладах з російською мовою навчання за наявності в них відповідних умов, зокрема педагогічних кадрів та класних приміщень“ [823, арк. 182]. Важливо, що Міністерство офіційно визнало постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. та 13 жовтня 1978 р. про поділ класів на дві групи для вивчення російської мови і літератури у школах з українською мовою навчання як такі, що створили „нерівні можливості у вивченні російської та української мов і викликали справедливі нарікання вчителів, батьків, працівників творчих спілок“ [823, арк. 182].

Українська науково-педагогічна громадськість підтримала реформу освіти на засадах її демократизації. „Перебудова — демократія — гласність.

Ці поняття стали символом часу, в якому ми живемо. Вони стали і девізом для армії педагогів. Демократизація в управлінні народною освітою, врахування місцевої ініціативи та особливостей має першочергове значення. Адже стан справ у сфері освіти більшою мірою, ніж у будь-якій галузі, залежить від творчості, від індивідуальних властивостей вчителя й учня...“ — так писав у 1989 р. історик М.Ф. Кучернюк [207, с. 4]. На його думку, саме „учитель є ключовою фігурою перебудови“, успіх якої „залежить насамперед від радикальних змін у методах навчання, утвердження нового педагогічного мислення, справжнього співробітництва між учителем і учнем“ [207, с. 5].

Визначною подією для українського суспільства стало прийняття Верховною Радою УРСР *Закону про мови в УРСР* (жовтень 1989 р.), що набрав чинності 1 січня 1990 р. Відразу ж колегія Міністерства освіти схвалила заходи для реалізації закону, серед яких такі: забезпечити всебічне вивчення і роз'яснення закону; до 1 вересня 1990 р. додатково відкрити й відновити 104 школи з українською мовою навчання, понад 500 україномовних класів у школах з російською мовою навчання; створити класи з поглибленим вивченням української мови та літератури, рідної історії, культури; видати нові програми з української мови і літератури; організувати удосконалення вчителів, які вестимуть уроки з української мови в російськомовних навчальних закладах тощо [821, арк. 108—113].

Великої ваги перетворення в суспільно-політичному житті Радянського Союзу (скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу силу КПРС, лютий 1990), відповідно в УРСР (кризовий стан КПУ, виникнення альтернативних українських партій та осередків) сприяли вивільненню незалежного від московського центру шляху розвитку української освіти.

У цей час Республіканська рада Педагогічного товариства та газета „Радянська освіта“ оголосили конкурс „Національна школа“, запросивши взяти в ньому участь освітян, науковців, батьків. У зверненні до освітян редакція газети порушила такі питання: „що треба зробити для того, щоб українська школа забезпечувала молоді освіту й виховання на рівні систем освіти розвинутих країн?“, „Чого і як навчати в національній школі?“, „Як забезпечити розвиток національної школи на принципах демократії й дисципліни, щоб у ній поважали не лише вчителя, а й учня?“, „Як подолати консервативні настрої педагогів, прагнення до звичного...?“ та ін. Колектив газети висловив свої перспективні ідеї щодо концепції, а саме: „Важливим структурним компонентом концепції має бути визначення конкретних шляхів різного підвищення ролі національної школи як головної складової частини культурного життя суспільства... Особливо важливими тут є пошуки перебудови школи на засадах української національної культури, національно-культурних традицій і звичаях народу“ [188, с. 1]. У відповідь до редакції газети почали надходити пропозиції, проекти тощо, які передавалися в НДІ педагогіки УРСР

та Міністерство народної освіти України для врахування у процесі розробки республіканської концепції.

Один з таких проектів концепції загальноосвітньої української середньої школи підготувала робоча група (8 учителів-практиків, письменники Д.С. Чередниченко, Г.М. Кирпа, професори Київського державного університету А.Г. Погрібний та А.М. Алексюк, доцент Київського педінституту іноземних мов І.П. Ющук) на чолі з директором Гнідинської середньої школи Бориспільського р-ну Київської обл. В.В. Стрілько. Автори проекту пропонували модель триступеневої 11-річної середньої школи (I — початкова школа (1—4 класи); II — основна школа (5—9 класи) з факультативами з 5 класу на вибір учнів; III — середня школа (10—11 класи) з обов'язковим введенням для учнів 9—11 класів факультативів „Основи ведення домашнього господарства“, „Біблія — пам'ятка світової культури“, з трудовою практикою протягом року в підсобному господарстві тощо. „Збереження національних традицій — особливо важлива умова розвитку школи“, — слушно зазначається в проекті [189, с. 1].

Привертає увагу проект національної школи Кіровоградського обласного відділення Педагогічного товариства УРСР, автором якого є вчитель української мови та літератури В.І. Каюков. Спираючись на ідеї В.О. Сухомлинського, він запропонував модель 11-річної національної школи у вигляді ліцею, гімназії, чи спеціалізованої школи, „яка на високому рівні формуватиме історичну пам'ять школярів, широку національну культуру, даватиме ґрунтовні гуманітарні знання і, звичайно, готуватиме учнів до праці в усіх сферах виробництва“. Він писав: „Мрію про загальноосвітню національну школу з поглибленим вивченням україністики. Саме така школа розв'язуватиме проблему національного відродження“ [190, с. 1—3].

У проекті Концепції української школи Прикарпаття (автор — кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогічних та суспільних наук Франківського обласного інституту удосконалення вчителів Р.П. Скульський) обґрунтовано необхідність (духовна криза, криза школи) і передумови (особливості Прикарпаття як регіону України), основні принципи (рівність усіх громадян у здобуванні загальної освіти, громадсько-державний характер освіти, пріоритетний характер фінансування та матеріального забезпечення школи, децентралізація системи управління освітою, демократизація всіх сторін шкільного життя, пріоритетний статус державної української мови, різнотипність і диференціація навчальних закладів, народний характер освітньо-виховної діяльності), особливості виховання (національне за змістом), головні завдання (деідеологізація та деполітизація педагогічного процесу, пріоритетність загальнолюдських цінностей, демократизація особистості школяра, гуманітаризація змісту освіти, господарське-трудове, моральне, естетичне виховання та ін.), структуру (I (початкова школа) — 1—4 класи, II (середня школа) — 5—9 класи, III (старша середня школа) — 10—

11 класи) та зміст освіти української національної школи (оволодіння основами національної та світової культури, пріоритетність вивчення рідної мови та літератури, історії та географії України, національних особливостей українського народу тощо) [192, с. 1].

Таким чином, вважаємо, що наприкінці 80-х років ХХ ст. відбувалося злиття реформаторських урядових заходів та громадсько-педагогічного ініціативного руху в одне русло — за створення демократичної, національної, гуманістичної системи шкільної освіти, вільної від ідеологічних нашарувань та заборон, водночас — апелювання до педагогіки співробітництва, гуманістичної концепції В.О. Сухомлинського.

На цьому шляху кардинальною подією стало прийняття *Декларації про державний суверенітет України* Верховною Радою України (16 липня 1990 р.), що сприяло національному відродженню державності, культури, освіти. У цей час відбувалися кардинальні перетворення в шкільній освіті, а саме: оновлювався зміст освіти (програм, підручників); учителі одержали право вилучати з програм, букварів, читанок, граматик твори й тексти, зміст яких не відповідав часу; в оформленні підручників робився акцент „на національних особливостях життя і побуту народів України“, збільшувалася кількість фольклорного матеріалу; школам і вчителям надавалося право наповнювати навчально-виховний процес специфікою регіону, рідного краю; додатково відкрито й відновлено 367 україномовних шкіл, зросла мережа україномовних класів в школах з російською мовою навчання; збільшено кількість годин на вивчення української мови й літератури, запроваджено поділ класів на групи при вивченні української мови й літератури в російськомовних школах, уведено вивчення української мови в школах, де навчалися діти молдавської, угорської та інших національностей; уведено в дію три варіанти програм (на вибір учителя) з української літератури, до яких включено твори письменників, незаслужено вилучених раніше з літературного процесу; в школах організовано понад 700 факультативних груп для вивчення болгарської, кримськотатарської, польської та інших мов національних меншин; розроблено концепцію педагогіки народознавства, введено на вибір учнів навчальні курси „Народознавство“, „Рідний край“, „Етнографія та фольклор України“ тощо [117, с. 1—2].

Напередодні нового 1990/91 н.р. комісії Верховної Ради УРСР з питань народної освіти і науки, з питань культури та духовного відродження звернулися до громадян України: „Дорогі матері і батьки дошкільнят! Звертаємося до вас у ці історичні дні з проханням зробити для своїх дітей вірний вибір і віддати їх до українських шкіл. Це не закриє їм шлях до російської мови, але це відкриє шлях до мови свого народу, до невичерпних багатств нашої української культури“ [155, с. 1].

Очевидно, що в контексті демократизації освітньої галузі, формування національного законодавства поступово формувалося й освітнє правове поле. Так, у листі (18 вересня 1990 р.) до Державного комітету народної освіти СРСР „До питання про проект Союзного договору в галузі освіти і науки“ від Міністерства освіти УРСР міністр І.А. Зязюн повідомляв: „Вважаємо, що встановлення союзними органами Основ законодавства про народну освіту є безпідставним, оскільки в республіках приймаються закони про освіту, які регулюють відносини особистості і держави, права і гарантії громадян у галузі неперервної освіти та інші аспекти“ [827, арк. 105].

Міністерство народної освіти УРСР на засіданні колегії (10 серпня 1990 р.) у складі В.Ю. Тараненка, Є.М. Кадацького, В.І. Лугового, В.П. Шепотька, І.С. Хоменко та ін. розглянуло і схвалило підготовлену науковим колективом НДІ педагогіки УРСР проект Концепції середньої загальноосвітньої національної школи України (з доповіддю виступив заступник директора інституту С.У. Гончаренко) і рекомендувало її публікування в газеті „Радянська освіта“ з метою обговорення на серпневих учительських конференціях [824, арк. 87—88].

Проаналізуємо проект Концепції, який містить такі розділи: „Мета, завдання і структура загальноосвітньої школи“, „Школа і національна культура“, „Зміст загальної середньої освіти“, „Навчально-виховний процес“, „Управління школою“, „Умови реалізації концепції“. Після довгих років застою, в умовах відродження демократії, національної школи це був перший документ, створений в умовах перехідного етапу — від УРСР до незалежної Української держави. Передусім у ньому проголошувалися перспективні напрями оновлення школи в Україні (в документі — республіки): реалізація в навчанні та вихованні підростаючого покоління ідеї народності на основі засвоєння позитивних традицій національних культур — українців та інших народів, що проживають в Україні, відродження ролі школи в розвитку культури народу; демократизація всіх сторін шкільного життя, перетворення школи з відомчої ідеологічної установи в державно-громадський інститут, відхід від жорсткого одержавлення і регламентації її діяльності, широкий розвиток самодіяльних начал, залучення громадськості до визначення і здійснення шкільної політики; індивідуалізація навчально-виховного процесу, тобто організація його з урахуванням здібностей, нахилів, інтересів дітей та їхнього інтелектуального, фізичного і психічного розвитку; диференціація, яка передбачає варіативність змісту, форм і методів навчання і виховання [191, с. 1].

Школа мала будуватися як єдина, трудова, політехнічна на основі ідей гуманізму, демократії, інтернаціоналізму. Пропонувалася така структура шкільної освіти: I ступінь — початкова школа з тривалістю навчання 3—4 (5) років; II ступінь — основна школа з тривалістю навчання 5 років; III ступінь — повна середня школа (ліцей, гімназія, коледж тощо). На нашу думку, перспектив-

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

ним і прогностичним є підрозділ „Школа і національна культура“, в якому документально школа проголошувалася провідним фактором прилучення молоді до національної культури і традицій. Як зазначається в документі, саме в школі мають закладатися основи національної самосвідомості, прищеплюватися любов до рідної мови, повага до свого народу, його історії, культури. Свідченням незворотних демократичних процесів стала оцінка наслідків радянської освітньої політики: „Нехтування національними почуттями, яке тривалий час заохочувалося, спроба розчинити їх у штучно створеній загальносоюзній культурі призвели до помітних деформацій у шкільній політиці, до втрати школою національної культуротворчої функції“ [191, с. 2].

До змісту освіти вводився національний компонент (знання рідної мови й літератури, історії, традицій, звичаїв, ідеалів, витоків і особливостей культури свого народу тощо). У виховній діяльності мала відроджуватися краєзнавча робота тощо. Водночас „республіканський компонент“ змісту загальної середньої освіти включав мову міжнаціонального спілкування народів СРСР як „необхідну умову інтернаціональної єдності народів СРСР“, у підрозділі „Управління школою“ пропонувалися лише внутрішньосистемні зміни (розширення прав школи, вчителя, матеріальне стимулювання вчительства, перегляд співвідношення між інспекторсько-контролюючими та діагностично-прогнозуючими функціями керівництва школою з боку керівних органів освіти, орієнтація на загальносоюзне законодавство та ін.). У цілому аналізований документ був вагомим кроком на шляху реформування шкільної освіти України, підвалиною її перспективного розвитку.

На серпневих учительських нарадах обговорювався проект Закону УРСР про освіту, підготовлений відповідно до Декларації про державний суверенітет України та Закону „Про економічну самостійність УРСР“. В його основу покладені такі принципи: безперервності, доступності, демократизації, зв'язку з національною культурою, незалежності від політичних, громадських і релігійних організацій [828, арк. 90].

Українські педагоги на сторінках преси висловлювали ідеї щодо побудови національної системи освіти: „...на основі взаємодопомоги, поваги до рідної мови, історії, культури, традицій повинна розвиватися національна школа... Лише повертаючи втрачену духовність, національну свідомість, збагачуючись здобутками інших народів, школа зможе виховати справді гуманну, цивілізовану людину“ (Г.Г. Філіпчук) [474, с. 12]. Напередодні нового навчального року (1990/91) міністр освіти І.А. Зязюн висловив свої погляди щодо перетворень у шкільній освіті, а саме: „не може бути благополучним те суспільство, в якому не шанується вчитель“; навчання в школі має здійснюватися рідною, материнською мовою; „школу треба деполітизувати“; школа має бути трудовою, політехнічною, науковою, естетичною та ін. [164, с. 1—2].

У ході обговорення питання „Про початок 1990/91 навчального року в установах народної освіти республіки“ (12 вересня 1990 р.) колегія Міністерства освіти схвалила рішення про „докорінну перебудову закладів освіти“ [825, арк. 9], обґрунтувавши це розпорядження в доповідній записці про початок навчального року: „Проголошена Верховною Радою УРСР Декларація про державний суверенітет України надає освітянам республіки право самостійного вирішення всіх питань, пов’язаних з вихованням, навчанням молоді, одночасно зобов’язує до підвищеної відповідальності за долю дітей“ [826, арк. 10].

У документі визначено досягнення на шляху реформування шкільної освіти: протягом року додатково відкрито 176 україномовних шкіл, значно зросла кількість класів з українською мовою навчання в російськомовних школах; „спільними зусиллями формувалася національна свідомість громадян у Харківській, Хмельницькій, Чернігівській, Сумській, Миколаївській, Запорізькій областях, де у багатьох російськомовних школах батьки виявляли бажання навчати своїх дітей рідною для них українською мовою“; продовжено роботу щодо забезпечення права громадян неукраїнських націй у вивченні їх рідної мови; значно розширено прийом до педагогічних ВНЗ на спеціальність „українська мова і література“; у школах перші уроки було присвячено Декларації про державний суверенітет України під девізом „Моя земля — земля моїх батьків“; підготовлено понад 50 варіантів навчальних планів для різних типів шкіл, „у яких значною мірою реалізовані ідеї гуманітаризації освіти, інтеграції навчальних курсів, створені більш сприятливі умови для розвитку школярів“; у навчальному процесі пріоритетну роль відведено вивченню рідної мови і літератури; відведено більше часу на вивчення історії, географії; на вибір шкільних рад і учнів запропоновано нові навчальні курси „Рідний край“, „Культура та мистецтво України“, „Народознавство“, „Етнографія та фольклор України“ тощо та ін. У документі йдеться про негативні тенденції на шляху кардинальних перетворень в освіті, зокрема такі: знизилася темпи будівництва шкіл; повільно виконувався Закон про мови в Луганській, Кіровоградській та Херсонській обл. тощо [826, арк. 10—20].

Міністерство народної освіти УРСР, проаналізувавши загальносоюзний проект Основ законодавства СРСР, союзних і автономних республік про народну освіту, підготувало проект відповіді Раді Міністрів СРСР (25 грудня 1990 р.), в якому наголошувалося: „Вважаємо, що в прийнятті Основ законодавства СРСР, союзних і автономних республік про народну освіту немає необхідності; регулювання суспільних відносин у сфері виховання, навчання, професійної, наукової підготовки громадян може здійснюватися відповідно республіканським законам про освіту“ [829, арк. 113].

В унісон з ідеями педагогічної громадськості була й освітня політика керівництва УРСР. У розробленому проекті Закону УРСР про освіту освіта проголошувалася пріоритетною сферою розвитку суспільства, що „ґрунтується

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між народами“ [829, арк. 26]. У документі було задекларовано основні принципи освіти: гуманізм, демократизація, доступність освіти і рівність умов для повної реалізації здібностей, таланту, всебічного розвитку; пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей над політичними і класовими інтересами; органічний зв'язок з національною історією, культурою; незалежність системи освіти від політичних, громадських і релігійних організацій; світський характер освіти; науковий характер освіти; інтеграція з наукою, виробництвом і міжнародною освітою; гнучкість і практичність освіти; еквівалентність державного управління і громадського самоврядування освіти; безперервність освіти. У ст.6 мова освіти визначалася Законом про мови в УРСР. Закон про освіту схвалено 23 травня 1991 р. [143, с. 3—27].

Колегія Міністерства (22 травня 1991 р.) обговорила і схвалила комплексний план на виконання постанови Ради Міністрів УРСР „Про Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р.“ від 12 лютого 1991 р. [830, арк. 1, арк. 5]. У руслі Декларації про державний суверенітет республіки, прийнятого Закону УРСР „Про освіту“ колегія після обговорення (І.А. Зязюн, В.О. Зайчук, В.І. Луговий, В.П. Шепотько, І.С. Хоменко та ін.) (19 червня 1991 р.) схвалила Програму розвитку народної освіти УРСР на перехідний період (1991—1995), якою були „передбачені заходи щодо захисту системи освіти при переході до ринку, забезпечення її подальшого розвитку і створення передумов для успішного функціонування на перспективу“ [831, арк. 1].

Отже, 1984—1991 рр. — період зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої та професійної школи — пропонуємо поділити на два етапи, визначивши найголовніші тенденції: I (1984—1988) — проголошення і реалізація радянської директивної реформи в контексті зародження демократичних змін, розвитку педагогіки співробітництва; II (1988—1991) — переростання реформи в „дійову перебудову освіти“ на засадах деідеологізації, деуніфікації, національного спрямування.

Процесуальний хід реформування, зокрема на першому етапі (1984—1988), був таким: проголошення без підготовки реформи на урядовому рівні; розробка і прийняття законодавчих документів (схвалення постанови „Про основні напрями загальноосвітньої і професійної школи“ (1984); реалізація реформи в контексті визрівання демократичних змін (обговорення ходу реформи на засіданнях колегії Міністерства освіти УРСР, схвалення Верховною Радою УРСР плану реалізації реформи і його втілення в шкільну практику в контексті проголошення М.С. Горбачовим курсу на „перебудову“ (1985), маніфесту педагогів-новаторів „Педагогіка співробітництва“ (1986) і зростання громадсько-педагогічного руху за оновлення школи; декларування урядом принципу демократизації в освіті (1986); оприлюднення У з'їздом

учителів УРСР об'єктивного стану і перспектив реформування шкільної освіти в Україні тощо).

На другому етапі (1988—1991), на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи, на основі відродження демократичних тенденцій проголошується „згори“ і забезпечується підтримкою „знизу“ дійова перебудова освіти на основі таких принципів розвитку шкільної освіти, як демократизація, деуніфікація, деідеологізація та визнання радянської національної освітньої політики хибною. Водночас Міністерство освіти УРСР здійснює перебудову шкільної освіти з метою створення національної системи освіти за такими напрямками: розробка національного освітнього законодавства (Проект Концепції середньої загальноосвітньої національної школи України, 1990; Закон України „Про освіту“, 1991); відродження української школи (збільшення мережі українських шкіл та класів поглибленого вивчення української мови й літератури, кількості годин на вивчення української мови і літератури; уведення до навчальних планів загальних курсів історії та географії УРСР та факультативних курсів „Рідний край“, „Культура та мистецтво України“ тощо). Освітня політика спиралася на ідеї українських освітян (законодавчо закріпити обов'язковість вивчення української мови; офіційно визнати педагогічне новаторство; вилучити формалізм і бюрократичний стиль керівництва школою; запровадити індивідуальний підхід до учнів тощо) та їхні альтернативні проекти [26; 36].

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що педагогічна громадськість у другій половині 80-х років XX ст. на чолі з Міністерством освіти теоретично і практично будувала нову національну систему шкільної освіти в рамках формально діючої радянської системи. З її крахом і з проголошенням Акта про державну незалежність України (24 серпня 1991 р.) українські освітяни продовжили реформування шкільної системи освіти в умовах розбудови Української держави. Так, буквально 2 вересня 1991 р. до Верховної Ради України Міністерство освіти надіслало таке повідомлення (підписали І.А. Зязюн, В.І. Луговий та ін.): „Відповідно до Акта про незалежність України Міністерство народної освіти України пропонує в тексті Закону УРСР „Про освіту“ внести зміни щодо назви держави. Слова „республіка“, „республіканський“, „республіканського значення“ відповідно змінити на „державна“, „державний“, „загальнодержавного значення“ [833, арк. 72].

А в повідомленні Кабінету Міністрів України (11 листопада 1991 р.) Міністерство освіти, розглянувши матеріали щодо організації Міжреспубліканського комітету з освіти з наданням йому певних функцій і повноважень зазначило, що, „враховуючи прийняття Верховною Радою України Акта про проголошення незалежності України, а також те, що Законом України „Про освіту“ (ст.11) Міністерству народної освіти та Міністерству вищої освіти України надані повноваження здійснювати координацію, науково-методичну, контролюючу функції та державне інспектування, забезпечувати

зв'язок з іншими державами, Міністерство народної освіти України вважає недоцільним збереження Держкомосвіти СРСР як координаційного центру міжреспубліканських зв'язків у галузі освіти“ [834, арк. 31]. Вважаємо, що на тлі декларативної реформи в контексті „горбачовської“ перебудови з проголошенням суверенної Української держави, саморозпуску КПРС, краху СРСР стали можливими демократичні зміни; розробка національної системи освіти, відмінної від загальносоюзної. Саме на такій оптимістичній ноті, з якої розпочалася нова епоха розвитку національної системи шкільної освіти, ми завершуємо наше дослідження.

Висновки до четвертого розділу

1. Контрреформа, або прихована реформа, здійснена сталінським урядом як невід'ємна частина соціально-економічних та суспільно-політичних змін за допомогою партійних постанов, репресивно-терористичних методів в УРСР в умовах згорання українізації й утвердження тоталітаризму протягом 30-х — на початку 50-х років ХХ ст. перекреслила та фальсифікувала досягнення реформи періоду УНР і сприяла остаточній відмові від педагогічних пошуків 20-х рр. ХХ ст., кардинально змінила філософію освіти — від „школи праці“ до „школи навчання“.

У ході контрреформи із шкільної освіти зникли проголошені на початку ХХ ст. педагогічні *принципи* (демократичний, педоцентричний), а деякі були спотворені, наприклад: єдиної школи в уніфіковану школу (єдині структура, зміст освіти, підручники, плани, розклад, методи і класно-урочна форма навчання, система оцінювання, єдиний підхід до оцінки фактів під час вивчення гуманітарно-природничих предметів тощо); національний в інтернаціональний; релігійний в атеїстичний. Принцип централізації (державне регулювання сфери освіти, заборона приватних навчальних закладів) на відміну від імперської доби набирала тотально-монопольного характеру, що спричинило згорання творчої активності вчительства, поглиблення принципів ідеологізації на основі марксистсько-ленінської методології, стандартизації, авторитарності, радянської та русифікації. Проголошений принцип політехнічного навчання в цей час не було реалізовано. Зазначені принципи стали міцним, майже незмінним фундаментом радянської державної системи шкільної освіти, гарантом функціонування тоталітарної держави.

Контрреформу відповідно до стратегічної мети — уніфікації української освітньої системи в загальнорадянську — було реалізовано за такими *напрямами*: в *управлінні* — його централізація на чолі з єдиним директивним центром у Москві — Відділом шкіл ЦК ВКП(б); у *структурі* — встановлення на території України діючої в Росії державної системи освіти: дитячі садки;

обов'язкова 4-річна початкова школа, неповна середня 7-річна школа з правом вступу до технікумів з 3—4-річним терміном навчання), повна середня 10-річна школа з правом вступу до ВНЗ; у *змісті освіти* — підвищення його наукового рівня; установлення міжпредметних зв'язків; повернення до формальної концепції, герbartіанської ідеї виховуючого навчання; згортання українізації (вилучення національного компонента) та посилення ідеологізації на основі марсизму-ленінізму, русифікації, радянзації; атеїзму, запровадження суспільствознавства, історії, географії СРСР; вилучення трудового навчання з навчальних планів і ліквідація шкільних майстерень; у *вихованні* — політизація, ідеологізація і воєнізація його змісту через піонерські й комсомольські організації з метою творення соціальної спільноти — радянського народу; акцентування уваги на політичній підготовці *вчителя*, контролі за його діяльністю з використанням репресивно-терористичних методів і лише потім — на поліпшенні його фахового та матеріального рівнів; уведення персональних звань, підвищення зарплатні; в *організації навчально-виховного процесу* — запровадження єдиного шкільного режиму, роздільної форми навчання; нагородження учнів золотими та срібними медалями; п'ятибальної системи оцінювання знань учнів; посилення контролю за їхньою дисципліною тощо; *методи й форми навчання* — знищення комплексно-проектної та лабораторно-бригадної методики навчання і повернення до предметної, класно-урочної системи навчання. Позитивним вважаємо поступову реалізацію загального обов'язкового початкового навчання, порушення питання про загальну 7-річну освіту. Негативною тенденцією контрреформування з трагічними, катастрофічними наслідками для школи стало винищення в ході репресій великої кількості українських освітян (учителів, учених, співробітників Наркомосу УРСР).

2. Реформа щодо встановлення зв'язку школи з життям (1956—1964), ініційована радянським урядом на чолі з М.С. Хрущовим, в умовах десталінізації, певної демократизації суспільства здійснювалася за такою *схемою*: проголошення, розробка і її реалізація. Закон „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР“ (17 квітня 1959 р.) як стратегічний документ визначив такі основні *принципи*: зв'язок школи з життям (підготовка учнів до суспільно корисної, продуктивної праці), політехнічний (поєднання вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання), професіоналізації (підготовка учнів з виробничих спеціальностей) через поєднання з виробничим навчанням, ідеологічний (комуністичний).

Реформування як спроба радянського уряду замінити „школу знання“ на модернізовану „школу праці“ 20-х років реалізовувалося за такими *напрямами*: у *структурі* — запровадження 8-річного обов'язкового навчання, нових типів трирічних середніх шкіл (загальноосвітня трудова політехнічна школа з виробничим навчанням, вечірня (змінна) середня школа робітничої або

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

сільської молоді, заочна середня загальноосвітня школа) шкіл для обдарованих дітей; груп продовженого дня; у *змісті освіти* — побудова його на засадах політехнізму, професіоналізації, ідеологізації, русифікації, матеріальної концепції утилітарного характеру; запровадження історії УРСР; уведення нових *методів і форм навчання* — виробниче навчання; бригадні, групові та індивідуальні форми роботи учнів; учнівські виробничі та ремонтно-будівельні бригади; екскурсії, заняття в майстернях, на шкільних навчально-дослідних ділянках з метою активізації розумової, пізнавальної активності учнів; у *вихованні* — формування гармонійно розвиненої, духовно багатой, морально чистої, освіченої, фізично досконалої, працьовитої людини комуністичного суспільства; звернення до особистості в умовах колективу згідно з моральним кодексом будівника комунізму, 1961; поліпшення матеріально-технічної бази школи, умов праці, фахового рівня; розкріпачення методичної думки *вчительства*, визнання його основною фігурою перетворень.

До позитивних педагогічних *результатів* реформи слід віднести такі освітні зміни: часткова демократизація внутрішньошкільного життя школи та управління освітою (залучення громадськості до розробки освітнього законодавства, інститутів педагогіки та психології УРСР до розробки змісту освіти); активізація *педагогічних досліджень* для забезпечення наукових засад реформи (М.М. Грищенко, Г.С. Костюк, М.М. Лисенко, В.О. Сухомлинський, С.Х. Чавдаров та ін.); виникнення завдяки педагогам-новаторам (В.О. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко та ін.) *авторських шкіл*, які сприяли розгортанню педагогічної творчості, пошукам шляхів підвищення ефективності навчально-виховного процесу та активізації навчальної діяльності учнів на уроці; відновленню гуманістичної концепції виховання, що свідчило про прорив уніфікованої системи шкільної освіти. Це стало своєрідним містком через період „застою“ до демократичних змін в освіті у другій половині 80-х років ХХ ст.

Вважаємо, що згортання і незавершеність шкільної реформи стали результатом суспільно-політичних (зміна керівництва державою) та фахових (відсутність педагогічного, правового і матеріально-технічного забезпечення, а також комплексної програми реалізації реформи) причин. Вона мала внутрішньосистемний характер і кардинально змінити розвиток освіти не могла без перетворень суспільно-політичного характеру, а саме ліквідації моноуправління комуністичної партії державою, освітою.

3. Часткові перетворення в шкільній освіті 1964—1984 рр., регульовані відповідними партійними постановами, пояснюються передусім потребою змін в освітній галузі згідно з науково-технічним зростанням. Процесуальна схема часткових змін була такою: розробка освітнього законодавства з участю АПН РСФСР та Міністерства освіти РСФСР (СРСР) під контролем відповідних партійних органів і його реалізація Міністерством освіти УРСР, що характеризувалася чіткою підпорядкованістю. Ми виділяємо такі провідні

тенденції цього процесу: позитивну — державне реформування змісту шкільної освіти у руслі стимулювання педагогічних та психологічних досліджень наукових проблем (диференціація та індивідуалізація навчального процесу, стимулювання пізнавальної активності учнів, поєднання в змісті освіти розвивальної і репродуктивної функцій освіти при збереженні матеріальних підходів з метою підвищення ефективності навчального процесу, покращення умов для інтелектуального розвитку учнів та якості їхньої загальноосвітньої підготовки), які випереджали розвиток масової школи; негативну — „топтання на місці“, консервування діючої шкільної системи, посилення ідеологічного компонента, стагнаційних явищ у навчально-виховному процесі.

Часткові зміни здійснювалися за такими *напрямами*: у *структурі* — запровадження загальної обов'язкової середньої 10-річної освіти; переведення початкової шкільної освіти на 3-річний термін навчання; запровадження факультативних занять, спеціалізованих шкіл та інтернатів фізико-математичного і природничого профілів; у *змісті освіти* — його розробка з метою підвищення якості навчально-виховного процесу на основі відповідності науково-технічному розвитку, марксистсько-ленінському світогляду, поєднання формальної і матеріальної складових; подолання перевантаження учнів; уведення як самостійного предмета „трудового навчання“; розробка *методів навчання* для активізації самостійної, пізнавальної активності учнів, творчого мислення та удосконалення уроку; в *організації навчально-виховного процесу* — запровадження технічних засобів та програмованого навчання; посилення контролю за школою; поліпшення матеріально-технічної бази школи. Отже, „школа праці“ та ідея її обов'язкової професіоналізації поступилися „школі навчання“, яка мала давати міцні знання і готувати школярів до вступу до ВНЗ. Окремо виділимо *здобутки* реформування початкової школи: створення в 1976 р. у НДПі України лабораторії з проблем навчання і виховання дітей шестирічного віку у складі відомих українських учених (М.В. Богданович, М.С. Вашуленко, О.Я. Савченко, Н.Ф. Скрипченко та ін.), яка очолила широкий експеримент щодо питання специфіки навчання та виховання дітей шестирічного віку, створила програми з усіх видів навчальної діяльності (навчання читання, письма, математики, роботи з дитячою книжкою, ручної праці; ознайомлення з навколишнім світом, фізичне та естетичне виховання), нові підручники, навчально-методичні посібники.

Вважаємо, що директивне реформування мало суперечливий, супертильний, неоднозначний характер. Передусім — це запровадження загальної обов'язкової середньої освіти, збільшення шкільної мережі, потужний розвиток педагогічної науки у напрямі модернізації змісту освіти на наукових і загальнокультурних підвалинах, методів навчання і водночас — глибокої русифікації, радянїзації, ідеологізації; розвиток авторських шкіл і педагогічного новаторства (О.А. Захаренко, В.О. Сухомлинський, І.Г. Ткаченко,

Розділ 4. Тенденції внутрішньосистемного реформування загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства (1930—1991)

В.Ф. Шаталов та ін.) та непомічання їх офіційною педагогікою та урядом; проголошення всебічного, гармонійного, духовного розвитку учнів і позбавлення їх знання про свою національну історію, культуру, сприяння вивченню російської, а не рідної мови, відповідно — зростанню кількості російських шкіл. І як наслідок такої освітньої політики — криза школи („радянської“, бо термін „українська“ в документах не вживався), що проявлялася в монопольному одержавленні школи; у призначенні школі необґрунтованих завдань для стовідсоткового виконання; у систематичних змінах навчальних планів, у регламентуванні навчально-виховного процесу, зокрема розробки українськими науковцями навчальних програм і підручників лише „із специфічних предметів“ (українська мова, російська мова для українських шкіл, російська та українська літератури, трудове навчання, історія, географія) для України на основі встановлених Центральною комісією для розробки змісту освіти (м. Москва) підходів та ін. Таким чином, ідеологічні перепони, а саме діюча командно-адміністративна система, яка уникала кардинальних змін, гальмували розвиток шкільної освіти в Україні.

4. Декларативна „черненківсько-андроповська“ реформа 1984 р. в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних, фахових детермінант ставила за мету загальну професіоналізацію шкільної освіти для підготовки кваліфікованих працівників. Серед *напрямів* реформування (косметичного рихтування) виділимо лише запровадження 11-річної загальноосвітньої професійної з початком навчання дітей з 6 років школи, оскільки інші повторювали вже задекларовані напрями та принципи її розвитку в попередніх партійно-урядових постановках, зокрема реформи 1956—1964 рр.

У ході реформи, яку в цілому не було реалізовано, простежувалися й такі часткові зміни: у *змісті освіти* — збільшення кількості годин на трудове навчання і практику, вивчення російської мови; активізація підручникотворення в галузі початкової освіти; введення нових курсів „Основи виробництва. Вибір професії“, „Етика і психологія сімейного життя“; „Основи інформатики та обчислювальної техніки“ (реформа в реформі) та ін.; в *організації навчально-виховного процесу* — поліпшення організації навчання старшокласників за масовими професіями; матеріально-технічного забезпечення майстерень; прикріплення шкіл до базових підприємств; відкриття в містах навчально-виробничих комбінатів; запровадження уроків профорієнтації в початковій і восьмирічній школі; підвищення авторитету класного керівника тощо.

Отже, у ході різних за масштабами радянських реформ було створено державну шкільну систему освіти. Напередодні перебудовчих процесів вона, на нашу думку, в цілому мала вагомий *результат*, а саме: забезпечення рівного доступу до здобуття освіти; зростання мережі загальноосвітніх шкіл; збільшення обов'язкової тривалості загальної освіти (від 7-річки до 8-річки, до 10—11-річки; від 3-річної до 4-річної початкової школи); створення сис-

теми підготовки учнів до життя, до професійної діяльності; фундаментальність освіти; реалізація обґрунтованої системи виховання. Водночас радянська шкільна система освіти мала й негативні риси: державний монополізм в управлінні школою, її авторитарний і політичний характер; перенасичення змісту освіти й виховання комуністичною ідеологією; вилучення національної складової з освіти і здійснення її системної русифікації; однотипність (уніфікація) навчальних закладів, планів, форм і методів педагогічного процесу тощо.

Стверджуємо, що на тлі директивної реформи, на основі відродження демократичних тенденцій у руслі „горбачовської“ перебудови (1985), ініціювання „знизу“ (розвиток педагогіки співробітництва) проголошується „згори“ (1988) дійова перебудова освіти. Міністерство освіти УРСР, спираючись на ідеї українських освітян, здійснювало перебудову з метою створення національної системи шкільної освіти за такими *напрямами*: розробка освітнього законодавства (Проект Концепції середньої загальноосвітньої національної школи України, 1990; Закон України „Про освіту“, 1991); відродження української школи; відновлення національного компонента в змісті освіти. В основу національної реформи школи, яка зароджувалася в умовах радянської ідеології, було покладено такі *принципи*: рівного доступу до здобуття освіти, гуманістичний, демократичний, деполітизація, наступність, неперервність і багатоманітність освіти, національний, науковий, світський. Вони були проголошені ще на початку XX ст. і стали підвалиною освітньої реформи в суверенній Українській державі, що може стати надалі предметом окремого наукового дослідження.

А іслямова

З проголошенням незалежності Українська держава реалізовує освітню політику, стратегічним завданням якої є створення національної системи освіти й виховання з урахуванням попереднього вітчизняного та кращого зарубіжного досвіду. Не ставлячи за мету оцінювати цей складний період розвитку української освіти, зазначимо, що українські освітяни розробили її законодавче правове поле, навчально-методичні та наукові підвалини. І це є великим досягненням. Нині на шляху реалізації задекларованих змін у шкільній освіті погляд у минуле освітніх реформ та уроки з нього, на нашу думку, можуть допомогти уникнути помилок і спрогнозувати стратегію її подальшого розвитку.

Визначаючи періодизацію, хронологічні межі реформування, зауважимо, що вони є досить відносними і схематичними, оскільки виміряти, а точніше знайти точки відліку зародження, початку або завершення тих чи інших реформ дуже складно через їхню багатовимірність, хвилеподібність, стихійність, залежність від об'єктивних (соціально-економічних, політичних реформ (контрреформ), стану шкільної освіти як результату попередніх освітніх реформ, зміни суспільного ладу і відповідно парадигми освіти, боротьби між старою і новою філософією освіти та ін.) і суб'єктивних (приходу до влади сильного лідера, реакції громадськості на відповідність розвитку школи суспільним потребам на різних етапах реформування та ін.) чинників.

Ретроспективний і системно-концептуальний аналіз реформування шкільної освіти України в 1899—1991 роках дав підстави розробити на основі соціально-економічних, суспільно-політичних та педагогічних детермінант його *періодизацію* (періоди та етапи), визначивши характерні тенденції, а саме:

I період (1899—1917) — реформування шкільної освіти на українських землях в імперську добу: проектування напрямів розвитку шкільної освіти (1899—1904); державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904—1914); демократичний проект реформування шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914—1916). У цілому цей період характеризуємо як *спроби реформування шкільної освіти* Міністерством народної освіти та вітчизняною педагогічною громадськістю, оскільки більшість проектів шкільних реформ

самодержавний уряд відхилив чи припинив передусім через їх демократичний характер, невідповідність консервативній урядовій освітній політиці.

II період (1917—1920) — державно-громадське реформування шкільної освіти в період УНР та діяльності українських урядів: шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради (початок березня 1917 — 29 квітня 1918); реформаторські процеси у галузі шкільної освіти в період гетьманату П. Скоропадського (29 квітня — 13 грудня 1918); шкільне реформування за часів Директорії (13 листопада 1918 — кінець 1920) як продовження освітньої політики Центральної Ради. Цей період державно-громадського реформування ми розглядаємо як *національно-демократичну, кардинальну, комплексну реформу або макрореформу*, що мала системний, широкомасштабний характер, результатом якої стала розроблена теоретично й частково реалізована практично українськими урядами, керівними освітніми органами (Генеральний секретаріат освіти, Міністерство народної освіти) національна система освіти.

III період (1919—1930) — радянська реформа школи в УСРР, що мала націонал-комуністичний характер: реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСРФРР (1919—1920); реформування шкільної освіти згідно зі схемою Г.Ф. Гринька (1920—1924); реформування школи 1924—1927 років як період експериментування й пошуку; реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР (1927—1930). Зазначену реформу, яку здійснив Наркомос УСРР, можна оцінити як *вулканічну, динамічну, педагогічно спрямовану, націонал-комуністичну, політично-ідеологізовану, тому й суперечливу*.

IV період (1930—1991) — внутрішньосистемне реформування радянської загальноосвітньої школи в умовах авторитарного суспільства: контрреформа як уніфікація національної радянської шкільної системи освіти в загальнорадянську у 30-х — на початку 50-х років; реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956—1964 рр. як складова десталінізації суспільного життя; часткові зміни і наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті 1964—1984 рр.; зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984—1991). Реорганізацію шкільної освіти Наркомосом УРСР, Міністерством освіти УРСР у 30-х — на початку 50-х років типологізуємо як *контрреформу, чи антиреформу, або приховану макрополітичну реформу*, оскільки партійно-радянське керівництво без офіційного проголошення реформи знищило здобутки попередніх реформ, зокрема українську систему освіти, уніфікувавши її в радянську. Усі подальші *реформи („хрущовську“ з демократичним відтінком, часткові зміни 1964—1984 рр., „черненківсько-андроповську“ 1984 р.)* розглядаємо як *внутрішньосистемне макрополітичне реформування радянської шкільної освіти*, що забезпечувало її функціонування, а також радянської суспільної системи до 1985—1991 р. — *визрівання демократичної, національної, кардинальної реформи школи в Україні*.

Найкращі ідеї вітчизняної та зарубіжної педагогіки стали підґрунтям державно-громадських проектів реформування шкільної освіти початку ХХ ст. — кінця 20-х років ХХ ст.; у 30—50-х роках офіційна педагогічна наука сприяла реалізації урядової освітньої політики щодо створення єдиної державної шкільної освіти і лише завдяки послабленню командно-адміністративної системи у „хрущовську“ добу виникло педагогічне новаторство, авторські школи як провісники педагогіки співробітництва, ідеї якої покладені в основу проектів реформування кінця 80-х років ХХ ст. Громадсько-педагогічний рух як реакція на реалії шкільної освіти спричинив реформування шкільної освіти в імперську добу, в період УНДР, у другій половині 80-х років. „Хрущовська“ реформа стала каталізатором відродження творчої педагогічної ініціативи, спричинила реформу змісту освіти в 60—70-х роках, що заклала міцний загальнопедагогічний фундамент подальшого розвитку школи в Україні. Таким чином, шкільні реформи в різні історичні періоди, з одного боку, були інструментом освітньої політики урядів, з іншого — в умовах демократичного або частково демократичного суспільства, каталізатором громадсько-педагогічного руху, розвитку педагогічної науки щодо оновлення шкільної освіти.

Нині педагогічну громадськість хвилює питання: чи потрібні були взагалі реформи школи. В імперську добу українські освітяни добивалися реформування діючої станової, авторитарної і словесної системи шкільної освіти передусім на демократичних, гуманістичних і національних засадах, що не відповідало урядовій освітній політиці. В період УНДР за підтримки урядів освітяни створили й почали втілювати в життя демократичну, національну, природну для української дитини і тому перспективну систему освіти, що на самому злеті обірвали більшовицькі владні структури, яка почала відроджуватися лише в другій половині 80-х років. Протягом 20-х років Наркомос УСРР, продовжуючи традиції минулих років та адаптуючись до нових суспільно-політичних умов, розробив і запровадив у життя дієздатну, відмінну від російської національну радянську систему шкільної освіти — соціального виховання. А далі в ході сталінської контрреформи урядово-партійне керівництво системно й жорстко уніфікувало українську систему освіти в радянську державну, яка, частково змінюючись, функціонувала до 1991 р. Утім, з проведенням „хрущовської“ реформи, відкриттям простору для творчої ініціативи в різних суспільних сферах, появою необхідності формувати активну, самостійну, творчо мислячу особистість виникли педагогічне новаторство, авторські школи як альтернатива масовій авторитарній школі й підґрунтя педагогіки співробітництва, громадсько-педагогічного руху за оновлення навчально-виховного процесу на демократичних, національних, гуманістичних засадах, а також — творення національної реформи в умовах становлення української державності. Отже, мають право на життя лише ті реформи, які передусім відповідають природному розвитку дитини, а це можливо тільки в демократичному суспільстві.

Серед розмаїття змін виділяємо дві національно спрямовані реформи (1917—1920 рр. та 20-ті роки XX ст.), яким були притаманні насамперед педагогічні чинники (стан і потреби національної школи, прагнення сприяти гармонійному природному розвитку і підвищенню якості знань дитини засобами рідної мови, літератури, історії, з використанням активних методів навчання тощо). Вони могли кардинально змінити розвиток шкільної освіти на теренах України. Ігнорування національної складової реформування самодержавним урядом (відкрита заборона української мови, української школи, виховання на національних засадах) та радянсько-партійним урядом (прихована русифікація змісту шкільної освіти, сприяння вивченню українськими учнями російської мови, збільшенню кількості російських шкіл, інтернаціональне радянське виховання) — це найбільший „експеримент“ владних структур, плоди якого ми й нині пожинаємо в державотворчому, культурологічному та освітньому просторах.

Усі реформи були складовою освітньої політики держав, що безпосередньо впливали на їх організаційно-педагогічні засади. Проаналізувавши й узагальнивши *причини* реформ та їх *принципи*, доводимо, що їх добір та змістове наповнення визначалися передусім суспільно-політичними (зміна урядів, суспільного ладу й створення умов для його функціонування), соціально-економічними (забезпечення економічного розвитку держави освіченими і кваліфікованими працівниками) й лише потім педагогічними детермінантами.

Принцип *рівного доступу* в освіті був проголошений в імперських реформах, запроваджений українськими урядами в 1917—1920 рр., розвинутий і реалізований радянськими реформами. *Національний* принцип став основою деяких міністерських та громадських проєктів імперських реформ, був реалізований у ході національної реформи періоду УНР (1917—1920), а також у розумінні інтернаціонального в процесі національної радянської реформи 1919—1930 рр., вилучений у ході контрреформи 30—50-х років, часткових внутрішньосистемних радянських змін і відроджений у процесі демократичних перетворень у другій половині 80-х років. *Демократичний* принцип в освіті, проголошений підвалиною „боголеповської“ та „ігнат'євської“ реформ, набув розвитку в умовах національної реформи 1917—1920 рр., частково гальмувався під час реформування у 20-х роках і був знівельований у ході радянських реформ, за винятком часткового відновлення у процесі „хрущовської реформи“ і „горбачовської дійової перебудови“. Принцип *єдиної школи* до 1930 р. тлумачився як наступність усіх ланок шкільної освіти, а пізніше — як уніфікація української системи освіти в єдину загально-радянську (єдині структура і зміст шкільної освіти, навчальні плани, програми, підручники, система оцінювання). Принцип *зв'язку школи з життям* був задекларований в „ігнат'євському“ проєкті (введено ручну працю), розвинутий у проєкті єдиної школи (1919 р., як трудовий принцип у навчанні та вихованні дітей), у концепції реформування 20-х років (професіоналізація), припинений контрреформою 30—50-х років (вилучено трудове навчання) і

відновлений „хрущовською“ реформою (трудове навчання, виробниче навчання, продуктивна праця, професіоналізація). Трудовий принцип як діяльний (активні методи навчання, трудове виховання) домінував у шкільному реформуванні до 1920 р., після цього був частково трансформований у принцип *професіоналізації* школи (підготовка учнів з виробничих спеціальностей через поєднання навчання з продуктивною працею) в ході реформування 20-х років, відновлений „хрущовською реформою“ 1956—1964 рр., припинений постановою 1966 р. і знову відроджений „черненківсько-андроповською“ реформою. Принцип *політехнізації* (мав різне трактування, зокрема як поєднання вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання), розроблений ідеологами марксизму-ленінізму, проголошений контрреформою 30-х років, припинений більшовицьким урядом у ході уніфікації української радянської системи освіти в загальнорадянську, відновлений у 1952 р. та в ході реформи 1956—64 рр. Принцип *політизації* (ідеологізації), вилучений з проекту „ігнат'євської“, національної реформи 1917—1920 рр., запроваджений і глибоко вкорінений радянськими реформами і знову вилучений „горбачовською дійовою перебудовою“. *Релігійний* характер освіти (обов'язковість предметів релігійного характеру в навчальних планах імперської доби) трансформовався у *світський* (вивчення предметів релігійного характеру за згодою батьків у проекті єдиної школи УНР), а далі — в *атеїстичний* (вилучення радянськими реформами релігійної складової із змісту навчально-виховного процесу та введення комуністичної ідеї). *Педоцентричний* принцип був основою реформування початку ХХ ст. — кінця 20-х років і трансформовався у *колективістський і комуністичний* (виховання радянської людини комуністичного суспільства через зміст освіти, навчально-виховний процес), які створили фундамент для радянської шкільної системи освіти. *Гуманістичний з педоцентричним наповненням* — відновлений у ході „хрущовської“ реформи В.О. Сухомлинським, іншими педагогами-новаторами покладений в основу педагогіки співробітництва, перетворень другої половини 80-х років.

У ході дослідження з'ясовано, що більшість реформ здійснювалася відповідно до визначених принципів у таких *напрямах*: зміна структури та організаційно-педагогічних засад шкільної освіти; оновлення змісту освіти й виховання, методів навчання згідно з освітньою парадигмою, що відповідала державним потребам, але не завжди суспільним, шкільним. Лише в період діяльності українських урядів було розроблено і частково втілено в життя національну концепцію управління системою освіти. В усі часи вчитель визнавався основною фігурою реформаторських процесів. Порушувалося питання про поліпшення його фахової підготовки, матеріального забезпечення. Водночас здебільшого він не був готовий до змін у шкільній практиці.

Таким чином, уроками (недоліками) реформування шкільної освіти вважаємо такі: ігнорування громадської думки на всіх етапах реформи; незавершеність реформ через політичні зміни; неготовність до змін основної фігури реформування освіти — вчителя; проголошення реформи „згори“ без широ-

кої апробації (загальнодержавного експерименту); прагнення перекреслити попередній стан шкільної освіти й досвід реформування; пріоритетність політичних завдань над потребами школи, вчителя, учня; відсутність загальнокоординуючого центру реформування з учителів, викладачів, науковців, представників різних відомств; відсутність належної матеріально-фінансової бази, законодавчо-правового поля, наукового забезпечення. Реформа шкільної освіти не повинна мати політичного характеру, а має здійснюватися для підвищення якості знань учнів, сприяти індивідуальному, всебічному розвитку дитини, тобто ґрунтуватися на таких принципах: демократичний, педоцентричний, гуманістичний, національний, науковий, трудовий (діяльний), які витримали випробування часом та актуалізуються в освітньому просторі ХХІ ст.

Історичний досвід показує, що реформа може бути результативною, якщо проводитиметься за такою технологією (схемою): визрівання (вивчення причин проведення реформи, попереднього досвіду, стану шкільної освіти, громадсько-педагогічної думки) і підготовка (створення спеціального центру, комісій у складі провідних учених, учительства, представників різних відомств і регіонів, батьківських комітетів для розробки теоретичних засад реформи); розробка основоположних документів (створення проєктів, широке їх оприлюднення та обговорення в засобах масової інформації, на освітянських заходах; вивчення пропозицій громадськості, уточнення проєктів; педагогічне експериментування реформи й вивчення його результатів) і прийняття (творче обговорення і схвалення освітнього законодавства на з'їзді вчителів); реалізація (розробка перспективних і прогнозованих шляхів реалізації реформи, систематичне вивчення ходу, досягнень і недоліків реформи). У проєкті реформи мають чітко і прозоро визначитися причини, мета, завдання, напрями, педагогічні засади й очікувані результати реформування. Ігнорування закономірностей проведення реформ — передчасне приречення їх на невдачу.

Вважаємо, що узагальнений досвід реформування на шляху творення шкільної системи освіти, глибоким корінням у якій проросли традиції успадкованої радянської освітньої системи, звернення до національних витоків як джерела багатонадійних орієнтирів, має бути осмисленим молодого Українською державою в умовах її нестабільного суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, боротьби старої і нової філософії освіти.

На завершення зазначимо, що проведене дослідження не претендує на висвітлення усіх аспектів такої багатогранної проблеми, як реформування шкільної освіти в Україні впродовж ХХ ст. Тому сподіваємося, що ця монографія є лише початком подальших наукових пошуків щодо перспективного напрямку в галузі історії педагогіки — аналізу, оцінювання та осмислення розвитку освітньої державної політики, історії освітніх реформ і контрреформ.

1. А. Л. Национальный вопрос в Государственной думе / А. Л. // Вестн. воспитания. — 1913. — № 6. — С. 77—98.
2. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927—1928 р. / М. Авдієнко // Рад. освіта. — 1928. — № 10. — С. 15—26.
3. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко. — Х. : ЦСУ, 1927. — 101 с.
4. А-вич С. Об украинизации средней и высшей школы / С. А-вич // Укр. жизнь. — 1912. — № 4. — С. 31—38.
5. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950—2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Адаменко — Луганськ, 2006. — 44 с.
6. Актуальні інтерв'ю // Рад. шк. — 1984. — № 9. — С. 18—20.
7. Альберштейн. Система народної освіти : збірник / Альберштейн, В. Ястржембський. — [Б. м.] : ДВУ, 1929. — 320 с.
8. Анайкина Л. И. Партийно-государственная политика в сфере народного образования в РСФСР (1922—1991) : монографія / Л. И. Анайкина. — М. : В. Секачев, 2001. — 304 с. — Библиогр. : с. 267—304.
9. Андриевский И. С. Классическое и реальное образование / И. С. Андриевский. — Глухов : Печатн. наслед. Шумицкого. — 1900. — 52 с.
10. Анкета Р. Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації / Р. Ш. Анкета // Рад. шк. — 1987. — № 12. — С. 3—10.
11. Анреп В. К. Докладная записка попечителя Харьковского учебного округа, представленная в 1900 году г-ну министру народного просвещения / В. К. Анреп. — Спб. : Типогр. А. С. Суворина, 1908. — 33 с.
12. Антоненць М. Я. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В. О. Сухомлинського / М. Я. Антоненць // Психол.-пед. проблеми сіл. шк. : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / редкол. Н. С. Побірченко (гол. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2002. — Вип. 5. — С. 238—256.

13. А-ский К. В. Вопросы народного образования во второй Государственной думе / К. В. А-ский // Вестн. воспитания. — 1907. — № 5. — С. 45—74.
14. Б.н. // Вісти з Української Центральної Ради. — 1917. — № 5. — С. 1.
15. Б.н. // Вістн. Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 21 груд. (№ 6). — С. 2.
16. Б.н. // Шк. и жизнь. — 1915. — 7 дек. (№ 49). — С. 1183—1186.
17. Бабанський Ю. К. Реформа школи (задачи, содержание, научно-теоретическое значение) / Ю. К. Бабанський. — М. : Общество «Знание» РСФСР, 1984. — 48 с.
18. Белоусенко О. Украинское национальное представительство / О. Белоусенко // Укр. жизнь. — 1916. — № 4/5. — С. 11—20.
19. Березівська Л. Д. Ідеї В. О. Сухомлинського і Закон про школу 1959 р. / Лариса Березівська // Рідна шк. — 2003. — № 9. — С. 9—12.
20. Березівська Л. Д. В. О. Сухомлинський про навколишнє середовище в контексті освітньої реформи другої половини 50-х років ХХ ст. / Л. Д. Березівська // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту. Пед. науки : (зб. наук. пр.). — Миколаїв, 2004. — Вип. 8 : Василь Сухомлинський і сучасність: особистість у навколишньому середовищі. — С. 139—143.
21. Березівська Л. Д. Нові підходи до реформи шкільної освіти П. М. Ігнат'єва (1915—1916) / Лариса Березівська // Рідна шк. — 2006. — № 3. — С. 64—67.
22. Березівська Л. Д. Прихована реформа шкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки ХХ ст.) / Л. Д. Березівська // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2007. — Вип. 36. — С. 52—57.
23. Березівська Л. Д. Проект реформи середньої шкільної освіти (1899—1901) М. П. Боголепова / Лариса Березівська // Шлях освіти. — 2005. — № 3. — С. 44—49.
24. Березівська Л. Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу „Вільна українська школа“ (1917—1920) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В. Г. Кузь [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2002. — С. 51—55.
25. Березівська Л. Д. Профільне навчання в контексті шкільних реформ у Російській імперії першої половини ХІХ ст. / Л. Д. Березівська // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Педагогіка і психологія. — Вінниця : ВДПУ, 2004. — Вип. 11. — С. 75—78.
26. Березівська Л. Д. Радянська реформа загальноосвітньої і професійної школи у руслі зародження демократичних змін в УРСР (1984—1988) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. — 2008. — № 1 (36). — С. 25—31.

27. Березівська Л. Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956—1964) / Лариса Березівська // Шлях освіти. — 2007. — № 4. — С. 42—47.
28. Березівська Л. Д. Реалізація української радянської моделі шкільної освіти в УСРР у контексті боротьби освітян проти її уніфікації (1927—1930) / Лариса Березівська // Рідна шк. — 2007. — № 5. — С. 67—71.
29. Березівська Л. Д. Реформа освіти в діяльності Державної думи: дискусії навколо національної школи / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. — 2006. — № 1. — С. 4—11.
30. Березівська Л. Д. Реформа внутрішнього змісту школи в УСРР 1924—1927 рр. у контексті суспільно-політичних та соціально-економічних детермінант / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Херсон. держ. ун-ту. Сер. Пед. науки. — Херсон : ХДУ, 2007. — Вип. 45. — С. 37—43.
31. Березівська Л. Д. Реформа школи: дискусії щодо проекту П. М. Ігнат'єва / Лариса Березівська // Рідна шк. — 2006. — № 4. — С. 57—61.
32. Березівська Л. Д. Реформа шкільної освіти в добу Центральної Ради як перший національний досвід / Лариса Березівська // Шлях освіти. — 2006. — № 2. — С. 40—46.
33. Березівська Л. Д. Реформа шкільної освіти: концепції Міністерства народної освіти УНР та Наркомосу УСРР (1919—1920) / Л. Д. Березівська // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Пед. науки. — 2006. — № 19 (114). — Ч. 1. — С. 99—107.
34. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в період гетьманату П. П. Скоропадського (29 квітня—13 грудня 1918) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. — 2006. — № 2. — С. 4—15.
35. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні в 1899—1904 рр.: передумови, хід, напрями, наслідки / Л. Д. Березівська // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. — К. : Міленіум, 2005. — Вип. 11. — С. 179—188.
36. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в УРСР в умовах авторитарно-партійного суспільства на демократичних засадах (1988—1991) / Лариса Березівська // Молодь і ринок. — 2008. — № 4 (39). — С. 21—30.
37. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти Міністерством народної освіти у контексті громадсько-педагогічного руху в Україні 1904—1907 рр. / Л. Д. Березівська // Проблеми сучасної педагогічної освіти : зб. ст. Сер. Педагогіка і психологія. — Ялта : РВВ РВНЗ КГУ, 2006. — Вип. 10, ч. I. — С. 41—49.
38. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти П. С. Ванновським у контексті громадсько-педагогічної думки в Україні (1901—1902) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Нац. аграр. ун-ту. — К. : Нац. аграр. ун-т. — 2005. — Вип. 88. — С. 13—21.

39. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти як історико-педагогічна проблема / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Сер. Пед. науки. — Херсон : ХДУ, 2004. — Вип. 37. — С. 10—15.
40. Березівська Л. Д. Розвиток ідей про реформування шкільної освіти в Україні (1905—1914) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Сер. Пед. науки. — Херсон : ХДУ, 2005. — Вип. 40. — С. 53—59.
41. Березівська Л. Д. Розробка Наркомосом УРСР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920—1924) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. — 2007. — № 1. — С. 9—19.
42. Березівська Л. Д. Розробка Проекту єдиної школи в Україні в період Директорії УНР (13 листопада 1919 — кінець 1920) як стратегічного документа розвитку шкільної освіти / Л. Д. Березівська // Просвітницька діяльність Софії Русової : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Сер. Соціально-педагогічна. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. — Вип. 5, т. 2. — С. 3—12.
43. Березівська Л. Д. Скрипченко Надія Федорівна / Л. Д. Березівська // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — Кн. 2. — С. 507—511.
44. Березівська Л. Д. Ткаченко Іван Гурович / Л. Д. Березівська // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — Кн. 2. — С. 485—491.
45. Березівська Л. Д. Українські народні традиції як культурологічні засади творчої спадщини В. О. Сухомлинського / Лариса Березівська // Почат. шк. — 2006. — № 12. — С. 5—8.
46. Березівська Л. Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964—1984) / Лариса Березівська // Рідна шк. — 2007. — № 9. — С. 60—63.
47. Березівська Л. Д. Шкільна реформа 1856—1860 років: причини, хід, напрями / Лариса Березівська // Шлях освіти. — 2004. — № 4. — С. 38—42.
48. Білецький Л. Освіта і шкільництво під Советами / Л. Білецький, Г. Вашенко, Д. Дорошенко, І. Розгін, Ю. Шерех // Енциклопедія українознавства : заг. частина : ротапринтне вид. 1949 р. — Перевид. в Україні. — К. : НАН України. Ін-т історіографії. — К. : А. Т. «Книга», 1995. — Т. 1. — С. 934—942.
49. Білецький Л. Українська Народна Республіка / Л. Білецький, І. Герасимович // Енциклопедія українознавства : заг. ч. : ротапринтне вид. 1949 р. — Перевид. в Україні. — К. : НАН України. Ін-т історіографії. — К. : НАН України. — К. : А. Т. «Книга». — Т. 1. — С. 933—934.
50. Білодід І. К. Величні завдання / І. Білодід // Рад. шк. — 1962. — № 1. — С. 3—9.

51. Білодід І. К. На шляху перебудови школи / І. К. Білодід. — К. : Рад. шк., 1959. — 81 с.
52. Білокінь О. І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906—1917) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Білокінь Олена Іванівна. — Х., 2001. — 221 с.
53. Блонський П. П. Как мыслить среднюю школу / П. П. Блонский // Вестн. воспитания. — 1916. — № 9. — С. 1—46.
54. Богуславский М. В. XX век российского образования / М. В. Богуславский. — М. : ПЕР СЭ, 2002. — 336 с.
55. Бойко О. Д. Історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. Д. Бойко. — К. : Вид. центр «Академія», 1999. — 568 с.
56. Бойко М. Ф. Школи Харківщини на шляху перебудови / М. Ф. Бойко, В. Г. Бабич, Д. Ф. Кулюков, Т. М. Ніколов. — К. : Рад. шк., 1961. — 149 с.
57. Бондар А. Д. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки Радянської влади / А. Д. Бондар // Укр. іст. журн. — 1967. — № 11. — С. 23—33.
58. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917—1967) / А. Д. Бондар. — К. : Вид-во. Київ. ун-ту, 1968. — 226 с.
59. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920—1933 рр. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Борисов Владислав Леонідович. — Дніпропетровськ, 2003. — 190 с.
60. Броневщук С. Г. Уроки реформи школи 1970—1980 гг. / С. Г. Броневщук // Стандарти и мониторинг в образовании. — 2000. — № 4. — С. 3—11.
61. Бубнов А. С. Про систему народної освіти / А. С. Бубнов. — Х. : Всеукр. філ. вид-ва «Робітник освіти», 1930. — 28 с.
62. Бурганський Н. Нові програми політехнічної школи / Н. Бурганський // Ком. освіта. — 1931. — № 10/12. — С. 47—49.
63. Бухало С. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. — К. : Укр. держ. вид-во, 1945. — 15 с.
64. Бухало С. М. Підсумки 1939—1940 і основні завдання наступного 1940—1941 навчального року / С. М. Бухало // Ком. освіта. — 1940. — № 9. — С. 10—28.
65. Бюджет Міністерства народної освіти // Світло. — 1913. — № 5. — С. 66—67.
66. В Президію ЦК КПРС „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи освіти в країні» : (Пропозиції викладені в опублікованій записці товариша М. С. Хрушова, схвалені Президією ЦК КПРС). — К. : Держ. вид-во політ. літ. УРСР. — К., 1958. — 19 с.
67. В справі шкільної реформи на Україні : (До Міністерства народної освіти від Українського учительського товариства в Катеринославі) // Вільна українська школа (далі — ВУШ). — 1918—1919. — № 1. — С. 42—47.

68. Васильєв В. І. Назрілі питання / В. І. Васильєв // Рад. шк. — 1957. — № 7. — С. 27—30.
69. Васьков Ю. В. Педагогічні теорії, технології, досвід : (Дидактичний аспект) / Ю. В. Васьков. — Х. : Скорпіон, 2000. — 120 с.
70. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905—1920 рр.) / Г. Васькович. — К. : Мандрівець, 1996. — 359 с.
71. Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні / Г. Ващенко. — Мюнхен : Центр. комітет СУМ, 1957. — 48 с.
72. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К.—Ірпінь : Перун, 2004. — 1440 с.
73. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк. — К. : Заповіт, 1997. — 344 с.
74. Вести о реформах, касающихся народного образования // Вестн. воспитания. — 1907. — № 7. — С. 79—80.
75. Вишневський О. І. Демократизація навчально-виховного процесу в школі / О. І. Вишневський // Рад. шк. — 1988. — № 1. — С. 6—12.
76. Від редакції // ВУШ. — № 2. — 1917. — С. 129—130.
77. Від редакції // Шлях освіти. — 1928. — № 7 (75). — С. 29.
78. „Від секретарства народної освіти до губернiальних і повітових земських управ, учительських організацій“ // Вістн. Генер. Секретаріату Укр. Нар. Республіки. — 1917. — 9 груд. (№ 4). — С. 3.
79. Вирениус А. Соображения школьного врача по поводу реформы средней школы с точки зрения гигиены и телесного воспитания / А. Вирениус // Русск. шк. — 1900. — № 2. — С. 90—101.
80. Відчит Народного комісаріату освіти УІ Всеукраїнському з'їздові Рад. — Х. : Наркомос. — 48 с.
81. Войдем в новую школу. Отчет о четвертой встрече педагогов-экспериментаторов, педагогов-ученых и публицистов // Учит. газ. — 1988. — 18 окт. (№ 123). — С. 2.
82. Временное положение о детском городке // Руководство по соц. воспитанию. — Екатеринбург : Гос-во Украины, 1924. — С. 24—26.
83. Всенародна справа // Рад. шк. — 1958. — № 8. — С. 3—17.
84. Всеукраїнський педагогічний з'їзд // Вістн. пед.-проф. з'їзду. — 1917. — 15 серп. (№ 6). — С. 1.
85. Второе Всеукраинское совещание по просвещению (17—25 августа 1920) : протоколы пленарных заседаний, тезисы и резолюции. — Х. : Всеукр. гос. суд, 1920. — 141 с.

86. Г. Р. Десятилетний юбилей школьной реформы / Г. Р. // Вестн. воспитания. — 1909. — № 4. — С. 71.
87. Гартвиг А. Ф. Школьная реформа снизу / А. Ф. Гартвиг. — М. : Изд. т-ва И. Д. Сытина, 1908 — 201 с.
88. Гетьманчук Я. Без правів / Я. Гетьманчук // Світло. — 1911. — № 6. — С. 64—66.
89. Гільбух Ю. З. Педагогіка співробітництва: досягнення і прорахунки / Ю. З. Гільбух // Рад. шк. — 1988. — № 1. — С. 12—21.
90. Глейзер М. А. Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту / М. А. Глейзер ; за ред. Я. П. Ряппо. — Вид. 2-е. — Х. : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1927. — 207 с.
91. Гольдін Ф. Л. Поліпшити методичну підготовку вчителя / Ф. Л. Гольдін // Рад. шк. — 1957. — № 6. — С. 22—24.
92. Гончаренко С. У. Концепція загальної середньої освіти і всебічний розвиток особистості / С. У. Гончаренко // Рад. шк. — 1988. — № 10. — С. 77—80.
93. Гончаренко С. У. Науково-технічний прогрес і вдосконалення змісту середньої освіти в процесі здійснення реформи школи / С. У. Гончаренко // Рад. шк. — 1985. — № 1. — С. 63—69.
94. Гринько Г. Соціальне виховання дітей / Г. Гринько // Порадник по соц. вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. — Х. : Всеукр. держ. вид-во, 1921. — Вип. 1. — С. 5—23.
95. Грищенко М. С. Історія педагогіки : навч. посіб. / М. С. Грищенко. — К. : Вища шк., 1973. — 447 с.
96. Грищенко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965) / М. С. Грищенко. — К. : Рад. шк., 1966. — 230 с.
97. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / М. М. Грищенко. — К. : Рад шк., 1948. — 76 с.
98. Грищенко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М. М. Грищенко // Розвиток нар. освіти і пед. науки в Укр. РСР 1917—1957 : наук. зап. Сер. Педагогіка. — К. : Рад. шк., 1957. — Т. 4. — С. 5—135.
99. Грушевський М. С. Культура краси і культура життя / Михайло Грушевський / упоряд. : Світлана Панькова, Валерій Левченко, Олег Будзинський, Микола Кучеренко. — К. : Бібліотека українця, 1998. — 143 с. — С.80—81.
100. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. — К. : «А.П.Н.», 2002. — 224 с.
101. Гуревич Я. К вопросу о реформе системы среднего образования, в особенности же классической гимназии / Я. Гуревич // Русск. шк. — 1899. — № 10. — С. 119—135.

102. Гуревич Я. К вопросу о реформе системы среднего образования, в особенности же классической гимназии / Я. Гуревич // Русск. шк. — 1899. — № 11. — С. 125—146.
103. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К. : Либідь, 1991. — 342 с.
104. 24 лютого 1919 р. Ухвалений Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці // Вістн. Держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. 25 квіт. 1919 р. — Вип. ХІУ. — С. 105—112.
105. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1.07.1920) // Пролет. освіта (Вінниця). — 1921. — № 1. — С. 2—4.
106. Декларація Секретаріату Центральної Ради // Вісти з Укр. Центр. Ради. — 1917. — Черв. (№ 10). — С. 3.
107. Демков М. Педагогика, ее современное положение и предстоящие задачи / М. Демков // Журнал Министерства народного просвещения (далі ЖМНП). — 1910. — № 1. — С. 81—102.
108. Демократизация личности. Отчет о второй встрече педагогов-экспериментаторов // Учит. газ. — 1987. — 17 окт. (№ 124). — С. 2.
109. Десятилетний юбилей школьной реформы // Вестн. воспитания. — 1909. — № 4. — С. 71.
110. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924—1925 р. — Х. : Держ. вид-во України, 1926. — 163 с.
111. Дмитрієв Н. Нужды средней школы / Н. Дмитрієв // Укр. вестн. — 1906. — № 12. — С. 890—897.
112. Днепров Э. Д. Современная реформа образования в России: исторические предпосылки, теоретические основания, этапы подготовки и реализация : автореф. дис. на соискание научной степени доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / Э. Д. Днепров. — СПб., 1994. — 88 с.
113. Днепров Э. Д. Четвертая школьная реформа в России / Э. Д. Днепров. — М. : Интерпракс, 1994. — 248 с.
114. Доклад Харьковской Городской думе. Доклад комиссии, назначенной думой для рассмотрения вопроса о введении всеобщего обучения детей грамоте. — Х. : б.в., 1898. — С. 5—6.
115. Докладная записка Министерству народного просвещения об украинской школе. — М. : Укр. жизнь, 1912. — 22 с.
116. До всіх Губнаросів // Бюлетень Наркомосу. — 1924—1925. — Верес.— листоп. (№3/4). — С. 94—95.
117. До національного відродження через школу // Рад. освіта. — 1990. — 31 лип. (№ 61). — С. 1—2.
118. До нових рубежів у перебудові школи // Рад. шк. — 1962. — № 8. — С. 3—6.

119. „До українців-педагогів“ // Вістн. Генер. секретарства Укр. нар. республіки. — 1917. — 23 листоп. (№ 2). — С. 3.
120. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // ВУШ. — 1917. — № 2. — С. 97—100.
121. II Всеукраїнський педагогічний з'їзд // Вістн. пед.-проф. з'їзду. — 1917. — 16 серп. (№ 7). — С. 1.
122. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд // Вісти з Укр. Центр. Ради. — 1917. — Верес. (№ 15/16). — С. 7—8.
123. Думки і пропозиції щодо проектів навчальних планів і програм // Рад. шк. — 1959. — № 10. — С. 58—72.
124. Єдина школа // ВУШ. — 1917. — № 2. — С. 65—68.
125. Единая трудовая школа. Положение о Единой трудовой школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. — М. : Изд. Центр. испол. Ком. Советов РСК и депутатов, 1919. — С. 18—24.
126. Ельницкий А. Крах средней школы / А. Ельницкий // Вестн. знания. — 1905. — № 10. — С. 89—96.
127. Ефимов Е. Реформа средней школы и национальное воспитание по материалам Министерства народного просвещения / Евгений Ефимов // Вестн. воспитания. — 1916. — № 3. — С. 1—31.
128. Єфремов С. „Вони не просять“ ... / С. Єфремов // Світло. — 1911. — № 4. — С. 21—27.
129. Ефремов С. Указ 1 мая / С. Ефремов // Киев. старина. — 1906. — Т. LXXXIX (№ 6). — С. 271—304.
130. Жабенко О. В. Особливості й тенденції державного управління освітою в Україні (1946—2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з державного управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / О. В. Жабенко. — К., 2003. — 20 с.
131. Житецкий И. Народное образование в разных странах Европы / И. Житецкий, проф. Л. Иолли ; пер. с нем. А. Санина // Русск. шк. — 1900. — № 5/6. — С. 1—7.
132. За дальший розквіт радянської школи // Рад. шк. — 1958. — № 10. — С. 10—16.
133. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ — поч. ХХ ст.) / І.В. Зайченко; за ред. М. Д. Ярмаченка. — Львів, 2002. — 344 с.
134. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. — М. : Изд-во «Известия советским депутатам трудящихся СССР», 1958. — 30 с.

135. Закон про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти на утримання 20-ти дворічних педагогічних курсів для підготовки учителів нижчих початкових шкіл 880000 крб // Вістн. держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 2 берез. (№ 2). — С. 1.
136. Закон про асигнування 490000 грн на влаштування українських книгозбірень при українських державних середніх школах // Вістн. держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 8 лип. (№ 23). — С. 146.
137. Закон про безплатне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України // Вістн. держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 8 лип. (№ 23). — С. 146.
138. Закон „Про державну мову в Українській Народній Республіці“ // Вістн. держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 18 січ. (№ 1). — С. 4.
139. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. — К. : Рад. шк., 1959. — 26 с.
140. Закон про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл // Вістн. Ради нар. комісарів Укр. Нар. Республіки. — 1918. — 13 квіт. (№ 19). — С.1.
141. Закон про скасування шкільних округ // Вістн. Генер. Секретаріату Укр. Нар. Республіки. — 1918. — 5 січ. (№ 1). — С. 2.
142. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту // Рад. шк. — 1973. — № 9. — С. 3.
143. Закон України «Про освіту» // Законодавство України про освіту : зб. законів. — К. : Парламентське вид-во, 2002. — 159 с.
144. Закон УРСР про народну освіту // Основні документи про школу / упоряд. Є. С. Березняк. — К. : Рад. шк., 1982. — С. 31—47.
145. Законопроект епископа Никона об українских школах и Обществах // Укр. жизнь. — 1913. — № 9. — С. 99—101.
146. Законопроект о введении всеобщего начального обучения в Российской империи, внесенный Министерством народного просвещения в Государственную Думу второго созыва 20 февраля 1907 г. // Чарнолуцкий В. И. К школьной реформе. — М. : Типография т-ва И. Д. Ситина, 1908. — С. 11—12.
147. Законопроект про приватні школи // Світло. — 1913. — № 9. — С. 37—42.
148. Залізник Микола // Російська Україна й її відродження. — Львів : Б.в. — 71 с.
149. Заметки на текущие темы // Киевс. старина. — 1905. — Т. LXXXVIII. — (№ 3). — С. 259.

150. Затонський В. Усунути хиби в школі / В. Затонський // Ком. освіта. — 1936. — № 1/2. — С. 11—25.
151. Затонський В. П. Більше уваги комуністичному вихованню дітей / В. П. Затонський // Ком. освіта. — 1935. — № 45. — С. 6—13.
152. Збірник декретів, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти. — Х. : Всеукр. держ. вид-во, 1920. — Вип. 2. — 46 с.
153. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР. — Х. : Всеукр. держ. вид-во, 1920. — Вип. 1. — 60 с.
154. Збірник документів у розвиток постанови ЦК ВКП (б) про початкову та середню школу / упоряд.: Ю. Г. Черченко, О. М. Кошель. — Х. : Рад. шк., 1932. — 168 с.
155. Звернення комісій Верховної Ради УРСР з питань народної освіти і науки, з питань культури та духовного відродження до батьків // Рад. освіта. — 1990. — 10 серп. (№ 64). — С. 1.
156. Звягинцев Е. Думский проект о всеобщем обучении / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. — 1911. — № 1. — С. 55—81.
157. Звягинцев Е. Законопроект В. К. фон-Анрепа о всеобщем обучении / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. — 1908. — № 9. — С. 58—80.
158. Звягинцев Е. Министерские проекты о народных школах / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. — 1906. — № 5. — С. 123—140.
159. Звягинцев Е. Проект новых программ для начальных школ / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. — 1913. — № 6. — С. 53—76.
160. Зеленський. Практично переглянути систему // Вироб. думка : тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 26 верес. (№ 39). — С. 3—5.
161. Зільберштейн В. І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В. І. Зільберштейн, В. О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917—1967) : республік. наук.-метод. зб. Сер. Педагогіка, 1968. — Вип. 5. — С. 57—67.
162. Зразковий табель розподілення тижневих занять в семирічній єдиній трудовій школі : (по проекту К. Ф. Лебединцева, прийнятий науково-педагогічною комісією Київського Губернського Відділу народної освіти) // зб. матеріалів губнаросвіти Київщини за час від червня 1920 р. до січня 1921 р. — К. : 10 а рад. друк., 1921. — 144 с.
163. Зязюн І. А. Народний учитель у соціалістичному суспільстві / І. А. Зязюн // Рад. шк. — 1986. — № 1. — С. 12—19.
164. Зязюн І. А. «... у мені кожен вчитель побачить свого захисника» / І. А. Зязюн // Рад. освіта. — 1990. — 31 серп. (№ 70). — С. 1—2.
165. Іваниця Г. М. На порозі нової школи / Г. М. Іваниця // ВУШ. — 1918—1919. — № 6/7. — С. 92—98.

166. Іванов Ю. Обов'язкове навчання на Україні / Ю. Іванов. — Х. : Держвидав «Господарство України», 1931. — 44 с.
167. Игнатьев П. Н. Очерк о русской школе / П. Н. Игнатьев // Педагогика. — 2000. — № 2. — С. 52—59.
168. Игнатьев П. Н. Очерк о русской школе / П. Н. Игнатьев // Педагогика. — 2000. — № 3. — С. 42—48.
169. Именной высочайший указ, данный правительственному сенату 6 мая 1915 г. // ЖМНП. — 1915. — № 8 (ч. 58). — С. 3.
170. Інструкція для губерніяльних і повітових комісарів освіти для переведення в життя наказу Міністерства освіти від 30 січня 1919 р. щодо викладання українською мовою предметів у вищій, середній і нижчій школах, а також в школах і на курсах для дорослих // Вістн. Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 20 лип. (ч. 21). — С. 1.
171. Інструкція про порядок реорганізації шкіл в Західних областях України. — К. : НКО УРСР. Упр. шкіл, 1939. — 19 с.
172. Інформаційне повідомлення про Пленум ЦК КПРС // Рад. шк. — 1984. — № 5. — С. 3.
173. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : учеб. пособие для пед. учеб. заведений / под ред. акад. РАО А. И. Пискунова. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : ТЦ Сфера, 2004. — 512 с.
174. И. Т-ий. К вопросу о внутренней реформе нашей школы // Русск. шк. — 1905. — С. 10—33.
175. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина XIX—XX століття : монографія / Н. А. Калініченко. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. — 744 с.
176. Каптерев П. Ф. Современные задачи народного образования в России / П. Ф. Каптерев. — М. : Изд. журн. «Народный учитель», 1913. — 80 с.
177. Карпенко О. Постанова ЦК ВКП (б) про початкову та середню школу — бойова програма в боротьбі за політехнічну школу / О. Карпенко // Ком. освіта. — 1931. — № 9. — С. 12—16.
178. Керівні матеріали про школу / упоряд.: С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. Заволока. — К. : Рад. шк., 1962. — 387 с.
179. Киевский учебный округ. Педагогический съезд 12—19 апреля 1916 г. в г. Киеве. — К., 1916. — 47 с.
180. Ключев И. Реформа системы народного образования в Государственной Думе : проект реформы сред. шк. / И. Ключев // Русск. шк. — 1911. — № 6/9. — С. 70—87.

181. К. М. ІУ Всеукраїнська нарада по народній освіті (Огляд) / К. М. // Вироб. думка : тижн. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 11 лип. (№ 23 (129)). — С. 8—10.
182. Кобзар Б. Школа України на новому етапі / Б. Кобзар // Рід. шк. — 1968. — № 1. — С. 1—11.
183. Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии УІ созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. — Х. : Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. — 767 с.
184. Кодлюк Я. Підручник для початкової школи: теорія і практика / Я. Кодлюк. — Тернопіль : Підруч. і посіб., 2004. — 228 с.
185. Козаков Е. А. Реформа школы в действии / Е. А. Козаков // Реформе школы партийную заботу / сост. В. В. Усенко, В. И. Батыщев, И. С. Бык — К. : Политиздат Украины, 1985. — С. 98—101.
186. Коляска І. В. Освіта в радянській Україні / І. В. Коляска. — Торонто, 1970. — 246 с.
187. Комиссия по преобразованию школы, результаты ее занятий // Русск. шк. — 1901. — № 5/6. — С. 274—288.
188. Конкурс «Національна школа» // Рад. освіта. — 1990. — 26 січ. (№ 7). — С. 1.
189. Конкурс «Національна школа». Ключ до відродження // Рад. освіта. — 1990. — 27 лют. (№ 16). — С. 1.
190. Конкурс «Національна школа». Багатоваріантність // Рад. освіта. — 1990. — 17 квіт. (№ 30). — С. 1—3.
191. Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України // Рад. освіта. — 1991. — 14 серп. (№ 65). — С. 1—3.
192. Концепція української школи Прикарпаття : проект // Рад. освіта. — 1990. — 20 листоп. (№ 84) — С. 1.
193. Косіор С. В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні / С. В. Косіор // Ком. освіта. — 1933. — № 9. — С. 11—46.
194. Костюк Г. Теорія і практика педологічної псевдонауки / Г. Костюк // Ком. освіта. — 1936. — № 8. — С. 146—147.
195. Костюченко А. За корективи освітньої системи / А. Костюченко // Шлях освіти. — 1928. — № 12 (80). — С. 54—57.
196. Кравченко Л. Итоги деятельности 3-й Государственной Думы в области народного образования / Л. Кравченко // Русск. шк. — 1912. — № 7/8. — С. 169—196.

197. Кравченко М. Громадська думка на Україні про систему освіти / М. Кравченко // Шлях освіти. — 1928. — № 12 (80). — С. 22—54.
198. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943—1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Н. Г. Красножон. — К., 2002. — 17 с.
199. К реформе среднего образования // Вестн. воспитания. — 1896. — № 7. — С. 251.
200. Кузнецова Л. В. Загальноосвітня школа України. Кінець 80-х — початок 90-х років (історико-політичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Л. В. Кузнецова. — К., 1993. — 25 с.
201. Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. — Кам'янець-Подільський : Абетка, 1997. — 175 с.
202. Кулініч О. С. За перебудову роботи педагогічних науково-дослідних установ у світлі рішень ЦК ВКП (б) про початкову і середню школу / О. С. Кулініч // Ком. освіта. — 1931. — № 10/12. — С. 71—73.
203. Кулініч О. С. Педагогіка українського фашизму (Теорія виховання «С.В.У.») / О. С. Кулініч // Ком. освіта. — 1931. — № 5/6. — С. 30—40.
204. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності / С. Кульчицький // Історія в шк. України. — 2002. — № 6. — С. 18—22.
205. Купинская Е. В. Проблемы реформы средней общеобразовательной школы в деятельности Министерства народного просвещения России в конце XIX—начале XX в. : дис. ...кандидата пед. наук : 13.00.01 / Купинская Елена Викторовна. — М., 1999. — 159 с.
206. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті / В. С. Курило. — Луганськ : ЛДПУ, 2000. — 460 с.
207. Кучернюк М. Ф. Трудові колективи і реформа школи / М. Ф. Кучернюк. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1989. — 48 с.
208. Лебединцев К. Демократизація школи та інтереси культури / К. Лебединцев // ВУШ. — 1919—1920. — № 4/5. — С. 132—139.
209. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : дис. ...доктора іст. наук : 07.00.01 / Липинський Віталій Володимирович. — Донецьк, 2001. — 393 с.
210. Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень XX з'їзду КППС / М. М. Лисенко // Рад. шк. — 1956. — № 10. — С. 8—16.

211. Листи до депутатів // Рідна справа. Вісти з Думи. — 1907. — № 1 (12 квіт).
212. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : [монографія] : в 2-х т. — К. : Видавець Ешке О. М., 2002. — 328 с.
213. Липник В. Н. Школьные реформы в России : очерк истории / В. Н. Липник. — Спб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. — 83 с.
214. Лотоцкий А. За родную школу / А. Лотоцкий. — М. : Типо-литография т-ва И. Н. Кушнерева, 1916. — 57 с.
215. Лотоцкий А. Школа без языка / А. Лотоцкий // Вестн. воспитания. — 1906. — № 7. — С. 64—74.
216. Лубенец Т. Какие требования предъявляет народ к школе / Т. Лубенец // ЖМНП. — 1912. — № 4. — С. 195—204.
217. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. О. О. Любара. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. — 450 с.
218. Мазур О. Співки визволення України процес / О. Мазур // Довід. з історії України (А-Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред.: І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К. : Генеза, 2001. — С. 813—814.
219. Майборода В. К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // Рідна шк. — 1992. — № 11/12. — С. 6—16.
220. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX — XX ст.) : хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2003. — 418 с.
221. Мамонтов Я. Современный педагогический индивидуализм и методика законоведения / Я. Мамонтов // Шк. и жизнь. — 1915. — 27 июля (№ 30). — С. 727—736.
222. Маринич О. М. Рішення XXУ з'їду КПРС і завдання загальноосвітньої школи / О. М. Маринич // Рад. шк. — 1976. — № 6. — С. 3—11.
223. Марков В. И. Советская система народного образования УССР : (Материалы к истории развития системы народного образования УССР) / В. И. Марков. — Саратов : б.н.в., 1928. — 65 с.
224. Марочко Василь. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941) / В. І. Марочко, Г. Хілліг. — К. : Наук. світ, 2003. — 302 с.
225. Матвеев В. Ф. В поисках истины / В. Ф. Матвеев // Учит. газ. — 1986. — 25 дек. (№ 154). — С. 2.
226. Матеріали державного науково-методологічного комітету // Путь просвещения. — № 56 : дод. 1—28. — Х. : Наркомос УСРР, 1925. — 28 с.

227. Материалы XXVII съезда КПСС. — М. : Политиздат, 1986. — 352 с.
228. Материалы по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях / изд. Киев. учеб. округа. — К. : Типография т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1918. — 66 с.
229. Материалы по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. министра народного просвещения. — Пг. : Сенат. типография, 1915. — 547 с.
230. Материалы по реформе средней школы // ЖМНП. — 1915. — № 12 (ч. 63). — С. 145—304.
231. Материалы Пленума ЦК КПСС, 17—18 февраля 1988 г. — М. : Политиздат, 1988. — 77 с.
232. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень—грудень 1918 року) : дис. ...кандидата іст. наук : 07.00.01 / Машевський Олег Петрович. — К., 1997. — 209 с.
233. Методика обновления. Отчет о третьей встрече педагогов-экспериментаторов в Москве // Учит. газ. — 1988. — 19 марта. (№ 34) — С. 1—2.
234. Морозов А. В. Историко-педагогические условия становления и развития общеобразовательной школы в России : (На материалах реформ 60-х гг. XIX в. и 30-х гг. XX в.) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Морозов Антон Владиславович. — М., 2001. — 165 с.
235. Музиченко О. На пути к демократизации школы / О. Музиченко // Русск. шк. — 1907. — № 5. — С. 1—22.
236. Музиченко О. Реформа школи чи шкільна реформація? / О. Музиченко // ВУШ. — 1918—1919. — № 4. — С. 203—207.
237. Музиченко О. Ф. Реформа школи чи шкільна реформація / О. Ф. Музиченко // ВУШ. — 1918—1919. — № 6/7. — С. 1—10.
238. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / О. Музиченко // ВУШ. — 1918—1919. — № 8/9. — С. 85—89.
239. На Украине и вне ее // Укр. жизнь. — 1915. — № 8/9. — С. 126—127.
240. На Украине и вне ее. Гр. П. Н. Игнатьев и украинские школы // Укр. жизнь. — 1916. — № 12. — С. 9.
241. На Украине и вне ее. Украинский язык в школах // Укр. язык в шк. — 1916. — № 9. — С. 65.
242. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1972/73 навчальний рік // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1972. — № 6. — С. 5—23.

243. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл на 1989/90 н.р. // Інформ. зб. м-ва освіти УРСР. — 1989. — № 10. — С.3—5.
244. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1974/75 навчальний рік // Зб. наказів та інструкцій м-ва освіти УРСР. — 1974. — № 5. — С. 3—9.
245. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1975/76 навчальний рік // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1975. — № 6. — С. 3—13.
246. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1984/85 навчальний рік // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1984. — № 9. — С. 3—26.
247. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1986/87 н.р. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1986. — № 6. — С. 3—26.
248. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл УРСР на 1988/89 навчальний рік // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1988. — № 10. — С. 3—14.
249. Наказ заступника народного комісара освіти УРСР т. Дитюка С. Ю. «Про відміну викладання труда в школах» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1937. — № 5. — С. 6—7.
250. Наказ наркома освіти Затонського «Про здійснення постанови ЦК ВКП (б) від 4 квітня 1936 р. Про педологічні викривлення в системі наркомосів» (№ 414 — від 10 липня 1936 р.) // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1936. — № 18. — С. 6—7.
251. Наказ наркома освіти Затонського «Про оцінку успішності учнів» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1935. — № 34. — С. 2—3.
252. Наказ наркома освіти Затонського «Про посилення методичної допомоги учителям» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1935. — № 34. — С. 2—3.
253. Накази наркома освіти тов. Затонського // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1935. — № 18. — С. 4—5.
254. Накази наркома освіти УСРР Затонського В. П. «Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1936. — № 26. — С. 3.
255. Накази наркома освіти Затонського В.П. «Про військові заняття в середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1936. — № 26. — С. 4.
256. Накази наркома освіти Затонського В.П. «Про викладання фізики в неповній середній та середній школі УСРР» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1936. — № 26. — С. 4.

257. Накреслене партією — виконаємо // Рад. шк. — 1986. — № 3. — С. 1—3.
258. Народа в справі організації Народної освіти в Україні 15—20 грудня 1917 року. — К. : Вид. пед. журн. „Вільна українська школа“, 1918. — 18 с.
259. Нариси історії українського шкільництва: 1905—1933 : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Заповіт, 1996. — 304 с.
260. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР : (1917—1967) : монографія / А. Д. Бондар, О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар [та ін.]. — К. : Рад. шк., 1967. — 482 с.
261. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сб. док. 1917—1973 гг. / сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. — М. : Педагогика, 1974. — 560 с.
262. Настольный словарь для справок по всем отраслям знания : в 3 т. / под. ред. В. Р. Зотова и Ф. Толля. — СПб. : Тип. В. Безобразова, 1864. — Т.3. — 1171 с.
263. Науменко В. Проект реформы средней школы / В. Науменко // Вестн. Европы. — 1916. — № 8. — С. 263—291.
264. Національна доктрина розвитку освіти // Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. — К. : Видав. дім «Ін Юре», 2003. — С. 345—366.
265. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. — К. : Аконіт. — 2000. — Т.3. — С. 901.
266. Нові законопроекти // Світло. — 1913. — № 5. — С. 56.
267. Новый проект низшей общеобразовательной школы // Вестн. воспитания. — 1905. — № 1. — С. 99—109.
268. О предстоящих реформах учебного строя // Вестн. воспитания. — 1901. — № 4. — С. 129—143.
269. О состоянии преподавания русского языка по усовершенствованным программам и уровне знаний учащихся в школах Хмельницкой области. Приказ №385 от 17 декабря 1982 г. // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1983. — № 5. — С. 10—14.
270. Об итогах Республиканской научно-практической конференции «Пути повышения эффективности изучения русского языка в школах Украинской ССР в свете решений XXV съезда КПСС // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1977. — № 1. — С. 4—6.
271. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в стране: Тезисы ЦК КПСС и Совета Министров СССР. — М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1958. — 50 с.
272. Обзор деятельности учрежденной с высочайшего соизволения при Министерстве народного просвещения комиссии по преобразованию средней школы // ЖМНП. — 1901. — № 7—8. — С. 77—126.

273. Обіжник 1 лютого 1919 р. до п.п. Директорів та Педагогічних рад середніх шкіл всіх типів // Вістн. Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 20 лип. (ч. 21) — С. 1.
274. Обіжник 1 липня 1919 р. до п.п. Директорів та Педагогічних Рад середніх шкіл всіх типів // Вістн. Укр. Нар. Республіки. — 1919. — 8 серп. (ч. 36). — С.1.
275. Обіжник про встановлення порядку закінчення біжучого шкільного року // Вістн. Ради Народних Міністрів Укр. Нар. Республіки. — 1918. — 18 квіт. (№ 21) — С. 3.
276. Овчинников А. В. Дума народного просвещения / А. В. Овчинников // Педагогика. — 2000. — № 8. — С. 73—79.
277. Од організаційного Комітету I Всеросійського з'їзду в справах народної освіти // Світло. — 1913. — № 2. — С. 60—62.
278. Організація комісії в питанні про поліпшення в середній школі : (Циркуляр міністра народної освіти Боголепова, 1899 р.) // Желваков Н. А. Хрестоматія з історії педагогіки. — К.—Х. : Рад. шк., 1936. — Т. IV : Історія російської педагогіки з найдавніших часів до Великої пролетарської революції (ч. II). — С. 243—244.
279. Осадченко. Використати досвід двох систем / Осадченко // Виробнича думка : тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 3 жовт. (№40) — С. 2—5.
280. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи // Рад. шк. — 1984. — № 6. — С. 3—26.
281. Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту // Рад. шк. — 1973. — № 9. — С. 4—18.
282. Основные положения организации общеобразовательной средней школы // ЖМНП. — 1901. — № 7. — С. 75—97.
283. Отчет Народного Комиссариата просвещения за 1921 г. — Х. : Наркомос, 1922. — 64 с.
284. Отчет о бывшем в Чернигове 14—18 апреля 1916 г. съезде инспекторов народных и высших училищ Черниговской губернии. — Чернигов : Типография губерн. земства, 1915. — 43 с.
285. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917—1980) / под. ред.: Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. — М. : Педагогика, 1986. — 288 с.
286. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СРСР / под. ред.: Ф. Г. Паначина, М. Н. Колмаковой, З. И. Равкина. — М. : Педагогика, 1988. — 272 с.
287. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX—начало XX в. / под ред.: Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. — М. : Педагогика, 1999. — 448 с.

288. П. С. Ванновський : (некролог) // ЖМНП. — 1904. — № 3. — С. 124—126.
289. Павловський Л. Прориви й хиби в роботі УНДІПу й завдання науково-педагогічної роботи на Україні / Л. Павловський // Ком. освіта. — 1933. — № 7. — С. 17—35.
290. Паламарчук В. Ф. Системний підхід до впровадження педагогічних ідей у практику роботи школи / В. Ф. Паламарчук // Рад. шк. — 1986. — № 12. — С. 16—21.
291. Панькова С. Державна Дума Російської імперії / С. Панькова // Довід. з історії України (А-Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред.: І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доп. — К. : Генеза, 2001. — С. 202.
292. Панькова С. Українська Народна Республіка / С. Панькова // Довід. з історії України (А-Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред.: І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К. : Генеза, 2001. — С. 924—925.
293. Патинко Г. Озброїмо наших учнів добрим знанням російської мови / Г. Патинко // Ком. освіта. — 1938. — № 5/6. — С. 34—37.
294. Педагогика сотрудничества. Отчет о первой встрече педагогов-экспериментаторов // Учит. газ. — 1986. — 18 окт. (№ 125). — С. 1—2.
295. Педагогическая энциклопедия. — М. : Сов. энциклопедия. — 1966. — Т. 3. — С. 670—675.
296. Педагогічний словник / за ред. Ярмаченка М. Д. — К. : Пед. думка, 2001. — 516 с.
297. Педагогический словарь. — М. : Изд-во Акад. пед. наук, 1960. — Т. 2. — С. 263—264.
298. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад ; редкол. М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебов [и др.]. — М. : Большая Рос. энциклопедия, 2002. — 528 с.
299. Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918—1920 рр.) : дис. ...кандидата іст. наук. : 07.00.01 / Пижик Андрій Миколайович. — К., 1998. — 196 с.
300. Писаренко С. За Українську систему / С. Писаренко // Вироб. думка : тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 26 верес. (№39). — С. 5—6.
301. Пистрак М. М. Учебник для высших педагогических учебных заведений / М. М. Пистрак. — М. : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934. — 420 с.
302. Політехнічна школа до ХУІ роковин Жовтня // Ком. освіта. — 1933. — № 9. — С. 8—9.
303. Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки // ВУШ. — 1918—1919. — № 10. — С. 248—251.

304. Положення про роботу інспектора шкіл Народного комісаріату освіти УРСР. Положення про роботу інспектора шкіл обласного відділу народної освіти, Народного Комісаріату освіти МАРСР і Київського міського відділу освіти // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1939. — № 26. — С. 4—9.
305. Положення про Український науково-дослідний інститут педагогіки // Бюл. Нар. комісаріату освіти. — 1927. — 1—7 листоп. (№8). — С. 13—15.
306. Полоцький О. «Працювати по-новому, по-новому керувати» / О. Полоцький // Ком. освіта. — 1931. — № 9. — С. 1—7.
307. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун. — Луганск : Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. — 200 с.
308. Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. В. Попова. — Х., 2001. — 39 с.
309. Постанова Верховної Ради УРСР «Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» // Рад. шк. — 1962. — № 7. — С. 3—9.
310. Постанова ВУЦВКу та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури» // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1927. — 1—15 серп. (№ 30/31). — С. 1—11.
311. Постанова XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на доповідь «Про стан та перспективи культурного будівництва» // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1929. — 15—22 лип. (№ 28). — С. 1—8.
312. Постанова НКО т. Скрипника «Про затвердження «Українського правопису» // Бюл. Нар. Комісаріату освіти. — 1928. — 20—24 жовт. (№ 40). — С. 1.
313. Постанова №1331 РНК УРСР «Про доповнення постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УРСР. — 1938. — № 33. — С. 7.
314. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан народної освіти на Україні // Шлях освіти. — 1927. — № 1 (57). — С. 139—142.
315. Постанова про роботу з молодими учителями // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1935. — № 8. — С. 6—7.
316. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР за 21 вересня 1920 р. // Пролет. освіта. — 1920. — № 2. — С. 47.

317. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1938. — № 33. — С. 5—7.
318. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. — 1935. — № 34. — С. 2—4.
319. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Ком. освіта. — 1935. — № 9. — С. 1—11.
320. Постанова 3-ої Сесії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету УІІ скликання // Бюл. Наркомосу. — 1924—1925. — № 3/4. — С. 24—29.
321. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» // Бюл. Наркомосвіти. — 1926. — 1—15 листоп. (№ 15). — С. 1—4.
322. Постанова ЦК ВКП (б) про початкову і середню школу // Ком. освіта. — 1931. — № 7/8. — С. 1—7.
323. Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5—6 квітня і передані ним дня 5 мая „Українській Центральній Раді„ // Вісти з Укр. Центр. Ради. — 1917. — № 5. — С. 2—3.
324. Постанови ВУЦВКу і РНК УСРР // Бюл. Наркомосвіти. — 1925. — 1—15 лип. (№ 6). — С. 1—7.
325. Постанови партії та уряду про школу. — К.-Харків : Рад. шк., 1947. — 152 с.
326. Постанови Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (Київ, 28 трав. — 2 черв. 1917) // Вісти з Укр. Центр. Ради. — 1917. — Черв. (№ 11/12). — С. 3.
327. Постанови республіканської наради активу Народного Комісаріату освіти УРСР. Звернення до всіх працівників органів народної освіти і профспілкових організацій Української РСР // Зб. наказів та розпоряджень НКО УРСР. — 1940. — № 22/23. — С. 2—9.
328. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об изменении срока обучения в средних общеобразовательных трудовых политехнических школах с производственным обучением» (10 авг. 1964 г.) // Нар. образование в СССР. Общеобразовательная шк. : сб. докл. 1917—1979 гг. / сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. — М. : Педагогика, 1974. — С. 218.
329. Постановления партии и правительства о школе : сб. постановлений ЦК ВКП (б) и Совнаркомов СССР и РСФСР за 1931—1939 гг. — М. : Гос. учеб.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1939. — 104 с.
330. Постернак С. Из історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр. / С. Постернак. — К. : Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. — 127 с.

331. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917—1933 рр.) : дис. ...кандидата пед. наук : 13.00.01 / Потапова Лариса Володимирівна. — К., 1998. — 153 с.
332. Правила о начальных училищах для инородцев // Анастасьев А. Народная школа : рук. для учителей и учительниц нач. нар. училищ. — М. : Изд. А. Д. Суворина, 1915. — Ч. I. — Разн. паг. — С. 234.
333. Правительство і народна освіта // Рідна справа. Вісті з Думи. — 1907. — 10 трав. — № 6. — С. 1.
334. Предложение Головы П. А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования. — Одесса : Славян. тип. Е. Хрисогелос, 1904. — С. 5.
335. Представители педагогического мира в третьей Государственной Думе // Русск. шк. — № 11. — С. 110—131.
336. Присяжнюк К. Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні / К. Ф. Присяжнюк. — К. : Рад. шк., 1966. — 155 с.
337. Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи : Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) // Ком. освіта. — 1935. — № 7/8. — С. 6—8.
338. Про викладання навчальних предметів у 1984—85 навчальному році // Рад. шк. — 1984. — № 7. — С. 29—49.
339. Про використання ТЗН у викладанні російської мови в національній школі // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1984. — № 10. — С. 3—28.
340. Про завдання органів народної освіти і шкіл по виконанню рішень XXV з'їзду партії, постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» : доповідь міністра освіти СРСР М.О. Прокоф'єва на Всесоюзному з'їзді вчителів // Рад. шк. — 1978. — № 3. — С. 3—13.
341. Про загальне обов'язкове початкове навчання. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. // За загальне навчання : зб. директив та інструкцій. — Х. : Держ. вид-во України, 1930. — Вип. I. — 56 с.
342. Про запровадження єдиного навчального плану в школах УРСР // Зб. наказів та розпоряджень НКО УРСР. — 1940. — № 20/21. — С. 20—21.
343. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1966. — № 1. — С. 2—8.
344. Про заходи по виконанню постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1984 р. №281 «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1985. — № 5. — С. 3—24.

345. Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату // Бюл. Наркомосвіти. — 1925. — 1—15 лип. (№ 6). — С. 1—5.
346. Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні : тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР // Рад. шк. — 1958. — № 11. — С. 3—23.
347. Про навчальні плани і програми для восьмирічних і середніх шкіл УРСР на 1964/65 навчальний рік // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1964. — № 15/16. — С. 2—11.
348. Про нові навчальні плани для шкіл Української РСР // Рад. шк. — 1961. — № 8. — С. 18—19.
349. «Про «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1973. — № 18. — С. 17—22.
350. Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи : Постанова Пленуму ЦК КПРС 10 квітня 1984 р. ; Постанова Верховної Ради СРСР // Рад. шк. — 1984. — № 5. — С. 11—16.
351. Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи : Постанова Пленуму ЦК КПРС 10 квітня 1984 р. ; Постанова Верховної Ради СРСР // Про реформу загальноосвітньої школи : зб. док. і матеріалів / пер. з рос. — К. : Політвидав України, 1984. — С. 9—13.
352. Про педологічні викривлення в системі Наркомосів : Постанова ЦК ВКП(б) // Ком. освіта. — 1936. — № 7. — С. 56—58.
353. «Про перегляд учбових планів та програм масової школи (визначення основних напрямів роботи ДНМК у цій справі)» // Бюл. Нар. комісаріату освіти. — 1928. — Груд. (№ 51). — С. 1—4.
354. Про перехід на нові навчальні плани і програми середньої загальноосвітньої школи // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1986. — № 3. — С. 3—5.
355. Про підсумки навчально-виховної роботи в 1—х класах чотирирічної початкової школи відповідно до вимог шкільної реформи // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1987. — № 15. — С. 3—5.
356. Про реформу загальноосвітньої і професійної школи : зб. док. і матеріалів / пер. з рос. — К. : Політвидав України, 1984. — 110 с.
357. Про роботу відділів і закладів народної освіти Чернівецької області по реалізації основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи // Зб. наказів та інструкцій м-ва освіти УРСР. — 1986. — № 7. — С. 3—10.
358. Про роботу органів народної освіти і педагогічних колективів шкіл Кіровоградської області по виконанню рішень червневого (1983 р.) та квітневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС, реалізації першочергових завдань шкільної

- реформи (26 грудня 1984 р.) // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1985. — № 5. — С. 7—13.
359. Про роботу органів народної освіти, шкіл та дошкільних закладів республіки по створенню організаційно-педагогічних умов для переходу на навчання дітей 6-річного віку // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1986. — № 9. — С. 29—32.
360. Про стан і заходи по дальшому поліпшенню трудового навчання, виховання і професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл відповідно до Основних напрямів реформи школи в Полтавській області (28 листопада 1984) // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1985. — № 9. — С. 6—12.
361. Про Статут середньої загальноосвітньої школи // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1970. — № 22. — С. 3—19.
362. Про хід виконання постанови ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1972 р. №326 «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи УРСР» // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1973. — № 18. — С. 9—17.
363. Про часткову зміну і удосконалення трудової підготовки учнів у школах УРСР // Зб. наказів та інструкцій М-ва освіти УРСР. — 1966. — № 12. — С. 2—6.
364. Програма школи — на широке обговорення // Виробнича думка : тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1929. — 30 січ. (№4/5). — С. 1.
365. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа. — Кам'янець-Подільський : Дністер, 1919. — Кн. 1. — 172 с.
366. Проект реформи середньої школи : (Доклад совещания, образованного Государственной Думой для разработки проекта реформы средней школы) // Русск. шк. — 1912. — № 7/8. — С. 91—101.
367. Проекти навчальних планів та схем комплектів трудшколи // Бюл. Нар. комісаріату освіти. — 1929. — № 16. — С. 18—22.
368. Промова Генерального секретаря ЦК КППС товариша К. У. Черненка // Рад. шк. — 1984. — № 5. — С. 8—9.
369. Протоколи Второго делегатского съезда Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию. 26—29 декабря 1905 г. — Спб. : Типо-литография С. М. Муллер, 1906. — 109 с.
370. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919—1924 гг. / ред.: М. П. Ким, Л. В. Иванова, Ф. И. Шаронова. — М. : Наука, 1985. — 231 с.
371. Пятый съезд учителей УССР (15—16 мая 1987 г.). / редкол.: В. Е. Тараненко, В. С. Плохий, В. В. Усенко, М. И. Шкиль, И. С. Щербатенко, М. Д. Ярмаченко. — К. : Рад. шк. — 144 с.

372. Развитие народного образования УССР: справ. материалы / ред. В. В. Лишица. — К. : Рад. шк., 1977. — 32 с.
373. Р. Г. Совещание о реформе средней школы / Р. Г. // Вестн. воспитания. — 1915. — № 5. — С. 81—109.
374. Редько Ф. А. До нових перемог радянської школи / Ф. А. Редько // Ком. освіта. — 1938. — № 9. — С. 8—17.
375. Редько Ф. А. До нових перемог / Ф. А. Редько // Ком. освіта. — 1939. — № 10. — С. 21—32.
376. Резолюції до доповідей на Всеукраїнській нараді губ. та окр. інспекторів Наросвіти в м. Харкові, 26 травня 1925 р. // Бюл. Наркомосвіти. — 1925. — 1—15 серп. (№ 7). — С. 1—31.
377. Резолюції I Всеукраїнського вчительського з'їзду (в січні 1925) // Бюл. Наркомосвіти. — 1925. — Січ. (ч. 1). — С. 6—13.
378. Резолюції IV Всеукраїнської наради в справі народної освіти // Виробнича думка : тижн. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 25 лип. (№ 30). — С. 1—12.
379. Резолюції IV Всеукраїнської наради в справі народної освіти про стан та перспективи народної освіти на Україні // Шлях освіти. — 1928. — № 7 (75). — С. 13—19.
380. Реформа средней школы // Русск. шк. — 1915. — № 5/6. — С. 78—91.
381. Робота Другого Всеукраїнського вчительського з'їзду // Вістн. пед. проф. з'їзду. — 1917. — 10 серп. (№ 1). — С. 2.
382. Робота Другого Всеукраїнського вчительського з'їзду // Вістн. пед. проф. з'їзду. — 1917. — 14 серп. (№ 3/5). — С. 1—2.
383. Родников В. Идея единой школы в своём первом джерелі / В. Родников // ВУШ. — 1918—1919. — № 8/9. — С. 89—92.
384. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902 / С. В. Рождественский. — Спб. : Изд. М-ва нар. просвещения, 1902. — 785 с.
385. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.) : нариси / редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко [та ін.]. — К. : Рад. шк., 1991. — 384 с.
386. Розенберг М. Й. Удосконалювати виробниче навчання / М. Й. Розенберг // Рад. шк. — 1957. — № 7. — С. 21—27.
387. Розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні // Вісн. УНР. — Вінниця, 1918. — 19 груд. (ч. 10). — С. 2.
388. Роков Г. Устав средней школы / Г. Роков // Шк. и жизнь. — 1915. — 2 марта (№ 6). — С. 227—230.

389. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917—1920 рр.) : дис. ...кандидата іст. наук : 07.00.01 / Ротар Наталія Юріївна. — Чернівці, 1996. — 227 с.
390. Рубіс. До світла / Рубіс // Рідна справа. Вісті з Думи. — 1907. — С. 2.
391. Руководство по социальному воспитанию / Главсоцвос Наркомпроса УССР. — 4-е изд. перераб. — Б.м. : Гос. изд. Украины, 1924. — 311 с.
392. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа : вступна лекція на каф. педагогіки лектора Кам'янецького ун-ту С. Ф. Русової. — Лейпциг : Укр. вид-во в Катеринославі за допомогою Укр. громад. комітету в ЧСР, 1923. — 51 с.
393. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова // Світло. — 1913. — № 5. — С. 33—38.
394. Русова С. Курси народних учителів в Києві / С. Русова // Укр. вестник. — 1906. — № 14. — С. 964—968.
395. Русова С. Мої спомини / С. Русова. — К. : Україна-Віта, 1996. — 208 с.
396. Русова С. На день реформи шкільних округ / С. Русова // ВУШ. — 1917. — №3—4. — С. 178—179.
397. Русова С. Нова школа / С. Русова // Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студ. пед. спец. вузів / передм. М. Д. Ярмаченка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — Чернігів : Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2000. — С. 180—191.
398. Русова С. О национальной украинской школе прежде и теперь / С. Русова // Русск. шк. — 1908. — № 5/6. — С. 34—39.
399. Русова С. Современные школьные нужды в Украине / С. Русова // Укр. вестн. — 1906. — № 2. — С. 115—122
400. Русько О. М. Назрілі питання педагогічної теорії та практики / О. М. Русько, А. С. Бугай // Рад. шк. — 1957. — № 4. — С. 18—29.
401. Ряппо Я. Жовтень та освіта / Я. Ряппо // Шлях освіти. — 1927. — № 10. — С. 1—12.
402. Ряппо Я. Новий етап в праці Наркомосвіти / Я. Ряппо // Рад. освіта. — 1925. — № 2. — С. 8—12.
403. Ряппо Я. Развитие украинской системы народного образования / Я. Ряппо // Пед. энциклопедия / под ред. А. Г. Калашникова. — М. : Раб. просвещение, 1930. — Т. 3. — С. 576.
404. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины : сб. материалов, ст. и докл. — Х. : Гос. изд-во Украины, 1925. — 231 с.
405. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. П. Ряппо. — К. : Держ. видав-во України, 1927. — 126 с.

406. Савченко О. Я. Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності / О. Я. Савченко // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992—2002 : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України / АПН України. — Ч. 1. — Х. : «ОВС», 2002. — С. 210—227.
407. Савченко О. Я. Зміст шкільної освіти на рубежі століть / О. Я. Савченко // Освіта України. — 2000. — 12 квіт. (№15). — С. 4.
408. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе / В. Садовский // Укр. жизнь. — 1912. — № 5. — С. 17—27.
409. Самандас Н. В. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917—1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з державного управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Н. В. Самандас. — К., 2001. — 20 с.
410. Самоплавська Т. О. Гринько Григорій Федорович / Т. О. Самоплавська // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — Кн. 2. — С. 31—36.
411. Самоплавська Т. О. Система соціального виховання України у творчому доробку Г. Гринька (1890—1938) / Т. О. Самоплавська // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. — Чернівці : Рута, 2003. — Вип. 177 : Педагогіка і психологія. — С. 158—163.
412. Сбруева А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ — початок ХХІ ст.) : моногр. / А. А. Сбруева. — Суми : Сумська обласна друкарня ; вид-во «Козацький вал», 2004. — 500 с.
413. Сбруева А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах : навч. посіб. / А. А. Сбруева, М. Ю. Рисіна. — Суми : СумДПУ, 2000. — 208 с.
414. Серополко С. Наследство г. Кассо на Украине / С. Серополко. // Укр. жизнь. — 1915. — № 2. — С. 16—19.
415. С. З. О реформе ученого комитета / С. З. // Шк. и жизнь. — 1915. — № 15 (13 апр.). — С. 371—374.
416. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. — К. : Наук. думка, 2001. — 912 с.
417. Синицкий Е. Из истории Министерства народного просвещения / Е. Синицкий // Вестн. воспитания. — 1903. — № 7. — С. 40—66.
418. Систему освіти УСРР — на обговорення мас // Виробнича думка : тижн. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 21 листоп. (№ 47). — С. 10—11.
419. Скаткин М. Н. О школе будущего. Перспективы развития советской общеобразовательной школы / М. Н. Скаткин. — М. : Знание, 1974. — 64 с.
420. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. — Х., 1930. — 101 с.

421. Скрипник М. О. Загальне навчання та політехнізація шкіл / М. О. Скрипник // Ком. освіта. — 1931. — № 2/3. — С. 7—24.
422. Скуратівський Д. Вимоги до програм / Д. Скуратівський // Виробнича думка : тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1929. — 30 січ. (№4/5). — С. 2—3.
423. Скуратівський Д. Освіта в системі соціалістичного будівництва / Д. Скуратівський // Виробнича думка : тиж. дод. до газ. «Народний учитель». — 1928. — 10 жовт. (№ 41). — С. 6—8.
424. Словарь иностранных слов. — 16-е изд., испр. — М. : Рус. язык, 1998. — 621 с.
425. Смена министра народного просвещения // Вестн. воспитания. — 1910. — № 7. — С. 79—90.
426. Совещание о реформе средней школы // Шк. и жизнь. — 1915. — 4 мая (№ 18). — С. 452—458.
427. Совещания о реформе средней школы // Шк. и жизнь. — 1915. — 22 июня (№ 25). — С. 616—620.
428. Совещание попечителей учебных округов // ЖМНП — 1904. — № 11. — С. 9—15.
429. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. — 1915. — 2 марта (№ 9). — С. 236—237.
430. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. — 1915. — 9 марта (№ 10). — С. 258—261.
431. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. — 1915. — 23 марта (№ 12). — С. 299—304.
432. Совещание о ходе работ по реформе средней школы // Русск. шк. — 1915. — № 5/6. — С. 80—84.
433. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання/ Дмитро Сокульський. — Львів : Тов-во „Взаємна поміч українського вчительства“, 1938. — 31 с.
434. Соловейчик С. Педагогика застоя / С. Соловейчик // Учит. газ. — 1988. — 19 мая (№ 59). — С. 1.
435. Союз науки и практики // Учит. газ. — 1986. — 18 дек. (№ 151). — С. 1—2.
436. С. Р. На з'їздах жіночої освіти й родинного виховання / С. Р. // Світло. — 1913. — № 5. — С. 56—62.
437. Средняя школа // Шк. и жизнь. — 1916. — 28 дек. (№ 52). — С. 5.
438. Стенографический отчет. Государственная Дума : сессия II : засед. 33. — СПб., 1907. — Б. п.

439. Стенографический отчет. Государственная Дума : сессия II : засед. 31—51. — СПб., 1907. — 1479 с.
440. Степанов С. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899—1905) / С. Степанов // ЖМНП. — 1907. — № 2. — С. 73—122.
441. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення : навч.-метод. посіб. — К. : ІЗМН, 1998. — 336 с.
442. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний : пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. — 3-є вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1933. — 720 с.
443. Сухомлинська О. В. До питання про розвиток змісту загальної середньої освіти / О. В. Сухомлинська // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. — Чернівці : Рута, 2003. — Вип. 176 : Педагогіка і психологія. — С. 161—171.
444. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. — К. : А.П.Н., 2003. — 68 с.
445. Сухомлинська О. В. Педагогічний ідеал крізь призму теорій моралі / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2008. — № 1. — С. 12—18.
446. Сухомлинський В. О. До питання про організацію шкіл-інтернатів / В. О. Сухомлинський // Маловідомі першоджерела української педагогіки : (друга половина XIX—XX ст.) : хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська [та ін.]. — К. : Наук. світ, 2003. — С. 393—402.
447. Сухомлинський В. О. Комуністична ідейність — основа морального виховання / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : в 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 5. — С. 35—45.
448. Сухомлинський В. О. Людина неповторна / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : в 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 5. — С. 80—96.
449. Сухомлинський В. О. Розумова праця і зв'язок школи з життям // Вибр. тв. : в 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 5. — С. 53—69.
450. Сухомлинський В. О. Суспільство і вчитель // Вибр. тв. : в 5 т. — К. : Рад. шк., 1977. — Т. 5 — С. 108—122.
451. Сухомлинский В. А. В Центральный Комитет КПСС тов. Хрущеву Н. С. / В. А. Сухомлинский // Сов. педагогика. — 1988. — № 3. — С. 97—102.
452. Сухомлинский В. А. К вопросу об организации школ-интернатов / В. А. Сухомлинский // Сов. педагогика. — 1988. — № 12. — С. 82—88.
453. Сыромятников А. И. Сборник действующих распоряжений Министерства народного просвещения о начальных училищах для иностранцев, живущих в Восточной и Юго-Восточной России / А. И. Сыромятников. — Одесса : Типогр. А. И. Короленко, 1911. — С. 20—23.

454. Съезд учителей Украинской ССР (14—16 окт. 1959 г.). — К. : Рад. шк., 1960. — 320 с.
455. Тези докладів і резолюцій Всеукраїнської наради завгубвно (1—7 берез. 1924) // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1924. — 15 лип. (№ 1). — С. 1—39.
456. Телеграммы украинской парламентской фракции // Укр. вестн. — 1906. — № 2. — С. 135.
457. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917—1920): історичний аспект : дис. ...кандидата іст. наук : 07.00.01 / Телячий Юрій Васильович. — К., 2000. — 209 с.
458. Тесленко І. Ф. За виробниче навчання в школі / І. Ф. Тесленко, Б. Н. Мітюров // Рад. шк. — 1957. — № 6. — С. 25—27.
459. Томашенко В. Державна освітня політика в Україні (1961—1985 роки) / В. Томашенко, О. Жабенко // Вісн. Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. — 2002. — № 2. — С. 147—155.
460. Третье всеукраинское совещание по просвещению (15—27 июня 1921). — Х., 1921. — 54 с.
461. Труды Киевского педагогического съезда. 12—19 апреля 1916 г. — К. : Типогр. тов-ва И. Н. Кушнерева и К, 1916. — 768 с.
462. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей общественных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы. — СПб : Типогр. «Север», 1908. — 526 с.
463. Т-ъ. К вопросу о реформе средней школы / Т-ъ // Русская шк. — 1903. — № 3. — С. 121—128.
464. У Державній думі : засід. тридцять третє (33) // Рідна справа. Вісті з думи. — 1907. — 6 трав. (№ 5). — С. 3—4.
465. Удовиченко П. П. До нового піднесення роботи школи / П.П. Удовиченко // Рідна шк. — 1968. — № 7. — С. 11—21.
466. Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна справа. Вісті з думи. — 1907. — 13 трав (№ 70). — С. 3.
467. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. — К. : Либідь, 2005. — Кн. 1. — 624 с; — Кн. 2. — 552 с.
468. Українська радянська енциклопедія. — К. : Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1983. — Т. 9. — Вип. 2. — 559 с.
469. Український радянський енциклопедичний словник : у 3-х т. / гол. ред. М.П. Бажан. — К. : Київ. книж. фабрика. — Т. 3. — 854 с.

470. У Центральному Комітеті КППС і Раді Міністрів СРСР. Про дальше удосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи // Рад. шк. — 1986. — № 6. — С. 19—25.
471. У Центральному Комітеті КППС і Раді Міністрів СРСР. Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організація їхньої суспільно корисної, виробничої праці // Рад. шк. — 1984. — № 7. — С. 3—6.
472. У Центральному Комітеті КППС, Раді Міністрів СРСР і Всесоюзній Центральній Раді Професійних спілок. Про підвищення заробітної плати вчителів та інших працівників народної освіти // Рад. шк. — 1984. — № 7. — С. 19—21.
473. Ушкало М. К. Виробниче навчання в системі політехнізації / М. К. Ушкало, З. В. Сичевська // Рад. шк. — 1957. — № 1. — С. 20—23.
474. Філіпчук Г. Г. Навчатися рідною мовою / Г. Г. Філіпчук // Рад. шк. — 1991. — № 1. — С. 10—12.
475. Філіпчук Г. Г. Розвиток національної школи в умовах багатонаціонального регіону : дис. ...кандидата пед. наук : 13.00.01 / Філіпчук Георгій Георгійович. — К., 1991. — 166 с.
476. Флит Н. В. Школа в России в конце XIX — начале XX века : метод. пособ. / Н. В. Флит. — Л. : Экстерн, 1991. — 97 с.
477. Фоменко М. В. Идеи реформы воплотить в жизнь / М. В. Фоменко // Реформе школы — партийную заботу / сост.: В. В. Усенко, В. И. Батышев, И. С. Бык. — К. : Политиздат Украины, 1985. — 102 с.
478. Фоменко М. В. О ходе выполнения в республике решений XXVII съезда КПСС и XXVIII съезда Компартии Украины, основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы по дальнейшему повышению качества обучения и коммунистического воспитания подрастающего поколения / М. В. Фоменко // Пятый съезд учителей УССР (15—16 мая 1987 г.) / редкол.: В. Е. Тараненко, В. С. Плохий, В. В. Усенко, М. И. Шкиль, И. С. Щербатенко, М. Д. Ярмаченко. — К. : Рад. шк., 1987. — С. 17—29.
479. Фоменко М. Ф. Школа на шляху перебудови / М. Ф. Фоменко // Рад. шк. — 1986. — № 8. — С. 3—13.
480. Хвиля А. Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті / А. Хвиля // Ком. освіта. — 1933. — № 6. — С. 16—27.
481. Хвиль М. М. Проти примітивізму в організації виробничої праці учнів / М. М. Хвиля, К. О. Ходосов // Рад. шк. — 1957. — № 2. — С. 23—27.
482. Хоменко Г. С. Здійснення загального обов'язкового навчання / Г. С. Хоменко // Ком. освіта. — 1938. — № 7. — С. 28—32.
483. Хрестоматія з історії педагогіки / уклад. Н. А. Желваков. — К.—Харків : Рад. шк., 1936. — Т. IV. (ч. II). — 492 с.

484. Хроника // Вестн. воспитания. — 1902. — № 6. — С. 85—111.
485. Хроника // Вестн. воспитания. — 1903. — № 7. — С. 146—147.
486. Хроника // Вестн. воспитания. — 1903. — № 9. — С. 124—125.
487. Хроника. Высочайший рескрипт на имя управляющего министра народного просвещения Г. Е. Зенгера // Вестн. воспитания. — 1902. — № 6. — С. 86—87.
488. Хрущев Н. С. Воспитывать активных и сознательных строителей коммунистического общества : речь на XIII съезде ВЛКСМ 18 апр. 1958 г. / Н. С. Хрущев. — М. : Мол. гвардия, 1961. — 47 с.
489. Циркуляр до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України // ВУШ. — 1918. — № 5/6. — С. 72—73.
490. Циркуляр Министерства народного просвещения директорам и инспекторам народных училищ о наблюдении за школами // Вестн. воспитания. — 1911. — № 7. — С. 127—130.
491. Циркуляры Министерства народного просвещения // ЖМНП. — 1916. — № LXV. — С. 63—107.
492. Циркуляры Министерства народного просвещения // ЖМНП. — 1916. — № LXVI. — С. 61—67.
493. Чавдаров С. Про методи наукової роботи над підручником / С. Чавдаров // Ком. освіта. — 1933. — № 6. — С. 34—37.
494. Чавдаров С. Х. Невідкладні завдання педагогічної науки / С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко // Рад. шк. — 1956. — № 9. — С. 11—21.
495. Чавдаров С. Х. За творче опрацювання проблем педагогічної науки / С. Х. Чавдаров, М. М. Грищенко // Рад. шк. — 1958. — № 1. — С. 3—17.
496. Чарнолуцкий В. Вопросы народного образования на первом общеземском съезде / В. Чарнолуцкий. — СПб. : Типогр. М. А. Александрова. — 1912. — 180 с.
497. Чарнолуцкий В. К вопросу о „единой“ школе / В. Чарнолуцкий // Вестн. воспитания. — 1912. — № 4. — С. 37—78.
498. Чарнолуцкий В. И. К школьной реформе / В. И. Чарнолуцкий. — М. : Типогр. т-ва И. Д. Сытина, 1908. — 72 с.
499. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / упоряд., наук. ред. Л. Д. Березівська // Ін-т педагогіки АПН України. — Х. : ОВС, 2006. — 328 с.
500. Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці / Я. Чепіга. — К. : Вид-во. укр. шк., 1918. — 72 с.
501. Чепіга Я. Ф. Грунтовні принципи нормальної школи / Я. Ф. Чепіга // Світло. — 1911. — № 1. — С. 3—7.

502. Чепіга Я. До трудової вільної школи! / Я. Чепіга // ВУШ. — 1918—1919. — № 8/9. — С. 81—85.
503. Чепіга Я. Ф. Національність і національна школа Я. Ф. Чепіга // Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики : зб. психо-пед. ст. — К., 1913. — Кн. 1. — С. 118—130.
504. Чепіга Я. Ф. Передмова до проекту / Я. Ф. Чепіга // Світло. — 1913. — № 1. — С. 36—37.
505. Чепіга Я. Проект української школи. Грунтовні постулати проекту / Я. Чепіга // Світло. — 1913. — № 2. — С. 31—41.
506. Чепіга Я. Проект української школи / Я. Чепіга // Світло. — 1913. — № 3. — С. 14—30.
507. Чепіга Я. Ф. Проект української школи : (3-й, 4-й, 5-й, 6-й рік) / Я. Ф. Чепіга // Світло. — 1913. — № 4. — С. 16—29.
508. Чепіга Я. Просвещенное невежество / Я. Чепіга // Укр. жизнь. — 1912. — № 9. — С. 92—94.
509. Чепіга Я. Ф. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918—1919 шкільний рік : критич. нарис / Я. Ф. Чепіга // ВУШ. — 1918—1919. — № 5. — С. 291—297.
510. Чепіга Я. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе / Я. Чепіга // Укр. жизнь. — 1913. — № 9. — С. 9—14.
511. Черкасенко С. Голос українських учителів / С. Черкасенко // Укр. жизнь. — 1912. — № 6. — С. 38—46.
512. Черкасенко С. Те, без чого не обійдеся / С. Черкасенко // Світло. — 1913. — № 2. — С. 3—5.
513. Четвертий з'їзд учителів УРСР / редкол.: Є. С. Березняк, В. І. Войко, С. П. Заволока [та ін.]. — К. : Рад шк., 1977. — 236 с.
514. Чехов Н. В. Всеобщее обучение (По поводу проекта Министерства народного просвещения) / Н. В. Чехов // Русск. шк. — 1906. — № 12. — С. 102—119.
515. Шакиров Р. В. Системно-концептуальный анализ реформ общего и среднего образования в России в XX веке : дис. ...доктора пед. наук : 13.00.01 / Шакиров Роберт Вафич. — Казань, 1997. — 282 с.
516. Шаповал М. М. Виробниче навчання — складова частина політехнічної освіти / М. М. Шаповал, Ю. П. Осмоловський // Рад. шк. — 1957. — № 7. — С. 18—22.
517. Шаталов В. Ф. За чертой привычного: Ответы учителя-новатора на заданные журналистом Н. Столяровым вопросы по проблемам перестройки общеобразовательной школы / В. Ф. Шаталов. — Донецк : Донбасс, 1988. — 69 с.

518. Шашло Т. М. Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні / Т. М. Шашло. — К. : Рад. шк., 1963. — 157 с.
519. Щербаков В. Судьбы национальных культур, языка и народного образования / В. Щербаков // Сов. педагогика. — 1989. — № 9. — С.11—20.
520. Школа і вимога часу // Рад. шк. — 1970. — № 8. — С. 1—8.
521. Школа на путях реформи / сост. Н. Е. Чухрий. — Одесса : Маяк, 1986. — 120 с.
522. Що казали в Думі депутати з України про народну освіту // Рідна справа. Вісті з Думи. — 1907. — 20 трав. (№ 9). — С. 2—3.
523. Ющишин І. Про нижчу школу на Україні / І. Ющишин // ВУШ. — 1917. — № 2. — С. 94—98.
524. Ющишин І. Про нижчу школу на Україні / І. Ющишин // ВУШ. — 1917. — № 3—4. — С. 182—186.
525. Ягодин А. Г. Совершенствование межнациональных отношений и школа / А. Г. Ягодин // Сов. педагогика. — 1989. — № 8. — С. 3—11.
526. Ярмаченко М. Д. Реформування освіти та педагогічної науки в Україні. Історія і сучасність / М. Д. Ярмаченко // Директор шк., ліцею, гімназії. — 2001. — № 3. — С. 18—42.
527. Ignatieff, Michael. The Russian album / Michael Ignatieff. — London: Cliatto & Windus, 1987. — 191 с.
528. Senex. К дефектам средней школы / Senex // Русск. шк. — 1904. — № 12. — С. 90—98.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського

529. Заява Н. А. Дмитрієва на губерніальному з'їзді Полтавської групи всеросійської спілки учителів та діячів по народній освіті про реформу народної школи на Україні. 20 листопада 1905 р. // Ф. 10, спр. 6609, арк. 1—4.
530. Студентська українська громада у Харкові Лучицькому І.В. Протест проти законопроекту шкільної комісії Державної Думи та вимога відстояти інтереси української школи // Ф. 66, №258, 2 арк.
531. Лучицькому И. В. Просьба возбудить ходатайство перед Городской Думой о разрешении украинских школ // Ф. 66, №269, 2 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

532. Протокол №10 засідання Генерального Секретаріату, 18 вересня 1917 р. // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1 (Протоколи і журнали засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради (3 березня—29 грудня 1917 р.), 152 арк.), арк. 20—24.
533. Протокол №16 засідання Генерального Секретаріату, 25 вересня 1917 р. // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 24—26.
534. Додаток до журналу засідання Генерального Секретаріату від 30 листопада 1917 р. Проект тимчасового шкільного управління // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1. арк. 101—103.
535. П. Міністр освіти на нараді Ради міністра // Ф. 2201, оп. 1, спр. 6 (Склад Шкільної ради, протоколи її засідань за 9, 20, 27 та 30 травня, 3 червня, 17 і 20 вересня та 30 жовтня 1918-й р. звіт про її роботу (9 травня — 4 жовтня 1918), 41 арк.), арк. 1—2 об.
536. Вирізка з газети «Последние новости» «Декларация учительского союза» // Ф. 2201, оп. 1, спр. 6, 41 арк.), арк. 8 об.
537. Протокол № 55 засідання Шкільної Ради 27 травня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 6, арк. 9—11.
538. Члени Шкільної ради // Ф. 2201, оп. 1, спр. 6, арк. 22—26 об.
539. Циркуляр «До земств і міст», 1917 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 12 (Обіжник Генерального секретаря освітніх справ про організацію роботи в школах України, тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні (25 липня 1917—10 грудня 1918), 171 арк.), арк. 3.
540. Циркуляр «До української людності», 1917 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 7.
541. Протоколи засідання з'їзду комісарів народної освіти (11—12 липня 1918 р.) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 1—2.
542. Резолюції, ухвалені з'їздом губернських та повітових комісарів по освітнім справам 11—14 липня 1918 р. (Протоколи з'їзду комісарів народної освіти на Україні (11—14 липня 1918), 13 арк.) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 5—5 об.
543. Меморандум п.Міністру освіти з'їзду Комісарів освіти // Ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 4—4 об.
544. Закон 20 жовтня 1918 р. про деякі зміни та доповнення до закону про хлоп'ячі гімназії та реальні школи 10 травня 1912 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 54 (Законопроекти та пояснюючі записки до них по департаменту вищої й середньої освіти (3 квітня — 16 вересня 1918), 287 арк.), арк. 223.

545. В Раду Міністрів міністра освіти. Доклад про асигнування 5000000 крб на видання шкільних підручників (квітень 1918) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 57 (Законопроекти та пояснюючі записки до них по департаменту нижчої освіти (8 травня—26 грудня 1918), 114 арк.), арк. 3.
546. Пояснююча записка до законопроекта про скасування органів управління бувшими церковнопарафіяльними школами // Ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 30—31 об.
547. Законопроект про заснування з 1 липня 1918 р. при середніх школах 350 стипендій для незаможних учнів і про асигнування на це Міністерству освіти 77500 крб. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 47.
548. До канцелярії Державного секретаря // Ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 51—52 об.
549. До Ради Міністрів „Законопроект про прийняття на державні кошти відкритих Міністерством освіти і мистецтва з початку 1918—1919 шк. р. 40 хлоп'ячих гімназій і 10 реальних шкіл // Ф. 2201, оп. 1, спр. 57, арк. 146 об.—147.
550. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, 14 об. арк.
551. Про комісії, утворені при Міністерстві освіти. 2 липня 1918—20 листопада 1918 // Ф. 2201, оп. 1, спр. 91, 8 арк.
552. Протокол №1 засідання Комиссии по составлению проекта школьного управления на Украине, 13 июля 1918 г. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 93 (Протоколи засідання комісії про створення й роботу комісії по складанню проекту шкільного управління на Україні (червень — 24 грудня 1918), 88 арк.), арк. 25—28.
553. Протокол №4 засідання Комиссии по составлению проекта школьного управления на Украине, 18 июля 1918 г. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 93, арк. 39—41 об.
554. Розклад годин для старших класів класичних українських гімназій, ухвалений 2 серпня 1918 р., Розклад годин для старших класів реальних гімназій на Україні, ухвалений 2 серпня 1918 р., на Україні // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399 (Обіжники Міністерства народної освіти про організацію роботи середньої школи (7 травня—30 листопада 1918), 88 арк.), арк. 21—22.
555. Обіжник „До Комісаріату Київської, Одеської, Харківської шкільної округи“ // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399, арк. 38.
556. До п.п. директорів, начальників, інспекторів та ін. керівників всіх середніх шкіл (7 листопада 1918 р.) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399, арк. 69.
557. Комісаріату в справах Київської шкільної округи, Одеської шкільної округи, управлінню в справах Харківської шкільної округи // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399, арк. 72.

558. Обіжник „До управлінь шкільними округами“ (29 листопада 1918) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399, арк. 77.
559. Засідання 16 травня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 400 (Протоколи наради представників земств, міст та Міністерства освіти за 15—17 травня 1918 р., 13 арк.), арк. 3—5.
560. Засідання 16—17 травня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 400, арк. 6 об.— 9.
561. До Комісаріату по справах шкільної округи // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593 (Обіжники й інструкції Департаменту вищої й середньої освіти, проект тимчасового закону про функції педагогічних рад по середніх школах України (квітень 1918—11 січня 1919), 23 арк.
562. Обіжник «До директорів українських середніх шкіл» (листопад 1918) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 2.
563. Обіжник «До комісаріату Одеської шкільної округи», 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 10.
564. Програма засідання комісії по виробленню програми для нижчих і вищих початкових шкіл всієї України (1 серпня 1918 р.) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 680 (Протоколи комісії по виробленню програми для нижчих і вищих початкових шкіл всієї України (1 серпня 1918—8 серпня 1918), 11 арк.), арк. 1—4.
565. Комісія по виробленню програми для нижчих і вищих початкових шкіл. Протокол наради 5 серпня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 680, арк. 5—9.
566. Циркуляр «До директорів середніх шкіл, відомств та ін. вищих початкових, торгових та ін. шкіл України» // Ф. 2201, оп. 1, спр. 712 (Законопроекти та обіжники міністерства про організацію навчання у вищих початкових школах, проекти програм навчальних предметів, що викладаються в цих школах, 1918 р., 114 арк.), 1—1 об.
567. Пояснююча записка щодо класного читання // Ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 53.
568. Розклад лекцій, годин у вищій початковій школі на 1918/19 н.р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 712, арк. 57.
569. С. Постернак. До Міністерства народної освіти (6 червня 1918 р.) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771 (Законопроекти та документи до них про відкриття початкових шкіл, курсів для педагогів та ін. питань нижчої освіти (19 квітня — 23 грудня 1918), арк. 121), арк. 15.
570. Обіжник „До губерніяльних і повітових народних (земських) і міських управ та губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх“ (22 липня 1918) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 48.
571. Обіжник від 5 серпня 1918 р. „До губерніяльних, повітових (земських) і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до педагогічних рад вищих початкових шкіл“ // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 52—52 об.

572. Ухвалений Радою Міністрів закон про об'єднання до одного типу різно-рідних нижчих початкових шкіл, 6 серпня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 53—53 об.
573. Обіжник від 29 серпня 1918 р. „До губерніяльних, повітових (земських) і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та за-відуючих нижчими початковими школами з неукраїнською викладовою мовою“, 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 64—64 об.
574. Обіжник від 3 вересня 1918 р. „До губерніяльних, повітових, народних (земських) і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до педагогічних рад вищих початкових шкіл“ (3 вересня 1918) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 68 а.
575. Законопроект про призначення вчителям Холмщини додаткового тимчасового утримання (4 жовтня 1918 р.) // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 91—93.
576. Обіжник «До губерніяльних і повітових народних (земських) і городських управ» // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 93.
577. Законопроект про зміну ст.ст.8, 9 і 23 та про скасування примітки до ст. 9 і примітки 2 до ст.11 „Положення про вищі початкові училища 25 червня 1912 р.“ // Ф. 2201, оп. 1, спр. 771, арк. 94.
578. Народна освіта на Україні // Ф. 2201, оп. 1, спр. 840 (Статистичні та інші відомості про стан народної освіти по губерніях України (31 грудня 1917—12 жовтня 1918), 248 арк.), арк. 10—13.
579. До пана міністра народної освіти, 8 квітня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 2, спр. 131 (Проект закону про нові функції педагогічних рад по середніх школах України, ремонт й устаткування шкільних приміщень (квітень—30 серпня 1918 р.), 210 арк.), арк. 20.
580. Телеграма Чернігівського директора реальної школи, 1918 р. // Ф. 2201, оп. 2, спр. 131, арк. 158.
581. Звіт діяльності Департаменту середньої школи Міністерства освіти за час керування Міністерством його вельможності пана міністра М.П.Василенка // Ф. 2201, оп. 5, спр. 1 (Законопроекти і постанови гетьманського міністерства освіти та управління шкільних справ про асигнування коштів учбовим закладам. Доповідні записки, звіти про діяльність департаменту середньої школи і нижчої освіти, 1918 р., 76 арк.), арк. 13—27.
582. Коротке справоздання про те, що зроблено або знаходиться в стадії розроблення в департаменті нижчої освіти з 1 травня до 1918 р. // Ф. 2201, оп. 5, спр. 1, арк. 32 об—33.
583. Обіжник від 5 серпня 1918 р. „До губерніяльних, повітових (земських) і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до педагогічних рад вищих початкових шкіл“ // Ф. 2201, оп. 5, спр. 1, арк. 36.

584. Інструкція комісарам по народній освіті. Ухвалена Генеральною Шкільною Радою 15 квітня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 5, спр. 1, арк. 138—139.
585. Протоколи шкільної ради при міністерстві з 17 липня 1917 по 24 квітня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 1, арк. 153.
586. Заседание комиссии по украиноведению // Ф. 2581, оп. 1, спр. 10 (Проекти і положення в справі нової організації школи і управління освітою в цілому, 83 арк.), арк. 7—18 об.
587. Проект закону про нові функції педагогічних рад в середніх школах України // Ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 33—33 об.
588. Народа в справі організації Народної освіти на Україні 15—20 грудня 1917 року // Ф. 2581, оп. 1, спр. 10, арк. 48—48 є об.
589. Проект, 20 вересня 1917. А. Музиченко. Компетенція Генерального Секретаріата по народному просвещению // Ф. 2581, оп. 1, спр. 12 (Проекти, постанови і доповіді про організацію і структуру секретарства та Міністерства освіти УНР (вересень 1917—20 травня 1918, 84 арк.), арк. 1—1 об.
590. Рада міністра народної освіти, 19 березня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 12, арк. 52—57а.
591. Вимітка з протоколу засідань Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 14 (Закони й постанови ЦР по освіті та законопроекти, складені секретарем освіти (вересень 1917—29 квітня 1918), 196 арк.), арк. 10.
592. В Раду Міністрів Міносвіти. Доклад про асигнування 5 000000 крб. на видання шкільних підручників // Ф. 2581, оп. 1, спр. 14 (Закони й постанови ЦР по освіті та законопроекти, складені секретарем освіти (вересень 1917—29 квітня 1918), 196 арк.), арк. 110.
593. Народа з фундаторами приватних середніх шкіл м. Києва (квітень 1918 р.) // Ф. 2581, оп. 1, спр. 14, арк. 112.
594. З діяльності Генерального Секретарства народної освіти з 25 червня по 11 серпня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 15 (Звіти про роботу, плани й проекти Секретарства освіти і окремих його відділів з 25 червня до 1 травня 1918 р., 104 арк.), арк. 1—2.
595. Справоздання про діяльність середньої школи // Ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 52—52 об.
596. До історії Українського Народного Міністерства справ освітніх // Ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 60—61.
597. Звіт діяльності департаменту вищої і середньої школи до березня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 74—74 об.
598. Звіт за листопад відділу середніх шкіл, 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 41 об.
599. „Українці! Ідть до рідної школи“; „Від Генерального секретаря Центральної Української Ради по народній освіті до українського вчительства“

- // Ф. 2581, оп. 1, спр. 16 (Постанови націоналістичних організацій про підтримку Центральної Ради і надіслані привітання їй і секретарю освіти. Відозви генерального секретаря освіти Стешенка до громадян і вчителівства про допомогу в українізації школи та ін., (2 липня 1917—квітень 1918 рр., 49 арк.), арк. 44—45.
600. Постанови в справі організації освіти, винесені учительським з'їздом 5—6 квітня 1917 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 17 (Постанови про організацію місцевих учительських спілок і всеукраїнської спілки учителів, їхні статuti, протоколи з'їздів, скликання всеукраїнського з'їзду. Квітень 1917 — 16 липня 1918, 107 арк.), арк. 3—4 об.
601. Подільський губерніяльний з'їзд учительських делегатів, що відбувся 27—28 травня 1917 р. у м.Вінниця // Ф. 2581, оп. 1, спр. 17, арк. 66.
602. Постанови делегатського губерньського вчительського з'їзду в Полтаві 25—28 травня 1917 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 17, арк. 82—83.
603. Які на Україні потрібні школи? К.Л. Бабич (28 серпня 1917 р.) // Ф. 2581, оп. 1, спр. 69 а (Проект нової організації, школи та її органів, про вибори директорів (27 серпня 1917—13 квітня 1918), 30 об.), арк. 1—4 об.
604. Постанова Загальних зборів українського учительського товариства 3 квітня 1918 р. про план дерусифікації середньої школи на Україні // Ф. 2581, оп. 1, спр. 70 (Постанови й вимоги місцевих громадських організацій і учнів про українізацію середньої школи, виявлення ворожих цьому груп і розпорядження влади в цій справі, 145 арк.), арк. 137.
605. До Комісаріату Київської шкільної округи, 10 квітня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 104 (Обіжник департаменту вищої і середньої освіти учбовим закладам і комісаріатам (13 грудня 1917 — 30 квітня 1918 р.), 10 арк.), арк. 5—7.
606. Інструкція комісарам народної освіти, 15 квітня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 104, арк. 7—10 об.
607. Проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України // Ф. 2581, оп. 3, спр. 2 (Постанова Ради від 23 квітня 1917 р. про організацію губерньських повітових та міських українських Рад. Проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України, 3 арк.), арк. 2—2 об.
608. Розпорядження Директорії Народної Республіки про управління школами на Україні // Ф. 2582, оп. 1, спр. 1 (Наказ Директорії про призначення Е.О.Щириці зав. відділом освіти й розпорядження її про управління школами, листування Щириці з установами про звільнення від реквізиції будинків, потрібних відділу і шкіл, 34 арк.), арк. 15—16.
609. До пана міністра народної освіти і мистецтва (20 лютого 1919 р.) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 4 (Розпорядження Міністерства освіти І. Огієнка про організацію управління освітою в УНР, доповіді управляючого загальним департаментом про управління „Ради Міністра“ при Міністерстві освіти та департаменті освіти про свою діяльність. Наказ Директорії УНР про призначення

- міністром освіти А. Крушельницького та відмова його від посади міністра з політичних мотивів та ін. 23 грудня 1918—22 жовтня 1919), 79 арк.), арк. 39—41 об.
610. Журнал засідання Директорії Української Народної Республіки від 3 січня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 9 (Законопроекти по освіті, подані до Ради Міністрів (з постановами або без них). (Т.І, грудень 1918—24 жовтня 1920), 145 арк.), арк. 3—7.
611. Закон про організацію Комісії для технічного переведення реформи школи на Україні, липень 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 9, арк. 86—87.
612. До Ради Народних Міністрів. Пояснююча записка до проекту постанови про виключення з ужитку на Україні шкільних підручників, вороже або тенденційно освітлюючих Україну: українську національно-державну справу // Ф. 2582, оп. 1, спр. 9, арк. 91.
613. УНР. Міністерство народної освіти, відділ вищої початкової школи (січень 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10 (Законопроекти (копії) та пояснювальні записки до них, надіслані до Ради Міністрів УНР, Міністерства освіти. Т.ІІ — по нижчій і вищій початковій школах (6 грудня 1918—14 листопада 1919), 118 арк.), арк. 21 об.
614. Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб (26 січня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 36.
615. Постанова про утворення тимчасових курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл (3 березня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 52.
616. Законопроект про безплатне обов'язкове навчання всіх громадян України, 10 квітня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 60—66.
617. Міністерство народної освіти. І.Огієнко. Пояснююча записка, 1 січня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11 (Законопроекти (копії) та пояснюючі записки до них, надіслані до Ради Міністрів УНР, Міністра освіти. Т.ІІ — по середній школі (10 січня — 5 листопада 1919), 173 арк.), арк. 40.
618. Законопроект Міністерства народної освіти про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл та про асигнування на ці курси в розпорядження Міністерства народної освіти 2067600 гривень, 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 79.
619. Законопроект та копія постанови фінансової комісії про прийняття на державні кошти 29 громадських українських середніх шкіл і асигнування на їх обладнання 5800 гривень і на утримання — 5.013.693 гривень та про організацію Комісії для технічного переведення реформи школи на Україні, 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 102—104.

620. Постанова про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл та відпуск коштів на удержання цих курсів (12 жовтня 1919 р.) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 112.
621. Розклад лекцій для всіх класів класичних українських гімназій. Розклад годин для старших класів українських середніх шкіл (реальний відділ). Розклад годин для старших класів українських середніх шкіл (філологічний відділ), 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 155—158.
622. Законопроект Міністерства народної освіти про встановлення титулу вчителя українських середніх, вищих початкових і початкових шкіл та про придбання цього титулу, 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 166.
623. Законопроект про закриття всіх державних середніх шкіл, що на 1 січня 1920 р. не перейдуть на українську викладову мову і не будуть внесені в сітку державних шкіл національних меншин, 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 172.
624. Обіжник «До комісарів по справах» // Ф. 2582, оп. 1, спр. 16 (Накази по департаментах Міністерства загальної, нижчої, вищої, середньої, позашкільної освіти, професійної освіти. Головне управління мистецтва (копії) по особовому складу (25 грудня 1918—11 листопада 1919), 134 арк.), арк. 11.
625. Накази і обіжники по Міністерству народної освіти, розпорядження департаменту нижчої освіти (17 грудня 1918—14 листопада 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 27, 82 арк.
626. Наказ №447 по Міністерству народної освіти, 11 квітня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 1, спр. 27 (Накази і обіжники по МНО, розпорядження департаменту нижчої освіти (17 грудня 1918—14 листопада 1919), 82 арк.), арк. 8.
627. До п.Губерніального комісара по освіті на Поділлі // Ф. 2582, оп. 1, спр. 128 (Документи про заведення безкоштовного загального навчання і вироблення статуту комісії з реформи школи, 32 арк.), арк. 7—7об.
628. Документи про заведення безкоштовного загального навчання і вироблення статуту комісії з реформи школи (травень—вересень 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 128, 32 арк.
629. Закон Директорії про перетворення духовних шкіл в загальноосвітні і про передачу їх Міністерству освіти УНР та ін. (8 жовтня 1921—14 грудня 1921) // Ф. 2582, оп. 2, спр. 5, 105 арк.
630. Протокол №1 засідання Ради міністра народної освіти від 2 липня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 13 (Закон і постанова Ради міністрів УНР про викладання української мови, про грошову допомогу урядовцям, що втекли з м. Рівно. Протоколи і журнали засідань Ради міністрів УНР і т.ін., 72 арк.), арк. 21—24.
631. Протокол №2 засідання Ради міністра народної освіти від 5 липня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 25—25 об.

632. Протокол №3 засідання Ради міністра народної освіти від 12 липня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 26—26 об.
633. Протокол №11 засідання Ради міністра народної освіти від 6 серпня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 36—37.
634. Протокол №19 засідання Ради міністра народної освіти від 27 серпня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 44.
635. Протокол №35 засідання Ради міністра народної освіти від 23 жовтня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 13, арк. 59.
636. Обіжник МНО УНР до законовчителів шкіл усіх типів // Ф. 2582, оп. 2, спр. 34 (Обіжник Міністерства освіти УНР про викладання предметів українською мовою та про видачу закордонних паспортів. Протоколи засідань Ради Міністрів УНР, 1921, 14 арк.), арк. 4.
637. Протокол наради діячів народної освіти 11 жовтня 1920 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 34, арк. 6—6 зв.
638. Передмова. Друга книга Проекту Єдиної школи // Ф. 2582, оп. 2, спр. 43 (Журнали та протоколи засідань петлюрівської ради міністрів, сільськогосподарської комісії, петлюрівської єдиної школи і ін., 51 арк.), арк. 20—21.
639. Статут Ради Міністрів УНР про організацію Єдиної школи та ін. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 14, 17 арк.
640. Статут Єдиної школи УНР // Ф. 2582, оп. 2, спр. 115 (Статут Єдиної школи УНР та ін., 70 арк.), арк. 1—5.
641. Объяснительная записка к проекту четырехклассных учебных заведений, 1915 р. // Ф. 2582., оп. 2., спр. 115, арк. 66.
642. Пояснювальна записка до Статуту Єдиної школи // Ф. 2582., оп. 2, спр. 116 (Статут Єдиної школи УНР та батьківських комітетів. Проект професійної школи УНР в Україні, 85 арк.), арк. 34.
643. Зміни в міністерському проекті „Статуту Єдиної школи“ культурно-освітньою комісією ради республіки // Ф. 2582, оп. 2, спр. 116, арк. 12—29.
644. Статут батьківського комітету національно-державної школи (загальноосвітня школа) // Ф. 2582, оп. 2, спр. 116, арк. 34—37.
645. Статут Єдиної школи // Ф. 2582, оп. 2, спр. 116, арк. 75—85.
646. В. И. Михалевич, преподаватель Ореховского реального училища. Проект украинской средней школы // Ф. 2582, оп. 2, спр. 122 (Закони і законопроекти Міністерства освіти УНР про норми оплати педагогів і т. ін. Статут середньої школи УНР та ін., 1919 р., 76 арк.), 3—5 об.
647. Ухвалена Радою народних міністрів Постанова про зміну штатів вищих початкових шкіл і про асигнування 83.400.000 крб на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл // Ф. 2582, оп. 2, спр. 125 (Законопроект Міністерства освіти УНР з пояснювальною запискою та інструкція

- про асигнування грошової допомоги вчителям УНР, про організацію учбових закладів УНР (1 січня 1919—7 жовтня 1919), 59 арк.), арк. 30.
648. До Ради Міністрів УНР. Законопроект про вступ без іспитів до 5 класу СШ учнів, які закінчили курс вищої початкової школи, 9 квітня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 125, арк. 69.
649. Доклад директора департаменту вищої та середньої школи А. Синявського // Ф. 2582, оп. 2, спр. 138 (Доповідь директора департаменту середньої школи про створення Єдиної української школи УНР. Програми та розклади занять і списки книг, 70 арк.), арк. 1—2.
650. Програми занять та розклади занять // Ф. 2582, оп. 2, спр. 139 (Доповіді директора департаменту середньої школи про створення єдиної української школи УНР, списки книг, 70 арк.), арк. 56—60.
651. Програми занять єдиної української школи УНР // Ф. 2582, оп. 2, спр. 148, 73 арк.
652. Список середніх шкіл УНР на 1 січня 1919 р. // Ф. 2582, оп. 2, спр. 156 (Справа про арешти педагогів УНР австрійськими і німецькими військами і т.ін. 19 листопада 1918—21 грудня 1918, 53 арк.) арк. 6.
653. Протоколи засідань педагогічних комісій УНР при МО УНР (20 липня 1919—21 жовтня 1920) // Ф. 2582, оп. 2, спр. 162, 82 арк.
654. Протоколи засідань педагогічних комісій УНР при Міністерстві освіти (28 червня—6 жовтня 1919) // Ф. 2582, оп. 2, спр. 163, 93 арк.
655. Протокол засідання комісії по розгляді підручників з української мови для середніх шкіл 5 листопада 1918 // Ф. 2582, оп. 3, спр. 18 (Копії протоколів засідань комісії при Міністерстві освіти та розгляд підручників з української мови та рецензії на підручники, 204 арк.), арк. 12—15.
656. Постановлення Народного Комиссариата просвещения о реформе школы // Ф. 166, оп. 1, спр. 10 (Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про організацію і розвиток культурно-освітньої роботи на Україні (16 січня — 21 липня 1918 р., 83 арк.), арк. 9—14 об.
657. От Народного комиссариата просвещения. Постановление, 9 марта 1918 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 10, арк. 25.
658. Постанова Тимчасового робітничого і селянського уряду УСРР про передачу всіх учбових закладів України у відання відділу освіти. Положення про організаційно-інструкторський відділ та підвідділи з'їздів-курсів відомства Наркомосу УСРР, звіт і доповідна записка про діяльність підвідділу з'їздів-курсів. Листування з відділами Наркомосу УСРР про організацію Рад при Наркомосі (14 червня—12 серпня 1919) // Ф. 166, оп. 1, спр. 19, 44 арк.
659. Отчет о деятельности отдела социального воспитания на 10 июля 1919 г. // Ф. 166, оп. 1, спр. 160 (Матеріали про організацію соціального виховання

- на Україні (декрети і пояснювальні записки до них, положення, інструкції, доповіді, звіти, виписки з протоколів засідань, листування; лютий — 18 серпня 1919 р., 179 об.), арк. 141.
660. Основи будівництва вільної, єдиної, трудової, соціальної школи на Україні // Ф. 166, оп. 1, спр. 300 (Декрети, постанови, інструкції Раднаркому і Наркомосу УСРР про рівноправність мов, організацію культурно-освітньої роботи, правила вступу до вищих учбових закладів, скасування плати за навчання, проведення виборів шкільних робітників та асигнування коштів. Доповіді відділу шкільної освіти про стан професійної освіти на Україні та організацію шкільної справи в учбових закладах, підвідомчих Наркомосу, 107 арк.), арк. 97.
661. Коротка доповідь Наркомосу УСРР про його діяльність в 1919 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 314, 22 арк.
662. Отчет о деятельности школьно-административного подотдела за время с 1 мая по 26 июля 1919 г. // Ф. 166, оп. 1, спр. 334 (Звіти підвідділів і секцій відділу єдиної трудової школи про їх роботу за травень—серпень 1919 р. Листування з наркоматами УСРР, місцевими відділами народної освіти і учбовими закладами про ліквідацію кадетських корпусів, передачу всіх учбових закладів до відому Наркомосу, проведення в життя принципів єдиної трудової школи, звільнення шкільних приміщень і підготовку до навчального року, перепис дітей шкільного віку, організацію губернських і повітових відділів шкільних санаторіїв, звільнення від призову в Червону Армію робітників народної освіти та з інших питань організації народної освіти (25 березня—20 серпня 1919 р.), 223 арк.), арк. 116—119.
663. Народный комиссариат просвещения Народному комиссариату военных дел (1919) // Ф. 166, оп. 1, спр. 334, арк. 64.
664. Проект шкільного будівництва на Україні в 1919—1920 н.р. Звіти та інформаційні відомості шкільно-адміністративного підвідділу та секцій про діяльність за травень—червень 1919 р. нижчих і середніх учбових закладів м. Києва, про їх матеріальний стан навчальної і виховної роботи в 1920 р. (3 травня 1919 — 18 червня 1920) // Ф. 166, оп. 1, спр. 336, 104 арк.
665. Наказ №84 Комісаріату народної освіти // Ф. 166, оп. 1, спр. 337 (Матеріали про організацію народної освіти на Україні (декрети, проекти декретів, положення, постанови, інструкції, протоколи, пояснювальні записки, учбові програми (23 січня — 26 липня 1919), 201 арк.), арк. 58.
666. Схема организации отдела единой трудовой школы // Ф. 166, оп. 1, спр. 383 (Положення та проекти положень про єдину трудову школу України, культурно-освітні установи мережі залізниць України та підвідділи шкільного відділу України. Учбові програми з фізики і механіки в середніх учбових закладах. Списки педагогічного персоналу гімназій і училищ м. Києва. 9 березня—травень 1919 р., 133 арк.), арк. 115.
667. Проект Єдиної школи на Вкраїні, 1919 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 383, арк. 47—67.

668. Основы строительства свободной, единой, трудовой школы на Украине, 1919 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 383, арк. 124—124 об.
669. Протокол №12 заседания коллегии школьного отдела 24 мая 1919 г. // Ф. 166, оп. 1, спр. 389 (Протоколи засідань колегій шкільного відділу і єдиної трудової школи, комісій по перегляду і редагуванню підручників, по складанню програм і планів занять в єдиній трудовій школі, музейній комісії (Копії. Звіти підвідділів і секцій шкільного відділу про їх діяльність за травень—серпень 1919), 240 арк.), арк. 75—80.
670. Протокол №1 засідання комісії по перегляду і редагуванню шкільних підручників і книжок 13 травня 1919 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 389, арк. 39—44.
671. Протокол №3 засідання Комісії по перегляду і редагуванню шкільних підручників при Наркомосвіті 19 травня 1919 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 389, арк. 55—70.
672. Доклад по организационному обследованию школьного отдела Наркомпроса // Ф. 166, оп. 1, спр. 389, арк. 213—213 об.
673. Протоколи засідань Комісії по перегляду та проведенню в життя положення про єдину трудову школу на Україні // Ф. 166, оп. 1, спр. 391, 28 арк.
674. Заснування комісії і її склад // Ф. 166, оп. 1, спр. 393 (Протоколи засідання комісії по перегляду й переведенню в життя положення про єдину трудову школу і матеріали до них. Копії (19 березня—15 травня 1919 р.), 147 арк.), арк. 131—132 об.
675. Список осіб, які брали участь у засіданнях Комісії по трудовій школі // Ф. 166, оп. 1, спр. 393, арк. 12—13.
676. Протокол заседания Комиссии при школьном отделе Наркомпроса по пересмотру и осуществлению Положения о единой трудовой школе 17 апреля 1919 г. // Ф. 166, оп. 1, спр. 393, арк. 23—23 об.
677. Проект постановления о проведении в жизнь Единой трудовой школы // Ф. 166, оп. 1, спр. 393, арк. 111—119.
678. До діяльності комісії по перегляду та виконанню Статуту про єдину, вільну, трудову, соціальну школу на Україні // Ф. 166, оп. 1, спр. 393, арк. 139—139 об.
679. Виписки з протоколів засідання педагогічної секції наукового підвідділу Наркомосу УСРР. Рецензії на підручники для початкової і середньої шкіл (27 червня 1919 — 4 серпня 1919) // Ф. 166, оп. 1, спр. 729, 69 арк.
680. Стенограма 1-го Всеукраїнського з'їзду губернських відділів народної освіти 28—30 березня 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 874, 181 арк.
681. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 875, 5 арк.
682. Стенограма II Всеукраїнської наради з освіти (18 липня—23 серпня 1920 // Ф. 166, оп. 1, спр. 936, 260 арк.

683. Матеріали до II і III Всеукраїнських нарад по освіті. Тези доповідей, статті та ін. (10 березня—2червня 1921) // Ф. 166, оп. 1, спр. 937, 236 арк.
684. Народный комиссариат просвещения УССР. Постановление о проведении в жизнь 7-летней трудовой школы // Ф. 166 (Декларація Наркомосу УСРР від 1.УІІ 1920 р. про соціальне виховання дітей. Положення, постанови, обіжники, схеми, штати та ін. матеріали Наркомосу про організацію дитячих будинків, інститутів, дитячої інспекції, проведення літньої шкільної кампанії та ін. (7 червня —7 жовтня 1920), оп. 1, спр. 955, 70 арк.), арк. 15.
685. Протокол засідань делегатського педагогічного з'їзду учителів 2, 3, 4, 5, 6 серпня 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 957 (Протоколи засідання надзвичайної комісії по захисту дітей від 30 червня і 6 серпня 1920 р. Матеріали про роботу Полтавського губвідділу Наросвіти (звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми та ін., 87 арк.), арк. 38—40.
686. Наказ ч.11. Основні начала шкільної роботи, 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 957, арк. 28.
687. Протокол №10 заседания Совета отдела социального воспитания Наркомпроса УССР 19 июня 1920 г. // Ф. 166, оп. 1, спр. 959 (Протоколи засідань Ради відділу соціального виховання Наркомосу УСРР (25 квітня — 12 липня 1920), 31 арк.), арк. 23—24.
688. Декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 14.01.1918 про комісії для неповнолітніх. Циркуляри та листування з губвідділами Наросвіти УСРР про організацію дитячих будинків, літніх і лісних шкіл, дитячих санаторіїв, облік дітей-сиріт, забезпечення їх харчами, пайками, фінансування шкіл та ін. (5 травня—31 грудня 1920) // Ф. 166, оп. 1, спр. 981, 48 арк.
689. Постановление Центрального Совета защиты детей при Совнаркомме об организации «Недели защиты детей» 5 сентября 1920 г. // Ф. 166, оп. 1, спр. 984 (Постанови, інструкції ЦР захисту дітей при Раднаркомі УСРР про організацію «Тижня захисту дітей». Листування з ВУ ЦР Комітетами, відділами Наркомосу УСРР, Наркомпросом, Наркомфіном та ін. установами про проведення «Тижня захисту дітей на Україні» (16 вересня — 1 лютого 1920), 70 арк.), арк. 1.
690. Протоколи засідань Центральної комісії по проведенню тижня захисту дітей за вересень 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 986, 5 арк.
691. До громадян м. Києва «Відозва Комісії про проведення тижня захисту дітей» // Ф. 166, оп. 1, спр. 989 (Матеріали про проведення тижня захисту дітей в Київській губ. (інструкції, звіти, доповіді, відомості, протоколи засідань та ін. 17 липня 1920—5 лютого 1921, 34 арк.), арк. 24—25.
692. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР (оригінали) та листи до них (30 серпня — 9 грудня 1922 р.) // Ф. 166, оп. 2, спр. 743, 291 арк.

693. Виписки з протоколів засідань колегії Наркомосу УСРР (8 серпня 1922—7 лютого 1923) // Ф. 166, оп. 2, спр. 750, 294 арк.
694. Протоколи засідань Колегії Наркомосу УСРР. 3 листопада 1922—18 грудня 1923 р. // Ф. 166, оп. 2, спр. 826, 149 арк.
695. Операційний план Українського головного комітету соціального виховання дітей на 1922 р. та звіти про його діяльність за 1921—1922 академічний рік і серпень, жовтень 1922 // Ф. 166, оп. 2, спр. 1619, 208 арк.
696. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (в 6 т.), Т.1 (5 січня 1923—21 квітня 1923) // Ф. 166, оп. 3, спр. 12, 311 арк.
697. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (5 травня—28 серпня 1923) // Ф. 166, оп. 3, спр. 15, 197 арк.
698. Протокол №4 3-го совещания наркомов союзных и автономных республик 3 декабря 1923 г. // Ф. 166, оп. 3, спр. 17 (Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них. Т.УІ. 4 вересня 1923—31 грудня 1923, 322 арк.), арк. 202—206.
699. Звіт про роботу Наркомосу УСРР за 1922—1923 рр. // Ф. 166, оп. 3, спр. 24, 199 арк.
700. Протоколи засідань Колегії Головоцвиху (27 березня 1923—17 грудня 1923) // Ф. 166, оп. 3, спр. 26, 21 арк.
701. Протоколи засідань Колегії Наркомосу УСРР (оригінали) та матеріали до них (18 квітня—9 червня 1924) // Ф. 166, оп. 4, спр. 18, 377 арк.
702. План роботи Наркомосу УСРР, Центрального управління в справах друку, Головополітосвіти та ін. підлеглих НКО установ на 1924—1925 р. (18 вересня 1924—2 березня 1925) // Ф. 166, оп. 4, спр. 25, 282 арк. .
703. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР за 1925 р. та кварталний звіт про його роботу за червень—вересень 1924 р. Листування з Наркомосом РСФРР та його відділами про стан роботи по самоосвіті на Україні, підготовку до гастролей в м. Харкові Московського художнього академічного і малого театрів, про організацію та поліпшення культурно-освітньої роботи серед українського населення, яке проживає на території РСФРР та ін. питання (15 грудня 1924—12 червня 1924) // Ф. 166, оп. 4, спр. 104, 518 арк.
704. Постанови ВУЦВКу, РНК, Держплану і Наркомосу УСРР, інструкції, положення, проекти нарад, доповіді, відомості, листування та інші матеріали щодо проведення загального навчання в Україні (30 липня 1924 р.—16 січня 1926 р.) // Ф. 166, оп. 4, спр. 105, 506 арк.
705. Протоколи засідань Наркомосу УСРР в справі проведення загального навчання. Листування з ЦСУ УСРР про надсилку відомостей про кількість дитячого населення на Україні (8 жовтня—17 грудня 1925) // Ф. 166, оп. 5, спр. 223, 78 арк.

706. Операційний план Головоцвihu УСРР на 1925—1926 н.р. // Ф. 166, оп. 5, спр. 224, 82 арк.
707. Стенограма засідань ІV сесії науково-педагогічного комітету Головоцвihu при Наркомосі УСРР, 1925 р. // Ф. 166, оп. 5, спр. 678, 418 арк.
708. Матеріали про стан та роботу науково-педагогічних і методичних комітетів при відділах народної освіти України (протоколи, циркуляри, звіти, доповіді, доповідні записки, плани, статистичні відомості, таблиці) 19 травня—23 жовтня 1925 р. // Ф. 166, оп. 5, спр. 681, 980 арк.
709. Протоколи засідань Державного науково-методологічного комітету (оригінали і копії) та матеріали до них (4 січня — 14 серпня 1926) // Ф. 166, оп. 6, спр. 688, 359 арк.
710. Доповідь про діяльність Наркомосу УСРР за 1924—1926 рр. та матеріали до нього. 1926 р. // Ф. 166, оп. 7, спр. 2, 46 арк.
711. Протоколи та стенограма засідань колегії Наркомосу УСРР за 1927—1928 р. Копії (3 січня—19 грудня 1928) // Ф. 166, оп. 7, спр. 198, 166 арк.
712. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР за 1927р. Копії (12 січня—31 грудня 1927) // Ф. 166, оп. 7, спр. 201, 194 арк.
713. Протоколи Колегії НКО (1 грудня 1927—13 листопада 1928) // Ф. 166, оп. 7, спр. 202, 31 арк.
714. Обіжники НКО (Наркомосу УСРР), 1932 //ЦДАВО України, Ф. 166, оп. 7, спр. 236, 412 арк.
715. Розпорядження по народній освіті УСРР за 1927 р. (10 січня —27 грудня 1927) // Ф. 166, оп. 7, спр. 239, 239 арк.
716. Тези доповіді Ястржембського та пропозиції ДНМК і Колегії НКО про сучасний стан масової школи та заходи до її удосконалення. Нарис професора Готалова-Готліба про систему народної освіти у Франції, 1928 р. // Ф. 166, оп. 8, спр. 535, 267 арк.
717. Протокол засідання колегії Наркомосу УСРР (копія) та матеріали до нього (15 квітня 1929) // Ф. 166, оп. 9, спр. 19, 53 арк.
718. Протокол №27 позачергового засідання колегії НКО УСРР (7 вересня 1931 р.)// Ф. 166, оп. 9, спр. 872 (Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР на 1930—31 рр. 31 травня 1930—21 грудня 1931, 257 арк.), арк. 57.
719. Протокол №25 позачергового засідання колегії НКО 29 серпня 1932 р. // Ф. 166, оп. 10, спр. 5 (Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР і матеріали до них. Копії (21 грудня 1931—21 грудня 1932), 142 арк.), арк. 51—51 об.
720. Протокол №16 засідання колегії НКО УСРР 21 червня 1932 р.; Протокол №11 засідання колегії НКО УСРР 11 квітня 1932 р. // Ф. 166, оп. 10, спр. 5, арк. 60—61, арк. 83—84.

721. Стенограма наради НКО у заступника НКО т. Карпенка в справі перевірки виготовлення програм з окремих дисциплін з 26 жовтня 1931 р. // Ф. 166, оп. 10, спр. 13 (Стенограма і протоколи нарад у заступника наркома освіти УСРР та його листування з ЦК КП(б)У, Раднаркомом УСРР, сектором перевірки виконання постанов Наркомосу УСРР інститутами України про стан та перспективи ліквідації неписьменності й малописьменності, виконання постанов Раднаркому та колегії Наркомосу, забезпечення норм роботи відділів Наркомосу, організацію виставки творчості, організацію культослужбовування переселенців з Середньої Азії, політизацію політико-освітньої роботи на селі (8 жовтня 1931—29 листопада 1931), 195 арк.), арк. 165—187.
722. Матеріали про популяризацію та виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» районними відділами народної освіти і школами України (протоколи, резолюції, доповіді, доповідні записки, плани, відомості), липень 1931—1932 рр. // Ф. 166, оп. 10, спр. 431, 255 арк.
723. Протокол №35 позачергового засідання колегії НКО від 16 листопада 1931 р. // Ф. 166, оп. 10, спр. 920 (Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР (копії та матеріали, 2 січня 1932—9 січня 1933, 275 арк.), арк. 259—260.
724. Наказ наркома освіти УСРР від 31 березня 1933 р. // ЦДАВО України, Ф. 166, оп. 11, спр. 3 (Накази, розпорядження наркома освіти УСРР та його заступників за 1933 р., 55 арк.), арк. 49.
725. Наказ №62 заступника наркома освіти УСРР т. Хвилі від 16 липня 1933 р. // Ф. 166, оп. 11, спр. 3, арк. 17.
726. Постанова колегії НКО УСРР від 29 березня 1933 р. «Про постанову ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 р. про підручники для початкової й середньої школи» // Ф. 166, оп. 11, спр. 24 (Матеріали до засідань колегії Наркомосу УСРР (9 січня—10 червня 1933), 147 арк.), арк. 1—5.
727. До колегії НКО «Про організацію структури Наркомосу» // Ф. 166, оп. 11, спр. 25 (Матеріали до засідань колегії Наркомосу УСРР (1 квітня 1933—13 травня 1933), 40 арк.), арк. 25.
728. Основні заходи Народного комісаріату освіти УРСР на січень—березень 1939 р. // Ф. 166, оп. 11, спр. 423 б (Основні заходи Народного комісаріату освіти УРСР на січень—березень 1939 р., 51 б арк.), арк. 1—22.
729. РНК УРСР. Доповідна записка «Про роботу шкіл УРСР в 1941—1942 н.р. та про підготовку до навчального року» (17 травня 1942 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 5 (Доповідні записки Народного комісаріату освіти УРСР до РНК УРСР з питань народної освіти УРСР. 17 травня—18 грудня 1943, 95 арк.), арк. 57.
730. Секретареві ЦК КП(б)У по кадрах т. Кириченку О.І. // Ф. 166, оп. 15, спр. 8 (Доповідні записки Народного комісаріату освіти УРСР до Ради народних комісарів УРСР з питань народної освіти. Т.І. 6 січня — 15 серпня 1944 рр., 584 арк.), арк. 579.

731. Стенографічний протокол засідання колегії Народного комісаріату освіти УРСР (4 квітня 1945 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 55 (Матеріали (протоколи, стенограми та рішення засідань Колегії Наркомосвіти УРСР, т.І. 7 лютого—10 травня 1945), 169 арк.), арк. 16—29.
732. Отчет об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками учреждениям Народного комиссариата просвещения УССР // Ф. 166, оп. 15, спр. 61 а, 55 арк.
733. Отчет о военно-физической подготовке учащихся школ Херсонской области, имеющей 19 районов и город Херсон // Ф. 166, оп. 15, спр. 112 (Річні звіти обласних відділів народної освіти УРСР про рівень військово-фізичної підготовки в середніх неповних початкових школах і педагогічних училищах, 503 арк.), арк. 12—13.
734. Постановление №1638 Совета Министров СССР (Москва, Кремль) «О подготовке проекта Основных начал в области просвещения» // Ф. 166, оп. 15, спр. 126 (Постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР (11 січня—28 грудня 1946), 95 арк.), арк. 51—52.
735. Раді Міністрів УРСР. Постанова №1452 «Про навчальний план для спеціальних шкіл-інтернатів з англійською мовою навчання» (14 серпня 1946 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 128 (Постанови Ради Міністрів УРСР з питань народної освіти. Т.2 (6 травня—23 грудня 1946 р.), 164 арк.), арк. 110—116.
736. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 14 вересня 1946 р. «Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови й літератури для шкіл УСРР» // Ф. 166, оп. 15, спр. 130 (Матеріали (протоколи, стенограми та рішення) засідань колегії Міністерства освіти УРСР, Т.ІІ (6 травня—18 вересня 1946 р.), 316 арк.), арк. 218—223.
737. Наказ заступника міністра освіти УРСР т. Філіпова О.М. від 3 червня 1946 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 133 (Накази Міністерства освіти УРСР з питань основної діяльності (1 червня—10 серпня 1946 р.), 295 арк.), арк. 7.
738. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР від 9 грудня 1947 р. «Про стан викладання української літератури в школах УРСР» // Ф. 166, оп. 15, спр. 244 (Матеріали (протоколи, стенограми та рішення) засідань колегії Міністерства освіти УРСР, Т.ІУ (15 жовтня—21 листопада 1947 р.), 334 арк.), арк. 103—107.
739. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР «Про стан викладання історії СРСР та історії України в школах УРСР» (22 листопада 1947 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 244, арк. 269—272.
740. Стенограма наради, присвяченої роботі над піднесенням ідейно-методичної якості підручників з української та російської мов й читанок для початкової школи. 15 грудня 1947 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 252, 164 арк.
741. Матеріали (протоколи, стенограми та рішення засідань колегій Міністерства освіти УРСР), т. ІУ 21 серпня 1948 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 385, 281 арк.

742. Голові Ради Міністрів УРСР т. Коротченкові Д.С. (2 січня 1948 р.)// Ф. 166, оп. 15, спр. 391 (Копии докладных записок Министерства просвещения УССР в Совет Министров УССР по вопросам народного просвещения (т.1) (2 января — 20 июля 1948), 416 арк.), арк. 202.
743. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1952—53 н.р. — К.: Державне учбово-педагогічне видавництво «Рад. школа», 1952 // Ф. 166, оп. 15, спр. 1344, 2 арк.
744. Програми для шкіл I—X класів на 1953 р., т.I // Ф. 166, оп. 15, спр. 1346, 231 арк. ; т.II // спр. 1347, 207 арк.
745. Звіт про роботу шкіл УРСР за 1952—53 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 1348, 131 арк.
746. Річний звіт про роботу шкіл УРСР за 1953—54 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 1544, 82 арк.
747. Стенограма Республіканської наради завоблвно по питанню організації виконання рішень XIX з'їзду КПУ та заходів по проекту директив XX з'їзду КПРС по 6-му п'ятирічному плану, 1956 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 1806, 228 арк.
748. Стенограма Республіканської наукової конференції з питань політехнічного навчання в школах УРСР, 1956 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 1807, 112 арк.
749. Стенограма наради голів комісії по удосконаленню старих і виготовленню нових навчальних планів і програм для середніх шкіл. 7 вересня 1956 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 1809, 8 арк.
750. Стенограма республіканської наради заввідділами шкіл облвно та директорів інститутів удосконалення кваліфікації учителів про підсумки роботи шкіл УРСР за 1955/56 н.р., 1—2 жовтня 1956 // Ф. 166, оп. 15, спр. 1811, 208 арк.
751. Стенограма наради директорів середніх шкіл УРСР про стан трудового навчання учнів (28 листопада 1956 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 1816, 12 арк.
752. Стенографічний протокол наради завоблвно про виконання наказу Міністерства освіти УРСР «Про підсумки роботи шкіл УРСР за 1955—1956 н.р., 1 грудня 1956 р. // Ф. 166, оп. 15., спр. 1817, 29 арк.
753. Стенограма наради у міністра освіти УРСР 6 березня 1957 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2028 (Стенограма нарад у міністра освіти УРСР та його заступників з питань роботи шкіл республіки (12 лютого—11 грудня 1957 р.), 208 арк.), арк. 20—23.
754. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1956—57 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2130, 146 арк.
755. Розпорядження Міністерства освіти УРСР від 14 січня 1958 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2230 (Розпорядження Міністерства освіти (4січня—10 грудня 1958 р.), 146 арк.), арк. 3.

756. Про безплатне використання історико-революційних кінофільмів попередніх випусків у культурно-масовій роботі, 1958 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2230, арк. 13.
757. План роботи Міністерства освіти УРСР на 1958 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2231 (Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки засідань колегій МО УРСР). 2—22 січня 1958 р., 76 арк.), арк. 5—24.
758. Стенограма науково-практичної конференції з питань виробничого навчання в школах УРСР. 18—19 квітня 1958 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2250, 49 арк.
759. Стенограми та протоколи нарад при Міністерстві УРСР по питанню перебудови роботи школи (5 травня—3 грудня 1958 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 2251, 115 арк.
760. Стенограма наради з питань реорганізації шкіл 29 липня 1958 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2251, арк. 9—31.
761. Стенограма наради при Міністерстві освіти УРСР завоблвно спільно з науково-дослідними установами республіки і колегій Міністерства освіти, начальників управлінь і відділів, 1958 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2251, арк. 59—109.
762. Стенограма республіканської наради заступників голів облвиконкомів, завідувачів шкіл обкомів КП України, завоблвно, голів обкомів профспілки з питання подальшого розвитку педагогічної науки в Україні (11 червня 1958 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 2252, 88 арк.
763. Стенограма наради директорів шкіл по питанню прищеплення учням трудових навичок (25—27 листопада 1958 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 2255, 26 арк.
764. Навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи УРСР на 1957—1958 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2348, 7 арк.
765. Річний звіт про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1957—58 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2349, 133 арк.
766. Завідувачам обласних, міських і районних відділів освіти, 9 липня 1959 р. // Ф. 166, спр. 2456 (Розпорядження та директивні листи Міністерства освіти (13 січня — 26 грудня 1959 р.), 96 арк.), арк. 58—63.
767. Протокол засідання колегії Міністерства освіти УРСР 5 січня 1959 р. // Ф. 166, оп. 16, спр. 2457 (Матеріали (протоколи, стенограми та рішення) засідань колегії Міністерства освіти УРСР (5—27 січня 1959 р.), 311 арк.), арк. 1—3.
768. Стенограма засідання колегії Міністерства освіти УРСР 5 січня 1959 р. // Ф. 166, оп. 16, спр. 2457, арк. 9—32.
769. План роботи науково-дослідних інститутів педагогіки і психології з розробки перебудови системи шкільної освіти // Ф. 166, оп. 16, спр. 2457, арк. 68—80.

770. Стенографічне засідання колегії Міністерства освіти УРСР 13—14 січня 1959 р. // Ф. 166, оп. 16, спр. 2457, арк. 158—192.
771. Стенограма засідання колегії Міністерства освіти УРСР 28 січня 1959 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2458 (Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповідні записки та довідки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР (28—31 січня 1958), Т.1, 207 акр.), арк. 3—53.
772. Протокол засідання колегії Міністерства освіти УРСР 29 січня 1959 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2458, арк. 54—66.
773. Стенографічний протокол засідання колегії Міністерства освіти УРСР 5 лютого 1959 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2459 (Матеріали (протоколи, стенограми, доповідні записки, довідки, постанови) засідань колегії Міністерства освіти УРСР (9—28 лютого 1959 р.), 77 арк.), арк. 36—40.
774. Протокол засідання Міністерства освіти УРСР 10 квітня 1959 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2461 (Матеріали (протоколи, стенограми, доповідні записки, довідки, постанови) засідання колегії Міністерства освіти УРСР, 4—28 квітня 1959 р.), 263 арк.), арк. 5—8.
775. Стенографічний протокол засідання колегії Міністерства освіти УРСР 10 квітня 1959 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2461, арк. 9—14.
776. Навчальні плани для загальноосвітніх шкіл УРСР (проект) // Ф. 166, оп. 15, спр. 2461, арк. 41—57.
777. Протокол засідання колегії Міністерства освіти УРСР 4 травня 1959 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2462 (Матеріали (протоколи, стенограми, постанови, доповнення, записки та довідки) засідання колегії Міністерства освіти УРСР (4—29 травня 1959 р.), Т.УІ), 283 арк., арк. 1—33.
778. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1958—1959 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2584, 90 арк.
779. Колегії Міністерства освіти УРСР. Доповідна записка «Про навчальний план з російської мови і літератури в школах УРСР», 1960 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2691, 217 арк.
780. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1959—1960 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 2928, 128 арк.
781. Стенограма республіканської наради директорів сільських шкіл УРСР з питань перебудови роботи шкіл. 4—5 квітня 1961 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 3050, 137 арк.
782. Річний звіт про роботу шкіл Міністерства освіти УРСР та органів народної освіти за 1960—1961 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 3196, 124 арк.
783. Положення про Міністерство освіти УРСР (4 січня 1962 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 3294, 4 арк.

784. Стенограма наради завідувачів облвно про завдання органів народної освіти в зв'язку з виходом постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР «Про перехід середніх шкіл з 3-річного на 2-річне навчання та готовність шкіл республік до нового 1964—65 н.р.» // Ф. 166, оп. 15, спр. 4084, 38 арк.
785. Стенографічний протокол наради семінару завідувачів облвно про завдання обласних відділів народної освіти в справі покращення роботи навчальних закладів республіки. 26—28 квітня 1965 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 4473, 49 арк.
786. Довідка Міністерства освіти УРСР про хід підготовки стабільних програм і підручників для 8-річних і середніх шкіл УРСР. 19 жовтня 1965 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 4607, 132 арк.
787. Стенограма засідання позачергової колегії Міністерства освіти УРСР (10 травня 1966 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 4902 (Документи (протоколи, стенограми, постанови та доповідні записки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР. 6—22 травня 1966 р., 254 арк.), арк. 25—30.
788. Стенограма засідання колегії Міністерства освіти УРСР 16 вересня 1966 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 4907 (Документи (протоколи, стенограми, постанови та доповідні записки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР. 7—30 вересня 1966, 207 арк.), арк. 61—103.
789. Протокол засідання колегії Міністерства освіти УРСР 30 грудня 1966 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 4913 (Документи (протоколи, стенограми, постанови та доповідні записки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР. 30 грудня 1966 р., 107 арк.), арк. 1—5.
790. Звіт про роботу Міністерства освіти УРСР у 1966—67 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 5384, 131 арк.
791. Стенограма Республіканської наради активу працівників народної освіти УРСР про завдання по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. №87 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої школи». 28—29 березня 1967 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 5387, 391 арк.
792. Навчальні плани шкіл, розроблені Міністерством освіти УРСР. 1966—1967 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 5496, 94 арк.
793. Розвиток освіти в УРСР за 50 років радянської влади. 1968 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 6292, 17 арк.
794. Стенограма республіканської наради по питанню поліпшення «Читанки» для 1 класу, 1969 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 6795, 38 арк.
795. Раді Міністрів УРСР. Доповідна записка про забезпечення учнів загальноосвітніх шкіл УРСР (25 травня 1970 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 7418 (Доповідні записки управління до Ради Міністрів УРСР про заходи до поліпшення підготовки і видання шкільних підручників та забезпечення ними учнів загальноосвітніх шкіл УРСР за 1970 р., 63 арк.), арк. 32—34.

796. Президія Верховної Ради УРСР «Про стан підвищення освітнього і професійного рівня та трудовлаштування молоді, яка закінчила загальноосвітні школи УРСР в 1970 р. (14 жовтня 1970 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 7830 (Доповідні записки управління до Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР про здійснення загального обов'язкового 8-річного навчання і запровадження середньої освіти для молоді в УРСР за 1970—71 н.р., 58 арк.), арк. 1—9.
797. Комісії по народній освіті Верховної Ради УРСР «Про здійснення загального обов'язкового 8-річного навчання і запровадження середньої освіти для молоді в УРСР», 1971 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 7830, арк. 22—36.
798. Раді Міністрів УРСР «Доповідна записка про початок 1970—71 н.р. в загальноосвітніх школах УРСР (8 жовтня 1970 р.)» // Ф. 166, оп. 15, спр. 7830, арк. 36—39.
799. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 17 січня 1971 р. «Про навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл на 1972/73 н.р.» // Ф. 166, оп. 15, спр. 8149 (Документи (протоколи, рішення, довідки) засідань колегії Міністерства освіти УРСР (12—17 січня 1972), 49 арк.), арк. 45—48.
800. ЦК Компартії України, Рада Міністрів УРСР «Про попередні підсумки роботи загальноосвітніх шкіл УРСР у 1971/72 н.р.» (20 липня 1970 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 8162 (Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КПУ з питань народної освіти (1 червня—29 вересня 1972 р., 240 арк.), арк. 115—198.
801. ЦК Компартії України. Пропозиції про поліпшення вивчення російської і української мов у школах Української РСР // Ф. 166, оп. 15, спр. 8162 арк. 121—126.
802. Навчальні плани середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл УРСР на 1971—72 н.р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 8250, 60 арк.
803. ЦК Компартії України (13 лютого 1974 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 8677 (Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КПУ з питань народної освіти (7 січня—29 березня 1974 р.), 201 арк.), арк. 86—87.
804. ЦК Компартії України «Пропозиції про поліпшення вивчення російської і української мов у школах УРСР» (26 лютого 1974 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 8677, арк. 121—126.
805. Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (стенограми, рішення, доповідні записки). 4 лютого 1976 р. // Ф. 166, оп. 15, спр. 8860, 81 арк.
806. ЦК Компартії України «Об итогах Республиканской научно-практической конференции «Пути повышения эффективного изучения русского языка в школах УССР в свете решений XXV съезда КПСС» (2 листопада 1976 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 8875 (Документи, направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та ін. державних органів з

- питань народної освіти (довідні, інформації, листи). 4 червня—15 грудня 1976 р., 121 арк.), арк. 77.
807. Секретарю ЦК Компартії України т. В. Ю. Маланчуку «Про навчальні плани загальноосвітніх шкіл УРСР на 1978—79 н.р.» (5 травня 1978 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 8974 (Документи, направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів та ін. державних органів з питань народної освіти (інформації, довідки, листування). 1 березня—30 червня 1978 р., 169 арк.), арк. 113—114.
808. Рада Міністрів УРСР. «На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 2 листопада 1978 р. №518 «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в УРСР» // Ф. 166, оп. 15, спр. 9014 (Документи, направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та ін. державним органам з питань народної освіти (довідні, інформації, листи), 179 арк.), арк. 90.
809. Рада Міністрів УРСР. «На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 2 листопада 1978 р. №518 «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в УРСР» // Ф. 166, оп. 15, спр. 9014, арк. 160.
810. О состоянии выполнения постановления Совета Министров УССР от 2 ноября 1978 г. №518 «О мерах по дальнейшему совершенствованию изучения русского языка в УССР» // Ф. 166, оп. 15, спр. 9100 (Документи, направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР та ін. державних органів з питань народної освіти (довідні, інформації). 14 травня—25 серпня 1981 р., 108 арк.), 1—5 арк.
811. Комплексні заходи Міністерства освіти УРСР по реалізації Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи // Ф. 166, оп. 15, спр. 9208 (Документи засідання колегії Міністерства освіти УРСР (рішення, постанови, доповідні записки, 14—27 червня 1984 р., 196 арк.), арк. 5—52.
812. О ходе выполнения постановления ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР от 10 июня 1983 г. №268 «Об организации выполнения в республике постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 26 мая 1983 г. №473 «О дополнительных мерах по улучшению изучения русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик» // Ф. 166, оп. 15, спр. 9213 (Документи направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Верховної Ради УРСР з питань народної освіти (інформації, доповідні, листи). 4 січня—28 березня 1984 р., 133 арк.), арк. 10—13.
813. Приложение к решению коллегии Министерства просвещения УРСР от 14 августа 1985 г. №8 /84 №42—ДСП. План дополнительных мер Министерства просвещения УССР по улучшению преподавания русского языка в школах республики с украинским, молдавским, венгерским, польским языками обучения // Ф. 166, оп. 15, спр. 9250, 109 арк., арк. 37—42.

814. Про роботу загальноосвітньої школи в умовах реформи // Ф. 166, оп 15, спр. 9256 (Документи, направлені до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Верховної Ради УРСР з питань народної освіти (інформації, доповідні, листи). 2 вересня—30 грудня 1985 р.), 142 арк.), арк. 130—132.
815. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР (15 липня 1986 р.) «Про хід реалізації реформи загальноосвітньої школи та завдання органів і закладів народної освіти республіки по її здійсненню в світлі рішень червневого (1986) Пленуму ЦК КПРС і липневого 1986 р. Пленуму ЦК Компартії України // Ф. 166, оп. 15, спр. 9284 (Документи засідань колегії Міністерства освіти УРСР (протоколи, рішення, постанови). 25 червня—15 липня 1986 р., 149 арк.), арк. 73—74.
816. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР і президії Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ «Про підсумки роботи органів і установ освіти республіки у 1986 р. та заходи по реалізації рішень ХХVII з'їзду КПРС, шкільної реформи, виконанню планів і соціалістичних зобов'язань на 1987 р.» // Ф. 166, оп. 15, спр. 9321 (Документи засідань колегії Міністерства освіти УРСР (протоколи, постанови, доповідні записки, рішення). 28 січня—18 лютого 1987 р.), 295 арк., арк. 42—46.
817. ЦК Компартії України. «О ходе осуществления реформы в УССР» (10 сентября 1987 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 9328 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, Міністерства освіти СРСР та інших державних органів з питань народної освіти (інформації, переписки). 6 липня—30 грудня 1987, 122 арк.), арк. 48—50.
818. Постанова колегії Міністерства освіти УРСР і президії Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ (10 березня 1988 р.) // Ф. 166, оп. 15, спр. 9347 (Документи засідань колегії Міністерства освіти УРСР (постанови, рішення, доповідні записки). 10—30 березня 1988 р.), 132 арк.), арк. 5—11.
819. Заходи Міністерства освіти УРСР по виконанню рішень лютого 1988 р. Пленуму ЦК КПРС, квітневого 1988 р. Пленуму ЦК Компартії України // Ф. 166, оп. 15, спр. 9348 (Документи засідань колегій Міністерства освіти УРСР (постанови, рішення, доповідні записки). 25 травня 1988 р.), 64 арк.), арк. 3—8.
820. Рішення колегії Міністерства освіти УРСР «Про план реалізації постанови ЦК Компартії України «Про хід виконання постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці постанов ХХVII з'їзду партії, січневого 1987 р. Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення» (25 січня 1987 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 36 (Документи засідань колегії Міністерства (рішення, постанови, доповідні записки). 25 січня—29 березня 1989 р., 168 арк.), арк. 1—6.

821. Рішення колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР «Про мови в УРСР» (27 грудня 1989 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 41 (Документи засідань колегії Міністерства (рішення, постанови, доповідні записки). 11 вересня—27 грудня 1989 р., 165 арк.), арк. 108—117.
822. Госкомитет ССРСР по народному образованию. 11апреля 1989 г. // Ф. 166, оп. 17, спр. 42 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, ЦК Компартії України та ін. державних органів з питань народної освіти (інформації, листування). 2 січня—27 червня 1989 р., 201 арк.), арк. 153.
823. Рада Міністрів УРСР. «Про поділ класів (груп) при вивченні української мови і літератури в загальноосвітніх школах, професійно-технічних і педагогічних училищах УРСР з російською мовою навчання на дві групи (підгрупи)» (16 червня 1989 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 42, арк. 182.
824. Рішення колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про концепцію середньої загальноосвітньої школи УРСР» (10 серпня 1990 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 78 (Документи засідань колегії міністерства (рішення, постанови, доповідні записки). 25 липня—10 серпня 1990 р., 131 арк.), арк. 69—88.
825. Рішення колегії Міністерства народної освіти УРСР «Про початок нового 1990—91 н.р. в загальноосвітніх школах, профтехучилащах, педагогічних навчальних закладах УРСР» (12 вересня 1990 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 79 (Документи засідань колегії Міністерства (рішення, постанови, доповідні записки). 12 вересня—24 жовтня 1990 р., 79 арк.), арк. 9.
826. Доповідна записка про початок нового 1990—91 н.р. в загальноосвітніх школах, профтехучилищах, педагогічних навчальних закладах УРСР // Ф. 166, оп. 17, спр. 79, арк. 10—20.
827. Государственный комитет ССРСР по народному образованию. Заместителю председателя Шукшунову В.Е. К вопросу о проекте Союзного договора в части образования и науки (18 сентября 1990 г.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 82 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та ін. державні органи з питань народної освіти, інформації, листування, 1990 (травень—вересень) 113 арк.), арк. 105.
828. Президія Ради Міністрів УРСР. Про проект Закону УРСР про освіту // Ф. 166, оп. 17, спр. 83 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та ін. державних органів з питань народної освіти (інформації, листування). 5 жовтня—28 грудня 1990 р., 117 арк.), арк. 90—92.
829. Рада Міністрів УРСР. Проект відповіді (25 грудня 1990) // Ф. 166, оп. 17, спр. 83, арк. 112—114.
830. Протокол №5 засідання колегії Міністерства народної освіти УРСР від 22 травня 1991 р. // Ф. 166, оп. 17, спр. 114 (Документи засідань колегії Міністерства народної освіти (протокол №5, рішення, постанови, доповідні записки). 22 травня 1991 р., 71 арк.), арк. 1—5.

831. Протокол №6 засідання колегії Міністерства народної освіти УРСР від 19 червня 1991 р. // Ф. 166, оп. 17, спр. 115 (Документи засідань колегії Міністерства народної освіти УРСР (протокол №6, рішення, постанови, доповідні записки). 19 червня 1991 р., 171 арк.), арк. 1—20.
832. Президії Ради Міністрів УРСР. «Про проект Закону УРСР про освіту» (17 січня 1991 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 121 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та ін. державних органів з питань народної освіти (інформації, листування). 3 січня—29 квітня 1991 р.), 162 арк.), арк. 24—40.
833. Верховній Раді України. Комісії з питань освіти і науки (2 вересня 1991 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 122 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та ін. державних органів з питань народної освіти (інформації, листування). 5 травня — 30 вересня 1991 р., 96 арк.), арк. 72.
834. Кабінету Міністрів України (11 листопада 1991 р.) // Ф. 166, оп. 17, спр. 129 (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та ін. державних органів з питань народної освіти (інструкції, листування). 2 жовтня—31 грудня 1991 р.), 106 арк.), арк. 31.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

835. Отчеты Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о деятельности за 1922—1923 уч. год. Сводки, статистические сведения Народного комиссариата просвещения о сети учебных заведений, количестве студентов в них, состоянии научных учреждений, количестве ликпунктов по губернии Украины и др. вопросам. 1 января 1923—11 дек. 1923 гг. // Ф. 1, оп. 20, спр. 1776, 198 арк.
836. Постанова колегії НКО УСРР з приводу ухвали ЦК ВКП(б) від 12.02.1933 р. «Про підручники для початкової та середньої школи» // Ф. 1, оп. 20, спр. 6227, 120 арк.

Центральний державний історичний архів у Києві

837. Уведомление начальников и директоров высших, средних и начальных учебных заведений от 19 января 1915 г. О назначении графа Игнатьева П.Н. управляющим Министерства народного просвещения // Ф. 707, оп. 258, спр. 336, арк. 29.
838. Личный состав Высочайше учрежденной комиссии по вопросу об улучшении в средней школе, 1900. // Ф. 707, оп. 262, спр. 3, арк. 7—9 зв.
839. Стаття «К вопросу о реформе средней школы» // Киевлянин. — 1899. — №354 // Ф. 707, оп. 262, спр. 3, арк. 16—16 зв.

Наукове видання

Мариса Дмитрівна Березівська

Реформування
ШКІЛЬНОЇ
ОСВІТИ
в Україні у ХХ столітті

Відповідальний за випуск *Боровік О.М.*
Редагування *Лашко К.М.*

СПД Богданова А. М.
03150, м. Київ-150, а/с 45
Тел./факс: (044) 528-25-05, 8(067) 689-32-45
Свідоцтво ДК № 2217 від 16.06.2005 р.

Підписано до друку 27.03.2008 р. Формат 70x100/16.
Гарнітура NewtonС. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,9. Обл. вид. арк. 27,0.
Наклад 300 прим. Зам. 8-788.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс».
03680, Київ, вул. Шутова, 13Б.
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.

КОДЕКС ЗАКОНОВ
О НАРОДНОМ ПРОСВЕЩЕНИИ
У. С. С. Р.

УТВЕРЖДЕННЫЙ ВЛКСМ. 2 ИЮНЯ 1922 г.
на сессии ЦК Коммунистической партии VI
съезда в У. С. С. Р. от 16 ноября 1922 г.

Реформування шкільної освіти

в Україні у XX столітті

БЕРЕЗІВСЬКА
Лариса Дмитрівна

*– кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник, доцент.*

Після закінчення у 1987 р. історичного факультету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка працювала вчителем історії. У 1998 р. закінчила аспірантуру Інституту педагогіки АПН України та захистила кандидатську дисертацію за спеціальністю "Загальна педагогіка та історія педагогіки". З 1995 р. працює в Інституті педагогіки на посадах наукового співробітника, старшого наукового співробітника, завідувача лабораторії історії педагогіки, вченого секретаря, провідного наукового співробітника.

Автор 130 наукових праць з історії педагогіки, зокрема питань громадсько-педагогічного руху, реформування шкільної освіти в Україні у XIX-XX ст., внеску педагогів, освітніх діячів у розвиток українського шкільництва.

Мроску

Своими м книж на Вкраїні

Книжка II
Лариса Дмитрівна

Колеснік

МАТЕРІАЛИ ПО РЕФОРМЪ
СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ.

Вспомогательные программы и объяснительные
записки.